TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI

OSMANLI KÖLE TİCARETİ

1840 - 1890

EHUD R. TOLEDANO

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayınıdır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: 0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

Kapak Resmi
Hadım, 1856/P. Sebah
Bu fotoğrafı kullanmamıza izin veren Osmanlı Bankası'na ve İstanbul Fransız Kültür Merkezi'ne teşekkür ederiz.

Yayına Hazırlayan
Ayşen Anadol

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Sayfa Düzeni
Tarih Vakfı

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

İstanbul 1994
ISBN 975-333-009-X

EHUD R. TOLEDANO

OSMANLI KÖLE TİCARETİ 1840-1890

Çeviren
Y. Hakan Erdem

Eskikitaplarim.com

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI 4
TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ÖNSÖZ

Son birkaç yılda, kölelik ve köle ticaretinin incelenmesine yeniden ilgi duyulmaya başlandı. Konu üzerinde, çoğunlukla sosyal bilimlerin yöntem araçlarını kullanan pek çok yapıt basıldı. Bunlar antikiteden günümüze kadar zaman dilimlerini, Güneydoğu Asya'dan Kuzey Amerika'ya kadar coğrafi alanları kapsamaktadır. Buna karşılık, Ortadoğu'da yakınçağda kölelik ve köle ticareti üzerinde kapsamlı bir çalışma şimdiye dek yapılmamıştır. Birkaç bilim adamı Osmanlı ticaretinin şu veya bu dalını gözden geçirmiş, fakat tüm köle ticareti ağını kapsayan bir çalışma yapılmamıştır. Var olan yapıtlarda da Osmanlı arşivleri kullanılmamıştır. Son zamanlarda Osmanlı tarihçilerinin gösterdiği gibi bu arşivler, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal, ekonomik, yasal ve politik tarihine ilişkin paha biçilmez malzeme içermektedir.

Böylece bu kitap, yeni kaynaklar ve oldukça değişik bir bakış açısı önererek bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Bu çalışma, Batı kaynaklarının önemini görmezlikten gelmeden ve azaltmadan, hem Osmanlı hem de Batı kaynaklarına dayanan bir sentez oluşturmaya çalışmaktadır. İngiliz, Fransız, Amerikan arşivleri kadar, özel belgeler ile seyahatnameleri de yoğun olarak kullanmama rağmen, başlıca sonuçları Osmanlı malzemesinden çıkardım. Değişik bir bakış açısıyla, İmparatorluğa yönelik ve İmparatorluk içinde yapılan bütün köle ticareti dallarının, hep birlikte Osmanlı pazarlarını beslemek için düzenlenmiş, kesin hatlarla yapılanan bir ağ oluşturduğunu söylemek istiyorum. Bu "sistem" en iyi, kendi *Osmanlı* sosyoekonomik ve kültürel çerçevesinde anlaşılır. Burada önerilen, Osmanlı köle ticaretinin bastırılışına "İstanbul'dan bir bakış"tır. Malzemenin ulaşılabilirliği, kaynakların yapısı, zaman ve mekân kaygıları ve benim kendi ilgim bu yapıtın sınırlarını belirlemiştir. Kitap, Osmanlı veya İslam köleliği ve ilgası ile değil, Osmanlı köle ticareti ve bastırılması ile uğraşmaktadır; politik, diplomatik, sosyal ve ekonomik yönleri vurgulamakta; fikri, entelektüel, psikolojik açılara ancak marjinal göndermelerde bulunmakta; tek bir sistem, Osmanlı köle ticaret

ağı, üzerinde yoğunlaşmakta ve karşılaştırmalı bir yaklaşımı benimsememektedir. Tabii ki ileride daha çok ve daha zor çalışmaların yapılması gerekir.

Bu kitap, Profesör Bernard Lewis'in yönetimi altında hazırlanan bir doktora tezinin gözden geçirilmiş biçimidir. 1979-1980'de Kahire'deyken kitabı yeniden düzenledim ve kısmen de yeniden yazdım. Profesör Lewis'in Osmanlı ve İslam tarihi hakkındaki engin bilgisi, derin Ortadoğu anlayışı ve bilgeliği, lisansüstü çalışma programım boyunca bana yol gösterdi. Düşünceleri paylaşmak, kaynakları ortaya çıkarmak ve tartışmaktaki istekliliği, sabrı, teşviki ve gerçek ilgisine çok şey borçluyum. Buna karşılık kendisi bu kitapta açıklanan görüşlerden sorumlu değildir, zaman zaman kendisininkilerle çelişen yorumları kabul edebilmesi, onunla çalışmayı eşsiz bir deneyim, hatta bir ayrıcalık yapmıştır.

Basılmamış metni dikkatle okuyan, pek çok önemli öneride bulunan ve 19. yüzyıl Türkiye'sinin ekonomik tarihi üzerinde henüz basılmamış notlarına başvurmama izin veren Profesör Charles Issawi'ye de ayrıca müteşekkirim. İçten kişiliği kendisini Jones Hall'de her ziyaretimi zevkli kılmıştır.

Hepsi Princeton'dan olan Profesörler John R. Willis, Abraham L. Udovitch, Norman Itzkowitz ve Mr. Timothy Mitchell, Seattle'daki Washington Üniversitesi'nden Profesör Jere Bacharach, Mısır Hilwân Üniversitesi'nden Profesör 'Afâf Mahfuz, Kudüs Hebrew Üniversitesi profesörleri Gabriel Baer ve Etan Kohlberg, metni basıma hazırlanışının değişik aşamalarında okudular. Bana çok yardımcı olan yorumları ve önerileri için kendilerine teşekkür etmek isterim. Akademik açıdan olsa da olmasa da beni teşvik ettikleri için, tümü Princeton Üniversitesi Yakındoğu Çalışmaları Bölümü'nden olan profesörler, Talat Halman, Martin Dickson, ölümüyle bizi üzüntüye boğan Rudolf Mach ile Mrs. Grace Edelman'a çok şey borçluyum.

Türkiye, İngiltere ve Fransa'daki on dört aylık araştırma için mali destek Social Science Research Council, American Research Institute in Turkey ve Princeton Yakındoğu Çalışmaları Programı tarafından sağlanmıştır. Tel Aviv Üniversitesi Tarih Okulu ile Ortadoğu ve Afrika Çalışmaları Shiloah Merkezi haritaları hazırlamanın bedelini üstlenmiş ve teknik harcamaları ödemişlerdir. İstanbul Başbakanlık Arşivi, Londra Public Record Office, Paris Ministère des Affaires Étrangères arşivi, Oxford Rhodes House Kütüphanesi ve Princeton Üniversitesi Kütüphanesi çalışanları samimiyetle çok yardımcı olmuşlardır. Princeton Üniversitesi Basımevi'nden Dr. Margaret Case'e, bilgece önerileri, nezaketi ve tükenmeyen becerisinden dolayı müteşekkirim. El yazısı metni Mrs. Lidya Gareh dikkat ve ihtimamla daktilo etti.

Ehud R. Toledano

Princeton, New Jersey / Ağustos, 1980

İÇİNDEKİLER

HARİTA LİSTESİ xi
TARİH VE TERMİNOLOJİ ÜZERİNE NOTLAR xii

GİRİŞ 3

BİRİNCİ BÖLÜM: Kaynaktan Pazara - 19. Yüzyılda Osmanlı
Köle Ticareti Ağı 12
Kölelerin Edinimi 13
Başlıca Osmanlı Köle Ticareti Yolları 16
Ulaşım Araçları ve Yöntemleri 19
Köle Pazarları 41

İKİNCİ BÖLÜM: Osmanlı Köle Ticaretinin Ekonomisi ve Hacmi 46
Köle Satıcıları 46
Kölelerin Pazar Fiyatları 51
İmparatorlukta Köleler için Ödenen Gümrük Vergileri 56
Osmanlı Köle Ticaretinde Kârlar 59
Osmanlı İmparatorluğu'na Yönelik Köle Ticaretinin Hacmi 67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: Yasağa Giden Yol - Köle Ticaretinin
Bastırılmasında İngiliz-Osmanlı İlişkileri, 1840-1855 77
Basra Körfezi'nde Köle Ticaretinin Bastırılması-1847 Fermanı 80
İstanbul Esir Pazarının Kaldırılması, 1847 90
Akdeniz'deki Afrikalı Köle Ticareti Üzerinde İlk Kısıtlamalar 91
Çerkes ve Gürcü Köle Ticaretinin Yasaklanışı 96

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: Yasaklama ve Kabulleniş - 1850'lerin
Sonunda Kafkas ve Afrikalı Köle Ticareti 105
Girit ve Yanya'ya Yapılan Afrikalı Köle Ticaretinin Yasaklanışı 105

Afrikalı Köle Ticaretinin Bastırılması için Artan İngiliz Baskısı 107
Hicaz'da Köle Ticareti ve Abdülmuttalib'in Ayaklanması, 1855-1856 110
Afrikalı Köle Ticaretinin Genel Yasaklanışı-1857 Fermanı 114
Çerkes Köle Ticareti ve Uzlaşma 117
Gürcü Köle Ticaretinin Gerileyişi 119
Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Ticaretinin Bastırılması, Sultan Abdülmecit, Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa - Bazı Gözlemler 121

BEŞİNCİ BÖLÜM: Çerkes Köleliği ve Köle Ticareti - Osmanlı'nın Çözümü 125
Çerkes Göçünün Kölelik ve Köle Ticareti Üzerindeki İlk Etkileri 126
Muhacirin Komisyonu ve Köleler 128
Çerkes Köle Ticaretinde Kısıtlamalar 132
Şiddet ve Hükümetin Politikasında Değişiklik - Mükâtebe 136
İngiliz Müdahale Girişimlerinin Başarısızlığı 141
Artan Şiddet, Köleler, Askerlik 144
Osmanlı Çerkes Köleliği ve Köle Ticareti Politikasının Değerlendirilmesi 148
Harem Cariyesi Uygulamasının Gerileyişi 154

ALTINCI BÖLÜM: Yasaklama ve Anlaşma Arasında - Osmanlı İmparatorluğu'na Yönelik Afrikalı Köle Ticareti 1857-1877 160
1857 Yasağının Uygulanması ve Osmanlılar 161
Osmanlı Köle Ticareti Ağında Mısır'ın Yeri 170
1865-1877 Arasında Kızıldeniz Köle Ticareti 181

YEDİNCİ BÖLÜM: Köle Ticareti Karşıtı Anlaşmalar ve Afrika Ticaretinin Gerilemesi, 1877-1890 186
Mısır-İngiliz Köle Ticaretinin Bastırılması Anlaşması, 1877 186
1880 Osmanlı-İngiliz Anlaşmasından Önce 189
Köle Ticaretinin Bastırılması İçin Osmanlı-İngiliz Anlaşması, 1880 193
Osmanlı İmparatorluğu'na Yönelik Afrikalı Köle Ticaretinin Sonu 197

SEKİZİNCİ BÖLÜM: İngiliz Baskısının Bazı Genel Yönleri ve Osmanlıların Tepkisi 207
Müdahale Biçimleri 207
İngilizler Nasıl Aldatıldı 217
İngiltere'de Kamuoyunun Rolü 222
Osmanlıların Kölelik ve Köle Ticaretine İlişkin Tutumu 226

SONSÖZ 232
KAYNAKLARA İLİŞKİN NOT 237
SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA 241
DİZİN 248

HARİTA LİSTESİ

HARİTA A:	İSTANBUL'DAN GÖRÜLDÜĞÜ BİÇİMİYLE 19. YÜZYILDA OSMANLI KÖLE TİCARETİ AĞI	10
HARİTA B:	TRABLUS'A GİDEN SAHRA YOLLARI	20
HARİTA C:	TRABLUS VİLAYETİNDEN MISIR'A GİDEN ÇÖL YOLLARI	21
HARİTA D:	BAŞLICA AKDENİZ KÖLE TİCARETİ YOLLARI	22
HARİTA E:	KIZILDENİZ KÖLE TİCARETİ	23
HARİTA F:	BASRA KÖRFEZİ-IRAK KÖLE TİCARETİ	24
HARİTA G:	ÇERKES VE GÜRCÜ KÖLE TİCARETİ	25
HARİTA H:	MORSEBY HATLARI	82

NOTLAR

TARİHLER ÜZERİNE NOT

Metindeki tüm tarihler tam ve sadece Gregoryen stilde verilmiştir. Belgelerin tarihleri dipnotlarda geçtiğinde, orijinal tarih verilmiş ve Miladi tarihler kısaltılmıştır. Böylece, örneğin 19 Ocak 1872, 19.1.72 olmuştur (Avrupa usulünde) ve aksi belirtilmediği sürece tüm kısaltmalar 19. yüzyıla aittir. Osmanlı belgelerinin Hicri ve Mali tarihleri karşılık gelen Miladi tarihle birlikte, tam olarak verilmiştir.

TERMİNOLOJİ ÜZERİNE NOT

Aşağıda, 19.yüzyıl Osmanlı belgelerinde en çok geçen ilgili terimlerin bir listesi verilmiştir:

1. Bir "köle" için kullanılan en yaygın sözcükler şunlardı: *esir* (erkek), *esire* (kadın) ve *üsera* (çoğul), Arapça ***asîr***'den (daha yaygın Arapça çoğul biçimi *asrâ*) gelir ve aslında "tutsak" demektir; *köle* (erkek) ve *cariye* (dişi, çoğulu *cevari,* Arapça *câriya* ve *cawârî*), başka yaygın biçimlerdir. Diğer terimler daha az yaygın olup bazıları hukuki ve dini bağlamda kullanılmışlardır. Bunlar: *rakik* (tekil ve çoğul olarak kullanılmıştır) Arapça *raqîq*'tan gelir; *abid* (erkek köle, Arapça '***abid***), *imâ* (dişi köleler, Arapça *imâ*'), memluk (erkek köle, Arapça ***mamlûk***) ve ***memluke*** (dişi köle için), ***gulâm*** (erkek köle, bazen hadım, Arapça *Ghulâm)* ve ***halayık***tır (dişi köleler için çoğul, Arapça *khalâ'iq*). Kadın ve erkek köleleri birlikte belirtmek için kaynaklarda aşağıdaki ifadeler geçiyor: ***esir ve esire, abid ve cevari, memluk ve memluke, cevari ve gılmân.*** Renk belirtmek için, siyah köleler için kullanılan terimin başına genellikle ***zenci*** (Arapça *zanci*) sıfatı gelirdi. Daha seyrek olmak üzere, Yunanca ve Rusça'da da olduğu gibi Türkçe kullanımda siyah köleler için *Arap* sıfatı ile karşılaşıyoruz, (Arapça *Arab*) örneğin *Arap cariyesi.* Farsçadan gelen *siyah* kelimesi de kullanılırdı. Beyaz köleler etnik kökenlerine göre, örneğin Çerkes, Gürcü, Türk

gibi adlandırılmış veya renklerine özel gönderme yapılmıştır (Arapça isim *Bayâd* [beyazlık], Türkçe'de bir sıfat olarak kullanılmıştır). Hadımlar, *tevaşi* (Arapça *tawâşî*, çoğulu *tawaşiya)* veya *gulâm* olarak adlandırılmış, daha erken dönemlerde kullanılan *khadim* veya *khaşiyy*'den vazgeçilmiştir.[1] İncelediğimiz dönemde, hadımların çoğu hanedan üyelerine veya birkaç çok zengin aileye ait oldukları için daha çok unvanları ile anılmışlardır. Böylece, saray haremindeki siyah hadımlar *Harem Ağaları*, başları *Darüssaade Ağası*, yardımcısı *Darüssaade Ağası Vekili*, çeşitli saraylardaki hadımların başı, *Baş Kapı Gulamı*, bir şehzadenin dairesindeki hadımların başı ise *Baş Ağa*, vb olarak adlandırılırdı.

2. Serbest bırakılmış bir köleye *azatlı* (Farsça *Âzâd*, özgür), azat etmeye *ıtk* (Arapça *'itq*), azat belgelerine, *azat kâğıdı* veya *serbest ve azat kâğıtları* denirdi.

3. Kölelik için Osmanlılar *esaret* ve daha az olmak üzere de *memlukiyet* ile *rıkkiyet*'i kullanmışlardı.

4. Kölesi olanlara *sahip* (Arapça *sahib)* ve *efendi*, ayrıca *mâlik*, özellikle *mâlik ve memluk* terkibinde) hatta *ağa* denirdi.

5. Köle satıcılarına *esirci* ve daha az olmak üzere *esir tüccarı* veya çoğul olarak *Celeban* (Arapça *calab*[2], zaten çoğul olup bir de Farsça sonekle tekrar çoğul yapılmış) denirdi. Eğer adları verilirse erkekler için *Ağa* ve bazen kadınlar için *Hatun* unvanları kullanılırdı. Bunlar genellikle köle satıcısının isminden sonra verilirdi, İsmail Ağa, Ayşe Hatun gibi.

6. Köleler ile yapılan ticarete *esir ticareti* (Arapça *ticara*) denirdi.

7. Kölelerin satıldığı yer *esir pazarı* idi (Farsça *Bâzâr*)

8. Kölelerden alınan gümrük vergileri, *pencik resmi*[3] veya siyahlar için *üseray-ı zenciye resmi* idi.

9. Köleliğin kaldırılması anlamında, *sedd-i bâb-ı rıkkiyet* (Farsça *ezâfet* ile Arapça *Sadd bâb al- riqqiyya*, kölelik kapısının kapanması) veya *fekk-i rıkkiyet* (Arapça, *fakk al-riqqiyya*, köleliğin "çözülmesi") kullanılırdı.

---

1 Bir hadımı nitelendirmek için kullanılan terimler için bkz. David Ayalon'un yakında çıkan makalesi "On the Eunuchs in Islam", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. I (1979), s. 89-92.

2 Jallabà için bkz. Walz, s. 71 vd.

3 Bu terim için bkz. aşağıda, s. 58

OSMANLI KÖLE TİCARETİ VE BASTIRILIŞI

1840-1890

GİRİŞ

"İslam, ebeveyni olan iki tektanrılı din, Musevilik ve Hıristiyanlık gibi köleliğin ilgasını bir doktrin olarak hiçbir zaman öğretmedi, onları (çok değişik biçimde de olsa) izleyerek kurumu ılımlı bir duruma getirmeye, yasal ve ahlaki yönlerini hafifletmeye çalıştı."

R. Brunschvig, "'Abd," EI², I (Leiden, 1960), s.25

Güçlük, daha tartışmaya girmeden, konunun başlığıyla başlıyor. Güçlük, sözcüklerin kullanımında, kültürler arası sınırları geçtiğimizde, bir dili, farklı bir dil kullanan başka bir topluma ait bir sosyal olguyu açıklamak için kullandığımızda önemi çok daha artan terminolojide ortaya çıkıyor. Söz konusu terim "kölelik"tir, Batılı okuyucu için kesinlikle duyarlı ve "yüklü" bir sözcük. Zihnimizde canlandırdığı görüntü kesinlikle olumsuzdur. Kölelik, sömürüye, aşağılanmaya, ırk ayrımına ve büyük ölçüde insan ezilmişliğine çağrışımlar yapmaktadır. Kölelik özgürlüğün, insan yüceliğinin, yasa ve adalet önünde eşitliğin inkârıdır. Bu kavram Batı tarihsel deneyimiyle biçimlendirilmiş ve bizim sosyalleşme sürecimizle pekiştirilmiştir.

Böylesine donanarak, başka ve oldukça farklı bir kültürdeki paralel bir sosyal kurumu incelemeye başlarız. 19. yüzyıl Osmanlı kaynaklarını okurken ve onları kendi Osmanlı-İslam çerçevelerine oturturken, kendimizi başka bir sosyal olguyla ve başka bir tarihsel deneyimle uğraşırken buluruz. Öyleyse Osmanlı-İslam köleliği ile örneğin Amerika İç Savaşı'ndan önceki Güney'deki kölelik veya aynı dönemde Latin Amerika'daki kölelik arasındaki fark, "kölelik"ten daha başka bir terimin kullanılmasını gerektirecek kadar fazla mıdır? "Kölelik" terimini paralel Osmanlı-İslam kurumu için de korursak bir kültürü diğerine yanlış göstermek ve "yanlış çevirmek" tehlikesine uğramaz mıyız? Kısacası, bir Osmanlı "köle ticareti"nden söz edebilir miyiz?

Yanıtım açık ve kesindir: Bu çalışmada ortaya çıkacak önemli farklara rağmen, hem yasal hem de sosyal açılardan aynı olguyla uğraştığımıza kuşku yoktur. Bu çalışmada Osmanlı köleliği ve ortadan kaldırılmasından çok, Osmanlı köle ticareti ve bastırılmasını tartıştığım için görevim daha da kolaylaşıyor. Şu bir gerçek: Kural olarak Osmanlı-İslam köleliğinin Batılı benzerlerinden daha ılımlı olduğu ve kölelere daha iyi davranıldığı konusunda, kaynakların çoğu birleşiyor. Ev köleleri hanehalkının bir parçası olarak görülürdü ve sahipleriyle aralarındaki içli-dışlılık görece fazlaydı. Zengin ailelerin köleleri çoğunlukla yoksul sınıfın özgür kişilerinden daha iyi durumdaydılar. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kent yaşamının görece rahatlığına, kölelerin zorlu yollarda sağ kalmayı başaran en güçlüleri erişebilmekteydi. Böylece, ticareti düşündüğümüzde, köle tacirlerinin ne yaptığı ve kölelerin ne çektiği konusunda kültürel sınırın her iki yakasında da özde büyük bir benzerlik buluruz.

Osmanlı-İslam "köle ticareti"nden gerçekten söz edip edemeyeceğimizin üzerinde daha fazla durmayarak, yalnızca uygulamanın gerçekte nasıl olduğunu açıklamaya çalışacağım. Uygulamanın sosyal, ekonomik ve politik yanlarını kendi kültür çerçevesi içinde gözden geçirecek ve tahlil edeceğim. Hugh Trevor-Roper'ın dediği gibi düşünürsek,

> "... her çağın kendi sosyal çerçevesi, kendi entelektüel iklimi vardır, biz nasıl kendi çağımızı olduğu gibi kabul ediyorsak o çağ da öyle kabul edilir. Edildiği için de belgelerde açıkça ifade edilmemiştir, çıkarım ve yeniden oluşturma zorunludur. Her çağ ayrıca saygıyı da hak eder... Geçmişin entelektüel iklimi hakkında yargıda bulunmak tarihçinin en zor ve aynı zamanda en gerekli görevlerinden biridir. Bunu, "akılcı", "batıl", "ilerici", "gerici" gibi terimler kullanarak ihmal etmek, ancak bizim aklımızın kurallarına uygun olana akılcı, ancak bize hitap edene ilerici demek, yanlıştan da kötü, kabadır."[1]

❐

19. yüzyıl gibi geç bir döneme kadar taşınır mal olarak köle ticareti Eski ve Yeni Dünyaların her ikisinde de hâlâ yapılıyordu. Hâlâ çok canlı olan ticaret Batı Afrika'dan her iki Amerika kıtasına, Kuzey ve Doğu Afrika ve aynı zamanda Kafkaslar'dan İslam topraklarına yayılmaktaydı. Tica-

---

1 H. R. Trevor-Roper, *The Past and the Present-History and Sociology,* (Londra, 1969). s. 21

retin çeşitli dalları arasında önemli farklar olmasına karşılık, tümünün birleştiği ortak bir nokta da vardı. Her şeyden önce, Afrikalı kölelerin edinilmeleri ve nakledilmelerinde büyük ölçüde sertlik olduğu konusunda pek kuşku yoktur. Hastalıktan, yorgunluktan veya kötü muamele görmekten dolayı ölüm oranı yüksekti. İslam dünyasına ithal edilen köleler, Yeni Dünya'ya ithal edilenlerin yaklaşık olarak üçte biri ila yarısı kadardı. Meşakkatli yolculuktan sağ çıkabilen köleler için İslam'da kölelik birçok bakımdan her iki Amerika kıtasındaki kölelikten farklıydı.

İslam kanunu köle statüsünün tüm yönlerini düzenler.[2] Kölelerin ve sahiplerinin yükümlülüklerini saptar ve aralarındaki ilişkileri belirler. Şeriat azat etmeyi öğütler fakat zorunlu kılmaz. Buna karşılık kölesine bakamayan veya kötü davranan bir sahip mahkemece kölesini serbest bırakmaya zorlanabilir. Efendi ve köle azat konusunda bir anlaşma yapabilir, böylece üzerinde anlaşılmış bir miktarın ödenmesi karşılığında köleye özgürlük verilebilir. Ayrıca bir sahip kendi ölüm tarihinden geçerli olmak üzere veya belli bir koşulun yerine gelmesine bağlı olan bir yemin ederek kölesini serbest bırakabilir. Özgürlük yasal işlerde kılavuz ilke olarak düşünülür (*al-asl huwa'l-hurriya*); bu, tartışmalı durumlarda hukukçuların özgürlük lehine karar vermelerinin teşvik edilmesi demekti. Köleler arasında renge, işleve veya kölelik durumunun kökenine göre hiçbir ayrım yapılmamıştır. Bununla birlikte, gerçekte beyaz kölelerin değer ve rağbet açısından üst sırada olduğu, bunu Habeş ve daha sonra da zenci kölelerin izlediği belirgin bir sosyal tabakalaşma ortaya çıkmıştı.

---

2 Köleliğin yasal yönlerinin ayrıntılı olarak tartışılmasının bu çalışmanın sınırları ötesinde olduğu açıktır. Brunschvig (Brunschvig, s. 26-31)'ce sağlananın ötesinde bilgi için okuyucu aşağıdaki kaynaklara başvurabilir: (a) 19. yy hukuk kaynakları. En çok başvurulan otoriteler Hanefi fıkıhçı Ibn 'Abidin (Muhammad Amin ibn 'Abidin, *al-Radd al-Muhtar* (Kahire, 1966), c. III, s. 162 vd. ve 639 vd., c. IV, s. 286 vd., c. VI, s. 97 vd. ve diğer ilgili referanslar) ve Ibrahim al-Halabi (başka bir Hanefi hukukçu, öl. 1549)'nin Multeka ül-Abhar'ı 19. yy'da İmparatorluk'ta birçok kez basılmıştır (Ibrahim al-Halabi, *Multaqa'l-Abhur* (Kahire, 1265), s. 97 vd., 133 vd., 182 vd. ve diğer ilgili referanslar: Bu kitabın Türkçe bir tercümesi de vardır, Mehmet Mevkûfati, İstanbul, 1290). (b) Hadis. Kölelerin statüsü ile ilgili sorunlar için bkz. A. J. Wensinck, *A Handbook of Early Muhammadan Tradition* (Leiden, 1971), s. 141-3, 203, 217-8. (c) Modern yapıtlar için bkz. David Santillana, *Instituzioni di Diritto Musulmano* (Roma, 1925), c. I, s. 141-60; Eduard Sachau, *Muhammedanisches Recht nach Schafiitischer Lehre* (Stuttgart ve Berlin, 1897), s. 125-79; W. Juynboll, *Handbuch des Islamischen Gesetzes* (Leiden, 1910), s. 203-8, 234-6.

İslam'ın ilk dönemlerinde kölelerin çoğu muzaffer İslam ordularınca ele geçirilen savaş esirleriydi. Sınırlarda düzenin sağlanmasıyla bu durum değişti ve esirlerin pek çoğu ya fidye ile ya da değiştirilerek kurtuldular. Şeriat hür doğmuş Müslümanların ve kendi statülerini ihlal etmeyen zımnilerin[3] (korunmuş azınlıklar) köleleştirilmesini yasakladığından, azat etme yollarının çokluğu ve köle üretme uygulamalarının olmaması, köle nüfusunun kendi kendini yeniden üretmesini kısıtladığı için kölelerin İslam dünyası dışından devşirilmeleri zorunluydu. Haraç ödentisi talebin bir kısmını karşılıyordu fakat daha erkence bir dönemden itibaren çok sayıda kölenin çevre topraklardan satın alınarak Dar ül-İslam'a ithal edilmesi zorunluluğu doğmuştu.

Bir kölenin Müslümanlığı kabulü, onun azat edilmesini gerektirmiyordu. İthal edilen kölelerin çoğu sahiplerinin dinini kabul ettikleri için, İslam topraklarındaki kölelerin büyük çoğunluğunun aslında Müslüman olduğunu görüyoruz. En iyi bilinen Memluklar ve yeniçeriler örneğinde olduğu gibi, askeri kölelik, Müslüman devletlerde, 9. ve 17. yüzyıllar arasında yaygındı. Hizmet köleliği, cariyelik ve ev dışı hizmet kölelikleri de yaygındı. Bulunduğu yerlerde, tarım köleliği normal olarak Batı'da uygulanan plantasyon türünde değil, daha çok küçük ölçekli işletmeler biçimindeydi. Bunun birtakım istisnaları da vardı; 9. yüzyılda Basra sınır sahalarındaki Zenc en göze çarpan örnektir. Büyük İslam devletlerinin sonuncusu olan Osmanlı İmparatorluğu, İslam kölelığinin hem yasal hem de sosyal öğelerini tevarüs etmişti.

Allah'ın Şeriatı ve Sultan'ın *kanunu* -ki bu en azından görünüşte Şeriat'ın uygulanışını kolaylaştırmak için düzenlenen yardımcı kurallardan oluşmaktaydı- imparatorlukta yasa düzeninin dayanaklarıydı. Çoğunlukla Şeriat ve kanun ile bütünleşen ve resmi olarak ayrıca var olmayan geleneksel kanun da (örf) yasal sistemin önemli bir öğesi idi. Şeriat genellikle kişi hukuku, vakıflar, din ve ayinlerle ilgili konularda baskınken, kanun idare, maliye, ticaret ve ceza hukuku alanlarını düzenlemekteydi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelerin statüsü kişi hukukunun bir parçası olarak görülür ve Şeriat ilkelerince yönetilirdi.

Osmanlılar 17. yüzyıl ortalarına kadar, Yeniçeri birlikleri için gereken insan gücünü yeni edindikleri Avrupa topraklarından elde etmekteydiler.[4]

---

3 Yeniçerilerin toplandığı devşirme sistemi bir sapma idi. Bunun bir tartışması için, bkz. V. L. Ménage, "Devshirme," EI², c.II (Leiden, 1960), s. 210-13.

4 Ibid., ve H. İnalcık, "Ghulam," Part IV, EI², c.II (Leiden, 1960), s. 1085-91.

Zenci köleler, başlıca ev kullanımı için, Mısır ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı eyaletleri yoluyla Sudan'dan ve Sahra-altı bölgelerden ithal edilirdi. Etiyopyalı köleler Habeş Eyaleti'nden (Etiyopya) Hicaz ve Mısır yolu ile gelirlerdi. Doğu vilayetleri ise Basra Körfezi ve Irak yoluyla Doğu Afrika'dan beslenmekteydi. Hem ev hizmeti hem askeri kullanım için beyaz kölelerin çoğu, Karadeniz'in doğu ve kuzey kıyılarına komşu bölgelerden ithal edilirdi.

Osmanlı köleliğinin yapısı 18. ve daha çok 19. yüzyıllarda önemli değişikliklere uğradı. Siyah, beyaz ve Etiyopyalı ırklara mensup kadın ve erkek köleler hâlâ İmparatorluğa getirilmekte ve çeşitli işlerde kullanılmaktaydılar. Fakat artık kölelerin büyük çoğunluğu ev hizmetlerinde kullanılmak için getirilen Afrikalı kadınlardan oluşmaktaydı. Bazı Çerkes ve Gürcü kadınları da bu amaç için kullanılırdı; pek çok beyaz ve Etiyopyalı kadın odalık olarak hizmet etmekteydiler. Erkek kölelere gelince, siyahlar ve Etiyopyalılar Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'nda inci dalgıcı, kürekçi ve yelkenli gemilerde tayfa olarak, ayrıca çoğunlukla Arabistan'da, ev dışında hizmetçi ve işçi olarak kullanılmaktaydılar. Köleler arasında bir azınlık, sorumluluk gerektiren görevlere getirilmekte ve sahiplerinin işlerini yürütmekteydi.

İmparatorluk'ta 15. yüzyıldan sonra çok marjinal bir olgu olan tarım köleliği, Kafkasya'dan 1860'larda zorunlu Çerkes göçünün bir sonucu olarak büyük ölçekte yeniden ortaya çıktı. Göçmenlere hükümetin yerleşim için dağıttığı toprakları işlemek için kölelerini de birlikte getirmeleri izni verildi. Bu dönemde İmparatorluktaki askeri köleliğin varlığı sona ermişti ve sultanın ordularında ancak özgür olanlar hizmet edebilirdi. Yine de çeşitli durumlarda köleler hükümetçe edinilmekte, azat edilmekte, ordu ile donanmaya alınarak hür doğmuş askerlerle aynı koşullarda hizmet etmekteydiler. Mehmet Ali Paşa ve haleflerinin Mısırlı ordusu hariç,[5] bu ne büyük ölçekte, ne de düzenli olarak yapılmaktaydı. Sultan II. Abdülhamit döneminde azatlı köleler askeri bandolara ve denizcilik öğrendikleri birliklere yerleştirilmişlerdi. Bu, kısmen onların yeniden köleleştirilmelerini önlemek için yapılmıştı. Sarayın ak ve kara hadımları, daha önce sahip oldukları güce 19. yüzyılda sahip değildiler. Fakat çok az sayıda ve hemen tamamıyla Afrika'dan olmak üzere hadımlar İmparatorluğa hâlâ ithal edilmekteydiler.

---

5 Bkz. örneğin Walz, s. 226 vd.; Baer, s. 164-5; Lewis, *Race and Color*, s. 77-8.

18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyıl başında başta İngiltere olmak üzere Batı Avrupa'da gittikçe yoğunlaşan ilgacı (*abolitionist*) düşüncelerin Atlantik köle ticareti üzerinde büyük bir etkisi oldu. İngiltere 1807'de köle ticaretini yasaklamış ve 1833'te Karayip sömürgelerindeki kölelik statüsünü kaldırmıştı. Daha sonra, Afrika'dan köle ticaretini bastırmak amacıyla diğer Avrupa güçleriyle bir anlaşmalar ağı oluşturmuştu.[6] Yüzyılın ortasına kadar Fransa, Avusturya, Prusya, Rusya, Hollanda, Portekiz ve İspanya isteksizce de olsa, İngiltere ile, bu amaca yönelik olarak, bir biçimde anlaşmaya girmeye razı edilmişlerdi. Bu anlaşmalar ağının 19. yüzyılın ikinci yarısına dek rahatlıkla yapılabilen Osmanlı köle ticareti üzerine görülebilir bir etkisi olmadı. Bununla birlikte Atlantik ticaretindeki tedrici düşüşle kamuoyunun ilgisi Osmanlılara yöneldi. Osmanlılar ise Avrupalı güçlere gittikçe artan bağımlılıkları yüzünden kendi içişlerinin yönetiminde, yabancı müdahalesinden giderek daha etkilenir duruma gelmişlerdi. Böylece Osmanlı köle ticaretinin bastırılması, İngiltere'nin Doğu'daki politikasında açıkça ilan ettiği amaçlarından biri oldu.

❐

Bu çalışmada, köle talebinin büyük bölümünün İmparatorluğun belli başlı kent merkezlerince yaratılması olgusunun nasıl köle ticareti ağını birbirine kenetlediğini ve nasıl bu ağın işleme dinamiklerini belirlediğini göstermeye çalışacağım (bkz. Harita A). Politik ve ekonomik güçlükler bir yolda köle taşınmasını tehlikeli duruma getirdiği zaman, yeterli arzı garantilemek için başka yollar kullanılmaktaydı. Değişik para birimleriyle ifade edilmesine rağmen tek fiyatlandırma sistemi ve aynı bürokratik gelenek, Osmanlı köle ticaretine daha da büyük bir bütünlük vermekteydi. Köle ticareti ağının işlemesi ve esircilerin artan güçlükler ve değişen koşullarla baş etmek için kullandığı yöntemler I. ve II. bölümlerde incelenecektir.

1840'ların sonundan başlayarak birbiri ardından gelen İngiliz hükümetleri, bazen doğrudan bazen dolaylı baskı kullanarak, Bâbıâli'yi İmparatorluğa yönelik köle ticaretini sınırlayıcı önlemler almaya ikna etmek için adımlar attılar. Osmanlıların 1847'de bazı ödünler vermelerine rağmen 1850'lerin ortasına dek kapsamlı bir eyleme geçilmedi. 1857'de Afrikalı köle ticaretini (siyah ve Habeşi), Hicaz hariç İmparatorluğun her erinde yasaklayan bir ferman çıkarıldı.[7] 1880'de Afrika'daki köle ticareti-

6 Ayrıntılar için bkz. Miers, s. 9-39.

7 Hicaz'ın dışarıda tutulmasının nedenleri aşağıda tartışılmıştır, s 110-114

nin bastırılması konusunda bir İngiliz-Osmanlı anlaşması imzalandı ve Osmanlı hükümeti 1890'da, Avrupalı ve Avrupalı olmayan diğer devletler gibi, Afrika köle ticaretine karşı olan Brüksel Anlaşmasını imzaladı. Bu gelişmeler III., IV., VI. ve VII. bölümlerin konusudur.

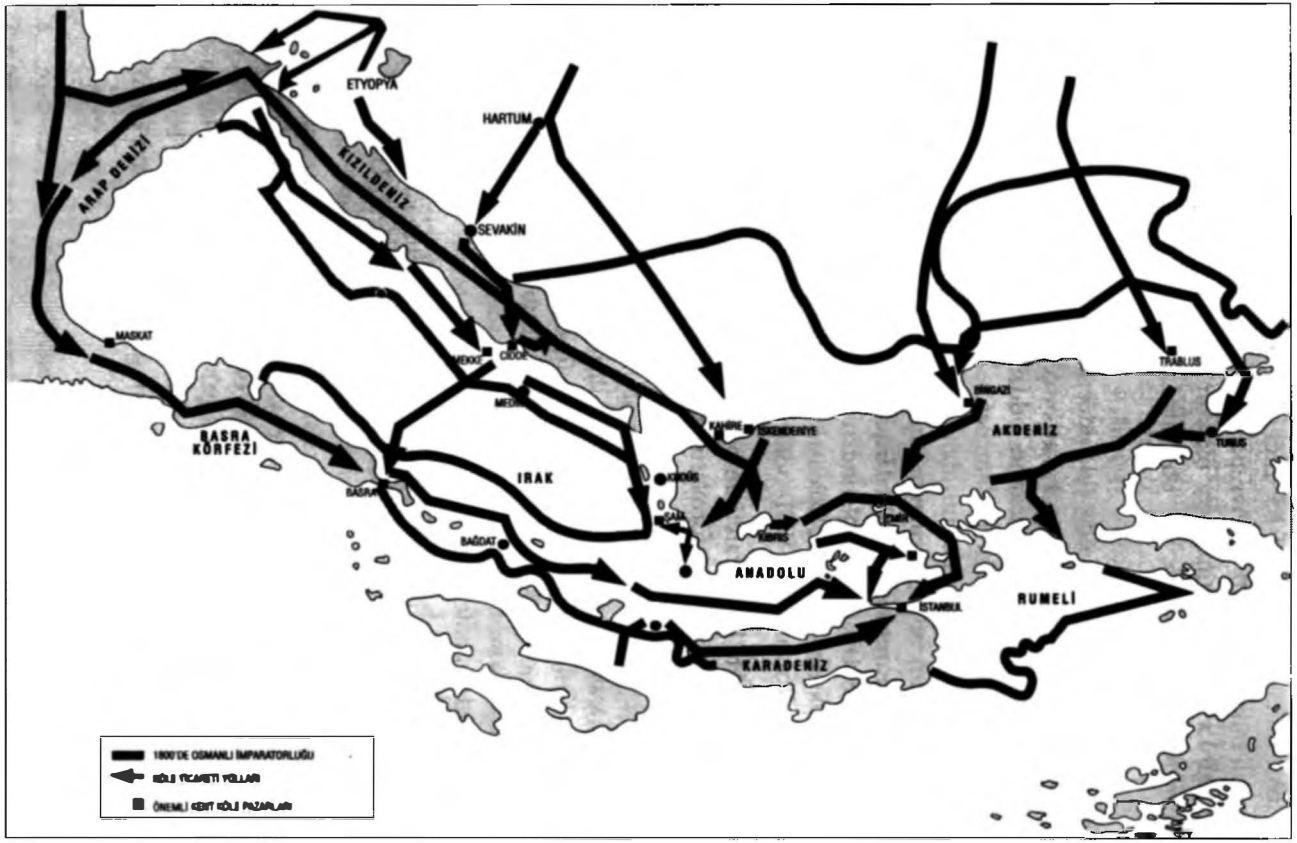
Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik ve İmparatorluk içindeki Afrikalı köle trafiğinin bastırılmasında elde edilenlerin çoğu, aslında Bâbıâli'den İngiliz baskısıyla koparılmıştı. Fakat birçok durumda ve kısa dönemde belki her vakada, yabancı ilgacıların müdahaleleri, hiç kuşkusuz kölelerin aleyhine olmuştur. Yabancı gözlemciler ve Osmanlı memurlarından uzak durmak isteyen köle tacirlerinin daha uzun ve zorlu yollara yönelmeleri kölelerin acılarını ve ölüm oranını artırmaktaydı. Ünlü Hollandalı oryantalist Snouck Hurgronje ve başkaları, kölelik karşıtı hareketi, Osmanlı köle ticaretine müdahale girişimlerinden dolayı şiddetle eleştirmekteydiler.[8] İngiliz dış politikası üzerinde kölelik karşıtı "lobinin" etkisi ve İngiliz baskısına Osmanlıların tepkisi VIII. bölümde tartışılacaktır.

İmparatorlukta köle ticaretinin bastırılması, Tanzimat (1839-1876) ve Tanzimat sonrası yapılan reformların bir parçası olarak kendi iç bağlamında anlaşılmalıdır. Bu reformlardan özellikle, başlıca gayrimüslim azınlıkların durumuyla ilgili olanlar, dış etkiler altında kabul edilmişse de birçoğu bağımsız olarak Osmanlıların kendi iç ihtiyaçlarından ve kaygılarından doğmuştur. Kanun ve adalet alanındaki reformlar Batı düşüncesi ve kavramlarından en çok etkilenenler arasındadır. Bununla birlikte incelediğimiz dönemde, kölelikle ilgili kanunlar kişisel statü alanına girdiklerinden bu reformlardan hemen hiç etkilenmemişlerdir.

İslam yasaklanana izin verilmemesini ve izin verilenin yasaklanmamasını öğretir. Bu kural, ayrıca aile yaşantısı ve evin özel hayatıyla iç içe giren kurum mahremiyeti, köle ticaretini bastırma yolundaki girişimlere karşı ortaya çıkan sert dini muhalefeti açıklamaktadır. Yine de yabancı temsilcilerin bilgisi dışında ve kendi girişimleriyle hareket eden Osmanlılar, Çerkes köleliğini ve köle ticaretini tedricen ortadan kaldıran çok önemli reformları uygulamaya koydular. İlgacılık çabalarını beyaz kölelik alanına da taşımak isteyen İngilizlere bu konuda söz hakkı verilmedi. V. bölüm bu alandaki Osmanlı reformlarına, karşılaşılan güçlüklere ve ortaya çıkan değişikliklere ayrılmıştır.

---

8 Snouck Hurgronje, Mekka, ss. 17-20. Ayrıca bkz. Keane, ss. 94-100; Slade, ss. 395-7.

Harita A: İstanbul'dan görüldüğü biçimiyle 19. yüzyılda Osmanlı Kölc Ticareti Ağı.

Böylece ortaya çıkan düzen oldukça açıktır. 1840'ların başında İngiltere, Osmanlıları köleliği kaldırmaları için ikna çalışmalarına başladı. Çok geçmeden amacını gerçekçi olarak yeniden gözden geçirip çabalarını Osmanlı köle ticaretinin bastırılması konusuna yöneltti. 1850'lerin sonlarına dek bu hedef hem Afrikalı hem de Çerkes köle ticaretini içermekteydi. Bu tarihten sonra bu oldukça farklı iki ticaret türüyle uğraşmak için iki ayrı tarz geliştirildi. İngiltere'nin faal bir ortak olarak kalmasına Sadece Afrikalı köle ticaretinin bastırılmasında izin verildi. Çerkes ve Gürcü köle ticaretine müdahale girişimleri geri çevrildi. Beyaz kölelik alanı Osmanlılara, yanıtlarını kendilerinin sağlamak zorunda oldukları güç sorunlar sunmaktaydı. Bu yanıtlar da giderek İmparatorluktaki beyaz köleliğin ve ticaretinin sınırlandırılmasına yol açtı.

Bu kitabın hemen hemen yarım yüzyıllık bir süreyi kapsaması gibi yalın bir gerçek bile gösteriyor ki Osmanlı köle ticaretinin bastırılması tedrici ve uzun bir süreçti. Gerçekten de İngilizler, Osmanlı hükümetiyle işlerini adım adım yürüttüler. Bu, basamakları sınırlamadan yasaklamaya ve sonunda iki yanlı anlaşmaya ulaşan bir merdiveni çıkmak gibiydi. Her adım köle ticaretinin kapsamını biraz daha daraltmaktaydı. Beyaz köle ticareti konusunda aynı yolu, ancak yabancı bir gücün müdahalesi olmadan, Bâbıâli de izledi.

Ferman çıkarılması veya daha sınırlı talimatnamelerin yayımı yoluyla yapılan hükümet düzenlemeleri, imparatorluğa yönelik ve imparatorluk içindeki köle ticaretinin bastırılması için kullanılan araçtı. Fakat sosyal gerçeklik, açıkça kanunun görünürdeki niyetinin ardından geliyordu. Köle ticareti, 1857'de yasaklanmasına rağmen yüzyılın son çeyreği içinde bile sürmekteydi.[9] Talimatnameler her birkaç yılda ve bazen her birkaç ayda bir yinelenmek zorundaydı. Bâbıâli buyruklarının yerine getirilmesine, merkezden uzaklık arttıkça daha az önem verilmesi hiç de şaşırtıcı değildi. Merkezi hükümet denetiminin yalnız lafta kaldığı uzak vilayetlerde yasaklara pek aldırış edilmiyordu. Bir bütün olarak imparatorlukta köle sahipliği ve köle ticareti iç içe girmişti; hem içte hem de dışta uygulamayı bastırma çabaları yorucu oldu ve uzun sürdü.

---

9 Küçük miktarlarda köle ithalatı çöküşüne kadar imparatorluğa ve daha sonra da başta Arabistan olmak üzere ortaya çıkan devletlere yapılmaya devam etti..

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYNAKTAN PAZARA

19. YÜZYILDA OSMANLI KÖLE TİCARETİ AĞI

19. yüzyılda Osmanlılar arasında köle sahipliği çoğunlukla bir kent olgusuydu. Dolayısıyla kölelerin çoğunluğunun alınıp satıldığı yerler, Rumeli'nin, Anadolu'nun, Balkanlar'ın ve Doğu Akdeniz'in büyük kentleriydi. Ayrıca birçok köle kendilerine bu kasaba ve kentlerde sürekli bir kapı da buluyorlardı. Elit grubun zengin ve etkili üyelerinin en azından bir konak sahibi oldukları İstanbul, köleler için en büyük talebi yaratmaktaydı. Hatta yönetici sınıfın daha az zengin üyeleri ve orta sınıflar da köle sahibi olabiliyorlardı. Kölelerin adımladıkları hemen her yol Dersaadet'e çıkmaktaydı.

İstanbul'a ve İmparatorluğun kalbine doğru bu yolculuk, ortak fiyatlandırma sistemine sahip oldukça bütünleşmiş bir ekonomi içinde, ortak kayıt ve vergilendirme yöntemleriyle, göreli değişmeyen idari uygulamalar altında yapılmaktaydı. Bunların tümü Osmanlı köle ticareti ağında büyük benzerlikler oluşturmuş, onu bir "sistem" durumuna getirmişti. I. ve II. bölümlerde bu benzerlikleri bulmaya ve sistemin ekonomik ve sosyal yönlerini açıklamaya çalışacağız. Bu, daha sonra Osmanlı köle ticareti tarihini ortak bir temelde yeniden oluşturmamızı sağlayacak. Girişte bahsedilenlerin dışındaki olayları irdelemeyi üstlenmeyeceğiz.

Bu bölüm 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik ve İmparatorluk içindeki köle ticaretinin teknik yönüne ayrılmıştır. Köleleri ve köle tacirlerini arz kaynaklarından pazara kadar izleyecek ve bu uzun yolculuğun her evresinde ortaya çıkan sorunları gözden geçireceğiz.

Doğu'da kölelerin edinilmesi, nakledilmesi ve satışının çeşitli yönleri hem popüler hem de bilimsel literatürde ele alınmıştır. Çöl kervanları ve kölelerle dolu yelkenli anlatımları da eksik değildir. Bu kayıtları burada yinelemek oldukça gereksiz olurdu. Bunun yerine tartışmamız, köle ticaretine "İstanbul'dan bir bakış" olarak adlandırılabilecek bir yaklaşımla, belirgin biçimde Osmanlı olan noktalar üzerinde yoğunlaşacaktır. Ayrıca daha önce gözden kaçırılan veya çok kısa değinilen bazı kayda değer ayrıntıları da ekleyeceğiz.

KÖLELERİN EDİNİMİ

19. yüzyılda Osmanlı pazarlarına köle sağlayan topraklar İmparatorluğun sınırları dışındaydı. Vaday, Bagirmi ve Bornu gibi Orta Afrika bölgeleri[1] ve Yukarı Nil ile Batı Sudan, başlıca siyah köle kaynaklarıydı. Galla ve Sıdlama beylikleri Habeş köleleri sağlıyordu. Gürcistan ve Çerkezistan ise İmparatorluğa beyaz köle vermekteydiler. Bu yörelerin özgür sakinleri üç şekilde köleleştiriliyor ve onları Osmanlı topraklarına götüren tacirlerin eline geçiyorlardı:

1. Savaşta tutsak alma yoluyla edinim: Bu yörelerin tümündeki, fakat özellikle Orta Afrika ve Etiyopya'daki yerel savaşlar, her iki cinsten büyük sayılardaki tutsağı pazara yöneltmekteydi. Kölelik kıtanın içlerindeki Afrika kabileleri arasında yerleşmiş bir kurumdu ve savaşta tutsaklık yoluyla köle edinimi yaygındı; Afrikalıların köle olarak dış dünyaya ulaşmalarından çok önceki durum da buydu. Etiyopya'nın güney ve batı bölgelerindeki sürekli savaş Galla ve Sıdlama kökenli pek çok köle sağlamaktaydı. Bu bölgelerin 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa ve Osmanlı tüccarlarına açılması, köle ihracatını köle sağlayan toprakların ekonomisinde önemli bir kalem haline getirdi. İmparatorlukta iç ayaklanma sonucu köleleştirmeye çok ender rastlanmasına rağmen, bir örneğini biliyoruz. 1847'de Bedirhan Bey'in yönettiği Kürt ayaklanması sırasında, Nasturi, Yakubi, Yezidi kadın ve çocukları tutsak alınıp Diyarbakır-Musul bölgesinde köle olarak satılmışlardı. Bunların bazıları, İngilizlerin ricası ve Bâbıâli'nin eylemi sonucunda serbest bırakılmıştı. Bu örnekte *zimmilerin* köleleştirilmesinin Şeriat'a aykırı olduğuna dair karar verilmişti.[2]

---

1 Örneğin bkz. İzmir yetkililerince 1857'de bir köle gemisinde yakalanan kölelerin geldikleri yerlerin listesi (BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/16623, ekler 28 ve 68).

2 Orta Afrika ve Etiyopya için bkz. Kapytaff ve Miers, "Giriş", s. 13; Abir, s. 54. Bedirhan'ın tutsakları için bkz. BA/İrade/ Meclis-i Vâlâ/2961, Sadrazam, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye, Diyarbakır ve Fetvahane arasındaki yazışma, 31.12.47 - 28.3.48.

2. Akınlar ve kaçırma yoluyla edinim: Savaş köle talebini karşılayamadığında pazarları beslemek için köle akınları düzenleniyordu. 1850'lerin sonunda, kuzey pazarlarına köle sağlamak amacıyla Trablus Vilayeti'nden Kavar ve A'ir yörelerine hâlâ akınlar düzenleniyordu. Savana krallarının aracıları olarak hareket eden Tuaregler ve yarı-kabilevi krallıklar "akın yapmayı ve köle yakalamayı düzenli bir iş haline getirmişlerdi ve kurbanlarıyla karmaşık bir ticari sistemi beslemekteydiler." Yukarı Nil, Bahr al-Ghazal ve Beyaz Nil bölgelerinde bulunan Avrupa ve Osmanlı fildişi tüccarlarının faaliyetleri, 1850'lerde kısa sürede büyük bir köle akını ve ticareti operasyonuna dönüşmüştü. *Zariba* denilen tüccar kamplarının yapısı ve saldırgan ticaret yöntemleri çok geçmeden yoğun köle ticaretiyle karşılanan bir köle emeği ve köle taburları talebi yarattı. Akınlar çoğu Osmanlı tebaası olan "kuzeyli tüccarlar" yani Suriyeli, Mısırlı ve Kuzey Sudanlı tüccarlarca yönetilmekteydi.[3]

Etiyopya'da köle edinim seferleri güneybatıda, hatta ülkeye komşu zenci topraklarında yapılıyordu. Buradaki yağmacılar Kaffa ve Galla beyliklerinden gelmekteydiler. Massava'daki Osmanlı kaymakamı, 1860'ta kasabadan at ile elli saat uzaklıkta bulunan Hubaba üzerine yapılan bir akını rapor etmişti. Akın, yöredeki kabile şeyhlerinin yardımıyla Massava'daki "beş ya da on" tüccar tarafından düzenlenmişti.[4]

Bu köle edinim biçimine, hem arz kaynaklarında hem de imparatorluk içinde var olan insan kaçırma âdetini de eklemeliyiz. İnsan kaçırma, saldırgan eylemin büyük ölçekte olmaması ve çoğunlukla kişisel düzeyde, küçük ölçekte yürütülmesiyle akınlardan ayrılır. Ayrıca olası saldırganlara karşı kendisini savunmaya hazırlanmış bütün bir köy yerine, tek başına ve korunmasız insanlar hedef alınmaktaydı. İnsan kaçırma Etiyopya ve Çad Gölü

---

3 Trablusgarp vilayetindeki akınlar için bkz. BA/Yıldız/39/2128/129/118, Muhammad Bashala'nın Layihası, 6 Şevval 1311/12.4.94. Bu akınlardan birinin, 1859'da 2000 kişilik bir güçle Syrtis kaymakamınca düzenlendiği bildirilmekteydi (FO 84/1120/156-65, Herman'dan Russell'a, 2.7-14.9.60). 1840'ta iki yerli şeyh, Trablus'a gitmekte olan ve büyük bir muhafız grubunca korunan büyük bir köle kervanını vurdu (FO 195/108, Warrington'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 22.7.40). Tuareg akınları için bkz. Kopytoff ve Miers, *loc. c.* (alıntı). Trablus'a köle ihraç eden bir bölge olan Bornu'daki Afrikalı akınları için bkz. Roberta Ann Dubar, "Slavery and the Evolution of Nineteenth Century Damagaram", Kopytoff ve Miers'da, s. 160. Yukarı Nil ve Sudan hakkında bkz. Holt, *Modern History*, s. 61-3.

4 Etiyopya için bkz. Abir, s. 56. Hubaba üzerine olan akın, BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/19711'de anlatılmıştır, Pertev Efendi'den Mekke Şerifi'ne 23 Rebiülevvel 1277/9.10.60.

çevresindeki topraklarda çok yaygındı. Anadolu'nun doğu sınırlarında, Kafkasya halkı arasında da sık sık olurdu. Lazlar, erkekleri sultanın ordusunda hizmet eden Gürcü kadın ve kızlarını kaçırmakla suçlanıyorlardı. Potide'deki Osmanlı konsolosu, Abaza kabilelerinin kaçırıp Rus topraklarına götürdüğü Osmanlı vatandaşlarının serbest bırakılmalarını sağlamak için 1865'te Rus yetkililerinden aracı olmalarını istemek zorunda kalmıştı. Çerkeslerin, 1860'ların başında Osmanlı İmparatorluğu'na göçlerinden sonra, sık sık hür doğmuş Müslüman çocuklarını kaçırdıkları ileri sürülmekte; Bulgaristan'da Bulgar, Rum ve Tatar kızlarını kaçırmakla suçlanmaktaydılar. Osmanlı ceza kanunu 1858'de çocuk kaçıranlar için bir yıllık hapis cezası getirdi, 1860 ve 1867'de ilgili maddelerin kapsamı genişletildi.[5]

3. Satın alma yoluyla edinim: İmparatorluğa köle ihraç eden bölgelerin tümünde zor dönemler, bir zorlama öğesi olmaksızın, "gönüllü" insan satışlarını gündeme getirmekteydi. Birçok Afrika toplumunda, kıtlık dönemlerinde, çocuk ve yetişkinler tahıl ile takas edilmekte, borcunu ödeyemeyenler veya bir cinayetten suçlu bulunanlar köle olarak satılmaktaydılar. Yaşam koşullarını iyileştirmek umuduyla kendilerini ve çocuklarını köle olarak satanlara da rastlanmaktaydı. Etiyopya, Galla ve Sidama hükümdarları, beyliklerinde seçkinlerin tükettiği ithal malları giderinin bir kısmını, kendi tebaalarını düzenli olarak satarak karşılıyorlardı. Burada da küçük suçlar ve vergi ödeyememek, sık sık suçluların köle olarak satılmalarıyla sonuçlanıyordu. Bazen çocuklar vergi yerine alınıyor veya kıtlık dönemlerinde ailelerince satılıyorlardı. Çocuk satışı Çerkesler, çoğunlukla da köle sınıfından Çerkesler arasında yaygındı. Sahibin ve ebeveynin onaylaması ile genç kızlar satılıyor, kendilerini beklediğine inanılan büyük fırsatları kullanmak üzere İstanbul haremlerine götürülüyorlardı. Birçok durumda ilgili tüm taraflar (esir kızın kendisi de dahil olmak üzere) satışın gerçekleşmesini istiyorlardı. Dul kalmış annesinin küçük yaşta sattığı, yüksek sınıfa mensup İstanbullu bir hanımın söylediğine göre:

---

5 Etiyopya ve Çad Gölü çevresindeki bölge için bkz. Abir, ss. 54 (1. not), 56; Kopytoff ve Miers, *loc. cit.* (yazarlar burada adam kaçırmanın hem "rasgele" hem de "iyi örgütlenmiş" biçimlerinden bahsediyorlar. Ayrıca bkz. Dubar, ss. 160 - 1). Lazların adam kaçırması için bkz. BA/İrade/Hariciye/5553, sadrazamdan sultana, 28 Zilhicce 1270/23.9.54. Konsolos vekilinin aracılığı, *ibid.*/12344'tedir, sadrazamdan sultana, 28 Zilhicce 1281/24.5.65 ve başka ilgili belgeler de bu dosyadadır. Çerkeslerce kaçırmalardan örneğin, BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1407'de bahsedilmiştir. sadrazamdan sultana 24 Zilkâde 1283/30.7.67 ve ekler; Pinson, s. 79'da bir gönderme vardır. Ceza kanunu ve ilgili düzeltmeler için bkz. *Düstûr*, c. I, s. 582 (206. madde); Aristarches, c. II, ss. 254-5, 272.

"Bir gün annem, yüzünde mutlu bir ifadeyle yanımıza geldi ve bana dedi ki: 'Çocuklarım, babanız Peygamber'in şefaatına nail oldu galiba. Şimdi bize mucizevi bir yardım geliyor. Zengin bir hanım altıyedi küçük cariye satın almak istiyor. Siz üç küçük kızı satacağım ve kazandığım parayla dağlara geri dönüp erkek kardeşlerinizi şehir fareleri gibi değil, gerçek Rumelililer olarak büyüteceğim'. Hepimiz çok mutlu olduk..."

Bazen de bireyler, köle tacirlerinin teklif ettiği belli bir miktar para için köle durumuna düşmeyi kabul edebilmekteydiler. 1853 yılında Mısır valisine satılan ve daha sonra özgürlüklerini geri isteyen hür doğmuş yedi Türk çocuğunun durumları böyleydi. 1867'de Trablusgarp'taki kıtlık sırasında, sınır bölgesinden bazı kişilerin açlıktan ölmemek için kendilerini köle olarak sattıkları söylenmekteydi.[6]

Böylece köle edinme yöntemleri, en saldırgan savaş ve akından, kölelik statüsünün gönüllü kabulüne kadar değişmekteydi. Afrika'da bir arz piyasasının var olduğu ileri sürülmektedir,[7] aşağı yukarı aynı şey Osmanlı pazarının yapısı için söylenebilir. Başka bir deyişle, tutsaklar, kaçırılmış veya herhangi bir biçimde satışa sunulmuş insanlar, hemen her zaman istekli bir alıcı bulabilmekteydiler. Fakat Osmanlı alıcısına gelmeden önce, köleyi vatanından pazara karmaşık bir yol sistemiyle getiren ulaşım ağına bakmamız gerekiyor.

BAŞLICA OSMANLI KÖLE TİCARETİ YOLLARI[8]

Osmanlı köle ticaret sistemi üç öğeden oluşmaktaydı: Köle ihraç eden kaynaklar, köle ithal eden büyük pazarlar ve üzerinde merkez ve çevre antrepoları olan, kaynağı pazara bağlayan kara ve deniz yolları. Köleler, bütün ticaret ağı boyunca yerel taşra pazarlarına da sunularak satılmaktay-

---

6 Afrika toplumlarında ve Etiyopya'da satın alarak edinim için bkz. Abir, s. 54 vd. Çerkes uygulamaları için bkz. BA/*loc. cit.*, Longworth, c. I, ss. 278-80; Demetra Brown, *Haremlik*, s. 118 (alıntı). Kendilerini satan erkek çocuklar için bkz. BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/16542, sadrazamdan sultana, 7 Muharrem 1274/28.8.57 ve ek belgeler. Trablus kıtlığı için bkz. BFASS/Mss. Brit. Emp./S22/G96, De Cosson'un raporu, 16.6.74 (s.15).

7 Kopytoff ve Miers, s. 14.

8 Bu çalışmada ne Mısır vilayetiune olan köle ticareti ne de Sudan'dan Mısır'a olan köle ticareti ile uğraşmaktayım. Bu konular ayrı bir çalışma gerektirir ve kendi başlarına bir konu oluşturur. Burada yalnızca Mısır transit ticareti, yani mısır aracılığı ile Osmanlı pazarlarına yapılan ticareti ele alacağım.

dılar. Kaynakların çoğu Osmanlı toprağının dışında kalıyordu, fakat sistemin diğer öğeleri Sultan'ın nüfuzu altındaki topraklardaydı. Aşağıdaki liste ve ilgili haritalar kaynaktan pazara giden dört anayolu ve her yolda ticareti yapılan kölelerin cinsini belirtmektedir.

A. Kuzey Afrika ticareti (B, C ve D Haritaları)

KAYNAKLAR: Çad Gölü'nü çevreleyen bölgeler, başlıca Vaday, Bornu ve Bagirmi.

KÖLELER: Siyah

YOLLAR: (1) Karadan: (a) Gat-Murzuk-Bingazi
(b) Gat-Gadames-Trablusgarp
(c) Trablusgarp vilayetinden Mısır'a çeşitli yollar

(2) Denizden: Trablusgarp, Bingazi ve diğer sahil kasabalarından Malta, Girit, Rodos gibi Akdeniz adaları ve Ege adalarına uğrayarak İstanbul, İzmir, Selanik ve Doğu Akdeniz'in diğer limanlarına. Ek yollar İskenderiye'yi çoğunlukla Kıbrıs'a uğrayarak, İstanbul, İzmir, Güney Anadolu ve Doğu Akdeniz limanlarına bağlamaktaydı.

B. Kızıldeniz Ticareti (E Haritası)

KAYNAKLAR: Kordofan, Darfur, Sudan'daki Mavi ve Beyaz Nil havzaları, Etiyopya'daki Galla, Sidama ve Gurage beylikleri.

KÖLELER: Siyahlar (başlıca Nubyalılar) ve Habeşler

YOLLAR: (1) Karadan (a) Yukarı Nil'den Berbera ve Kızıldeniz kıyısına, Sevakin veya Massava yakınlarına.
(b) Beyaz ve Mavi Nil havzalarından Kallabat, Kadarif-Kassala-Sevakin veya Massava'ya.
(c) (b) yoluna kısmi bir alternatifi olarak Mavi Nil'den yukarıya Şandi'ye.
(d) Galla ülkesinden Şova yolu ile Rahita, Tacura ve Zeyla'ya.

(e) Güney Etiyopya'dan Harar ve Berbera'ya

(f) Güney Etiyopya'dan Şova yolu ile Gondar'a ve Massava yakınlarındaki kıyılara.

(2) Kızıldeniz'i çapraz geçerek: Şevakin, Agig, Port Mornington, Şeyh Barghuth, Massava, Baylûl, Tacura, Zeyla ve Berbera'dan (ve kıyı boyunca diğer limanlardan) Arap yarımadasındaki Yanbu, Cidde, Lith, Kunfudha, Luhayya, Hudeyde ve Mukha'ya (ve kıyı boyunca başka noktalara).

(3) Arap karayolu: (a) Hudeyde'den Cidde'ye

(b) Cidde-Mekke-Şam ve Kuzeye (Hac yolu)

(c) Yanbu'dan Medine'ye

(d) Hicaz-Necd-Basra Körfezi.

(4) Doğu Akdeniz ve Mısır'a Süveyş Kanalı üstünden yapılan ticaret (yalnızca 1869-70'ten sonra)

C. Basra Körfezi - Irak Ticareti

KAYNAKLAR: Zanzibar (Nyasa Gölü'nü çevreleyen bölgelerden Zanzibar'a pek çok köle gelmekteydi) ve Etiyopya.

KÖLELER: Siyah ve Habeş

YOLLAR: (1) Denizden (a) Zanzibar-Maskat-Körfez limanları-Basra veya Mohamera.

(b) Tacura, Zeyla veya Berbera'dan Körfez limanları-Basra veya Mohemera'ya

(2) Karadan (a) Hicaz-Necd-Körfez limanları-Basra veya Mohemera.

(b) Basra-Bağdat-Musul-Diyarbakır ve Doğu Anadolu kentleri.

(d) Çerkes ve Gürcü Köle Ticareti (Harita G)

KAYNAKLAR: Çerkezistan ve Gürcistan.

KÖLELER: Beyaz

YOLLAR: (1) Denizden-Sohum Kale, Batum ve Karadeniz'in doğu

kıyısındaki daha küçük limanlardan, Trabzon, Samsun, Sinop ve diğer Anadolu kentleri üstünden İstanbul, İzmir, Selanik ve Mısır ile Doğu Akdeniz'deki kentlere.

ULAŞIM ARAÇLARI VE YÖNTEMLERİ

1. Kervanlar

Kölelerin Afrika'daki evlerinden başlayan yolculuklarının ilk kısmı karayolu kervanlarıyla yapılıyordu. Kervan yolculuğu, yolculuğun en zor bölümüydü ve Osmanlı topraklarına giden uzun yolda en çok yaşam kaybı da bu aşamada olmaktaydı. Kervanlarca alınan yolun büyük bir bölümü Osmanlı yetki alanının dışında kalmakta olup[9] Sultan'ın köle ticaretini lağveden fermanlarından etkilenmiyordu. Bununla birlikte, kervanların çoğu Osmanlı pazarını doyurmak amacıyla Osmanlı toprağına yönelmişti. Ayrıca Osmanlı tebaası arasında İmparatorluk sınırları dışında köle ticareti yapanlar da çoktu; ancak arz kaynaklarına dek indiklerini pek görmüyoruz. Osmanlı tüccarları Etiyopya ticaretinden çok Sahra köle ticaretine katılmaktaydılar. Fakat her iki ticaret yolunda da Osmanlı olmayan nakliyeci tüccarın rolü çok önemliydi. 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca İmparatorluğa karayoluyla köle nakli kalıplarında çok az değişiklik olduğunu da belirtmemiz gerek. Şimdi bu kalıpların bazılarını gözden geçirelim.

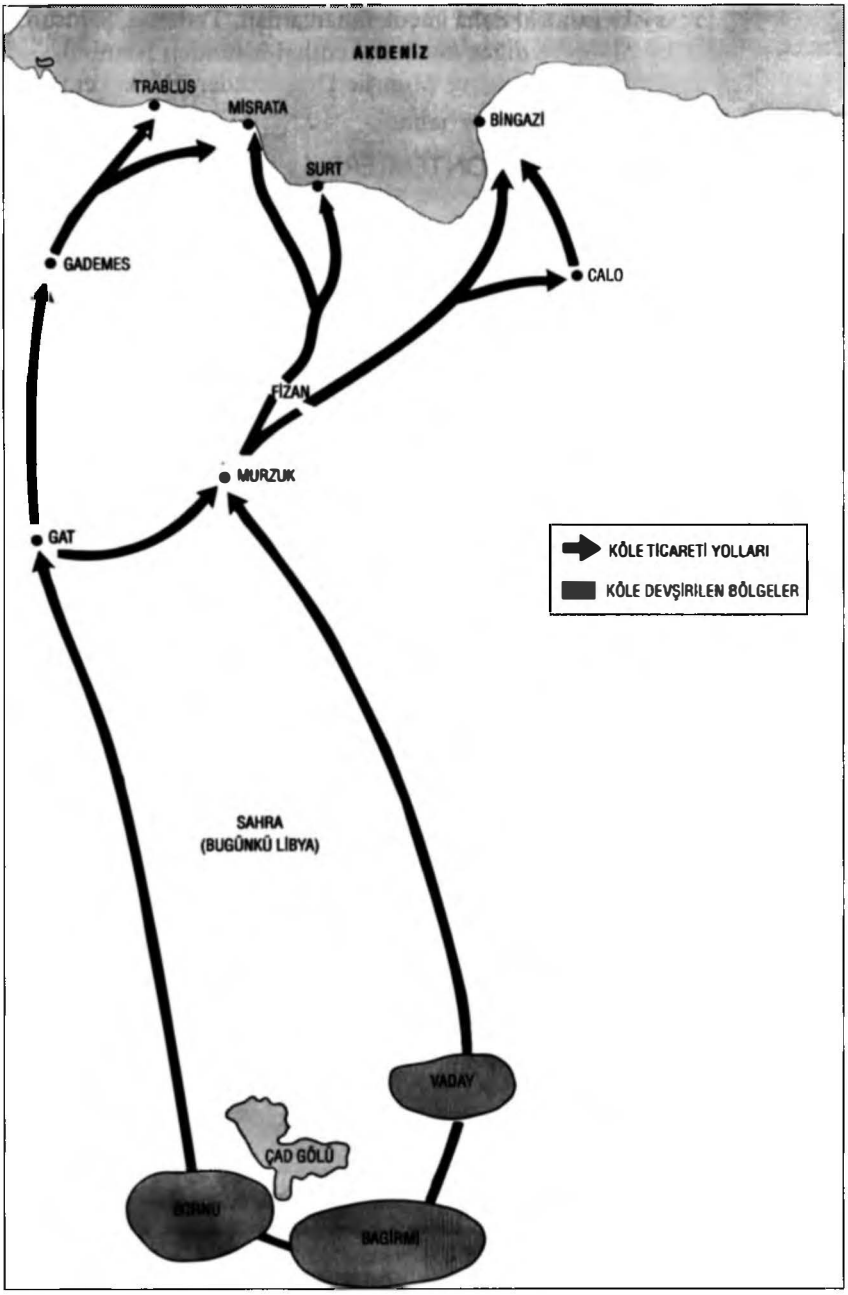
Çad Gölü çevresindeki köle devşirilen bölgelerden, başlıca Vaday, Bornu ve Bagirmi'den Akdeniz kıyısına dek yürüyüş yaklaşık üç ay almaktaydı. 1873'te bir kervana katılan Fransız kâşif ve öğretmen De Cosson, Trablus'tan Kano'ya kadar yetmiş gün süren bir yolculuğun günlüğünü yazmıştır. Kervanlar haziranda başlayan yağmurlu mevsimden önce iç bölgelere varmak için, Trablus vilayetinden genellikle mart-ekim ayları arasında yola çıkmaktaydılar. Bazı tüccarlar bölgeye ulaşır ulaşmaz alışverişlerini yapıp yağmurlardan önce dönüşe başlıyor, böylece temmuz-eylül ayları arasında Trablus'a dönmüş oluyorlardı. Bazıları da yağmur mevsimi geçtikten sonra yolculuğa başlıyor ve baharın başlarında vilayete dönüyordu.[10]

İç bölgeleri Trablus vilayeti sınırındaki tüccar kasabalarına (başlıca Gat

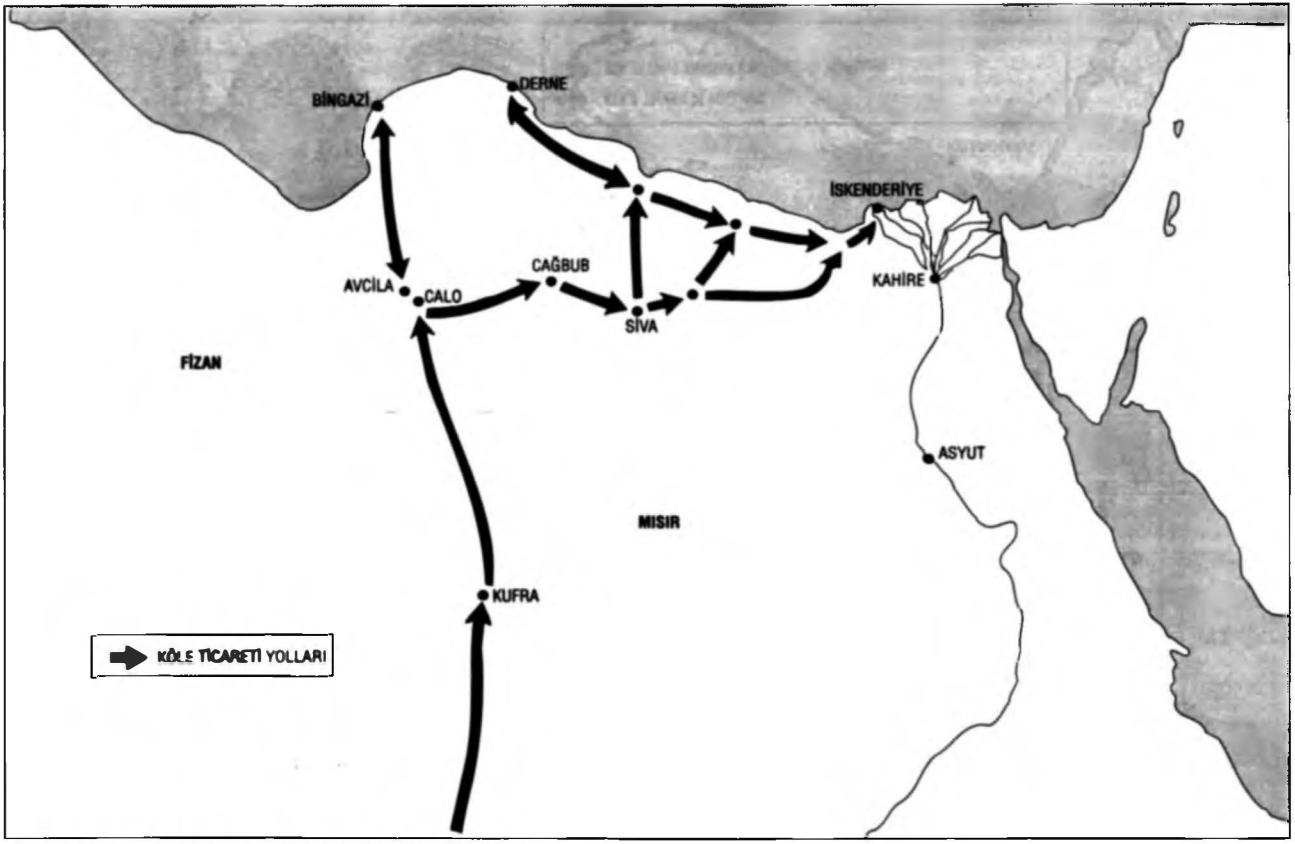
---

9 Bkz. Harita B, s. 20.

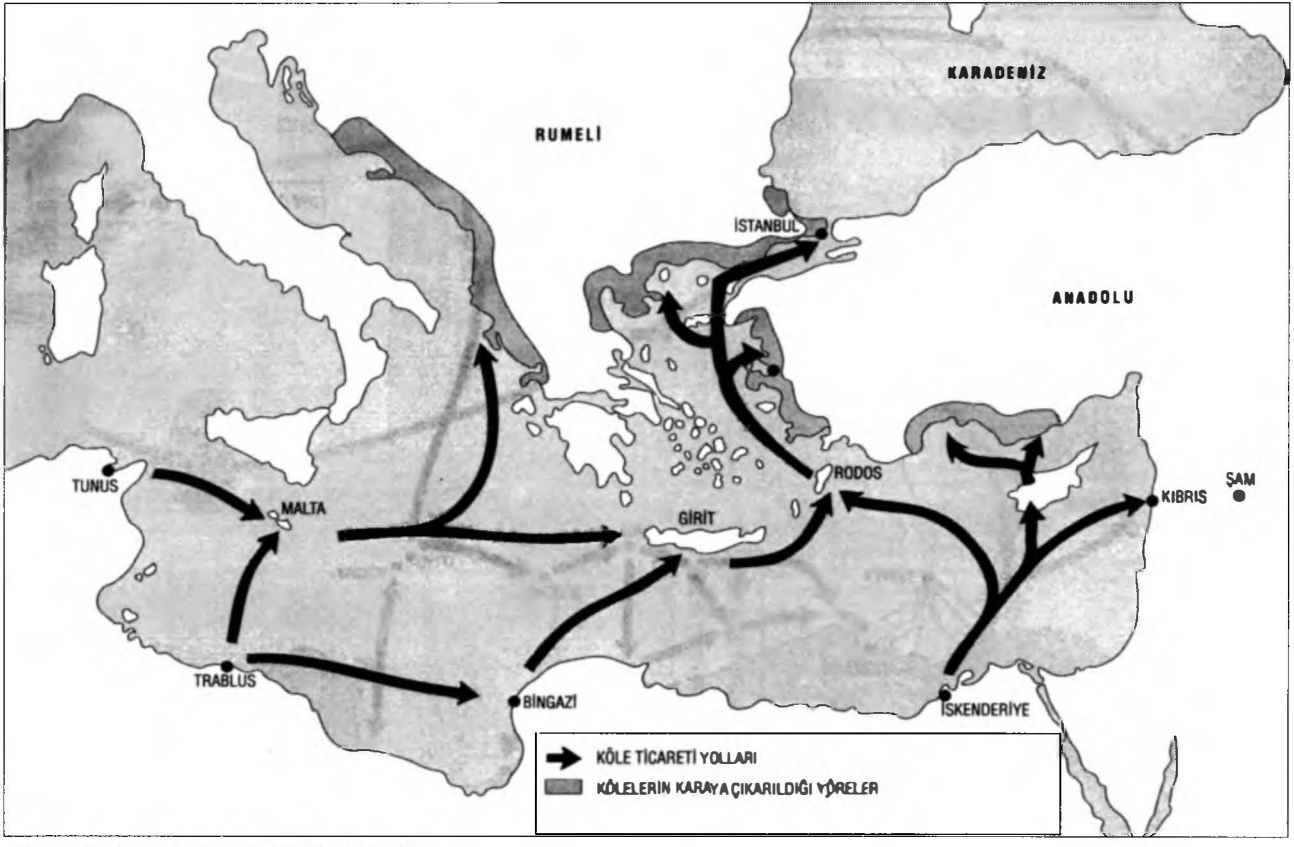
10 Çad Gölü - Trablus Yolu için bkz. FO 84/1412/47-58, Henderson'dan Derby'e, 24.12.75. De Cosson'un günlüğü ve kervan programları için bkz. BFASS/*loc. cit.* (s.17); *Ibid.* /s18/C54/37-37b, F.L. Cornano'dan (Trablus) Allen'a, 21.6.92; FO/1428/76-9, Henderson'dan W.H. Wylde'a, 22.6.74.

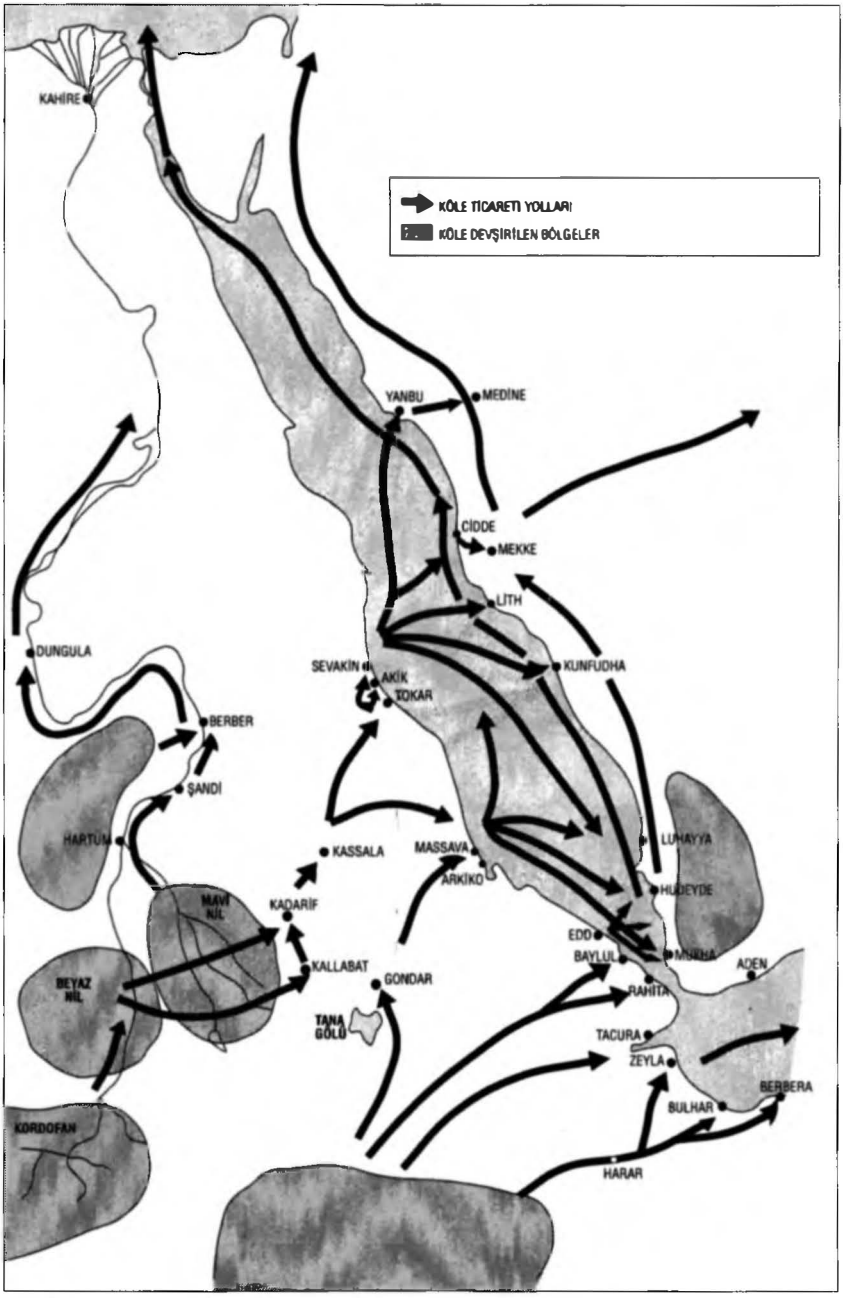
Harita B: Trablus'a giden Sahra yolları

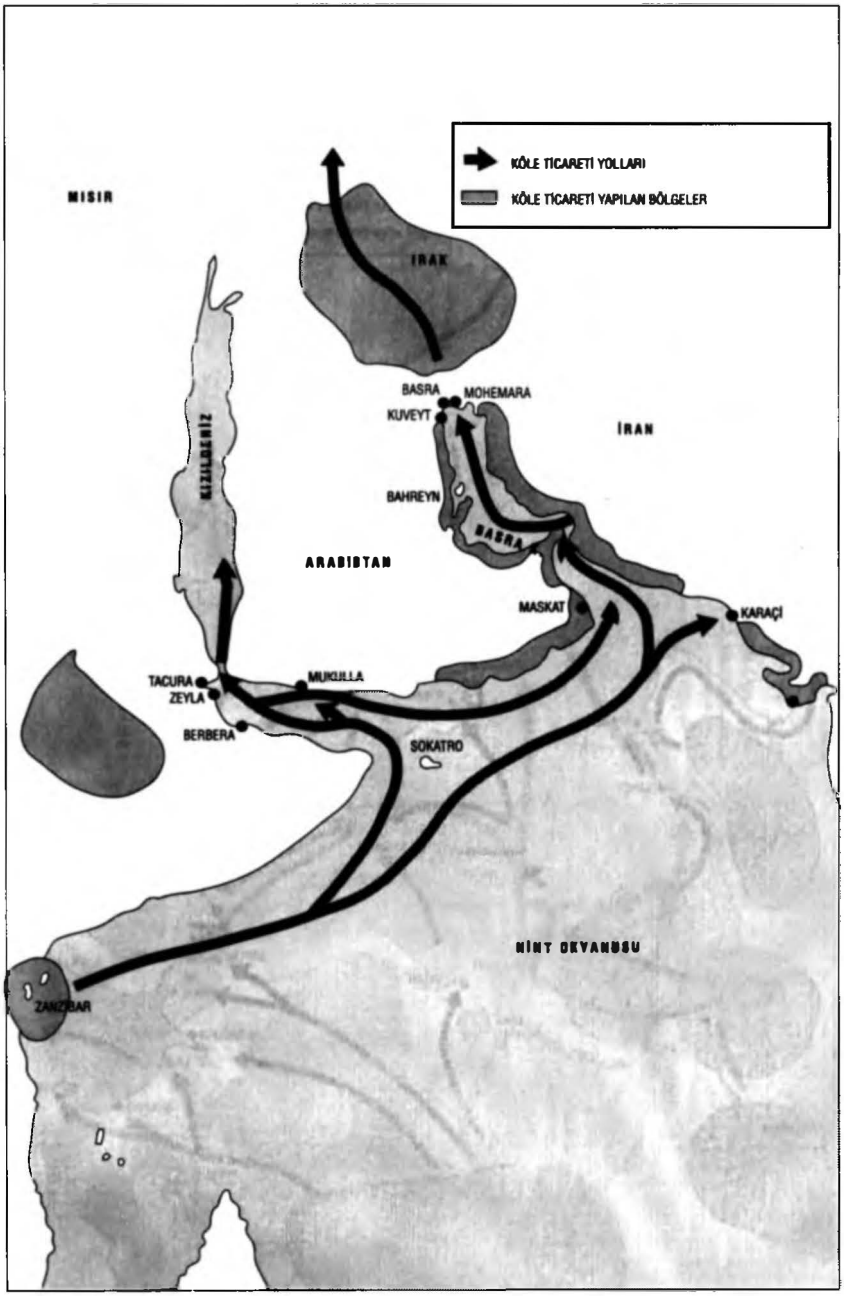
Harita C: Trablus vilayetinden Mısır'a giden çöl yolları.

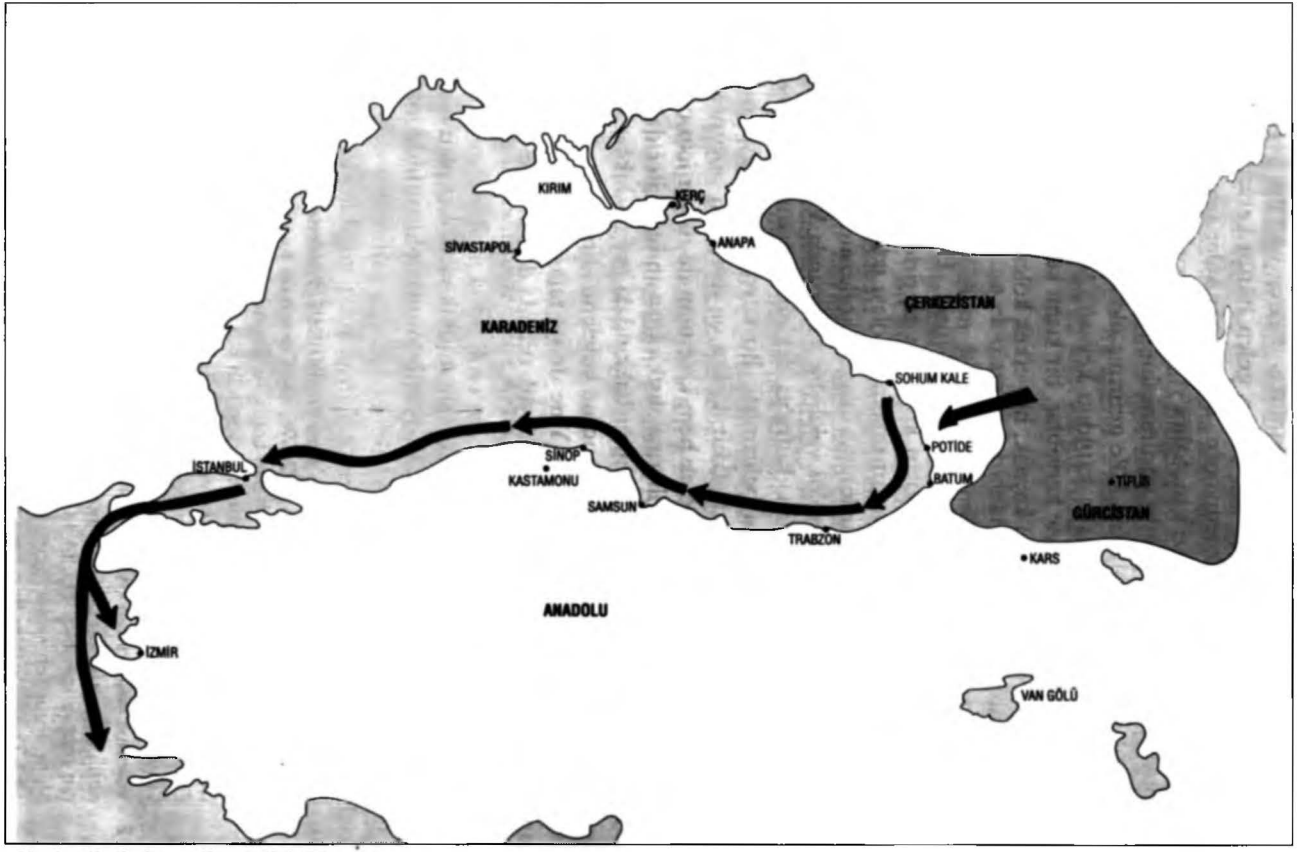
Harita D: Başlıca Akdeniz köle ticareti yolları.

Harita E: Kızıldeniz köle ticareti.

Harita F: Basra Körfezi-Irak köle ticareti.

Harita G: Çerkes ve Gürcü Köle Ticareti

ve Murzuk) bağlayan kervanlar çoğunlukla Tuareg ve Tibu kervancılarca yönetilmekteydi. Tuareglerin Kano'dan gelen bütün kervanlardan zorla korunma parası aldıkları söyleniyordu. Küçük kervanlar uzun ve zahmetli yolculuğa kalkışamayacakları için, Sahra'yı geçen kervanlar ya büyük ya da çok büyüktüler. Bir istisna gibi görünmesine rağmen, Eylül 1847'de Bingazi'ye ulaşan bir kervanın bin köle getirmiş olduğu söylenmekteydi. De Cosson'un 1873'te Trablus'ta katıldığı kervan, 245 deve ve 85 silahlı adamdan oluşmaktaydı. Böyle kervanlar, bir kısmı kölelerce taşınan, çeşitli mallar ithal ediyorlardı. İki kaynak, her erkek kölenin dokuz kiloluk bir yük taşıdığını belirtmektedir.[11]

Çöl yolculuğu süresince koşullar çok ağırdı. Hemen tüm raporlar uzun yürüyüş saatlerinden, bazıları kölelerin zincirlendiğinden, inatçılık veya sadece kervana ayak uyduramamaktan dolayı verilen ağır cezalardan ve sürekli olarak kurumuş bir kuyuya ulaşma korkusundan bahsetmektedir. Bingazi'deki İngiliz konsolos vekili bir raporunda Vaday'ın başkenti Varah'tan önemli bir vaha olan Kufra'ya dek elli gün süren yol boyunca on üç kuyu durağı olduğunu belirtmişti. Bu kuyuların çoğu birbirlerinden iki ila beş gün uzaklıktaydı, fakat iki kez on dört gün boyunca yürümek gerekiyordu. Sahra'yı geçmek hem köle hem de tüccar için çok güçtü, fakat yolculuk ve iklim koşullarına alışık olmayan birinciler daha dayanıksız oluyorlardı. Esircilerin zalimliği hakkındaki yaygın hikâyeler muhtemelen abartılmıştır, çünkü kervancılar kölelerin dirilerinin ölülerinden daha değerli olduğunu biliyorlardı. Yine de ne tarafından bakılırsa bakılsın ölüm oranı yüksekti. Tahminler büyük oranda değişmekte ve yüzde 7 ile yüzde 40 arasında oynamaktadır.[12]

Kervanların çoğu Trablus'tan on sekiz günlük uzaklıkta olan Gat'a gidiyorlardı. Orada köleler satılıyor ve yeni kervanlar oluşturuluyordu. Ba-

---

11 Tuareglerin oynadığı rol için, bkz. örneğin, FO 84/919/Herman'dan Clarendon'a, 15.1.53; BFASS/Mss. Brit. Emp./S22/G96, De Cosson'un raporu, 16.6.74, ss. 16-8 *Ibid.* /S22/G22. James F. Church'den Louis A. Chamerozowe'a, tarih yok (yaklaşık 6.55) Bingazi'ye 1000 köle getiren kervan için bkz. FO 84/691/32, Palmerston'dan Cowley'e, 20.11.47. Kölelerce taşınan yük hakkında, bkz. BFASS/Mss. Brit. Emp./S22/G22, Church'den Chamerozowe'a, tarihsiz. 6.55; FO 84/919/Herman'dan Clarendon'a, 15.1.53.

12 Yolculuk koşullarının kısa bir özeti Fisher ve Fisher'da vardır ss. 76-82. Ve daha ayrıntılı kaynaklar bu bölümün notlarında aktarılmıştır. Bingazi'deki konsolos vekilinin raporu için bkz. FO 84/1412/47-58, Henderson'dan Derby'ye 24.12.75. Bazı ölüm oranı tahminleri için, bkz. FO, 84/919/193-5, Herman'dan Clarendon'a 14.3.33; BFASS/Mss.Brit. Emp./S.22/G 96, De Cosson'un raporu, 16.6.74, s. 19.

zen kervanlar Akdeniz'in sahil kasabalarından gelen Osmanlı tüccarlarıyla karşılaşmak için Murzuk ve Gadames'e dek gidiyorlardı. Murzuk Bingazi'ye, Gadames ise Trablus pazarına köle sağlıyordu. Yüzyılın son çeyreğinde, esirciler kölelerin çoğunu, Bingazi'ye sekiz günlük uzaklıktaki Calo'ya getirip satıyor ve yetkililer fark etmesin diye küçük gruplar halinde kasabaya yürütüyorlardı.[13] Bu aşamada ticaret, ya taşra talebini karşılayan yerel köle satıcılarının ya da kuzeydoğu Akdeniz'e ihracat yapan tüccarın eline geçiyordu.

Sahra-ötesi ticaretine ek olarak, Osmanlı pazarlarına giden başka işlek kervanyolları da vardı. Aynı derecede önemli olan Etiyopya karayolu köle ticareti, Massava, Rahita, Berbera, Tacura ve Zeyla gibi Kızıldeniz limanlarına ulaşmaktaydı.[14] Bu ticaretin ilk kısmı, köleleri zorla Güney ve Güneybatı Galla'dan, Sidama ve Gurage beyliklerinden, merkezdeki Amhara eyaletlerine getiren Etiyopyalı esircilerin elindeydi. Burada köleler el değiştirmekte ve kendilerini Şova Krallığı'nın kuzey pazarlarına götürecek olan tüccarların mülkiyetine geçmekteydiler. Şova'da onları, Harar, Tacura, Aussa, Rahita, Vollo ve Kuzey Etiyopya'dan gelen kervanlar karşılıyordu. Bir rapora göre, Tacura'ya kadar yolculuğun süresi yirmi bir, Rahita'ya ise yirmi dört gündü. Şova'nın güneyindeki kervanlar belki de Sahra'yı geçenler kadar büyükken, ortalama Afar kervanı otuz-elli tüccardan ve yaklaşık iki yüz köleden oluşmaktaydı. Tacuralı tüccarların çoğu Şova'da yalnızca beş veya altı köle satın alabilecek güçteydiler, bu da ancak ailelerini geçindirecek kadardı.

Yüzyılın üçüncü çeyreğinde Arabistan'da Etiyopyalı kölelere olan talebin büyümesi sonucu, ki bu Şova'nın yayılması ve yeni ticaret fırsatlarının doğmasıyla eşzamanlıydı, bu yöne giden kervanların hacmi de büyüdü. 1878'de, Kızıldeniz ticaretini gözlemek için gönderilmiş bir İngiliz subayı Tacura'ya gelen dört yüz kölelik bir kervanda, bazen kırk kadar esircinin hissesi olabildiğini bildirmişti.[15] Genelde, Şova'ya giderken kölelere kötü davranılmıyordu, fakat onları Şova'dan kıyıya götüren Afar tüccarla-

13 BFASS/*loc. cit.*/S18/C37-37b, F. L. Caranana'dan Allen'a, 21.6.92.

14 Bu ticaretin iyi bir anlatımı Abir'de vardır, ss. 58-68; sonrası için ayrıca bkz. BFASS/Miss. Brit. Emp./S22/G2, Charles Gissing'in Kızıldeniz köle ticareti üzerine raporu, 1.7-31.12.88.

15 FO 84/1511/132-5, Kızıldeniz'i gezerken Kaptan Malcolm'un özel notları (11-12.2.78'de Tacura'yı ziyaret etti), Vivian'dan Derby'ye, 22.3.78. 1888'de ticaret üzerine rapor veren Kaptan Gissing, kervanların bazen 600 kadar köle taşıdıklarını yazmaktaydı. (BFASS/*loc. cit.*)

rının kölelere pek iyi davranmadıkları söyleniyordu.

Etiyopya kervanyolları Osmanlı yetki alanının tamamen dışındaydı ve Bâbıâli'nin köle ticaretiyle ilgili talimatlarından doğrudan etkilenmiyordu. Diğer kervanyolları en azından sözde Osmanlı denetimi altındaydı. Bunlar, Trablus ve Mısır vilayetlerini birbirlerine bağlayan çöl yolları, Yemen'den Hicaz'a giden kıyı yolları, Arabistan'ı geçen yollar ve Suriye hac yoluydu. 19. yüzyılın ikinci yarısının büyük bölümünde, bu yollar boyunca köleleri getiren kervanlar çoğunlukla başka malların da ticaretini yapıyorlardı. Bu yolların tümü, kendilerine paralel daha elverişli kara ve deniz yollarına alternatif arz kanalları olarak kullanılıyordu. Anayollarda savaş veya hükümetin müdahalesi gibi güçlükler ortaya çıkınca, ticaret bu tali karayollarına kaydırılıyordu. Bu yollarda nakledilen kölelerin sayısı anayollardan nakledilenlerden daha azdı ve köleleri nakleden kervanlar da daha küçüktü.[16]

Karayolu kervanı, yalnız Afrika köle ticaretinde bir nakliye aracıydı, Çerkes ve Gürcü köle ticaretinde kullanılmıyordu. Kafkasya'dan İstanbul'a ithal edilen beyaz kölelerin çoğunluğu denizyoluyla getirilmekte, karayoluyla getirilenler ise gruplar halinde, satış yapmak umuduyla kasabadan kasabaya giden tek tek köle satıcılarının beraberindeydiler. İlerde göreceğimiz gibi küçük yelkenli gemiler beyaz köle ticaretinde ana ulaşım aracıydı ve Afrika ticaretinde de önemli bir rol oynuyordu.

2. Yelkenli Gemiler

Kervanlar, Afrikalı köleyi sahile getiriyordu. İkinci aşama ise, çoğunlukla bir yelkenli gemiyle uzun veya kısa deniz yolculuğuydu. Beyaz kölenin Kafkas dağlarından Karadeniz kıyısına kadar yolculuğu genellikle kısa sürerdi. Akdeniz'de, Kızıldeniz'de, Hint Okyanusu'nda, Basra Körfezi ve Karadeniz'deki yolculuklar birçok noktada birbirine benziyor, bazı teknik ayrıntılarda birbirlerinden ayrılıyorlardı.

Yelkenli ticaretinde belirleyici öğe, tamamen rüzgâr yönüne bağımlı olmasıydı. Bu olgu Doğu Afrika deniz ticaretini mevsimlik bir ticaret durumuna getiriyordu. Denizci Arap, İran ve Hint tüccarları, köle satın almak amacıyla, Zanzibar'a kuzeydoğu musonu ile kasım başında yelken

---

16 MAE/Corr. Cons/Turquie/Hodeida/c. I/ss. 19-20, Lucciana'dan Tissot'ya, 24.11.80 (Yemen-Hicaz yolu); FO 84/1450/354-5, A. B. Wylde'ın (Cidde konsolos vekili) memorandumu, 25.11.76 (Trans-Arabistan yolu); FO 84/1572/282-9, Kont della Sala'dan Malet'e, 26.10.80 (Trablus-Mısır yolu).

açıp, güneybatı musonu yardımıyla ve yüklü olarak yaz aylarında geri dönüyorlardı. Güneybatı musonunun en şiddetli estiği haziran ve temmuz aylarında geriye dönüşün güvenli olmadığı düşünülmekteydi. Basra Körfezi'nden Osmanlı İmparatorluğu'na olan ticaret böylece temmuzda başlar, Zanzibar'dan önce aşağı Körfez ve Maskat limanlarına gruplar halinde gelen köleler Basra'ya doğru hareket ederlerdi. Bu aynı zamanda düzenli ticaret mevsiminin de doruğuydu, köle satıcıları Irak'ın aşağısından gelen hurma ve daha başka mallardan oluşan yükleriyle geri dönerlerdi.[17]

Doğu Afrika'dan, Kızıldeniz'deki Osmanlı limanlarına da köle ticareti yapılırdı. Ancak, rüzgârların yönü burada tüccarlar için bir sorundu. Köle gemilerinin Zanzibar'a yelken açtığı kuzeydoğu musonu sırasında, Kızıldeniz'deki rüzgârlar güneyden kuzeye doğru eserdi. Bu, yerel tüccarların Doğu Afrika'daki meslektaşlarına katılmalarını neredeyse tamamen olanaksız kılmaktaydı.[18] Yazın alizeler güneydoğudan eserken, Kızıldeniz rüzgârları kuzeybatıdan eser. Bu ise köle devşirme mevsimi sırasında Zanzibar'dan Doğu Arabistan'a köle ithalini tamamen olanaksız kılıyordu. Bu güçlükleri yenmek için, Kızıldenizli tüccarlar, Zanzibar'a sonbaharda güney rüzgârlarıyla gidip, güneybatı musonunun sonunda Güney Arabistan'a dönüyorlardı. Böylece mevsim değişince Kızıldeniz yukarısına yolculuk yapabiliyorlardı. Fakat bu hassas zamanlama ve sonucundaki zorluklardan dolayı, Kızıldeniz ticareti çoğunlukla Zanzibar'dan başlamıyordu. Etiyopya ve Sudan'dan (başlıca Darfur, Kordofan ve Sennar'dan) köle ithal etmek ve onları Kızıldeniz'in karşı kıyısına, Arap pazarına ulaştırmak, asıl Kızıldeniz ticaretini oluşturuyordu.

Kızıldeniz'i geçiş genellikle birkaç saat alıyor ve gece yapılabiliyordu.[19] Gidilecek limanların seçimi sadece orada bir esir pazarının varlığına değil, rüzgârların yönüne de bağlıydı. Böylece Cidde'ye ticaretin büyük bir kısmı kuzey rüzgârı yardımıyla kışın yapılabiliyor, Sevakin-Massava sahilinden Hudeyde'ye olan ticaret de güney rüzgârıyla daha çok yazın yürütülüyordu. Aynı nedenle, Somali kıyısı yoluyla Habeş köle ticareti büyük olasılıkla kış aylarında doruğa ulaşmaktaydı.

---

17 Yukarıdakinin ayrıntıları için, bkz. Colomb, ss. 24-7, 34(2. not); Kelly, ss. 413-4; Accounts and Papers, 1870, c. LXI, s. 903-5, Doğu Afrika Köle Ticareti Komitesinin Clarendon Kontu'na raporu, 24.1.70 (raporun tamamı-ss. 899-915).

18 Colomb, ss. 53-4; Kelly, s. 413.

19 Örneğin bkz. BFASS/*loc. cit*; FO 84/1579/138-43, Tuğamiral William Gore-Jones'un köle ticareti üzerine yıllık raporu (Doğu Hint Adaları İstasyonu), 24.9.80.

Doğu Afrika köle ticaretinde kullanılan tekneler, İngiliz donanmasında "*dhow*" ve Hint hükümetinin belgelerinde "*bugla*" veya "*buggalow*" (Arapça *baghla*) olarak adlandırılmaktaydı. Osmanlıların en çok kullandığı terimler tekne anlamına gelen "sünbük" (Arapça *sunbuk* ve bazen *sunbûk*) ve "sandal" veya "kayık"tı. Kaptan Colomb "Bu dhow veya buglaların en küçükleri basit kayıklardır", diye yazıyordu, "şimdiye kadar gördüklerimin en büyüğü ise 350 ton taşıma kapasitesinin üzerinde değildi."[20] Colomb daha sonra aşağıdaki tanımlamayı yapmaktadır:

> "Eğer bir armut, ince ucundan yontulur ve daha sonra uzunlamasına ikiye kesilirse, alelade köle dhow'una başlıca tüm açılardan benzeyen iki model elde edilir. Biçimlerinden anlaşılacağı üzere, pruva suya derince gömülürken, teknenin kıçı suyun üzerinde rahatça yüzmektedir. Bu noktada Avrupa gemi yapımının evrensel uygulamasından ayrılırlar. Fakat bunların yanlış inşa edildikleri henüz teorik olarak kanıtlanmış değildir.
>
> "Dhowların pek azı tam güvertelidir, büyük kısmınınsa hiç güvertesi yoktur. Aralıklı çapraz kalaslar yapıyı güçlendirir ve biçimini korur. Bunların üzerindeki jaluzi gibi düzenlenmiş bambu çubuklar, tayfaya ayakta duracak bir yer sağlar ve deniz mimarlığının daha gelişmiş örneklerindeki katı tahta döşeme yerine geçer. Özellikle büyük dhowlarda, pupa oluşturacak biçimde, bazen büyük ölçülerde, hafif bir üst yapı kıç tarafa eklenir. Kaptan veya gemi sahibine, belki de karılarına, ailesine ve özel hizmetçilerine, eğer varsa yüksek sınıftan yolculara ve bazen de tüm tayfaya barınacak bir yer sağlar.
>
> "Dhowların çoğunlukla birden fazla direği yoktur... bu teknelerin yelkenleri ise ne tam 'Latin' veya Akdeniz ile Hindistan'ın üçgen yelkeni, ne de Manş Denizi'nin aşırmalı yelkenidir; ikisinin de özelliklerini taşır. Yelkenlerin malzemesi, dayanıklı, yumuşak, parlak ve beyaz keten bezindendir; ufukta güneş ışıkları altında ilk kez görülünce bir yıldız gibi parıldar..."[21]

Bu yelkenli teknelerin hızı hakkında kraliyet donanmasının deneyimli subayı şu yorumu yapıyor: "Bu tekneler çok süratlidir: Hafif rüzgârlarda bizim en hızlı yatımızı geçerler, buhar ve yelkenle işleyen en hızlı savaş

---

20 Colomb, s. 35. Yelkenli tekneler için kullanılan terimler konusunda bkz. *ibid.*, ve BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/10953. Dhowların yapısı hakkında, bkz. Hikoichi Yajima, *The Arab Dhow in the Indian Ocean* (Studia Culturae Islamica, no. 3, Tokyo, 1976).

21 Colomb, ss. 35-6.

gemisi onları yakalamakta güçlük çeker. Arkalarından saatte on buçuk mil hızla gittiğimiz zamanlarda bile yakalayacağımızdan emin değildim. Saatte on milden hızlı gidemediğim zaman avımı kaçırıyordum."[22]

Atlantik köle ticaretinde kullanılan -köle ticareti için özel olarak geliştirilen ve başka ticaret türleri için uygun olmayan- teknelerin aksine Doğu Afrika ticaretinde kullanılan dhowlar hem köle hem de ticaret eşyası taşıyacak şekilde yapılmışlardı. Basra Körfezi ticaretinde kullanılan gemiler Kızıldeniz'dekilerden daha büyüktü. Daha güç koşullara, daha uzun süre dayanmaları ve daha çok köle taşımaları gerekiyordu. Ağustos ve Eylül 1840'ta Körfez ticareti hakkında araştırma yürüten bir İngiliz deniz subayı, 100 kadar teknenin köle ticaretiyle uğraştığını ve her birinin 50-200 köle taşıdığını rapor etmekteydi. Kızıldeniz'de kullanılan tekneler ise, denizi sık sık geçerek, her seferinde olağan ticaret eşyasına ek olarak yirmiden az köle taşıyorlardı.[23]

Zanzibar'dan gelen dhowlardaki koşullar üzerinde Doğu Afrika Köle Ticareti Komitesi şöyle diyordu: "Köleler, köle dhow'undan alındıklarında genellikle pis ve salgın hastalığın patlak vermesine hazırdırlar; bu yüzden gemilerimizin, kölelerin sorumluluğundan mümkün olduğunca çabuk kurtulmaları gereklidir."[24]

Kaptan Colomb kölelerin koşullarına duyduğu tepkiyi biraz nükteli de olsa daha gerçekçi biçimde şöyle tasvir etmekteydi:

> "Daha kalabalık içinde bulunmalarının dışında, Arap denizini geçerken, kölelerin koşullarının sahiplerinden pek farklı olduğunu görmedim.
>
> ...
>
> "Öte yandan küçük bir mekândaki bu kalabalık büyük bir beladır... Kalabalığın, bir zenci veya Asyalıyı bir Avrupalı kadar etkilediğini düşünmemeliyiz. Arabistan'a en kötü yolculuğu yaptıktan sonra, şişman, iyi korunmuş ve mutsuz olmayan hiç olmazsa bir gemi dolusu köleye rastlamak mümkündür. Fakat bulaşıcı hastalık, yoksulluk ve kalabalık bir araya gelirse, Tanrı bu kalabalıktaki zavallılara yardım etsin! Yine de söylemeliyim ki fazla kalabalık olmayan, yiyeceği ve

---

22 *Ibid*, s. 38.

23 Kelly, ss. 438-9; FO loc. cit.; FO 84/1674/131-5, Jago'dan Granville'e, 18.11.84; FO 84/1903/202-4, Wood'dan Salisbury'ye, 27.10.88.

24 Accounts and papers *loc. cit.*, s. 911.

suyu eksiksiz bir Arap dhowunda bir kölenin koşullarında mı, yoksa İrlanda'nın kuzeyinde gördüğüm (sahiplerinin bankada büyük miktarda parası olduğu söylenen) kulübelerde bir köylünün koşullarında mı bir gece geçirmek arasında kolay kolay bir tercih yapamazdım. Her iki duruma da büyük bir tiksintiyle bakıyorum ama eğer duygularımı tahlil edecek olursam, bir zenci köledense, bir İrlandalı köylüyle aynı döşemeyi paylaşmayı tercih ederim; dolayısıyla, bu durumdaki tiksintim eşitse, dhowdaki kölenin koşullarının, kulübedeki köylününkilerden daha iyi olduğunu kabul etmem gerekir."[25]

Kızıldeniz ticaretine gelince, Afrika kıyısındaki başlıca ihraç limanları, Savakin, Massava ve Rahita, Kızıldeniz girişinde, Somali kıyısındaki en işlek köle limanları ise Tacura, Zeyla ve Berbera idi. Köle ithal eden başlıca Arap limanları ise Medine'nin çıkışı Yanbu, Mekke'nin çıkışı Cidde, Lith, Kunfudha, Luhayya, Hudeyde ve Mukha'dı. Köle ticaretinin yasaklanması tüccarların ana limanlardan uzaklaşarak kıyı boyundaki koylara ve kayalıklara yönelmelerine neden oluyordu. Köleler geceleri küçük gruplar halinde kentlerdeki köle satıcılarının evlerine götürülüyordu. Bu uygulama Kızıldeniz'in her iki kıyısındaki nakliyeci ve tüccarların büyük ölçüde koordine olmalarını gerekli kılıyordu; bütün hareketler çabuk ve kusursuz olarak yapılmalıydı. Bu yüzden Kızıldeniz tüccarları arasında bir iletişim ağının var olduğu söyleniyordu.[26]

Kıyıdaki küçük koylar zamanla geçici köle limanlarına dönüşüyor ve buralarda yaşayanlar ihtiyaç maddeleri ve yiyecek açısından tamamen köle tüccarlarına bağımlı oluyorlardı. Çok büyük ve manevra yetenekleri sınırlı olan savaş gemileri bu küçük limanlara giremiyor, beş ya da on askerden oluşan gezici Osmanlı garnizonu ise kaçakçılığı önlemede etkisiz kalıyordu. Esirciler büyük bir esneklik göstererek, tehlike baş gösterdiğinde faaliyetlerini daha güvenli koylara kaydırıyorlardı. Örneğin, rivayete göre, Mısırlı yetkililer 1878'de köle ticaretini bastırmak istediklerinde, faal köle satıcılarından biri, Mısır denetim sahasının dışında kalan güney limanı 'Add'a taşınmıştı.[27]

---

25 Colomb, ss. 41-2.

26 BFASS/*loc. cit.*

27 Ayrıntılar için, bkz. BFASS/Mss. Brit. Emp./S18/C98/85, A. B. Wylde'dan Köleliği Önleme Derneği'nin sekreteri Sturge'a, 3.5.87; FO 84/1849/154-7, Abdur Razzak (konsolos vekili, Cidde)'dan White'a (büyükelçi, İstanbul), 25.7.87; Accounts and papers, 1870, c. LXI, ss. 712-8, Dr. Schimpfer'in raporu, 25.8.68; FO 84/1511/309, Riaz Paşa'dan Vivian'a (Gordon'un bir raporundan alıntı yaparak), 27.8.78.

Osmanlı topraklarına doğru yelkenliyle köle ticaretini kimlerin yaptığı gerçekten zor bir sorudur. Zanzibar'a ve Zanzibar'dan yolculuğun uzunluğu daha örgütlü bir ticaret ve ulaşım biçimi gerektirdiği için, durum Basra Körfezi ticaretinde oldukça açıktır. Buradaki nakliye gemilerinin çoğunluğu Güney Arabistan'daki ve Körfez'in aşağı kıyılarındaki emirliklerin limanlarına aitti. Bazı Osmanlı ve İran gemileri de ticarete katılıyorlardı. Gemi sahipleri kıyıdaki tüccarların basit acenteleri olmakla yetinmeyip, getirdikleri kölelere kişisel yatırım da yapıyorlardı. Bu tüccarlar çoğunlukla inci avından elde ettikleri gelirle Zanzibar'dan köle satın alıyor, köleleri satarak kazandıkları parayla da Basra'dan hurma ve başka mallar alarak körfez emirliklerinde veya Hindistan'da satıyorlardı.[28]

Kızıldeniz'de durum daha bulanıktı. Diğer ticaretle birlikte yürütülen küçük ölçekli köle ticareti muhtemelen profesyonel nakliyecilerin değil, daha çok, eğer pazar elverişli, risk küçük ve kârlar yüksek olursa yan iş olarak köle getiren tüccarların elindeydi. Öte yandan, örneğin elli veya daha fazla sayılık büyük köle grupları olursa, yasal ticaret malları için dhowlarda pek az yer kalıyordu. Böyle tekneler kıyı kasabalarındaki profesyonel tüccara ait değilse bile, muhtemelen onlar için çalışıyorlardı. Geçişin kısalığı Kızıldeniz'de bir nakliyeci köle satıcıları grubunun gelişmesine yol açmamış görünüyor.

Akdeniz'de yelkenli tekneler başlıca Trablus, Bingazi ve İskenderiye'den, Anadolu, Rumeli ve Doğu Akdeniz limanlarına köle taşıyorlardı. Bu yolların en yaygın hedefleri İstanbul, İzmir ve Selanik'ti. Burada ticaret mevsimi rüzgârlardan daha az, Sahra ötesi kervanlarının ticaret çemberleri ve Sudan'daki köle akınlarından daha çok etkileniyordu. Ancak, İstanbul, İzmir ve diğer büyük Osmanlı kentlerindeki köle talebini bütün yıl boyunca karşılayabilecek biçimde dağıtım yapan Trablus ve Mısır taşra pazarları öyle büyüktü ki, bu faktörlerin etkisi bile azalıyordu.

Teknelerin kısıtlı kapasitesi yol boyunca su ve yiyecek sağlamak için birçok limana uğramayı gerektiriyordu. Malta, Girit, Kıbrıs ve Rodos adaları bu amaç için kullanılmaktaydı. Köle taşıyan yelkenliler Sakız, Midilli ve Limni gibi Ege adalarına da uğruyorlardı. Bazen köleler bu adalarda indiriliyor, daha sonraki bir tarihte, yani yolculuğun olumsuz etkileri geçtikten sonra, çoğunlukla başka bir tekne ile İstanbul veya İzmir'e götürülüyorlardı. Tekneler bir limandan diğerine giderken, köleler indiriliyor ve talebe göre satılıyorlardı. Belki bir örnek bu uygulamanın nasıl olduğunu

---

28 Kelly, s. 439; Issawi, *Iran*, ss. 124-8.

aydınlatabilir. Trablus'ta doğmuş bir Osmanlı tebaası olan Muhammed Zantûti Ekim 1848'de gemi sahibiyle şöyle bir anlaşma yaptı; gemi sahibi, Zantûti'yi, oğlunu, beş adet cariyesini ve 320 tulum tereyağını Trablus'tan İzmir'e taşıyacaktı. Taşıma ücreti cariye başına 30 kuruş ve her parça ağırlık için 4 kuruş olarak belirlendi. Kölelerin ikisi Sakız'da, ikisi Midilli'de ve biri de İzmir'de satıldı.[29]

Yasal ticaretle birlikte yürüyen bu küçük ölçekli iş, Akdeniz'deki yelkenliyle köle taşımacılığının özelliğiydi. Çok benzer şekilde, Anadolu'nun güney kıyısına, Antalya yakınlarına köle getiren küçük Arap ve Rum gemileri, özellikle Mısır'a kereste yüklü dönüyorlardı. 1857'de İzmir yakınlarında yakalanan bir gemide 5 esirci ve kölelerini bu esircilere satmaları için emanet etmiş bazı Trabluslulara ait 45 köle bulunmuştu. Bununla birlikte daha büyük ölçekte çalışan köle satıcıları da vardı. Bunların en aktiflerinden biri, Trablus ile İstanbul arasında düzenli olarak çalışan ve Bâbıâli'ye verilen birçok İngiliz protestosunun konusu olan köle gemisi "Trablusgarp"ın sahibiydi. 1857 fermanının yürürlüğe konmasından hemen sonra, hepsi tek tüccara ait 47 kişilik bir köle grubu Girit'te alıkonulmuş ve azat edilmişti.[30]

Köle satıcıları arasındaki uzmanlaşmaya gelince, Akdeniz yelkenli ticaretindeki durum değişik çıkarları yansıtmaktaydı. Yolculuğun uzunluğu ve yasaktan sonra buna eklenen güçlükler, köleleri ihracat ve ithalat limanları arasında düzenli taşıyan bir grup nakliyeci tüccarın ortaya çıkmasına neden oldu. Fakat kendileri için köle satın alıp taşımak üzere aracı çalıştıran ya da Kuzey Afrika'ya, değişik Osmanlı kentlerinde satmak üzere köle almaya kendileri giden pazar tüccarları da vardı.

Bu ticaret yolunda kullanılan tekneler orta büyüklükte, çoğunlukla 50-100 ton arası ağırlıktaki dhowlardı. Bununla birlikte, bu gemiler Basra

---

29 Zantûti'nin durumu için, bkz. FO 84/774/157-8, Muhammed Zantûti'nin yeminli ifadesi (Herman'ın önünde imzalanmıştır), 31.5.49. Ege ticareti üzerine bkz. USNA/M46/rula 12, Brawn'dan Buchanan'a, 4.6.46; FO 84/1428/76-9, Hendersan'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 22.6.74. 1850'lerin başlarına kadar Midilli'nin, burada gümrük vergilerinin az oluşundan dalayı esircilerin tercih ettikleri bir antrepa olduğu rapar edilmiştir (FO 84/974/227-8, Newtan'dan Campbell'e, 22.6.55).

30 Mısır ve Anadalu arasındaki ticaret için bkz. FO 84/1596/63-4, Albay Wilsan'dan (Antalya) St. Jahn'a (maslahatgüzar, İstanbul), gizli, 31.12.80. 45 kölenin durumu için BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/16623'te ek 28 ve 68. "Trablusgarp" hakkında bkz. FO 84/1427/310-2, Trablus'taki Amerikan kansalasundan Granville'e, 22.3.73. Girit'te alıkanan 47 köle için, bkz. BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/17636, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin mazbatası, 6 Rebiülevvel 1275/14.10.58 ve ekli belgeler.

Körfezi'nde ve Kızıldeniz ticaretinde çalışan teknelerden daha kalabalık oluyordu. 1840 yılına ait bir Amerikan raporu, Bingazi'de köle yükleyen, biri 80 ton ağırlığında olup 270 köle, diğeri 50 ton ağırlığında olup 200 köle alan iki tekneden bahsetmektedir. Aynı raporun belirttiğine göre, gemilerde köle başına 122 cm²'lik bir yer düşmekteydi. 1855'te Hanya'ya gelen 80 tonluk başka bir teknede ise 368 köle vardı. Girit valisi bu kadar kalabalık yolcu taşımanın gayri insani olduğuna karar verdi ve aşağıdaki kotaların ilerde aşılmaması yolunda emir verdi: Her 25 tonluk taşıma kapasitesi için 20 yolcu ve tam olarak ne kadar büyük olduğu belirtilmemesine karşın, büyük gemilerde her 25 ton için 10 yolcu taşınacaktı.[31]

1857'den sonraki dönemde esirciler, köle ticareti yasağını göze batacak biçimde ihlal etmemek için çeşitli teknik ve hilelere başvurmak zorunda kaldılar. Bunların en yaygını, kölelerin geceleri ana limanların dışında indirilip bindirilmesiydi. Bazen de köleler, kıyının yerleşilmeyen bir noktası açıklarında demirleyen taşıma gemisinden küçük kayıklarla kıyıya taşınmaktaydı. Köleler, Çanakkale Boğazı'nın dışına veya Marmara kıyılarına çıkartılır, küçük gruplar halinde İstanbul'a doğru yürütülür ve esirciler arasında çabucak dağıtılırlardı. Ticari yolun her iki ucundaki satıcıların hareketlerini koordine etmeleri için bir iletişim ağına da gereksinim duyulmaktaydı. Esirciler arasında gidip-gelen mektuplar böyle ağların varlığını kanıtlamaktadır; düzenli gemi seferlerinin konulması bu iletişimi daha güvenilir bir duruma getirmiştir. Buharlı gemiler Trablus ve İstanbul arasında haftada iki kez posta taşımaktaydılar.[32]

Yelkenli tekneler Çerkes kölelerin Trabzon, Samsun ve İstanbul'a taşınmalarında da önemli rol oynuyordu. Karadeniz'in doğu kısmındaki güç denizcilik koşulları yelkenliyle yolculuğu tehlikeli duruma getiriyordu. Tekneler küçük ve orta büyüklükte olup, kölelerin aşırı kalabalık halde taşındıkları söyleniyordu. Raporlar tekne başına 30 kişilik küçük ve 220 kişiye

31 Bingazi ile ilgili Amerikan raporu için, bkz. USNA/M46/rulo 7, No. 47, D. Smith Mc Canley'den (konsolos, Trablus) Dışişleri Bakanı John Forsyth'a, 3.7.40. Girit valisinin emirleri için, bkz. FO 84/974/156-7, Ongley'den (konsolos, Hanya) Stratford'a, 12.5.55.

32 Yukarıda bahsedilen tekniklerin örnekleri için, bkz. FO 84/1000/256, Herman'da Clarendon'a, 28.6.56; FO 84/1204/258-60, Herman'dan Russel'a, 30.4.63; FO 84/1482/56-61, Layard'dan Derby'ye, 27.11.77 (kölelerin Selanik dışına çıkarıldığı ve satış için kente yürütüldüğü bir durum); FO 84/1428/76-9, Henderson'dan Dışişlerine, 22.6.74. Esircilerin birbirlerine gönderdiği mektuplar için bkz. BA/Irade/Meclis-i Vâlâ/10623, ekler 9, 20, 21, 22, 30 yazışma- 1857; *ibid.*/16856, Bayram ve Kör İsmail arasındaki yazışma, 7.8.57.

kadar büyük gruplardan bahsetmektedir. Bu teknelerden bazılarının boyu 6 metreden daha uzun değildi. Çoğunun donanımı kötüydü; elverişsiz rüzgârlar yolculuğu uzattığı zaman yolcular su ve yiyecek sıkıntısı çekiyorlardı. Ölüm oranı oldukça yüksek olmalı, çünkü gümrük tarifelerine konan özel bir madde, geldikten sonraki 15 gün içinde ölen hasta köle için ödenen gümrüğün esirciye geri verilmesini taahhüt ediyordu.[33]

19. yüzyılın ilk yarısının büyük bölümünde, Rusların Çerkezistan kıyılarını abluka etmeleri kölelerin taşınmasını daha da tehlikeli hale getirdi. Denildiğine göre, kaptanların Rus yetkililerden kaçmak için denedikleri yollardan biri, Sohum Kale'ye gitmek, karantinaya girip Rusların olmadığı bir kıyıdan mısır veya daha başka bir ürün yüklemek için resmi izin almaktı. Orada, Abaza esircilerce getirilmiş köleleri yükleyip hemen Batum'a veya köleleri indirebilecekleri bir yer olan esirci köyü Ebu İslak'a hareket ediyorlardı. Ruslar müdahale etmedikleri zaman bu yolculuğu beş-altı kez yineliyorlar ve her seferinde permilerinde belirtilen malı değil köle taşıyorlardı. Eğer bir Rus gemisince durdurulurlarsa, karantinaya girmek için Sohum Kale'ye gittiklerini söylüyor ve ilerlemelerine izin verilirse bu kez yasal mallarını yüklüyorlardı. Bu sistem doğal olarak, ancak güvertede köleler ile yakalanmadıkları zaman işliyordu.[34]

Akdeniz, Basra Körfezi, Kızıldeniz'de olduğu gibi Karadeniz'de de yelkenli ile köle ticareti normal ticaretle iç içeydi. Görünüşe göre, yolculuğun güçlüklerinden dolayı kölelerin taşınması, pazar ve taşra esircilerinden çok gemi sahiplerinin elindeydi. 1860'ların başında Çerkeslerin zorunlu göçü sırasında, göçmenlerin çoğu yelkenli gemilerle taşınmıştı. Bu karışık dönemde kaptanlar, yolculuk ücreti olarak otuz kişi başına bir çocuk alarak kendi köle ticaretlerine başlamışlardı. Kurbanlar kura çekilerek belirleniyordu. Bu uygulama daha sonra Muhacirin Komisyonu'nca yasaklandı.[35]

İncelediğimiz dönem boyunca, yelkenliler köle ticaretinde rol oyna-

---

33 Doğu Karadeniz'deki yelkenli gemi ticareti koşulları için, bkz. MAE/Corr. Cons./Turquie/Trébizonde et Erzeroum/c. II, Clairambault'dan (konsolos, Trabzon) Guizot'ya (dışişleri bakanı) 41143; *ibid.*, Clairambault'dan Guizot'ya 2.12.44; *ibid.*, Clairambault'dan Guizot'ya, 20.2.45; USNA/M46/rulo 12, Brown'dan Buchanan'a, 4.6.46. Ölü köleler için vergi iadesi hakkında bkz. BA/irade/Meclis-i Vâlâ/1482, gümrük nazırından sadrazama, 27 Rebiülevvel 1262/25.3.46.

34 MAE/*loc cit.*, *ibid*; Clairambault'dan Guizot'ya, 2.12.44; FO 84/373/270-3, F. Guarrancino'dan (konsolos vekili, Batum) Brant'a (konsolos, Erzurum), 10.11.41.

35 ASR, 3rd Series, c. XII (1864), s. 198, 17.8.64 tarihli *Levant Herald*'dan alıntı yaparak; Çerkes göçü sırasındaki köle ticareti için bkz. aşağıda, ss. 126-128; Muhacirin Komisyonu için bkz. aşağıda ss.128-132.

mayı sürdürdüler. Ama genelde esirciler, deniz ticaretindeki en son gelişme olan buharlı gemiden yararlanmayı öğrendiler. 1860'ların sonu ve 1870'lerin başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik köle ticaretinin büyük bölümü buharlı gemilerle yapılmaktaydı.

3. Buharlı Gemiler

Esircilerin gözüyle bakıldığında, buharlı geminin yelkenliye üstünlükleri oldukça belliydi. Yolculuk daha kısa, daha az tehlikeli, daha kolaydı; bunların tümü ölüm oranının düşük, kârların yüksek olması demekti. Bununla birlikte sakıncaları da açıktı. Hemen tüm buharlılar ya Osmanlı hükümeti ya da yabancı şirketlere aitti ve onlar tarafından işletilmekteydi. Dolayısıyla, buharlıların memurlar ve yabancı konsoloslarca denetlenmesi ve aranması ihtimali daha fazlaydı. Yani, bir buharlı gemide yakalanmak ve kölelerini yitirmek tehlikesi özel kişilere ait bir yelkenlide olduğundan daha büyüktü. Yine de esircilerin kurnazlığıyla hükümetin tembelliği ve buharlı taşımacılığına özgü güçlükler birleşince, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinin büyük bir kısmında buharlılarda faal köle ticareti inkâr edilemez bir gerçeklik durumuna geliyordu.

1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ve Yemen ile kuzeydoğu Akdeniz limanları arasında Hicaz aracılığıyla düzenli buharlı gemi seferleri konması, köle ticareti için büyük fırsatlar yarattı. Bu yolda çalışan başlıca şirketler, hükümet denetimindeki Osmanlı Mahsuse, Hıdiv'in şirketi Aziziye ve Avusturya şirketi Lloyd'du. Aziziye ve Lloyd'un, Arap vilayetlerine asker ve malzeme getirip götürmek konusunda Bâbıâli ile anlaşmaları vardı. Hicaz ve Yemen'de üslenen askeri ve idari personel, düzenli olarak İstanbul ve İzmir'e yönelik küçük ölçekte özel ticaret yapıyorlardı.[36] Güneybatı Arabistan'da kölelerin bolluğu ve ucuzluğu ihracat için yeterli dürtüyü yaratıyordu. Alıcılar bazı köleleri kendi evleri için, diğerlerini İstanbul'daki üstlerine hediye olarak vermek veya memleketlerine ulaşınca yerel pazarda satmak amacıyla alıyorlardı.

Bu köleler istisnasız olarak, yetkililere ve soru soran yabancılara yolcuların hizmetçileri veya ev köleleri diye tanıtılıyorlardı; çoğunlukla ellerin-

---

36 Taşıma anlaşmasının bir örneği için, bkz. BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1945, ekler 12 ve 14, Aziziye şirketinden Askeri İşler Komisyonu'na, 22 Muharrem 1290/22.3.73. Buharlılarda küçük ölçekte köle ticareti konusundaki örnekler için, bkz. FO 84/1427/235-7, Francis'ten Elliot'a, 7.11.72; *ibid.*, 88, Cuming'den West'e, 16.9.72; FO/1429/40-1, Beyts'den Derby'ye, 7.8.75; FO 84/1571/94-102, Burrel'dan Goschen'e, 25.9.80; FO 84/1849/271-4, Jago'dan dışişleri bakanına, 4.4.87.

de de azat kâğıtları olurdu. Birçok köle de büyük bir Osmanlı metropolünde yaşamanın kolaylıklarından yararlanmak amacıyla sahiplerini kendi istekleriyle izliyordu. Böyle durumlarda geleneksel Ortadoğu ve İslam çevresince sıkı sıkıya korunan "aile işlerine" karışmak şirketler için çok zor ve sıkıntı verici oluyordu. Trieste'deki Avusturya Lloyd şirketi merkezinin, Hudeyde'deki acentesine, köle olduğundan kuşkulanılan herkesin dönüş yapan yolcuların hizmetçileri olarak kabul edilmesi talimatını verdiği söylenmekteydi.[37] Mahsuse ve Aziziye buharlılarında yolcuların denetlendiği yolunda herhangi bir rapor yoktur. Konunun duyarlı niteliğinden ötürü görevlilerin sert önlem almaları beklenemezdi.

Osmanlı buharlılarının personeli de, kuzey kentlerinde küçük kârlar elde etmek umuduyla köle ticaretine karışıyorlardı. Örneğin Süveyş'teki İngiliz konsolosu 1872'de Yemen'den İstanbul'a gitmekte olan bir Osmanlı buharlısını denetledi. Yeni ithal edilmiş köleler olduklarından kuşkulandığı 14 kişi buldu. 12'si Habeş ve 2'si siyah olan bu kişilerin 12'si kadın ve 2'si de erkekti. Geminin kâtibi 3 kızın, kahvecisi 3 kızın, ikinci süvarisi 1 kızın, Osmanlı hizmetindeki bir doktor 1 kızın, Cidde'deki bir görevden dönen bir Osmanlı memuru 2 kızın, İranlı bir yolcu kadın 2 kızın ve Ciddeli bir kavas da 2 erkek çocuğun sahibiydiler. Bunu konsolosa, Yemen'den gelen her buharlıda durumun aynı olduğunu söyleyen geminin İngiliz kaptanı bildirmişti.[38]

Dönüş yolundaki hacılar da küçük ölçekte, oldukça özel bir köle ticareti yapmaktaydı. Yukarıda adı geçen şirketler kuzeye yönelik taşıma pazarını aralarında paylaşmışlardı fakat Basra Körfezi taşıma işinin çoğunu İngiliz buharlıları yapmaktaydı. Hac mevsiminin doruğa ulaştığı zamanlarda, tüm gemiler aşırı kalabalık oluyordu ve hem Yanbu hem de Cidde'deki liman görevlileri, kaptanlar ve gemi acenteleri fazla işten bunalıyorlardı. Yolcu listeleri tutulmuyor, biletler çoğunlukla yolcuyu görmeksizin ve üzerlerinde yolcunun adı olmadan veriliyordu. Kısacası İngiliz gemilerinde bile köle kaçırmak kolay bir işti. Burada da yeni devşirilmiş ve satın alınmış köleler, başlangıçtan beri sahiplerine eşlik eden hizmetçi ve hizmet köleleri olarak gösteriliyordu. Azat belgeleri, çoğu zaman, doğruluklarının onaylanması amacıyla, İngiliz konsoloslukları da dahil olmak üzere yabancı konsolosluklara sunuluyordu ama bu belgelerin yolcu-

---

37 FO 84/1482/231-6, Beyts'den Derby'ye, 29.5.77.

38 FO 84/1427/85-6, West'ten Stanton'a, 26.9.72; *ibid.*/88, Cuming'den West'e, 16.9.72.

luk sona erdikten sonra iptal edilmeyeceklerine dair herhangi bir garanti yoktu. İngiliz ve Osmanlıların durumu düzeltme çabaları etkisiz kalıyordu. Ailenin mahremiyetini ihlal etme -örneğin kadınların peçelerini açarak kendilerini tanıtmalarını istemek- konusundaki isteksizlik her zaman olduğu gibi burada da yine çok güçlüydü. Buna Osmanlı kaptanlarının ve tayfalarının köle ticaretine, yolculuk ücretinin bir kısmına veya tamamına karşılık köle alarak katıldıkları iddialarını da ekleyebiliriz.[39]

Trablus, Bingazi ve İskenderiye'den, Aziziye, Mahsuse ve Avusturya Lloyd şirketlerine bağlı gemilerle sürdürülen köle ticareti, bazı açılardan Kızıldeniz'de buharlılarda yapılan köle ticaretinden farklıydı. Çoğu durumlarda yalnızca küçük kişisel kazançlar uman hacılar veya memurlar değil, profesyonel esirciler de köle ticaretini sürdürmekteydiler. Bu esirciler, vilayetlere sık sık yolculuk yapıyor, aldıkları köleleri İstanbul ve İzmir'e getiriyorlardı. Genel yöntem, köleleri esircinin hane üyeleri olarak tanıtmak olduğu için her yolculukta getirilen kölelerin sayısı makul olmak zorundaydı. Maltalı yetkililerin müdahalesinden kaçınmak için, esirciler kölelerine, azat belgelerini göstermeleri ve köle olduklarını inkâr etmeleri talimatını veriyorlardı. Daha sonra taktik değişti, kölelere durumlarını kabul etmeleri, fakat kendi istekleriyle sahiplerinin yanında gittiklerini söylemeleri öğretilmeye başlandı. Her iki durumda da sonuç aynı idi, yetkililer kölelerin Malta toprağından geçmelerini önleyemiyordu. Hatta bazı esirciler kölelere basit Türkçe kelimeler öğreterek, yeni devşirilmiş köleler olmadıkları izlenimini yaratmak istiyor ve köleleri pazar için hazırlıyorlardı.[40]

1869'da İskenderiye'den İzmir'e Aziziye buharlılarıyla getirilen kölelerin tümünün azat belgeleri taşıdığı bildiriliyordu. Bununla birlikte bu belgelerin yolculuktan sonra kölelerden alınmayacağı kesin değildi, çünkü

---

39 Hacıların yaptığı ticaret hakkında, bkz. FO 84/1482/223-8, Dışişleri Bakanlığı toplantısı - Wylde, Derby ve diğerleri, 4-12.7.77; İngiliz gemileri hacıları Akdeniz'e götürmeye de katılıyorlardı (FO 84/1370/171-2, Cumberbatch'dan Granville'e, 13.3.73); FO 541/3439/4, Binbaşı Francis S. Clayton'dan Tuğamiral Sir R. Macdonald'a, 21.3.77. Kaptan ve tayfaların oynadığı iddia edilen rol için, bkz. FO 84/1412/130-1, Cumberbatch'dan Elliat'a, 19.2.75.

40 Esircilerin taktikleri için, bkz. geçmişte 4 kez yakalanan ve tekrar 6 cariye ile yakalanan iki kadın esirci, (FO 84/1428/74, Silley'den Francis'e, 21.5.74); İskenderiye'den Midilli'ye köle getiren 3 esirci (*ibid.*, Raboly'den Cumberbatch'a, 3.11.71); FO 84/1427/116/31, Van Stanbenzee'den (Malta valisi) Lord Kimberley'e (koloniler bakanı), 8.11.72; FO 84/1482/292-3; Tuğgeneral C. Elmhurst'dan (Malta) Lord Carnarvon'a (koloniler bakanı), 19.1.75.

köleler bunları okuyamıyor, ne işe yaradıklarını ve nerede kullanıldıklarını bilmiyorlardı. Tipik olması mümkün bir örnek verecek olursak; Trablus'ta yüksek mevkili bir memur kölelerine, İngiliz konsolosunca da gerçekliği onaylanmış azat belgeleri veriyordu. Fakat belgeler, köleler Trablus'ta gemiye bindirildikten sonra toplanıyor, daha sonra Hanya'daki mola sırasında geri veriliyor ve demir alındıktan sonra yine toplanıyordu. Selanik'te liman yetkililerinin denetimi bittikten sonra belgeler son kez toplanıyor ve köle sahibi memurun bir yardımcısı tarafından imha ediliyordu. Diğer raporlar, kölelerin geminin ulaşacağı limanda bekleyen esircinin yardımcısı veya başka bir esirciye teslim edilmek üzere yolculara emanet edildiğinden, yolculuk sırasında güvertede gerçekleştirilen satışlardan ve hatta Osmanlı resmi posta gemileriyle köle taşındığından söz etmektedirler.[41] Herhangi bir Osmanlı kaynağınca doğrulanmalarını bekleyemeyeceğimiz için, diğer raporlar gibi bu raporları da kanıtlamak güçtür. Burada yalnızca buharlıların köle ticareti için ne gibi olanaklar yarattığı ve ticareti bastırmaya çalışırken nasıl büyük sorunlarla karşılaşılabileceği konusunda bir fikir vermek için zikredilmişlerdir.

Buharlı gemiler Çerkes ve Gürcü köle ticaretinde de önemli bir rol oynuyorlardı. Bir zamanlar yelkenlilerle Rus topraklarından Osmanlı limanlarına taşınan köleler, şimdi İstanbul ve diğer kentlere, Osmanlı, İngiliz, Fransız ve Avusturya buharlılarının yaptıkları düzenli seferlerle taşınmaktaydılar. Üç İngiliz buharlısının her biri İstanbul-Trabzon arasında ayda iki sefer yapıyor ve her seferinde üçte birinin köle olduğu sanılan 50 kadar Çerkes taşınıyordu. Büyükelçiliğin harekete geçmesinden sonra İngiliz firması 70 kişilik bir Çerkes grubunu taşımayı reddediyor ve dolayısıyla 100 poundluk bir zarara uğruyordu. Şirket daha sonra, Pera'daki Fransız gazetecilerin kendisini, sürekli ve haksız olarak köle taşımakla suçladığından yakındı. Fakat Fransız gemilerinin kendilerinin de, aralarında bir donanma firkateyni olan Osmanlı gemileri gibi, Trabzon'dan köle taşıdıkları söyleniyordu.[42] Ancak, İstanbul'daki Amerikan maslahatgüzarı-

---

41 FO 84/1305/335-7, Cumberbatch'dan Clarendan'a, 8.6.69; FO 84/1090/73-8, Brunt'tan (kansalas vekili, Üsküp) Langwarth'a (kansalas, Manastır), 15.3.59; FO 84/1305/385-7, Cumberbatch'dan Clarendan'a, 21.8.69; FO 84/1354/234-5, Cumberbatch'dan Clarendan'a, 23.5.72; FO 541/25/67-9, Waad'dan Granville'e, 10.6.83; FO 84/1849/249-50, Billiati'den (kansalas, Girit) dışişleri bakanına, 22.4.87.

42 Buharlılann Çerkes ticaretindeki ralü için bkz. USNA/M46/rula 12, Brawn'dan Buc-

nın raporuna göre İngiliz buharlıları büyüklükleri ve iyi güverte koşulları itibariyle tüccarlar tarafından tercih ediliyordu.

Çölde veya denizde, tüm yollar sonunda pazarlara ulaşıyordu. Büyük veya küçük tüm pazarlar, hayatta kalan ve çoğunlukla çok yorgun olan kölelere bir alıcı ve ev bulma şansı vermekteydi. Belirli sayıda köle taşra pazarlarında satılmaktaydı fakat çoğunun son durağı Rumeli, Anadolu ve Doğu Akdeniz'in büyük Osmanlı kentleriydi. Nerede olursa olsun, köle pazarları uzun acıların sonu, yeni ve daha iyi bir yaşama başlama umudu demekti.

KÖLE PAZARLARI

Osmanlı merkezine doğru olan değişik yollar boyunca kurulmuş değişik pazar kasabalarında köleler el değiştiriyor ve satış işlemleri sonuçlandırılıyordu. Böyle yerler, genellikle taşralı esircilerin, nakliyeci esircilerin ve pazar esircilerinin karşılaşma noktalarıydı. Taşra pazarlarının talebini karşılamak için bütün yol boyunca köle satıldığını, böylece bu uygulamanın İstanbul ve diğer büyük Osmanlı kentlerinin payında bir düşme yarattığını belirtelim. Görüleceği gibi bu azalmanın boyutları, ticaret yollarında ve İstanbul'daki köle fiyatlarının dalgalanmasına neden olan pazar güçleri tarafından belirlenmekteydi.

Afrikalı kölelerin acılı yolculuklarına başladıktan sonra ulaştıkları ilk pazar türü, karayolu ticaretinin büyük antrepolarıydı. Çoğu çöl kervanyolları üzerinde olan bu kasabalarda, köleler ve Çad Gölü'nü kuşatan bölgelerin diğer ihraç ürünleri, çoğunlukla tuz, silah ve içkiden oluşan Avrupa ve Osmanlı mallarıyla değiştiriliyordu. Ticaret çoğunlukla takas usulü yapılıyor ve "para birimi" olarak köleler kullanılıyordu.[43] Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Kuzey Afrika köle ticaretinin en çok adı geçen antrepoları Murzuk, Gat, Gadames ve Calo gibi Sahra kasabalarıydı (bugün hepsi Libya topraklarında). Kallabat'ın (Matamma) Kızıldeniz ve Nil ticaretindeki önemi büyüktü. Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin farklı yapısından dolayı, genellikle kervanlarla değil gemilerle yürütülen doğu ticaret yolu üzerinde böyle antrepolar yoktu.

1859'da Trablus valisine başvuran Gadames ve Fizanlı on yedi Osmanlı

---

hanan'a, 4.6.46; Mac Farlane, c. II, s. 411, FO 84/1129/60-7, Stevens'dan (konsolos vekili, Trabzon) Clarendon'a, 31.12.57; FO 84/857/35-45, yazışma - Canning, Palmerston, Brant, Stevens, 19-27, 5.51. Fransız "Messagerie"leri Akdeniz ticaretine de karışmışlardı ve Midilli ile İstanbul arasında köle taşıdıkları söyleniyordu.

43 Fisher ve Fisher, ss. 156-9

esirci, Afrikalı köle ticaretinin 1857'de yasaklanması yüzünden, Gat'taki hiçbir ticari faaliyete katılamamaktan yakınıyorlardı, çünkü orada köleler geçerli tek takas birimiydi. Trablus'ta katı önlemlerin uygulanması, ticaretin Bingazi'ye kaymasına neden olmuştu. Bu Calo'yu 1870 ve 1880'lerde en önemli Kuzey Afrika antreposu durumuna getirdi. Yaklaşık 8000 kişilik bir kasaba olan Calo'da, kervanlar, kölelerin yolculuğun etkisinden sıyrılmaları ve kendilerini tutsak edenlerin dili, dini ve gelenekleri hakkında bir şeyler öğrenmeleri için bir-iki ay kalırlardı. Daha sonra Bingazi tüccarları onları satın alarak sekiz-on kişilik küçük gruplar halinde kente götürürlerdi. 1883'te Calo'yu ziyaret eden Bingazi'nin İngiliz konsolosu, bir önceki mevsim Vaday'dan Calo'ya toplam 680 köle ithal eden 70 esircinin adından oluşan bir liste hazırladı. *Times*'ın editörüne gönderdiği ve 9 Ekim 1874'te basılan bir mektubunda deneyimli gezgin De Cosson, Kallabat'ta satışa sunulmuş 500 köle saydığını belirtmiş ve 300 kadarının da kasabaya gelmek üzere olduğunu öne sürmüştür.[44]

Genellikle sahilde kurulmuş bazı köylerin, dinlenme noktası ve köle devşirme antreposu olarak kullanılmaları da yolda gördüğümüz başka bir olgudur. Bu köylerin dördünün adı kaynaklarımızda geçmektedir. Doğu Karadeniz'deki Batum'un İngiliz konsolos vekilininin 1841'de belirttiği

gibi, Ebu İslak köyünde halkın baş uğraşı köle ticaretiydi. Köy, Batum'dan at ile sekiz saat uzaklıktaydı. Rus ve Osmanlı yetkililerden kaçmak için köleler Ebu İslak'a küçük yelkenlilerle getirilirdi. Buradan, Batı Anadolu ve Rumeli pazarlarına gönderilirdi. 1869'da Ege'deki Kos ve Laros adalarının, Mısır ve Kuzey Afrika'dan yelkenlilerle getirilen köleler için dinlenme yeri olarak kullanıldığı bildirilmekteydi. Bu adalara çıkarılan köleler, esirciler satış için İstanbul'a gidecek kadar sağlıklı olduklarına karar verinceye kadar burada kalıyorlardı. Hudeyde'den 12 mil (20 km) uzaklıkta olan Marava adlı Yemen köyünde din adamları oturur, burası her yıl birçok hacı tarafından ziyaret edilir ve kutsal bir yer olarak kabul edilirdi. Raporların belirttiğine göre, 1880'lerde Zeyla'dan Yemen kıyılarına getirilen köleler Marava'ya yürütülür ve orada hacılara satılırdı. Cidde'nin birkaç kilometre kuzeyindeki 'Adda isimli başka bir köye ise, Lidd'den Cidde'ye giden kervanlara yiyecek ve yatacak yer sağlamakla uğraşan azat edilmiş köleler yerleşmişlerdi. Bu kervanların getirdiği köleler

---

44 Yasağın Gat üzerindeki etkisi için bkz. Accounts and Papers, 1859 (session 2), c. XXXIV., s. 516; Calo'nun durumu için, bkz. FO 84/1412/47-58, Konsolos vekili Henderson'un Jalo'ya ziyareti üzerine raporu, 24.12.75 ve FO 84/1641/81-93, Wood'dan Granville'e, (gizli), 14.3.83. Kallabat için bkz. ASR, c. XIX. (1874-75), ss. 1-2 (De Cosson'un mektubunun tümünü aktararak).

genellikle Savakin limanından geliyorlardı.[45]

Doğu'nun çeşitli yörelerinden tüccarları çeken büyük yıllık panayırlarda da köleler alınıp satılıyordu. Bununla birlikte köleler bu panayırlarda satılan "malların" yalnızca bir tanesiydi, en önemlisi de olmayabiliyordu. Somali kıyısında, Berbera'daki büyük fuar, köle ticareti, özellikle Habeş köle ticareti yapmak için en iyi fırsattı. Her yıl nisan ve eylül ayları arasında büyük sayıda tüccar panayıra katılıyordu. Bunlar Hindistan, İran, Basra Körfezi çevresi, Hadramut, Yemen, Somali, Etiyopya ve Afrika içlerinden gelirlerdi. Berbera'da alınıp satılan malların çeşidi hakkında bilgi vermek için en yaygın kalemleri sıralarsak: Kahve, Arap sakızı, Hint tereyağı, koyun ve sığır derileri, donyağı, devekuşu tüyü, öküz, keçi, koyun, kurutulmuş balık, bal, mür, kına, fildişi, şeker, pirinç, Afrika darısı, mısır, un, tütün, tuz, pamuk yumakları, toprak kaplar, demir ürünleri, kereste, kurşun, bronz eşya, cam boncuk, düğme, halı ve köleler. Tek olmasa da başlıca ticaret biçimi takastı. Fuarın gördüğü ilgi yolların güvenliği, hükümet vergilendirmesi ve kanunları, ürünün iyi veya kötü olması gibi ekonomik ve politik koşullara bağlıydı. Daha küçük çapta bir fuar da, sadece ticaret aylarında meskûn olan Bulhar'da yapılırdı. Rumeli'nin içlerinde Priştine'de eylül ayında düzenlenen panayırda 1869 gibi geç bir tarihe kadar, karayoluyla Selanik'ten gelen köleler satılmaktaydı.[46]

İmparatorluğun taşra kentlerindeki köle pazarları ya ana ticaret yollarının üzerinde ya da yakınlarında bulunuyordu. Bu açıdan en faal kentler, Cidde, Mekke, Medine, Hudeyde, Basra, Trablusgarp, Bingazi ve İzmir'di. Mısır'a gelince, İskenderiye aracılığıyla ihracat yapan Hartum-Kahire ticaretinden söz etmek gerekir. Bu kentlerin hepsinde 1857 fermanının ilanına dek açıkça çalışan köle pazarları vardı. 1857 fermanı Hicaz'ı kapsamadığı için bu vilayetteki köle pazarları her zamanki gibi işlemeyi sürdürüyordu. Bâbıâli baskısının neden olduğu bazı kesintiler dışında Cidde köle pazarı 1874'e kadar faaliyetini sürdürdü.[47]

---

45 Ebu İslak köyü için, bkz.FO 84/373/270/3, F. Guarracino'dan Brant'a, 10.11.41; Kos ve Laros için bkz. FO 84/13054/391-3, Cumberbatch'dan Clarendon'a, 26.8.69; Marava için, bkz. FO 84/1597/343-8, Yusuf Kudsi'nin (Cidde konsolosluğu tercümanı) raporu, 25.2.81; 'Adda için bkz. Accounts and Papers, 1870, c. LXI, ss. 712-8, Dr. W. Schimpfer'in notu, 25.8.68.

46 Berbera ve Bulhar panayırları için, bkz. Kelly, s. 418; FO 84/1511/136-51. Kaptan Malcolm'un Kızıldeniz köle ticareti üzerine notları (Berbera'yı 2-7.2.78 tarihleri arasında ziyaret etmiştir). Priştine'deki panayır için bkz. FO 84/1305/304-5, Reade'dan (konsolos, İşkodra) Clarendon'a, 12.10.69. Baer, s. 176 (Tanta panayırı)

47 FO 84/1412/162-4, Beyts'den Derby'ye, 15.1.75.

İmparatorluktaki en büyük ve işlek köle pazarı İstanbul'dakiydi. Esir pazarı, Kapalıçarşı'nın Nuruosmaniye kapısının kuzeyinde tavuk pazarı yakınlarındaydı. Esir pazarı, kenti gezip daha sonra yazdıkları seyahat kitaplarında pitoresk sözcüklerle tasvir eden Avrupalı gezginlerin en çok ilgisini çeken yerlerden biriydi.[48] En iyi belki de en doğru tasviri Charles White yapmıştır. Bu tasvirden bir alıntı aşağıdadır:

> "Pazara, satış yapılmayan cuma günleri dışında, sabah sekizden öğleye kadar süren alışveriş saatlerinde açık tutulan büyük ahşap bir kapıdan girilir... İçerisi düzgün olmayan bir dörtgendir... Avlunun ortasında, üst katında esirci (*Yessirjee*) odalarının, alt katında acemi [(*ajemee*) (yeni ithal edilmiş köleler)] hücrelerinin bulunduğu ayrı bir bina vardır. Bu yapıya bitişik bir kahvehane ve ona yakın yarı yıkık bir cami vardır. Avlunun yaşanabilen üç yanında, tahta direklerle desteklenen ve köşelerdeki merdivenlerle çıkılan bir eyvan vardır. Eyvanın altında birbirlerinden alçak parmaklık ve peykelerle ayrılan platformlar bulunur. İş saatlerinde, bunların üzerinde oturup nargile içen ve fiyatları tartışan esirci ve müşteriler görülebilir.
>
> "Bu platformların arkasında her biri kafesle ikiye bölünmüş bir sıra küçük oda vardır. Oturulabilen kısmı yerden bir metre kadar yükseltilmiş olup, diğeri mutfak ve giriş-çıkış için kullanılır. Ön kısma genellikle zenci, arka kısma da beyaz köleler yerleştirilmiştir. Bu odalar tamamıyla kadın kölelere ayrılmıştır. Kuzey ve batı yönlerindeki odalar ikinci el zenci (*Arab*)[49] ve beyaz (*beiaz*) kadınlara ayrılmıştır ki, bunlar daha önce satın alınmış ve eğitilmiş kölelerdir, belki de ikinci veya üçüncü kez yeniden satılmaya gönderilmişlerdir. Bazılarının birçok kez satıldığı bilinmektedir...
>
> "Platformları odalardan ayıran dar geçidin duvara bakan yanındaki tahta peykelerde siyah kadınlar satışa sunulur. Bu geçit haberleşmeyi ve açık artırmayla köle satarak komisyon alan tellalın yürümesini sağlar. Bu durumda, kölelerce izlenen tellallar geçitte yürür ve önerilen fiyatı ilan eder. Platformların üzerine oturmuş alıcılar, cariye

48 Esir pazarının İstanbul'un neresinde olduğunu görmek için White, c. II'nin sonundaki haritaya bkz. Ayrıca bkz. Pakalın, c. I., s. 553 (Esir Pazarı). Pazarın seyahatnamelerdeki anlatımlarının bazı örnekleri için, bkz. Edmund Spencer, *Travels in Crimea, Krim Tartary*, vs. (Londra, 1837), ss. 149-52; Albermarle kontu (Binbaşı George Keppel), *Narrative of a Journay Across the Balkans* (Londra, 1831), ss. 79-80; Charles Mac Farlane, *Turkey and its Destiny* (Londra, 1850), c. II, s. 416-7; Albert Smith, *Customs and Habits of the Turks* (Boston, 1857), s. 111.

49 Bkz. yukarıda, "Terminoloji üzerine not".

satılıncaya veya geri çekilinceye kadar canlarının istediği gibi, gözden geçirir, soru sorar ve fiyat yükseltirler...

"Yukarıda bahsedilen galerilerin altında bir dizi hücre, daha doğrusu, hastalık dolu, pis ve karanlık, tonozlu odalar vardır. Bunların sağ kolda olanları ikinci el erkek köleler içindir. Bu deliklerin en kötü ve en uzakta olanları ise, kötü davranışlarından dolayı kâhyanın (*kihaya*) zincire vurduklarına ayrılmıştır..."[50]

İstanbul esir pazarı 1847 yılında kaldırıldı. Fakat köle ticareti sona ermedi, sadece arka sokaklara kaydı. Ticaret yabancı, çoğunlukla İngiliz temsilcilerin meraklı gözlerinden uzakta, esircilere ait özel evlerde sürdürüldü. Zenci köleler Fatih, beyaz köleler Tophane ve Karabaş semtlerinde satılmaktaydılar. Eylül 1854'te bir araya gelen Sadrazam ve Meclis-i Vükelâ, İstanbul, Galata ve Beyoğlu sokaklarının çoğunda yapıldığını söyledikleri açık köle ticaretini önlemesi için polise emir verdi. Ocak 1877'de Şûray-ı Devlet, Fatih ve başkentin diğer bazı semtlerinde yeniden canlanan tüm açık köle ticaretinin hemen durdurulmasını emrediyordu.[51]

Yalnız İstanbul'da değil, faal bir köle pazarı bulunan tüm taşra kentlerinde açık pazar ticareti evlerdeki saklı ticarete kaydı. Bu durum 1857 yasağı etkili olmaya başladıktan sonra gündeme geldi. Kentlerdeki hanlar veya ana ticaret yolları üzerindeki kervansaraylarda da köle ticareti yapılmaktaydı. 1880'de Hudeyde'de, evlerinde çalışan ve her biri iki-üç köleden fazlasına sahip olmayan 200 kadar esirci olduğu tahmin edilmekteydi. Polis araştırma yaptığında köleler, hizmetçi olarak tanıtılıyordu. Yetkililer esircileri genellikle bilmelerine rağmen pek seyrek müdahale ediyorlardı. Sir Henry Elliot'un polisin tutumu üzerine daha önce söyledikleri burada da geçerli görünüyor: "Esirciler, muhtemelen, yankesiciler ve hırsızların Londra polisince tanındığı gibi iyi tanınıyor ve aynı onlar gibi kanunu açıkça ihlal ettikleri belirleninceye dek işlerini sürdürüyorlar..."[52]

---

50 White, c. II, ss. 281-3.

51 İstanbul esir pazarının kaldırılması için bkz. aşağıda, ss. 90-91. Kentte ticaretin sürmesi ve yenilenen talimatlar için bkz. Pakalın, c. I, s. 554 (Esir Pazarı); BA/irade/Hariciye/5553, sadrazamdan sultana, 28 Zilhicce 1270/23.9.54; *ibid.*/Şûray-ı Devlet/1602, ek.1, Şûray-ı Devlet mazbatası, 2 Muharrem 1294/17.1.77. Pazar hâlâ açıkken bile, yeni ithal edilmiş beyaz köleler ender olarak burada satılırlardı; bunlar doğrudan Tophane'ye getirilip bu semtte yerleşmiş esircilere devredilirdi (White, c. II. s. 384; Kıbrıslı, ss. 175-7; Mac Farlane, c. II, s. 416).

52 FO 84/1305/102-4, Elliot'tan Clarendon'a, 27.10.69 (alıntı). Hanlarda ve Hudeyde'de ticaret için sırasıyla bkz. FO 84/1324/293-5, Cumberbatch'dan Elliot'a, 4.8.70; FO 84/1571/117-24, Burrel'dan Granville'e, 15.10.80. Mısır'da köle ticareti uygulamaları için bkz. Baer, ss. 174-6 ve Walz, ss. 185-93.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI KÖLE TİCARETİNİN EKONOMİSİ VE HACMİ

Yolun sonunda, her zaman olmasa da çoğunlukla pazarlarda alıcılar beklemekteydi. Alıcılar toplumun her katmanından geliyorlarsa da, çoğunlukla kentliydi. Yüksek ve orta sınıflar, alt sınıflardan daha fazla köle sahibiydiler. Toplumun oldukça büyük kesimleri, bayağı işlerde çalıştırmak için bir zenci hizmet kölesi satın alabiliyor, fakat beyaz harem kölelerine hemen tamamen zenginler sahip olabiliyordu. Afrika köle kaynaklarına yakın olan Trablus, Mısır, Arabistan, Basra Körfezi gibi yerlerde köle sahibi olmak toplumun alt sınıfları arasında bile yaygındı. Köleler buralarda daha ucuzdu.

Köle sahipleri ve köleler, sistemi oluşturan ve işlemesini sağlayan kadın ve erkek esircilerin hizmetleri sonucu bir araya geliyorlardı. Esircilerin ticareti yapmasını sağlayan motif, satışlarda gerçekleştirdikleri kârlardı. Bu esirciler kimlerdi? Ticaret ağı içinde ne kadar köle taşıyorlardı? Nasıl para kazanıyorlardı ve payları ne kadardı? Bu bölüm bu sorulara en azından kısmi yanıtlar bulmaya çalışacaktır.

KÖLE SATICILARI

Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticareti herhangi bir biçimde profesyonel köle satıcılarının tekelinde değildi. Ticaretin büyükçe bir kısmı, kölelerin kolayca elde edilebileceği yerlerde seyahat ederken küçük bir kâr elde etme fırsatından yararlanmak isteyen özel kişilerce yapılmaktaydı. Küçük ölçekli köle ticaretinin çoğunu, Mekke ve Medine'ye giden hacılar, Hicaz ve Yemen'deki görevlerinden dönen subaylar ve Trablus vilayet

yönetimi memurları yapmaktaydı. Bu şekilde köle alıp satmakla yolculuk masraflarının bir bölümü çıkıyordu. Birkaç köle götürüp satmakla İstanbul'daki bir tatilin harcamalarının da karşılandığı söyleniyordu.[1] Bu tür ticarette, köle satıcısının rolü, eğer satış kişisel ilişkilerle gerçekleştirilmemişse, kölenin satın alındığı yere ve yolcunun gideceği yere münhasır kalıyordu. Ancak biz bu bölümde, yalnız profesyonel köle satıcılarıyla ilgileneceğiz.

Arz kaynaklarının pazardan uzak olmasından ve daha sonraki ticaretin karmaşıklığından dolayı, esirciler birkaç tür köle ticareti içinden yalnız birisinde uzmanlaşmaya yöneliyorlardı. Başka bir deyişle, sözgelimi İstanbul'dan yola çıkıp Sahra'daki pazar kasabalarından köle alan ve dönüp İstanbul'da satan bir esirciden kaynaklarda pek seyrek bahsedilir. Böyle bir macera için ticareti etkileyen unsurlar ve yolun her bölümü hakkında yakın bilgi sahibi olmak, büyük miktarda yatırım yapmak gerekiyordu. Kâr edebilmek için böyle bir seferde büyük sayıda köle getirilmesi gerekliydi ki bu 1857 sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda tamamen olanaksızdı. Hatta yasaktan önce bile böylesi bir seferi düzenlemek çok zordu; gerçekte böyle büyük seferler yapıldığı konusunda bir kanıt yoktur. Bunun yerine, köle ticareti ağı Osmanlı pazarının ihtiyaç ve sınırlarına uyacak biçimde gelişmişti. Taşra satıcıları ve pazar satıcıları arasında, yani köle ticareti yapılan eyaletlerde çalışan satıcılar ve büyük Osmanlı kentlerinde faaliyet göstererek kullanıcılara doğrudan köle satan esirciler arasında açık bir ayrım ortaya çıkmıştı. Bu iki kategoriye bazen, her ikisiyle de biraz çakışan bir üçüncüsünü, nakliyeci esircileri, yani kara ve deniz yoluyla taşradan pazara köle getirmekte uzmanlaşmış esircileri de ekleyebiliriz.

Köle satıcılarını sınıflandırmanın bir başka yolu da işlerinin ölçeğine bakmaktır. Küçük bir grup esirci büyük ölçekte, bazı durumlarda yılda binlerce köleye ulaşan bir ticaret yapmaktaydı. Öte yandan esircilerin büyük çoğunluğu yılda yalnızca az sayıda, belki de bir-iki düzineden fazla olmayan köleyi alıp satıyorlardı. Özellikle, merkezi hükümet denetiminin zayıf kaldığı uzak vilayetlerdeki taşra tüccarları normal olarak çok sayıda kölenin ticaretini yapabiliyorlardı. Çok büyük ölçekte çalışan esircileri yalnız bu grup içinde görebilmekteyiz. Esircilerin hükümet ve yabancı denetiminden kaçmak zorunda oldukları İstanbul ve diğer Osmanlı kentlerin-

---

1 FO 541/25/72-4, Wood'dan Gronville'e, 20.9.83 ve 2.10.83. Bu uygulama Afrikalı hacılar arasında da yaygındı, Bernard Lewis bunu kölelerin "seyahat çekleri" olarak kullanılması diye adlandırmıştı (Lewis, *Race and Color*).

de küçük ölçekli ticaret daha verimliydi.

Seyrek olmasına rağmen, Kızıldeniz'in güney kıyılarında büyük çaplı köle ticareti vardı. Yine de, Sudan'daki al-Zubayr gibi ordulara kumanda eden ve geniş toprak parçalarını denetimlerinde tutan esirciler burada yoktu. Zeyla kaymakamı Ebu Bekr Paşa bu örneğe en yakın kişiydi.[2] 1878'de 4000-5000 kişilik bir kasaba olan Zeyla, Basra Körfezi ve Hicaz'a Habeş ve daha az sayıda da siyah köle ihraç ediyordu. 19. yüzyılın ilk iki çeyreği boyunca, Zeyla ve Tacura'dan yılda yaklaşık 6000 köle ihraç edildiği tahmin ediliyor. 1869'da Cidde'deki İngiliz konsolosu, yalnızca Zeyla'dan Hudeyde'ye ihraç edilen kölelerin sayısını yıllık 3500-4000 olarak vermekteydi. Ebu Bekr ve ailesi bu bölgenin baş esircileriydiler ve 1857 yasağını dikkate almadan açıkça çalışıyorlardı. Sudan ve Etiyopya'daki yerel yöneticilerle sıkı bağları vardı ve 1875 yılına kadar Yemen valisi aracılığıyla Osmanlı padişahına vergi veriyorlardı. 1875'teki Osmanlı - Mısır anlaşmasının sonucu olarak Zeyla, Mısır hıdivinin yönetimine bırakıldı. Fakat hıdiv, işbirliği yapmaktan vazgeçer korkusuyla Ebu Bekr'e karşı tavır almakta isteksizdi; çünkü bu işbirliği Etiyopya ve Sudan'daki Mısır birlikleriyle ilişki kurulmasını ve Zeyla limanından ikmal yapılmasını sağlıyordu.

1880'de bildirildiğine göre, Kızıldeniz'in karşı kıyısında, Hudeyde'de köle ticareti, Meclis-i İdare'nin başı olan Seyyid Ali b. Harun'un denetimindeydi. Ali b. Harun'un, kölelerin kasabaya girişlerinin kolaylaştırılması ve yasağa uymadıklarından hapsedilen esircilerin salıverilmesi için nüfuzunu kullandığı söyleniyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında, değişik tarihlerde, İngiliz konsolosları Trablus ve Cidde'deki bir kısım yüksek rütbeli Osmanlı memurlarını, köle ticaretiyle uğraşmakla suçladılar. Kanıtlanması güç olan bu suçlamalar doğru olsa bile, bu örnekler ne Ebu Bekr'in yaptığı ticaretin çapına ulaşıyordu, ne de Ali b. Harun'unki gibi açık ve yaygındı. Daha erken bir dönemde, her biri elinde satılacak 300-400 köle bulunduran dört ailenin Çerkes köle ticaretini denetledikleri bildirilmekteyse de, incelememize konu olan dönemde böyle bir tekel kalmamıştı.[3] İmparatorluğun her yerinde, profesyonel köle ticaretinin küçük ölçekli

---

2 Al-Zubayr için bkz. Holt, *The Mahdist State*, indeks. Zeyla'nın ihracatı tahminleri için bkz. Richard Pankhurst, "The Ethiopian Slave Trade in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: a Statistical Inquiry," *Journal of Semitic Studies*, c. IX (1964), s. 227; FO 84/1305/271-82, Raby'den (konsolos, Cidde) Clarendon'a, 10.12.69.

3 Ali b. Harun için bkz. FO 84/1571/117-24, Burrel'dan Granville'e, 15.10.80; Çerkes aileleri için bkz. FO 84/1596/93-9, Teğmen Herbert Chermside'dan Albay Wilson'a (başkonsolos, Anadolu), 15.3.81.

esircilerin denetiminde olduğu açıktı. Bu tür esircilerin çalışma biçimini bu bölümde daha sonra gözden geçireceğiz.

Esircilerin etnik kökenleri, genel nüfusunki kadar çeşitliydi. Arap Yarımadası'nın yerlileri Doğu Afrika ile olan deniz ticaretini ellerinde tutarken, Dongolalılar Somali ve Eritre kıyılarına yapılan kervan ticaretini denetliyorlardı. Türkler, Arnavutlar ve Araplar Akdeniz ticaretini, Kuzey Afrika Arapları, Tibu ve Tuareg aşiretleri Sahra ötesi ticaretin çoğunu paylaşıyorlardı. Beyaz köle ticareti, Çerkesler, Gürcüler, Lazlar ve Türklerce yapılıyordu. 1850'lerde sayıları yalnızca Cidde'de 2000'e ulaşan, ve işlerine karışan İngilizlere çok kızgın olan baştan aşağı silahlı Hadramilerin adı Kızıldeniz ticaretinde çok geçiyordu. Doğu Afrika, Arabistan ve Basra Körfezi'nin liman kasabalarında daha çok *Banyan* adıyla tanınan Güceratlı tüccarlar ise köle ticaretinin finansmanıyla ilgiliydiler. İranlı esirciler 1870'lerin başında Mısır'da faaldiler. Maltalı bir İngiliz tebaası, Bingazi'de köle ticareti yaptığı için, 1849'da yargılanmış ve daha sonra başka Maltalı tüccarlar da Trablusgarp ticaretine karışmışlardı. Gayrimüslim azınlığın, Ermeni, Rum ve Yahudilerin köle ticaretine katıldıkları konusunda bir kanıt bulamadım. Pakalın da İmparatorlukta köle ticaretinin Müslümanlara mahsus olduğunu belirtiyor.[4] Ancak, esircilerin geçmişi hakkındaki bilgi sınırlı olduğu için şimdilik bu sorun üzerinde yargıda bulunmak belki de erken olacaktır.

Hem pazardaki hem de nakliyeci esirciler arasında kadınların da faal olmasına karşın esircilerin çoğu erkekti. Trablus'tan İstanbul'a köle getiren ve İstanbul'da küçük ölçekte esir ticareti yapan kadınlardan bahsedilir. Bir kaynağımıza göre kadınlar, İstanbul esircilerinin çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Gerçekten de polis 1880'lerde İstanbul'da erkek esircileri sıkı sıkıya gözetlerken, kadın esircileri rahatsız etmeye çekiniyordu. 1881-1884 arasında İngiliz Büyükelçiliği'nin ikinci tercümanınca isimleri belirlenen 42 İstanbul esircisinin 14'ü kadındı. Yüksek sınıflara mensup hanımlar da dikkatle seçilmiş cariyelerle kendi kârlı, özel ticaretlerini yapıyorlardı. Genellikle Çerkes olan küçük yaşlardaki kızlar, İstanbul'un büyük haremlerine mensup hanımlarca satın alınıyor, dikkatle büyütülüp, yüksek sınıfın görgü kurallarıyla yetiştiriliyor ve birkaç yıl sonra ya padişah

---

4 De Cosson İstanbul'daki esircilerin çoğunluğunun Ermeni ve Rum olduğunu ve bunlardan bazılarının Fener'de bulunduğunu ileri sürüyor (BFASS/Mss. Brit. Emp. /S22/G96/s. 1). Buna karşılık başka hiçbir kaynak bu görüşü desteklemiyor. Pakalın, c. I, s. 553 (Esirci) ve Baer, s. 173.

haremine ya da diğer büyük haremlere satılıyorlardı. Bu haremlere mensup hadımlar da bu tür ticarete katılıyorlardı.[5]

Çoğu durumda köle ticareti, başka tür ticaretle birlikte yürütülüyor ve birçok köle satıcısı, bu uğraşa zamanlarının yalnızca bir bölümünü ayırıyordu. Özellikle nakliyeci esirciler başka işlerle de uğraşıyorlardı. Bir grup Çerkes esirci, İmparatorluğa köle getirip, Çerkezistan'a keten kumaşla dönüyorlardı. Kara ve deniz yollarıyla köle taşıyan kervan ve yelkenliler genellikle normal ticaret de yapıyorlardı; köleler taşman kalemlerden yalnızca biriydi. Köle ticareti, Basra'da hurma mevsimiyle sıkı sıkıya ilgiliydi. Köle getiren tekneler hurma alıp dönüyordu. Hatta pazar esircileri bile bazen, köle ticaretinin yanında başka işler de yapıyorlardı. Örneğin İstanbul'daki faal esircilerden biri aynı zamanda ayakkabıcılar loncasının kethüdasıydı. Başka bir esirci lülecilik yapıyordu, bir başkası da bir paşanın vekilharcıydı.[6] Bu olgu, en azından küçük ölçekli ticarette kârların esircilerin geçinmesine yetmediğini gösterebilir, veya köle ticaretinin mevsimlik niteliği ve yasaklama gibi politik hareketlerin ve normal ticaretteki artış gibi ekonomik gelişmelerin yarattığı istikrarsızlığı yansıtabilir. 1857 sonrası dönemde arzda sürekliliğin kesin olmayışı esircilerin yaşamını daha güçleştirmiş ve belki de gelir kaynaklarını çeşitlendirmelerine yol açmış olmalıdır.

İmparatorluktaki diğer mesleklerin üyeleri gibi, esirciler de başlarında bir şeyh ve kethüda olmak üzere özel bir lonca halinde her kentte örgütlenmişlerdi. 19. yüzyılın ortasına ait Osmanlı kaynakları İstanbul, Trablus ve Mısır'da böylesi kuruluşlardan bahsetmektedir; fakat esir pazarına sahip her kentte muhtemelen lonca da olmalıydı. 1840'ların başında İstanbul için anlattıkları genellikle güvenilir ve ayrıntılı olan Charles White'a

---

5 İstanbul esircilerinin çoğunluğunun kadın oldukları konusundaki kaynak Pakalın'dır, s. 554 (Esir Pazarı); Zaptiyeler, kadın esirciler ve İstanbul esircilerinin listesi için bkz. FO 84/1674/43-62, Hugo Marinitch'in tezkeresi, 30.7.84 ve *ibid.*, Tablo A; Yüksek sınıf kadınlarının Çerkes kızı ticareti için, bkz. FO 84/1324/94-105, Yazışma - Elliot, Francis, Cumberbatch, 8-14.8.70; Blunt, Part I, s. 252; ASR, c. XXI (1878-9), ss. 69-72, 96; uygulamanın canlı bir anlatımı Demetra Brown'ca verilmiştir, *Haremlik*, s. 116-25; Longworth, c. I, s. 281; Pakalın, c. I, s. 554 (Esir Pazarı).

6 Çerkesler ve keten kumaş için bkz. BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/1482, Çerkes esircilerin dilekçesi, 17 Rebiülevvel 1261/15.3.46. Basra hurma ve köle ticareti için bkz. Kelly, s. 414. Ayakkabıcılar loncasının kethûdası ve lüleci için sırasıyla bkz. BA/loc. cit./16856, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin mazbatası, 5 Cemaziyulevvel 1274/22.12.57 ve *ibid.*/16542, Mısır'da davaların tutanağı, ss. 1, 4 (olaylar 1269/1852-3 yılında geçmiştir). Baer,ss. 172-4

göre, başkentteki esirciler loncası titizlikle işliyordu, iyi örgütlenmişti ve yönetim yeri esir pazarındaydı.[7] 19. yüzyılın ikinci yarısında İmparatorluğun her yerindeki tüm loncaların kaldırıldığı kabul edilmişse de loncalar varolmayı sürdürmüşlerdi.

Osmanlı kaynaklarında esirciler loncasının yasağa rağmen çalışmayı sürdürdüğünü gösteren bazı kayıtlar vardır.[8] 1862'nin başında bizzat zaptiye nazırı, esirciler kethüdasından, hükümetin insancıl nedenlerden dolayı satın alarak serbest bırakmayı düşündüğü bir kadın kölenin değerini tahmin etmesini istemiştir. 1864'te başkentteki lonca üyelerinden birinin bir cariyeye kötü davranması üzerine soruşturma yapılırken, loncanın varlığından yine bahsedilmiştir. 1870'lerin başında merkezi hükümete ulaşan bazı raporlarda, Sivas, Konya, Kastamonu, Trabzon ve Sinop'taki esircilerin gizlice yasadışı kuruluşlar halinde örgütlendiği hakkında iddialar vardır. Daha başka ayrıntı verilmemesine rağmen bu, hükümetin yukarıda bahsedilen yerlerde Çerkes ve Gürcü köle ticaretini önlemek için yaptığı bir girişimden sonra, loncanın gizli faaliyetlerinin bir göstergesi olabilir. Kaynaklardan, Afrikalı ve beyaz köle satan esirciler için ayrı loncalar olup olmadığını anlayamıyoruz. Bununla birlikte İstanbul'da, daha önce gördüğümüz gibi, değişik cins köleleri satan esirciler, farklı yerlerde toplanıyor ve çalışıyorlardı.

KÖLELERİN PAZAR FİYATLARI

Önce, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki para birimleri ve değişim oranları hakkında biraz bilgi vermeliyiz. Anlaşılır olması için bu kitaptaki fiyatlar Osmanlı kuruşu cinsinden verilmiştir. Bununla birlikte, İmparatorlukta bazı Avrupa paraları da dolaşımdaydı ve kaynaklarımızdaki rakamların birçoğu Maria Theresa taleri ($ M.T.), Fransız frankı (ff)

---

7 İstanbul, Trablus ve Mısır'daki loncalar için sırasıyla bkz. BA/İrade/İngiltere mesalihine dair /831, Trablus Valisi Mehmet Ragıp Paşa'dan sadrazama, 21 Muharrem 1264/29.12.47. BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/16542, *loc. cit.* White'ın tasviri için bkz. White, c. II, s. 287; Lûtfi, c. VIII, s. 134. Kahire Loncası için, bkz. Walz, ss. 131 vd. ve Baer, *Guilds*, ss. 30, 35, 148.

8 Bkz. BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/21316, zaptiye nazırından sadrazama, 8 Muharrem 1279/6.7.62; *ibid.*/23102, Zaptiye Meclisi'nin mazbatası, 17 Zilhicce 1280/24.5.64; BA/Ayniyat/1136, no. 211, 215, Bâbıâli'den Muhacirin Komisyonu'na, 28 Şevval 1288/10.1.72; *ibid.*, no. 224, Bâbıâli'den Muhacirin Komisyonu'na, 12 Zilkade 1288/23.1.72; *ibid.*, no. 127, Bâbıâli'den Muhacirin Komisyonu'na, 24 Rebiülâhir 1289/1.7.72.

veya Ingiliz sterlini (£) olarak verilmiştir. Maria Theresa taleri Arabistan ve Doğu Afrika'da geniş ölçüde dolaşımdaydı ve Kızıldeniz köle ticaretinde kullanılıyordu. Frank ve sterlin çoğunlukla Kuzey Afrika'da, Trablus ve Mısır'da kullanılmaktaydı. Köle fiyatlarının çoğu bu iki para birimiyle ve Osmanlı kuruşu ile verilmektedir. Rumeli ve Anadolu'da köle fiyatları genellikle kuruş olarak verilmiştir. Osmanlı kaynaklarındaki tüm fiyatlar Osmanlı para birimi ile nakledilmiştir.

İncelediğimiz dönem için paraların birbirlerine çevrilmesi sorunu göreli olarak basittir. Başlıca Avrupa paraları 19. yüzyılın ilk çeyreğinde istikrara kavuşmuş ve Osmanlı parasının hızlı değer kaybı da yüzyılın ortasına doğru büyük ölçüde yavaşlamıştı. Böylece değişim oranları yüzyılın ikinci yarısı boyunca, büyük oranda değişmeden kalmıştır. 1848'de, İstanbul'da sterlin 109 kuruş, frank 4,325 kuruştu. 1893'te sterlin 112, frank 4,347 kuruş olmuştu. Dört Maria Theresa talerini yaklaşık 1 sterlin olarak alırsak, değeri 1848'de 27,25 ve 1893'te 28 kuruştu. Kısmen 1860 sonrasında gümüşün değer yitirmesinden kaynaklanan Osmanlı parasının değer kaybı, yüzyılın son kısmında gümüş mecidiyenin 20 yerine 19 kuruşa düşmesi ve Osmanlı altın lirasının 100 yerine 105,26 kuruşa yükselmesiyle ifade edilmiştir.[9]

Köle fiyatları ve Osmanlı köle ticaretinin diğer ekonomik yönleri hakkındaki sorulara kesin yanıtlar bulmanın güç oluşunun değişik nedenleri vardır. Bunlar, eldeki kaynaklara geçmiş bilgideki kopukluk, pazar fiyatlarının düzenli kaydedilmemesi, kölelere tek tek değer biçmektense önceden belirlenmiş bir ortalama fiyata dayanan vergilendirme yöntemi, pazar fiyatlarının istikrarsızlığı ve kölelerin kişisel özelliklerinin kendi değerlerini belirlemede taşıdığı büyük önemdir. Bu etkenlerin tümü, fiyatlar hakkında kesinlik iddia ederek yazmayı tamamıyla olanaksız duruma getiriyor. Bu yüzden bu bölümde sunulan sonuçlar göreli ve geçici olmaktan öteye gitmeyecektir.

Kölelere kendi fiziksel özelliklerine ve değerlendirilebileceği kadarıyla huylarına göre kıymet biçilmekteydi. Bunlardan ilki esircinin evinde veya pazarda alıcının kendisi tarafından görülebilirdi, ikincisi için ise büyük ölçüde esircinin sözüne güvenmek söz konusuydu ki doğruluğu ancak deneyerek anlaşılabilirdi. Bundan dolayı, esirci müşterisine köleyi denemesi için birkaç gün verirdi ve ancak bu sürenin sonunda satışa kesinleşmiş gö-

---

9 Değişim oranları ve ayrıntılar için, bkz. Issawi, *Economic History*, ss. 520-2; William Tate, *The Modern Cambist* (Londra, 1849), ss. 54; Hermann Schmidt, *Tate's Modern Cambist* (Londra, 1893), s. 98-9; Kelly, s. 423.

zü ile bakılırdı.[10] Köle almayı düşünenler, kölelerde, yaptırmayı düşündükleri işe uyacak nitelikler ararlardı. Böylece odalık olması düşünülenlerde güzellik, hizmet kölelerinde ev işleri becerisi, erkek kölelerde güçlülük, sorumluluk, güven gerektiren işler için düşünülen erkek kölelerde zekâ aranırdı. Fakat fiyatlar aynı zamanda arza da bağlıydı.

19. yüzyılın ikinci yarısının büyük bölümünde, Osmanlı pazarlarında kölelere duyulan talep sabit kaldı. Kadın hizmet köleliğini orta ve büyük Müslüman hanelerinin temel bir parçası durumuna getiren sosyal normlar, serbest emeğin ulaşılabilir ve daha ekonomik olduğu gerçeğine ağır basıyordu. Böylece talebin dengede olmasının fiyatları düşüreceği, öte yandan, arzdaki kıtlığın fiyatları yükselteceği beklenilebilir. Kölelerin ithal edildiği ülkelerdeki politik güçlükler, yoldaki iklim sorunları, yerel kıtlıklar ve hatta uygun gitmeyen rüzgârların bile köle fiyatları üzerinde etkisi vardı. 1857 sonrası dönemde, hükümetin köle ticaretine koyduğu yasağı uygulama derecesi de, kaynaktan pazara köle akışını etkilemesinden ötürü fiyat sisteminde etken oldu. Değişim oranlarında ve ana ürünlerin fiyatlarındaki göreli istikrardan dolayı, köle fiyatlarında arz durumunun belirlediğinin ötesinde büyük dalgalanmalar görmüyoruz. Ayrıca 1857 yasağının Afrikalı köle fiyatları üzerinde uzun vadede önemli bir etkisi olduğunu gösterecek kanıt da yoktur. Afrikalıların fiyatı, ancak değişik etkenlerin birleşmesiyle Kızıldeniz ticareti birden azalınca, 1880'lerin ortası ve sonunda düzenli olarak artmaya başlamıştır. Şimdi, incelediğimiz dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelere ödenen gerçek fiyatları gözden geçireceğiz.

Afrikalı Köleler

Yüzyılın ortasında, her iki cinsten Afrikalı kölelerin fiyatı, gümrük vergisi almak amacıyla hükümetçe yapılan tahminlere göre 2000 kuruştu. Afrikalı kölelerin çoğunun 1500-2000 kuruş arasında satıldığı İstanbul'un fiyat düzeyi için bu değerlendirme oldukça doğru ve gerçekçiydi. Başvurduğum Osmanlı ve yabancı kaynaklara göre, siyah bir köle için ödenen en düşük fiyat 900 kuruştu ve bu miktar 1864 yılında "ikinci elden" bir kadın için ödenmişti. 1857 yasağından hemen sonra, Trablus'ta, fiyatların başkentte çok yükseldiği ve zenci kadın kölelerin 4000-5000 kuruş ettiği söylentileri dolaşmaya başlamıştı. Doğru olsa bile çok sürmeyen bu durum, olasılıkla, fermanın ve onu uygulamak için İstanbul ve İzmir'de atılan adımların yarattığı psikolojik etki sonucu ortaya çıkmıştı. Bir süre sonra bu önlemler gevşetildi ve fiyatlar hemen hemen yasaktan önce-

---

10 White, c. II, s. 292-3.

ki düzeyine döndü. Kaynaklarımızda, bir Afrikalı köle için gösterilen en yüksek fiyat, 1874'te İstanbul'da bir kadın için verilen 3600 kuruştur. Hükümet, 1852 ve 1858'de iki zenci kadının özgürlüklerini satın almak için 3000'er kuruş ödemişti. Charles White, "temiz, sağlıklı ve iyi eğitilmiş ikinci el kölelerin" yeni ithal edilmiş olanlardan daha çok para ettiğini belirtiyor. Ona göre bu köleler ortalama 2500-3000 kuruş arasında satılıyor, hiçbir zaman 5000 kuruştan fazla etmiyorlardı.[11]

İstanbul'daki fiyatların Trablus ve Arabistan'dan yüksek olması, başkente köle ihracını kârlı duruma getiriyordu. Erkek köleler, kadınlardan biraz daha az para ediyorlardı. Her iki cinsten de Habeş köleler, fakat özellikle Habeş kadınlar, siyahlardan daha yüksek fiyatlara satılıyorlardı. 1889'da Cidde'de siyah bir kadın için ödenen ortalama fiyatın 3600 ve erkek için 2200 kuruşu geçtiği bildirilmiştir. 1892'de Etiyopyalı kadın köleler Cidde'de 7000 kuruşa kadar satılmaktaydı.[12]

Beyaz Köleler

Burada kadın köleleri, iş gördürmek için alınanlar ile cariyelik ve muhtemelen evlilik için alınanlar olmak üzere iki ayrı kategoriye ayırmak durumundayız. Bu iki kategorinin fiyatları arasında oldukça önemli bir uçurum vardı. Ayrıca güzellik ve eğitim, ikinci kategoride pazar güçlerine bağlı olmayabilen geniş bir fiyat yelpazesi yaratıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı kentlerinde beyaz erkek köleler nadirdi. Bunlar daha çok köylerde, serf/köle konumunda rençber olarak çalışırlar, aileleri de onların konumunu paylaşır, aynı işi yaparlardı.[13]

Hizmetçi olarak kullanılan beyaz kadınlar, aynı iş için kullanılan Afrikalı kadınlardan daha pahalıydı. Kayıtlara göre beyaz bir kadın köle için

---

11 Yukarıda aktarılan fiyatların kaynakları: gümrük hesaplarıiçin, bkz. aşağıda s. 56; en düşük fiyat için BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/23102, Zaptiye Meclisi'nin mazbatası, 17 Zilhicce 1280/24.5.64; Trablus fiyatları için, bkz. *ibid.*/16623, ek 9, Binbaşı Ali Ağa'nın annesinden kendisine, 15 Cemaziyülâhir 1273/10.2.57 (yasaktan sonra Trablus'taki bir fiyat yükselmesi de *ibid.*/16586'dadır, esirci Bayram'dan ortağı İsmail Ağa'ya, 5 Zilhicce 1273/27.7.57); en yüksek fiyat için, bkz. BFASS/Mss. Brit. Emp./S22/G96, De Cosson'un raporu, 16.6.74, s. 1; hükümetin özgürlüklerini satın aldıkları için bkz. BA/İrade/Dahiliye/27039, sadrazamdan sultana 16 Zilhicce 1274/28.7.58 ve ekleri, ve *ibid.*/Hariciye/4530, başkâtip'ten sadrazama, 26 Sefer 1269/9.12.52; White'ın rakamları için, bkz. White, c. II. s. 285. Karşılaştırma için, bkz. Mısır'daki fiyatlar, Walz, ss. 207-12.

12 Etiyopyalıların fiyatları için, bkz. Kelly, s. 417-8; Abir, s. 68; ortalama Cidde fiyatları BFASS/Mss. Brit. Emp./S22/G2'dedir, Kaptan Gissing'in raporu, 11.89; Cidde'deki Etiyopyalı fiyatları da *ibid.*/S18/C64/83;dedir, Osborne'dan Allen'e, 4.11.92.

13 Bkz. aşağıda ss. 125 not 1, 128, 152-53.

ödenen en düşük fiyat 1500 kuruş olup 1860'ta İstanbul'da verilmişti. Fakat ortalama fiyat olasılıkla 3000 kuruşa yakındı. 1864'te İstanbul'da beş erkek çocuğun her biri ortalama 3000 kuruşun biraz üzerinde satılmıştı. Bununla birlikte, başka erkek çocuklar, 1863'te Mısır'da daha çok para getirmişlerdi. İstanbul'da 11.000, 5500, 5000 ve 4500 kuruşa alınan dört çocuk daha sonra Mısır'da birincisi 16.000 ve diğerlerinin tümü 30.000 kuruş olmak üzere toplam 46.000 kuruşa satılmışlardı. Bu grupla birlikte satılan iki çocuğun her biri 10.000 kuruş etmişti. Hükümetin her iki cinsten beyaz köleler için tahmin ettiği ortalama fiyat 1840'ta 8000 kuruş tespit edilmişken, 1846'da bir grup Çerkes esircinin dilekçesi üzerine 6500 kuruşa indirilmişti. Yine de hükümet bu dilekçeye cevap olarak, birçok beyaz köle 5000, 8000, 10.000, 15.000 kuruş ve hatta daha fazlasına satıldığı için, 8000 kuruşluk değerlendirmenin 1846 için bile doğru olduğunu belirtmekteydi. İndirim, insani gerekçelerle yapılmıştı.[14]

Odalık veya gelecekte evlilik için düşünülen beyaz kadınlar, İstanbul'da daha yüksek fiyatlara satılmaktaydılar. Charles White 1843'te genç, güzel ve eğitilmiş kızların başkentte 20.000 veya 30.000 kuruşa ve bazılarının 60.000 - 70.000 kuruş gibi yüksek fiyatlara satıldığını yazmaktaydı. Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın karısı, böyle kızlar için ödenen en yüksek fiyatı yaklaşık 88.000 kuruş (£ 800) olarak vermektedir. Fakat Osmanlı kaynakları çok daha dikkatli görünmektedir. 1892'de Dahiliye Nazırı Vekili, bir Çerkes kız için 80 Osmanlı lirası (8400 kuruş) ve 1893'te bir başkası için 60 lira (6300 kuruş) ödemişti. 1891 yılında, saray, padişah haremi için satın aldığı 11 kıza toplam 1540 Osmanlı lirası, yaklaşık ortalama 14.700 kuruş ödemiştir.[15]

---

14 Yukarda verilen fiyatların kaynakları: beyaz kadın için en düşük fiyat FO 84/1120/121-3'tedir, Abott'dan (Çanakkale konsolos vekili) Russell'a, 18.9.60; 5 çocuğun ortalama fiyatları için bkz. BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1407, ek 9, 1866 fiyat listesi; Mısır'daki çocukların fiyatı için bkz. BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/16542, sadrazamdan sultana, 7 Muharrem 1274/28.8.57 ve ekleri; hükümetin tahmin ettiği ortalamalar için bkz. aşağıda ss. 56-57.

15 White'ın rakamları için bkz. White, c. II. s. 288; Kıbrıslı'nın karısının aktardığı fiyatlar için bkz. Kıbrıslı, ss. 175-7. Çerkes kölelerin fiyatları üzerine bazı Osmanlı kayıtları için bkz. BA/Yıldız/18/480/141/123/53 Dahiliye Nazırı Vekili Ahmet Refik Paşa'nın özel evrakı, 27 Şaban 1310/16.3.93 tarihli senet; *ibid.*/18/480/136/123/53, Teşrinievvel 1308/7.10.92 tarihli senet. Sarayın alımları için bkz. *ibid*/35/2027/44/109, ek 7, 1891'de satın alınan cariyelerin fiyat listesi. Bununla birlikte, Trabzon'daki İngiliz konsolosunun, yöredeki bir Çerkes kızının 400 Osmanlı lirasına veya yaklaşık 40.000 kuruşa Saray Haremine satıldığını belirten bir raporundan da söz etmeliyiz (FO 84/1324/319, Palgrave'den Clarendon'a, 6.7.70).

Hadımlar

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Darüssaade Ağası veya Kızlar Ağası denilen zenci haremağalarının başı ve ona bağlı hadımların nüfuzu büyük oranda azalmıştı ve İmparatorluğa hâlâ ithal edilmekte olan hadımların sayısı çok azdı. Ancak hanedan ve en zengin haneler haremağalarına sahip olabilmekteydi. Hadımlar genellikle hediye olarak verilir ve pazardan satın alınmazlardı. Fakat pazarda satıldıklarında da fiyatları çok yüksek olurdu. Yüzyılın ikinci yarısında hadımların hemen tamamı Afrikalıydı. Hanedanın sahip olduğu hadımların kaydedildiği defter, bu sayıyı 1903'te 194 olarak vermektedir.[16] Bu tarihe kadar, bu hadımların pek çoğu azat edilmişlerdi, fakat aynı yetki ve görevle efendi veya hanımefendilerine hizmet etmeyi sürdürüyorlardı.

İMPARATORLUKTA KÖLELER İÇİN ÖDENEN GÜMRÜK VERGİLERİ

1857 yasağının konmasından önce, İmparatorluktaki gümrükler kölelerden resmi olarak vergi almaktaydı. Vergiler, bir köle için tahmini fiyatın %9'unun ve ayrıca bunun da %10'unun harç olarak alınması esasına göre hesaplanırdı. Böylece, 1840'ta değeri hükümetçe 8000 kuruş olarak belirlenen beyaz bir köleden 792 kuruş vergi alınmaktaydı [720 (%9) + 72 (720'nin %10'u)]. Gümrüğe girdikten sonraki 15 gün içinde ölen hasta köleden alınan gümrük, esirciye geri veriliyordu. Gümrük vergilerinde kadın ve erkek köleler arasında bir ayrım yapılmıyordu. Siyah kölelere konulan verginin nasıl hesaplandığı konusunda ilk elden bir kanıt yoksa da aynı yöntemin onlar için de uygulanmış olması olasıdır. Charles White her beyaz köle için 800 kuruş (792 kuruşu yuvarlamış olmalı) ve her siyah köle için 200 kuruş gümrük alındığını yazıyor. Bu da hükümetin, siyah kölelerin ortalama fiyatını 2000 kuruş olarak belirlemesi ve Charles White'ın 200'e yuvarladığı 198 kuruşu vergi olarak alması demektir.[17]

Hükümet bu tahminleri fiyat ve paranın değerindeki dalgalanmalara uyacak biçimde değiştirebiliyordu. Mart 1846'da bir grup Çerkes esirci, yürürlükteki kurallarla hiç kâr edemediklerini ileri sürerek hükümete başvurdular ve vergilerin düşürülmesini istediler.[18] Belirttiklerine göre, ger-

---

16 BA/*loc cit.* 36/140/11/140/XXI, Hanedanın zenci hadımlarının kaydı, 7 Sefer 1321/5.5.1903.

17 Ayrıntılar için bkz. BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/1432, gümrük nazırından sadrazama, 27 Rebiülevvel 1262/25.3.46; White, c. II. s.286.

çek fiyatlar beyaz köle başına 1000, 2000 ve 5000 kuruş olarak değiştiği için sistem esnek değildi. Dilekçeye cevap veren gümrük nazırı, sadrazama yazarak 8000 kuruşluk tahminin, 1840'ta, pazar fiyatlarının köle başına 5000, 8000, 10.000, 15.000 kuruş veya daha fazla olarak bilinmesinden dolayı yapıldığını bildirdi. Bununla birlikte, sırf uzun bir yolculuk yapmak zorunda olan Çerkes esircileri düşündüğü için değerlendirmenin 5000 kuruş üzerinden yapılabileceğini önerdi. Böylelikle vergiler 297 kuruş düşerek beyaz köle başına 495 kuruş olacaktı. Nazır, ayrıca vergilerin aynı kalabileceğini ve esircilerin daha sonra ödemek üzere hükümete borçlanabileceklerini de ekliyordu. Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye, tahmini fiyatın değiştirilmesine ve yeni fiyatın eski rakam olan 8000 ve gümrük nazırınca önerilen 5000 kuruş arasında olmasına karar verdi. Böylece, Nisan 1846'dan başlayarak değerlendirme 6500 kuruşa indirildi ve beyaz köle başına gümrük vergisi 654,5 kuruş olarak belirlendi. Bu yaklaşık %17,3'lük bir azalma demekti. Afrikalı köle fiyatlarının değerlendirilmesinde benzer değişiklikler yapıldığı konusunda şu an için özel bir kanıt yoksa da, bu konudaki kurallar da muhtemelen değiştirilebiliyordu.

Bazı kaynaklar, vilayetlerin bazılarında kölelerden alınan vergilerin farklı hesaplandığını gösteriyor.[19] Örneğin 1891'de Bingazi'de, vilayete ithal edilen her köle başına 5 Maria Theresa taleri ve kente girenler için ayrıca 2 taler alınmaktaydı. Bu, köle başına 7 taler veya kabaca 150 kuruş demekti ve Afrikalı köle başına 200 kuruş olan İstanbul oranından daha düşüktü. 1851'de Trablus'ta kente girişte ödenen ithalat vergisinin 200 kuruş olduğu bildirilmektedir. Fakat düzenlemeler 1854'te değiştirildi: Satış eğer Trablus'ta gerçekleştirilirse 80 ila 100 kuruş alınıyor, eğer köle İstanbul'a ihraç edilirse, İstanbul'da 150 kuruş ödeniyordu. 1853'te Preveze'den bildirilen vergiler İstanbul oranlarına yakındı, fakat oldukça farklı hesaplanıyordu. Beyaz kölelerin gümrük değeri 6500, Afrikalılarınki 1784 kuruş olarak veriliyordu. Daha sonra değerlendirmenin %16'sı hariç tutularak kalan miktardan %9 iç gümrük ve %3 ihracat vergisi alınarak toplam %12 vergi alınmış oluyordu. Böylece köle ithal edenler her beyaz köle için 655,2 ve Afrikalı köle başına 180 kuruş, sırasıyla İstanbul ora-

18 BA/*loc. cit.*, Çerkes esircilerin dilekçesi, 17 Rebiülevvel 1262/15. 3.46; ibid., gümrük nazırından sadrazama, 27 Rebiülevvel 1262/25.3.46; *ibid.*, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye mazbatası, 11 Rebiülâhir 1262/8.4.46; *ibid.*, sadrazamdan sultana, 18 Rebiülahir 1262/15.4.46 ve *İrade* 21 Rebiülâhir 1262/18.4.46.

19 FO 84/373/390-2. Wood'dan Warringdon'a, 22.6.41; Accounts and Papers, 1854, vol. LXXIII, ss. 810-11. 1853 yılı raporu; *ibid.*, s. 816, Saunders'dan (konsolos, Preveze) Clarendon'a, 5.8.53.

nından 1,2 kuruş fazla ve 18 kuruş az vergi veriyorlardı.

Köleler için ödenen vergiye *pencik resmi* deniyordu, *pencik* ise, verginin ödenmesi üzerine gümrük tarafından köle sahibine verilen mülkiyet belgesidir. Pencik resmi aslında "beşte birlik vergi" demektir ve kökü peygambere tüm savaş esirlerinin beşte birini alma hakkını tanıyan Kuran ayetine dayanır. Gördüğümüz gibi Osmanlılar, kölenin beşte bir değerinin yarısından daha azını alıyorlardı. Daha birçok vergide olduğu gibi pencik resmi de, hazineye yıllık belirli bir miktar ödemeyi taahhüt eden ve kendi olanaklarıyla vergi toplayan kişilere *iltizama* veriliyordu. 1857'de köle ticaretinin yasaklanmasıyla, bu ticaretten alınan vergi gümrük tarifesinden çıkarıldı ve mültezimlerin hazineye borçları affedildi. Örneğin, Fizan kazasında gümrük gelirinin çoğu *üseray-ı zenciyye resmi* adı altında siyah kölelerden alınan vergiden oluşuyordu. 1897 yasağının ilanını izleyen yıl içinde Fizan mülteziminin hazine ile olan anlaşması feshedildi ve mültezim hazineye karşı yükümlü olmaktan çıkarıldı. Aralık 1858'de, Trabzonlu bir mültezim, tarifede hâlâ pencik resmi olduğu halde, esircilere bu vergiyi Trabzon'da değil İstanbul'da vermeleri söylendiği için durumun açık olmadığından yakınıyordu. Bu verginin resmi kayıtlardan kaldırılmasıyla karışıklık ülke çapında düzeltildi.[20] Buna karşılık, çeşitli yollarla resmi olmayan paraların alınması sürdürüldü.

1857 fermanının ilanından sonra, Hazine, İstanbul gümrüğüne kölelerden vergi alınmasının durdurulması talimatını verdi ve pencikçi adlı özel bir memur atanarak fermanın getirdiği kuralları bozanları ortaya çıkarmakla görevlendirildi.[21] Hükümet merkezine yakın olmalarından ve İngiliz temsilcilerin dikkatli bakışları altında bulunmalarından dolayı, İstanbul ve İzmir'de verginin alınması durmuştu, yasağın ihlalini örtbas etmek için rüşvete dönüştürülmesi de uzak vilayetlerde olduğundan daha güçtü. Doğal olarak rüşvetin gerçekten ödendiğini kanıtlayacak bir kayıt yoksa da, hem yabancı hem de yerli gözlemcilerin ısrarlı raporları, pencik resminin pek

20 Köleleri de kapsayan ganimet sorunu üzerinde ayrıntılı bir tartışma Al-Qurtubi'nin, khums veya beşte bir ile ilgili Kuran ayeti üzerindeki tefsirinde bulunabilir (al-Jami'li-Ahkâm al-Qur'an, c. VIII, Kahire, 1967, ss. 1-30, özellikle ss. 4-5). Fizan mülteziminin affı için bkz. BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/16624, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye mazbatası, 3 Sefer 1274/23.9.57. Trabzon mülteziminin şikâyeti *ibid.*/18167'dedir, mültezimden Trabzon valisine, 12 Kânunusâni 1274/31.12.58, ve sadrazamdan sultana, 3 Ramazan 1275/6.4.59.

21 FO 84/1060/44-6, Philip Sarell'dan (tercüman, İstanbul Büyükelçiliği) Alison'a (maslahatgüzar, İstanbul), 25.1.58.

çok durumda tamamen veya kısmen bir cins sus payına dönüştüğünü belirtiyor. Bu raporların çoğu, Hudeyde ve Cidde'den ve daha sonra da Trablus'tan gelmekteydi. Bunlar, çeşitli biçimlerde hem nakdi hem de ayni, yani köle verilerek yapılan düzenli ödemelerden bahsetmektedirler.

Rüşvet aldıkları iddia edilenler, valilerden polis komiserlerine, karantina memurlarından gümrük memurlarına kadar değişmektedir.[22] Rüşvet olarak verilen miktarlar da, 1876'da Cidde'de köle başına 10 kuruştan, yine aynı yıl aynı yerde yetişkin köle başına 10 sterline kadar değişebilmekteydi. Raporlara göre değerlendirme, ya fiyatı ne olursa olsun köle başına sabit bir miktar, ya da yüzde alınarak oluyordu. Köleler üzerindeki resmi verginin kaldırılması, esircilerin daha çok ve daha büyük rüşvetler verebilmesini sağladı; ticaret yasağı da memurların, fermanın ihlal edilmesine göz yumarak işlerini tehlikeye attıkları gerekçesiyle, rüşvet istemelerini kolaylaştırdı. Bâbıâli'nin denetiminin zayıf ve bazen etkisiz olduğu Cidde ve Hudeyde gibi uzak bölgelerde, rüşvet almak için teşvik ve fırsat, hak ettiği maaşı alamayan bir Osmanlı memuru için çoğu zaman karşı konulamayacak denli büyük oluyordu. Bununla birlikte yine vurgulamalıyız ki, Osmanlı memurlarının köle ticaretine ilişkin gerçekten suçlu olduklarını gösteren açık bir kanıt bulunamamıştır; resmi kayıtların ve nadiren de özel kaynakların böyle bir kanıtı sağlamalarını da beklememeliyiz.

OSMANLI KÖLE TİCARETİNDE KÂRLAR

Osmanlı köle ticaretindeki kârları ölçmek güçtür. Bu konuda varolan birkaç Avrupa kaynaklı rapor, kâr hadlerini abartma eğilimi taşır ve kesin hesaplardan çok ikinci el izlenimlere veya tamamen hayale dayanmaktadır.

---

22 Valileri ilgilendiren raporlar için bkz. MAE/Corr. Pol/Turquie/Trébizonde et Erzeroum/c.I (1841-3), Outrey'den (konsolos, Trabzon) dışişleri bakanına, 14.11.43; Accounts and Papers, 1870, c. LXI, ss. 772-8, Dr. W. Schimpfer'in tezkeresi, 25.8.68; FO 84/1427/63-6, Elliot'dan Granville'e, 28.9.72; FO 84/1572/274-6, Kont Louis Penazzi'den (Guadariff, Sudan) Dr. Dutrieux'ya (özet), 30.8.80; FO 541/25/91-2, Kaptan Garforth'dan donanma bakanına, 28.6.83. Zaptiye komiserlerini ilgilendiren raporlar için bkz. FO 84/1481/238-40, Henderson'dan Derby'ye, 27.4.77; FO 84/1571/159-61, Zohrab'dan (konsolos, Cidde) Granville'e, 30.12.80. Karantina memurlarını ilgilendiren raporlar için bkz. FO 84/1597/343-8, Yusuf Kudsi'nin raporu, 25.2.81; MAE/Corr. cons./Turqui/Hodeïda/I/s. 65, konsolos vekilinden dışişleri bakanına, 159.81. Gümrük memurları için bkz. FO/140/162-3, Elliot'dan Safvet Paşa'ya, 22.7.76. Daha fazla ayrıntı için bkz. ASR, 3rd Series, c. XX (1876-1877), s. 40; MAE/Corr. cons./Turqui/Hodeïda/c. I/ss. 19-20, Alex Lucciana'dan (konsolos vekili) Tissot'ya (büyükelçi İstanbul), 24.11.80; *ibid.*/ss. 115-7, konsolos vekilinden dışişleri bakanına, 8-29.7.83.

Bilgimizin şu anki aşamasında, kaynaktan pazara tüm sistem boyunca kârlılığı tahmin etmek hemen hemen olanaksızdır. Bunun için Vaday, Bornu, Bagirmi ve Etiyopya gibi çeşitli Afrika pazarlarındaki fiyatlar ve fiyatlandırma yöntemlerini daha çok bilmemiz gerekirdi. Ayrıca, esircilerin ilk yatırımlarında ne kadar zarar ettiklerini hesaplayabilmemiz için de, yolun değişik noktalarındaki ölüm oranlarıyla ilgili çok daha doğru verilere ihtiyacımız var. Bu yüzden araştırmamı Osmanlı İmparatorluğu içindeki kâr sorunuyla yani, taşra pazarlarından, başlıca ithalat merkezlerine yapılan ihracatta ortaya çıkan kârlarla sınırlandıracağım.

Burada da bilgi kopukluğu ve ulaşılabilir verinin anlamını değerlendirme güçlükleriyle karşı karşıyayız. Şu açık: Köle ticaretinde kârlılık açısından düşünülmesi gereken önemli öğeler, köle elde edilen vilayette yapılan ilk yatırımlar, kölenin pazara kadar ulaştırılması, giydirilmesi ve beslenmesine harcanan miktar, yolda ödenen vergi ve belki de rüşvetler ve kölenin pazar fiyatıdır. Profesör Issawi, tartıştığımız dönemde, İmparatorlukta günde ortalama 1 kuruşun bir yetişkini besleyecek kadar yiyecek sağlamaya yeterli olduğunu tahmin ediyor. Bu rakam, kölelerin günlük bakımı için Osmanlı hükümetince biçilen değere oldukça yakındır. 1846'da kölesi cinayet yüzünden hapsedilen bir kadından kölenin hapisteki bakımı için günlük 2 kuruş istenmişti; fakat kadın hükümete başvurduğunda, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye bu miktarı çok yüksek buldu. Bingazi kazasında azat edilmiş kölelerin bakımı için harcanan para, resmi kaynaklarda köle başına 1,5 kuruş olarak gösterilmektedir. Kölelerini satılsın diye İstanbul esir pazarına veren köle sahiplerinin, kölelerinin bakımı için esirciye günlük 1.,25-1,50 kuruş vermeleri gerekiyordu.[23] 19. yüzyılın ikinci yarısının büyük bölümünde, Osmanlı İmparatorluğu'nda yiyecek maddeleri fiyatlarındaki görece istikrar sayesinde, bakım harcamaları için bütün dönemde tek rakam, örneğin 1,25 kuruş kullanmamız mümkündür.

Ortaya koyduğu önemli güçlükler dolayısıyla ulaşım maliyetinin her yol için ayrı incelenmesi gereklidir. Birkaç rakam, en önemli yollar hakkında genel bir fikir verebilir.

---

23 Issawi'nin tahmini için bkz. Issawi, *Economic History* (baskıda). Henüz basılmayan bu malzemeyi bana verdiği için Profesör Issawi'ye borçluyum. Kadın kölenin hapisteki bakımı için bkz. *ibid.*/Dahiliye/62927, Şûray-ı Devlet Dahiliye Dairesi'nin mazbatası, 28 Rebiülevvel 1308/11.11.90. İstanbul esir pazarında alınan bakım parası için bkz. Pakalın, c. I, ss. 553-4. Mısır için karşılaştır. Walz, ss. 203-4.

1. Akdeniz

1848'de bir esircinin, Bingazi'den İzmir'e 329 tulum tereyağı ile birlikte taşıdığı 5 kölesinin her biri için yelkenli sahibine 30 kuruş ödediği belirtilmiştir. Bu, özellikle aynı yıl bir kölenin Gelibolu'dan İstanbul'a bir İngiliz gemisinde 60 kuruşa taşındığını düşündüğümüzde, çok düşük bir ücret görünüyor. 1853'te bir Osmanlı firkateyninin, Trablus'tan İstanbul'a köle başına yaklaşık 100 kuruş karşılığında köle taşımaya hazırlandığı bildirilmekteydi. 1855'te İstanbul'dan İskenderiye'ye, bir Fransız gemisinin 4. mevkiinde gitmek 335 kuruşa mal oluyordu. 1857'de bir esirci 5 kölesini Trablus'tan İzmir'e taşıması için bir Osmanlı gemisine 940 kuruş ödemişti ki bu, köle başına 188 kuruş demektir. Esirci bu köleleri, yine bir köle olan kendi özel uşağına emanet etmişti; herhalde daha iyi bir mevkide olduğu için onun yolculuk ücreti 400 kuruştu. 1876'da Malta'dan İstanbul'a giden bir İngiliz buharlısında, ucuz bir bilet yaklaşık 450 kuruştu.[24]

Daha önce de gördüğümüz gibi, köleler düzenli olarak ev hizmetçileri diye tanıtılıyor ve bu hatta sık sık İngiliz buharlılarıyla yolcu olarak taşınıyorlardı. 1887'de bir esircinin kendisi ve 17 cariyesini, Bingazi'den Selanik'e kadar taşıması için iki direkli bir yelkenliye 165 Napolyon altını (yaklaşık 14.300 kuruş) verdiği bildirilmektedir.[25] Esirciye daha yüksek bir yolculuk ücreti ayırırsak, bu örnekte köle başına 700 kuruşluk bir miktar ödenmiş görünüyor. Bu gerçekten çok yüksek bir rakam ve eğer doğruysa, yelkenli sahibinin göze aldığı riskin karşılığı olmalıdır ki, bu da zaten gerçekleşmiş ve örneğimizdeki yelkenli alıkonulmuştur. Buharlılardaki gelişmeler ve daha büyük rekabet yüzünden 1870'ten sonra yolcu ve eşya taşıma fiyatlarının düştüğünü göz önünde bulundurursak, Akdeniz'deki köle başına taşıma ücretini muhtemelen 200-300 kuruş arasına koymalıyız.

---

24 Yukarıdaki veri için bkz. aşağıdaki belgeler: Bingazi'den gelen 5 köle, FO 84/774/157-8, Muhammed Zantûti'nin ifadesi (Herman'ın önünde imzalanmıştır), 31.5.49; Gelibolu'dan İstanbul'a köle başına alınan ücret, bir İngiliz şirketinin 250 köleyi taşımak için 125 pound aldığı olgusuna dayanıyor (Mac Farlanc, c. II, s. 411); Osmanlı fırkateyninin istediği para için, FO 84/919/181, 197-200, Herman'dan Clarendon'a, 22.5-26.7.53; Fransız gemisinin ücreti için, BA/İrade/Hariciye/6047, sadrazamın sultana olan raporuna ilişik Fransız şirketinin faturası, 16 Şevval 1271/2.7.55; Trablus'tan İzmir'e Osmanlı gemisiyle giden 5 köle için, *ibid.*/Meclis-i Vâlâ/16623, ek 18, İbn ül-Baki Halil'den El-Hac Ahmed el-İsavi'ye, 12 Cemaziyülâhir 1273/7.2.57; İngiliz buharlısındaki bilet fiyatı için, FO 84/1450/158, Elliot'dan Derby'ye, 8.76, burada verilen miktar £ 4-0-8.

25 FO 84/1849/350-3, Mahruse gemisinde bir denizci olan Mehmet'in ifadesi, 3.6.87.

2. Kızıldeniz

Afrika kıyısından Arabistan'a köle geçirmenin maliyeti çok düşük olmalıydı. Geçiş kısa, görece az tehlikeliydi ve yolculuk sırasında bakım için hemen hiçbir masraf gerekmiyordu. Bununla birlikte Hudeyde ve Cidde'den İstanbul ve İzmir'e köle taşınması oldukça pahalıydı. Bu yol üzerinde asker, erzak ve malzeme taşıtmak için Osmanlı ve yabancı şirketlerle anlaşan Şûray-ı Askeriye'nin kayıtlarına göre, Hudeyde'den İstanbul'a ödenen en düşük ücret askerler ve güvertede yolculuk yapanlar içindi.[26] 1873'te bu ücret 600 kuruştu (6 Osmanlı lirası). Köleler normal yolcular olarak alındıkları için, bu miktarın, gerçekten de, bu yolda taşınılan köle başına ödendiğini varsaymak mantıklı olacaktır.

3. Karadeniz

Bu yol için çok genel bir tahminde bulunmanın ötesine gidilemez. Bir İngiliz firması, 1848'de, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nin baskısından dolayı çoğu köle olan 70 kişilik bir Çerkes grubunu Trabzon'dan İstanbul'a taşımayı reddettiği için 100 sterlin yitirdiğinden yakınıyordu. Bu, köle veya hür, yolcu başına yaklaşık 160 kuruşluk bir ortalama demekti. 1860'ların başındaki kitlesel Çerkes göçü sırasında, çeşitli gemilerin kaptanlarının 30 kişi başına, sonradan köle olarak satabilecekleri bir kişiyi "ücret" olarak aldıkları öne sürülüyordu.[27] Arzın talebi aştığı ve fiyatların belki de Afrikalı köle fiyatları düzeyine düştüğü bu dönemde bir Çerkes köle için ödenen ortalama fiyatı 2000-2500 kuruş olarak hesaplarsak, köle başına taşıma ücreti olarak 66-83 kuruş buluruz. Her durumda, incelediğimiz dönem için Trabzon-İstanbul yolunda köle başına alınan taşıma ücretinin 100 kuruş civarında olması mümkündür.

4. Basra Körfezi

Zanzibar'dan Basra'ya köle taşımanın maliyetine ilişkin elimde hiçbir rakam yok. Buradaki esirciler, çoğunlukla benim taşımacı esirciler olarak adlandırdığım, pazardan pazara köle taşıyan gruptandılar. Birçok durumda çalıştıkları geminin sahibiydiler. Böylece ana harcamayı kendilerinin ve kölelerinin yiyecek ve bakımına yapıyorlardı. Bu harcama, yolculuk süresi

---

26 BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1945, ek 14, Aziziye'den Şuray-ı Askeriye'ye gönderilmiş bir mektuba, İstanbul-İzmir-Kızıldeniz limanları arasında gemi çalıştırmanın tahmini maliyeti üzerine eklenmiş bir liste, 22 muharrem 1290/22.3.73.

27 İngiliz şirketinin şikâyeti için bkz. Mac Farlane, c. II, s. 411. "Ücret" olarak köleler hakkında, bkz. ASR, 3rd Series, c. XII (1864), s. 198.

ve Zanzibar, Maskat ile diğer antrepolarda geçirilen zaman göz önünde tutularak hesaplanmalıdır. Yine de büyük bir miktar tutmaması ve köle başına kesinlikle 75-100 kuruşu geçmemesi gerekir.

Bu noktada bir örnek olarak, 1857'de Trablus'tan İzmir'e gönderilen 5 köle için yapılan anlaşmaya bakmak yararlı olabilir.[28] Aşağıda Trabluslu esircinin yaptığı harcamaları, ortağına gönderdiği kalemlere ayrılmış bir listede görüyoruz.

Her biri 2000 kuruştan 3 zenci kadın köle	6000 kuruş
1 zenci kadın köle	2200
1 zenci erkek köle	1100
Hepsinin taşınması	940
Hepsinin giyecek masrafı	404,5
Hepsinin Trablus'ta bakım masrafı	200
Hepsi için mürur tezkereleri	18
Her birine 15 kuruş olmak üzere 4 süvariye ödenen miktar	60
Çeşitli masraf	184 kuruş
Toplam	11.106,5 kuruş

Eğer 5 kölenin hepsi için eşit miktarlar harcandığını varsayarsak, her biri kendi fiyatına ek olarak esirciye 373,3 kuruşa mal oluyordu. Esircinin bu kölelerden kâr edebilmesi için aşağıdaki miktarları toplaması gerekti: İlk üç kadının her biri için 2373, dördüncü kadın için 2573 ve erkek köle için de 1413 kuruş. O dönem, 1857 fermanının ilan edilmesini izleyen günler olduğu için, İstanbul'da fiyatlar normalden yüksekti ve esirci alçakgönüllü de olsa bir kazanç elde edebilirdi. Yine de büyük kârlarla uğraşmadığımız oldukça açıktır.

Gat, Marzuk veya Gademes gibi Kuzey Afrika kasabalarında, fiyatların Trablus'a göre yüzde 50 daha düşük olduğu belirtilmekteydi. Fakat burada da esirci, sahile kadar yürüyüşten kaynaklanan ve kâr haddini düşüren ek harcamalar yapmak zorundaydı. Bu harcamalar izcilere veya kervan kılavuzlarına ödenen paraları ve yaklaşık 20 günlük yiyecek parasını içer-

---

28 BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/16623, ek 18, Halil'den el-İsavi'ye, 12 Cemaziyülâhir 1273/17.2.57.

mekteydi.[29] Ek olarak, burada yürüyüş sırasında bazı kölelerin yitirilmesi de gerçek bir tehlikeydi. Böylece Akdeniz yollarındaki kârları fazla abartmamak ve yüzde 20'yi çok geçmediğini varsaymak gerekir.

Kâr haddi Basra Körfezi'nde, Zanzibar'daki düşük köle fiyatlarından dolayı belki biraz daha yüksekti. Kârların Maskat'ta yüzde 20, Basra'da yüzde 50 olduğu tahmin edilmekteydi. Şova Krallığı'ndaki düşük köle fiyatlarının bir sonucu olarak Etiyopyalı köle ticareti daha kârlıydı. Fakat kıyıdan iç bölgelere gidiş geliş yolculuğunun uzunluğu ve bakım için yapılan harcamalar, aslında yüzde 100'ü aşabilecek olan kârları azaltmaktaydı. Yukarıda bahsedildiği gibi, Tacıralı esircilerin çoğu ancak birkaç köle satın alabiliyorlardı ve kârları oldukça alçakgönüllüydü.[30]

Çerkes köle ticareti, haremde yüksek mevkilere gelebilecek genç kızları satanlar için çok kazançlıydı. Afrikalı kadın kölelerle birlikte hizmetçilik yükünü paylaşmaları için satılan beyaz kadınlarda bu oran çok daha düşüktü. Daha önce görüldüğü gibi, gümrüklerce beyaz kölelerden alınan yaklaşık 800 kuruşluk vergi, hiç kâr edemediklerini ileri süren Çerkes esircilerin sızlanmalarına neden oluyordu.[31] Sorunu ayrıntılarıyla gözden geçirdikten sonra hükümet, esircilerin isteğini yerine getirmiş ve vergileri yüzde 17 oranında düşürmüştü.

Doğu Afrika'dan Osmanlı İmparatorluğu'na köle ticaretini çoğunlukla Kızıldeniz ve Basra Körfezi limanlarında oturan Banyanlar finanse ediyorlardı. Burada ve Akdeniz ticaretinde alımlar genellikle avans vererek veya vermeden ısmarlama yoluyla yapılıyordu. Birçok durumda köleler sahipleri veya esirci tarafından bir simsara veya başka bir esirciye, ihraç ve satış yapması için emanet ediliyor, tarafları bağlayıcı çeşitli mali düzenlemeler yapılıyordu. Böyle işlemleri koordine etmek için esirciler kendi aralarında normal yazışmayı ve hem gizlilik hem de güveni sağlayan,

---

29 Trablus ve çöl antrepoları arasındaki fiyat seviyesi farkları için bkz. BFASS/Mss. Brit. Emp./S22/G96, De Cosson'un raporu, 16.6.74, s. 20. İzci ve kılavuzlara ödenen paraların Kufra'dan Calo'ya 8 gün süren güç yolculuk için 60-100 Maria Theresa talerine ulaştığı (1650-2750 kuruş civarında) söylenmekteydi (FO 84/1412/47-58, Henderson'un raporu, 24.12.75) ve Calo ile sahil arasındaki yürüyüşte köle başına 20 frank (yaklaşık 100 kuruş) verildiği belirtilmektedir (FO 84/1641/81-93, Wood'dan Granville'e, 14.3.83 ve ekler).

30 Basra ve Maskat kâr hadleri için bkz. Kelly, s. 417; ve Issawi, *İran*, s. 127-8. Tacura için bkz. Abir, ss. 65, 68.

31 Bkz. yukarıda ss. 56-57.

yazılı olmayan iş davranışı kurallarını sürdürüyorlardı.[32] Diğer meslekler gibi esirciliğin de kendine has bir etiği vardı.

Yukarıda işaret edildiği gibi, 19. yüzyılın üçüncü çeyreği boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelere duyulan talep sabit kalmıştı, talep ancak yüzyılın son çeyreğinde yavaş yavaş düştü. Sabit talebin başlıca nedeni ekonomik değil sosyaldi. Buna neden, aile ya da hanehalkından olmayan kişilerin Osmanlı evlerinin mahremiyetine girmelerine izin verilmek istenmemesiydi. Bir köle, hanehalkından kabul edilirken, özgür bir hizmetçi böyle kabul edilmiyordu. Bir kadın köle, ailenin erkek üyeleri karşısına peçe takmadan çıkabiliyordu, özgür bir Müslüman kadın hizmetçi ise çıkamazdı. Böylece, gayrimüslim azınlık kadınlarının özgür ev hizmetçileri olmaları olanaklıysa da, açık eğilim Müslüman bir kölenin yeğlenmesi yönündeydi. Yoksul bile olsalar, özgür Müslümanlar, ailelerinin bir kadın üyesinin ev dışında bir işte çalışmasına izin vermek istemiyorlardı. Zamanla bu sosyal normlar değişti. Değiştikleri zaman da, yerlerini birçok açıdan hizmet köleliğine benzeyen bir uygulama aldı. Yani, özgür ebeveynler genç kızlarını, onların ihtiyaçlarını karşılamak, öğrenim veya eğitimlerinin sağlamak ve yıllarca hizmetten sonra sonunda evlendirmek sözünü veren zengin bir ailenin yanına hizmetçi olarak yerleştiriyorlardı. Böylece, hamilik ilişkisi yasal köleliğin bağı olmaksızın korunmuş oluyordu.

Yine de, hizmet köleliğinin ekonomik yönlerini gözden geçirmek ilginçtir. İncelediğimiz dönemde, çok genel de olsa, İmparatorluğun başlıca kentlerinde özgür ev hizmetçilerine ödenen ortalama maaşları tahmin etmek olanaklıdır. 1857'de Osmanlı hükümeti, Trablus'tan İzmir'e yeni ithal edilmiş bir grup köleyi alıkoydu. Köleler azat edildi ve İzmir'deki yerli ailelerin yanına hizmetçi olarak verildi. Gruptaki 28 kadının aylık ortalama maaşları, her kadın için 42 kuruştu. Aynı yıl içinde, İstanbul'da bir kadı, iki kadının azat edilmesini emretti, ev hizmetçisi olarak yerleştirdiği kadınlardan yaşlı olanının maaşını aylık 50 ve genç olanınkini 20 kuruş olarak belirledi. 1860'ta Süleymaniye akıl hastanesinin, hasta sayısındaki artıştan dolayı 4 yeni hizmetçi almasına

---

32 Mali anlaşmalar ve yazışmalar için bkz. Kelly, s. 417; FO 84/1305/165-74, Rogers'dan Clarendon'a, 24.11.69; *ibid.*/285-6, Moore'dan Clarendon'a, 28.10.69; BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/16623, ek 69, 5 esircinin dilekçesi 4 Zilhicce 1273/26.7.57; *ibid.*, ekler 2, 9, 20, 21, 22, 30; *ibid.*/16856, esirci Bayram ve esirci İsmail arasındaki yazışma, 7-8.57.

izin verildi. Güç bir iş olduğu anlaşılan görevleri için hizmetçilere aylık 100 kuruş verilecekti. Göçmenlere ayrılan misafirhaneye bağlı hastanede çalışan bir hizmetçi 1865'te aylık 75 kuruşluk bir maaş almaktaydı. Başka bir hademenin 1874'te 50 kuruş aylık aldığı bildirilmektedir.[33] Maaşların çalışan kişinin niteliklerine göre değiştiği açık olmakla birlikte, özgür bir ev hizmetçisine ödenen aylık ortalama maaşın yaklaşık 40 kuruş olduğunu varsayabiliriz. Bu miktara günlük 1,25 kuruşluk yiyecek parasını da eklersek, yılda 480 kuruş maaş artı 450 kuruş yiyecek parası olmak üzere 930 kuruşluk bir toplam buluruz.

Böylece ortalama 2000 kuruşa satın alınan bir zenci köleye yapılan yatırım 6 yıl 3 ay sonra kâr getirmeye başlıyordu. Bu hesaplama, ilk yatırımın üzerine yıllık yüzde 8'lik bir faiz eklenmesi ve hem köleler hem de özgür hizmetçiler için günlük bakım harcamalarının 1.,25 kuruş olarak alınmasıyla elde edilmiştir.[34] Bu ilk hizmet döneminden önce azat edilen kölelere kaynaklarda seyrek olarak rastlamamız da bir tesadüf olmasa gerek. Birçok kölenin uzun bir süre, bazen 20 veya 30 yıl hizmet etmeyi sürdürmelerine karşın, kaynaklarda normal hizmet süresi olarak çoğunlukla 7 yıl gösterilmektedir. Osmanlı yüksek sınıfının haremleri için satın alınan beyaz köleler ise, hanehalkı içinden veya dışından evlendiklerinde kendilerine yapılan yatırımı çıkarıyorlar, ya yüksek bir başlık parasından tasarruf edilmiş ya da damadın ailesinden başlık parası gelmiş oluyordu.

Arabistan'da erkek kölelerin, inci dalgıcı, kürekçi ve yelkenli tayfası, Yemen ve Hicaz'da tarım işçisi ve ayrıca maaşını eve, sahibine getiren kiralık işçi olarak daha elle tutulur ekonomik değerleri vardı. Tarımdaki Çerkes köle ailelerinin de toprak işleyicileri olarak çok açık ekonomik değerleri vardı.

1870'lerde Adana'da orakçılara ve ürün toplayıcılara, hasat mevsiminde günlük 1,5 ile 12 kuruş arasında ücret verildiği gerçeği bu noktayı

---

33 1857'de azat edilen kölelere verilen aylık maaşlar için, *ibid.*/16623, ek 28 ve 68. İstanbul'da bir kadının belirlediği maaşlar, FO 84/1028/166-74, Stratford'dan Clarendon'a, 22.2.57. Akıl hastanesindeki iş için maaşlar, BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/19337, sadrazamdan sultana, 11 Rebiülevvel 1277/27.9.60 ve ekleri. (Bunlara günde 1 kuruş yiyecek parası da verilmekteydi.) Misafirhane'de çalışan hademenin maaşı için, BA/BEO/758, no.109 (1282/1865-6 yılı için), 10-11.65. 50 kuruş kazanan hizmetçiden FO 84/1428/74, Silley'den Francis'e, 9.5.74'te bahsedilmektedir.

34 Aynı hesaba göre 2500 kuruşa alınan bir köle yatırımı 8 yıl 11 ay, 3000 kuruşa alınan bir köle de 12 yıl 6 ay sonra kârlı duruma getirmekteydi.

daha iyi aydınlatabilir. 1830'ların sonunda Çerkezistan'da toprak el değiştirir ve tarım kölesi aynı toprakta kalırsa, alıcı, satıcıya adam başına yaklaşık 1650-2200 kuruş ödeme yapmak durumundaydı.[35]

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA YÖNELİK KÖLE TİCARETİNİN HACMİ

Bu aşamada, ticaret hacmi hakkında yalnız çok genel bir tahmin yapılabilir, çünkü bu soruna ışık tutabilecek resmi Osmanlı kayıtları, eğer gerçekten günümüze kalmış olsalar bile, İstanbul arşivlerinde henüz ulaşılabilir duruma getirilmemişlerdir. Böylece şu anda var olan malzemeyle, yani kısıtlı sayıda Osmanlı belgesi, İngiliz, Amerikan ve Fransız konsolos raporları ve genellikle güvenilir olduklarını kanıtlamış birkaç seyahatnameyle yetinmek zorundayız. Temel sorunun güvenilebilirlik olduğu aşikârdır. Belirli bir gözlemcinin yanlış bilgi vermekte bir çıkarı olmadığına inanılsa bile, değerlendirmede olası hatalar için bir pay bırakmalıyız, çünkü insan gözü hiçbir biçimde, mutlak ve nesnel olarak kesin ölçüm yapabilen bir alet değildir. İnsan gözü diyorum, çünkü pek çok durumda gözlemciler tarafından ne herhangi bir sistematik sayma yöntemi kullanılmış, ne de yeteri kadar uzun süreyi kapsayan rakamlar kaydedilmiştir. Bundan dolayı, var olan rakamları azami dikkatle kullanmalıyız. Yine de, eğer sayıları gerçekten az olan ve diğer kaynakların çoğundan çok düşük veya çok yüksek tahminler veren kaynakları dışarda bırakırsak, köle ticaretinin hacmi ve genişliği hakkında genel bir görüş ileri sürebiliriz.

Osmanlı İmparatorluğu gibi uçsuz bucaksız bir toprakta ve elli yılın üzerindeki bir dönem içinde dalgalanmalar olmuştur ve bundan dolayı rakamlar ancak belli tarihlerde, belirli yerlerden bahsettiklerinde geçerlidir. Alınıp satılan kölelerin sayısı, arz ve talebi etkileyen hem yerel hem de genel ekonomik ve politik etkenlere bağlıydı. Hem kölelerin bulunabilmesi, hem de köle için para bulma olanağı tedrici olarak azalıyordu, ancak bu eğilimde bile geçici tersine dönüşler görebiliriz. Şimdilik kanıtlanması güç olan genellemelerle uğraşmak yerine, bu çalışma için başvurduğumuz kaynaklarca sağlanan en güvenilir verileri basitçe sıralamak daha yararlı bir iş gibi görünüyor. Aşağıdaki tablo ya listedeki kaynak tarafından doğrudan verilen ya da belirtilen veriden çıkarım yapma yoluyla bulunmuş bilgileri içermektedir.

---

35 Arabistan'daki erkek kölelerin kullanımı için bkz. Colomb, ss. 59-61 ve FO/84/1570/171-2, Zuhrab'dan Layard'a, 13.3.80. Adana'daki tarım işçilerinin ücretleri Davis'ten (s. 171) alınmıştır. Tarım köleleri bedelleri Bell'den alınmıştır (c. 7, ss. 179-81).

19. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA YAPILAN KÖLE TİCARETİNE İLİŞKİN BAZI TAHMİNLER (Aksi belirtilmediği sürece tüm rakamlar yıllık tahminlerdir)

Yıl	Trablusgarp Vilayeti	Kızıldeniz	Basra Körfezi	İstanbul	Diğer
1839	Trablus'tan Bingazi'ye 2000-2500 köle geçti.[36]				
1840	3000 köle Trablus'ta satıldı; artış kaydedildi[37]	2000 köle Tacura'dan geldi[38] Başlıca Cidde olmak üzere Kızıldeniz'e 5000 köle gönderildi.[39]	Çoğunluğu, Basra, Kuveyt, Bahreyn ve Buşire'de olmak üzere 4000-5000 köle satıldı.[40]		
1841	Ocaktan Temmuza kadar Trablus'a 2000 köle girdi.[36]	Mukha'ya her ay 200 300 köle gelmekteydi.[42]			
1842		1840'larda Massava'dan 800-1000 köle çıktı[43] Kızıldeniz ve Hadramut'a 2000-3000 köle gitti.[44]		1400 Çerkes (800 Erkek +600 kadın) Türkiye'ye girdi.[45] İstanbul'a 2800 Afrikalı, 500 Çerkes ithal edildi.[46]	
1843	Yaklaşık 900 köle geldi.[47]			Ocak'ta gümrükten 40 kadar Çerkes geçti.[48] Temmuz'da gümrükten 240 beyaz köle geçti.[49]	
1844	Fizan'daki bir karışıklıktan dolayı Trablus'a yalnız 300 köle geldi.[50]				
1846				400-500 Afrikalı ve 3000-4000 Çerkes köle İstanbul'a ithal edildi.[51]	

1847	Vilayetten 2000 köle ihraç edildi.[52]	Basra ve Buşire'ye 5000 köle ithal edildi.[53]

36 USNA/T40/rulo 7, D. Smith Mc Canley (konsolos, Troblus) John Forsyth'a (dışişleri bakanı) 3.10.39.
37 FO/195/108, Warrington'dan (konsolos, Trablus) Palmerston'a, 1.8.40, 10.8.40.
38 Kelly, s. 418.
39 *Ibid.*, ss. 416-7.
40 *Ibid.*, ss. 438-9; Issawi, Iran, ss. 127-8.
41 FO 84/373/390-2, Wood'dan (konsolos vekili, Bingazi) Warrington'a, 22.6.41.
42 Kelly, s. 418.
43 *Ibid.*
44 *Ibid.*, ss. 416-7.
45 MAE/Corr. Pol./Turquie/Trébizonde et Erzeroum/c. 1, Outrey (konsolos, Trabzon)'dan dışişleri bakanına, 2.3.42.
46 White, c. II. s. 286.
47 USNA/M46/rulo 12, Brown'dan John C. Calhoun'a (dışişleri bakanı), 10.4.45.
48 BA/Kepeci/5263/ss. 1-2, İstanbul gümrüğü gelirleri kaydı (icmal), Kânunusani 1259/Ocak 1843.
49 *Ibid.*, ss. 3-4, İstanbul gümrüğü gelirleri kaydı (icmal), Haziran 1260/1844
50 USNA/*loc. cit.*
51 *Ibid.*, Brown'dan Buchanan'a (dışişleri bakanı), 4.6.46.
52 *Ibid.*, T. 40/rulo 8, M. J. Gaines'ten (konsolos, Trablus) Daniel Webster'a (dışileri bakanı) 31.3.52.
53 FO 84/691/85, Rawlinson'dan (konsolos, Bağdat) Wellesley'e (İstanbul), 3.3.47.

Yıl	Trablus Vilayeti	Kızıldeniz	Basra Körfezi	İstanbul	Diğer
1848	Trablus ve Bingazi'ye 2462 köle geldi, 2000'den fazlası vilayetten ihraç edildi.[54]	1840'larda Massava'dan 2000 kadar köle ihraç edildi. 19.yüzyılın ikinci çeyreği boyunca Matamma, Tacura, Zeyla, Massava ve Berbera'dan 6000 köle ihraç edildi. (1000-2000 tanesi Berbera panayırında satıldı, birkaç yüz tanesi Kızıldeniz'e gitti, 1000 kadarı Körfeze gitti, sadece Tacura'dan 1500-3000 köle ihraç edildi.).[55]			
1849	Trablus ve Bingazi'ye 1602 köle ulaştı, 1424 köle vilayetten ihraç edildi, Murzuk'tan 2384 köle geçti.[56]				
1850	Vilayetten 2733 köle ihraç edildi (Bingazi'den 1474 Trablus'tan 1259).[57]				
1851	Vilayetten sadece 450 köle ihraç edildi.[58]				
1852	Vilayetten 2008 köle ihraç edildi (1007 Bingazi'den, 1001 Trablus'tan), Murzuk'a 2458 köle geldi. (Bazıları Mısır'a gönderildi).[59]				

1853	Vilayetten 1158 köle ihraç edildi (858 Trablus 300 Bingazi'den), Murzuk'a 2609 köle geldi.[60]	
1854	Vilayetten 1408 köle ihraç edildi. (Bingazi'den 526, Trablus'tan 472 Mısrata'dan 4101, Murzuk'a 2900 köle geldi. [61]	19.yüzyılın ilk üçte ikisi boyunca yıllık olarak; Massava'dan 1750, Baylul'dan 1500, Tacura ve Zeyla'dan 6000, Sudan sınır bolundan 17.000, diğer limanlardan 350 olmak üzere toplam 26.700 Etiyopyalı köle ihraç edildi.[62]
1855	Vilayetten 2262 köle ihraç edildi. (1330 Trablus'tan 812 Bingazi'den. 120 Mısrata'dan).[63]	

54 FO 84/774/118, Crowe'dan (konsolos, Trablus) Palmerston'a, 1.3.49.

55 Abir, ss. 66-9.

56 FO 84/815/313-20, Crowe'dan Palmerston'a, 20.1.50. Trablus vilayetinden yazılan İngiliz raporları yerel gümrüğe giriş yapan köle sayısına dayanmaktadır. Bütün kölelerin gümrükten geçmemiş alması mümkündür.

57 FO 84/857/9, Pelmerston'dan Canning'e, 21.3.51.

58 USNA/M46/rula 12. loc. cit.

59 FO 84/919/185-8, Herman (konsolos, Trablus) Malmesbury'ye (dışişleri bakanı), 15.1.53.

60 Accounts and Papers, 1854, c. LXXIII, ss. 810-1, Trablustan raporlar, 20.1.54.

61 *Ibid.*, 1854-5, c.LVI, ss. 807-9, Herman'dan Clarendon'a, 22.1.55.

62 Richard Pankhurst, "The Ethiopian Slave Trade in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: o Statistical Inquiry," *Journal of Semitic Studies*, c. IX (1964), s. 227. Sudon için verilen rakam kesinlikle çok yüksektir.

63 FO 84/1000/236-41, Hermon'don Clorendon'o, 26.1.56.

Yıl	Trablus Vilayeti	Kızıldeniz	Basra Körfezi	İstanbul	Diğer
1860		Cidde'ye her ay 200 köle ithal edildi, 1859-86 arasında ortalama yıllık 2000 köledir. [64]			
1861		Cidde'ye bütün yıl boyunca yalnız 200 köle ithal edildi. (Gözlemci hızlı bir düşüş kaydetmiştir). [65]			
1869		Ciddeye 2000-2500 köle geldi (500-600 Sevakin ve Massava'dan gerisi Hudeyde'den). Zeyla'dan Hudeyde'ye 3500-4000 köle gönderildi. (2000 köle Yemen pazarı için kaldı) [66]			
1870			Zanzibar'dan Arabistan, Kızıldeniz kıyıları ve Basra Körfezi limanlarına 10.000-11.000 köle ihraç edildi.[67]		
1874	Trablus ve Gat'ta 1330 kadar köle satıldı. [68] Vilayetten Mısır'a 2000'den fazla köle gitti. [69]	5000'den az olmayan köle Cidde'ye geldi.[70] Şova-Tacura yolunda ortalama 11.000 köle taşındı.[71]			

1876	Vilayetten ihracat yapılmadı, 110 kadar köle getirildi ve yerel olarak satıldı.[73]	Arabistan'a 30.000 köle getirildi, çoğu Suriye ve Türkiye'ye gönderildi.[74]	
1877			Hacılar, kervanyolu ile Şam'a 600 köle getirdi, Mısır'dan denizyoluyla Beyrut'a 150 köle getirdi.[75]

64 FO 84/1144/209-12, Stanley'den (konsolos, Cidde) Colquhoun'a (Mısır başkonsolosu), 21.1.61; ortalama, Ochsenwald'ın sağladığı 9 yıla dayanarak alınmıştır. s. 122.

65 Ibid.

66 FO 84/1305/271-82, Raby'den (konsolos, Cidde) Clarendon'a, 10.12.69.

67 Accaunts and papers, 1870, c. LXI, ss. 903-5, Doğu Afrika Köle Ticareti Komitesi'nin Kont Clarendon'a verdiği rapor, 24.1.70.

68 BFASS/Mss. Brit. Emp./S22/G96, De Cosson'un raporu, 16.6.74 (ss. 20-1). Yazar Trablus ve Gat'ta kölelerin ortalama değerinin 980 ve 498 frank olduğunu belirtiyor. Benim hesaplamam köle başına ortalama 375 franka dayanıyor.

69 FO 84/1428/76-9, Henderson'dan (konsolos vekili, Bingazi) Dışişlerine, 22.6.74.

70 BFASS/Mss. Brit. Emp./S18/C43/16-16o, E. B. Evans (Cidde) Rev. B. Millard'a, 12.8.74.

71 ASR, c. XIX (1874-5) s. 146. "Galla Ülkelerinde Köle Ticareti", Derneğe bir mektup, 10.12.74.

72 FO 84/1412/169-74, Beyts'den (konsolos, Cidde) Derby'ye (dışişleri bakanı), 10.6.75.

73 FO 84/1450/64-7, Drummond-Hay'den (başkonsolos, Trablus) Derby'ye, 22.2.76.

74 *Ibid.*/1354-5, Beyts'den Derby'ye, 25.11.76.

75 BFASS/Mss. Brit. Emp./S18/C92/98a-99a, Rev. Waldmeier'den (Cebel-i Lübnan) Joseph Cooper'a, 29.1.77, ve Rev. Waldmeiler'in "Suriye'de Kölelik," adlı yazısı 25.1.77.

Yıl	Trablus Vilayeti	Kızıldeniz	Basra Körfezi	İstanbul	Diğer
1878		Arabistan'a 1500-1700 köle geldi, İngiliz Kraliyet donanmasından Wild Fawn adlı gemi bir av içinde 727 köle yakaladı.[76]			
1879		Haziran'dan Eylül'e kadar Hudeyde'de 3000 köle satıldı.[77]			Hac kervanı ile Suriye'ye 200 köle geldi.[78]
1880		Hicaz'a 3000 köle çıkarıldı bu rakamdan fazlası Yemen'de karaya çıkarıldı ve Hicaz'a yürütüldü.[79]			40 kadar köle Hacılarca Suriye'den getirildi.[80] 100'den fazla köle Anadolu'nun güney kıyısına çıkarıldı.[81]
1882	Bingazi'ye gitmek üzere 1000 kadar köle Calo'ya getirildi.[82]				
1883		Raporun yazılmasından önceki 6 hafta içinde Hudeyde'ye 300 köle getirildi[83]			
1884		Kasım ayının 3 haftası içinde Zeyla'dan Hicaz'a 600-700 köle geçirildi.[84]			

1887		Suriye'ye 42 köle getirildi.[85]
1889	Hicaz'a, Baylul'dan 2000, Tacura'dan 1600, Rahista'dan 1000 köle ihraç edildi. [86]	

76 FO 84/1511/132-5, Vivian'dan (başkonsolos, Mısır) Derby'ye, 22.3.78; FO 84/1510/303-4, Beyts'in yıllık raporundan parçalar. 31.3.78.

77 FO 84/1579/138-43, Köle Ticareti üzerine yıllık Rapor (Doğu Hint Adaları), Tuğamiral William Gore-Jones, 24.9.80.

78 FO 195/1262, Jago'dan (konsolos vekili, Şam) Dışişlerine, 15.2.79.

79 FO 84/1571/94-102, W. P. Burrel'dan (vekâleten Cidde konsolosu) Goschen'e (büyükelçi, İstanbul), 25.9.80.

80 *Ibid.*/218-21, Jago'dan Layard'a (büyükelçi, İstanbul), 10.2.80.

81 FO 84/1596/63-4, Albay Wilson'dan (Antalya) St. John'a (maslahatgüzar, İstanbul), gizli, 31.12.80.

82 FO 84/1641/81-93, Cecil G. Wood'dan (konsolos, Bingazi) Granville'e (dışişleri bakanı), 14.3.83.

83 FO 541/25/91-2, Kaptan Garforth'dan Donanma Bakanlığı'na, 28.6.83.

84 FO 84/1674/13105, Jago'dan (konsolos, Cidde) Granville'e, 18.11.84.

85 FO 84/1849/255-8, John Dickson'dan (konsolos, Şam) Iddlesleigh'a (dışişleri bakanı), 26.1.87.

86 BFASS/Mss. Brit. Emp./S22/G2, Charles Gissing'in Kızıldeniz köle ticareti üzerine raporu, (kendisi "Osprey" adlı geminin kaptanı ve Aden'deki İngiliz birliğinin komutanı idi), 1.7-31.12.88

Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik köle ticaretinin doruk noktasına ulaştığı dönem olarak 19. yüzyılın üçüncü çeyreğini kabul edersek, aşağıda verilen şu çok geçici sonuçlara vardığımızı söyleyebiliriz: Trablus vilayetinden ihracat muhtemelen yıllık 2000 köle civarındaydı, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ndeki Osmanlı limanlarına yapılan ithalat 4000-5000'i Hicaz ve Yemen'e, kalanı Basra Körfezi'ne gitmek üzere yılda yaklaşık 7000 köleden oluşmaktaydı. Mısır'dan yapılan ihracatın yılda 1000-2000 köleye ulaşması mümkündür. 1860'ların başındaki göç sırasında artmasına karşın, Çerkes köle ticaretinin de yine yılda 1000-2000 köleye ulaştığı söylenebilir. Böylece, Mısır'ın iç ticaretini dışarda bırakırsak, Osmanlı köle ticaret hacmi yılda muhtemelen 11.000 civarındaydı; 13.000'i aşması mümkün değildi.

Karşılaştırma için, Mısır'a yönelik köle ticaretinin 1850'lerde yılda 5000 köleden az tahmin edildiğini, 1860'larda geçici olarak yıllık 25.000 köleye yükseldiğini ekleyebiliriz.[87] Mısır'a, İstanbul ve İzmir yoluyla, az sayıda Çerkes ve Gürcü köle de gönderiliyordu. Yeni bulunan rakamlar, 1811 ve 1870 yılları arasında, Afrika'dan yılda ortalama 31.000 kölenin, Kuzey, Orta ve Güney Amerika'ya ithal edildiğini göstermektedir.[88] Bununla birlikte çalışmamızın, konunun özel ilgi gerektiren geniş ve karmaşık karşılaştırmalı yönlerini kapsayamadığını söylemeliyiz.

87 Baer, ss. 171-2.

88 Curtin, Tablo 67, s. 234.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YASAĞA GİDEN YOL

KÖLE TİCARETİNİN BASTIRILMASINDA İNGİLİZ-OSMANLI İLİŞKİLERİ, 1840-1855

Osmanlı'da köleliğin sosyal ve bir ölçüye kadar da ekonomik önemi, görece ılımlı yapısı, ve İslamca onaylanması, Osmanlıların bu kurumu kaldırmak için hiç istek göstermedikleri gerçeğinin nedenlerini açıklıyor. Arz kaynaklarından İmparatorluğa yapılan köle ticaretinin yanı sıra çekilen acılar ve yüksek ölüm oranları (köle sahiplerinin çoğu tarafından herhangi bir şekilde bilinseydi bile) bulanık ve ilgisiz kavramlardı; bilinmeyen ülkelerde olup bitmişti ve İstanbul veya diğer Osmanlı kentlerinde pek gerçekmiş gibi görünmüyorlardı. Kölelik bir olgu olarak kabul ediliyordu, Batı için bile oldukça yeni olan ilgacılık (*abolitionism*) yabancı bir fikirdi; İngiltere kaynaklıydı, pek az anlaşılmıştı ve hemen hiç taraftar bulmamıştı. Fakat bu olgunun tam kendisi, Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan ve İmparatorluk içindeki köle ticaretinin bastırılması tarihini ta başlangıcından, yani İngilizlerin Bâbıâli'yi köle ticareti ve kölelik kurumuna karşı harekete geçmeye ikna için yaptıkları ilk girişimlerden itibaren izlemeyi bizim için kolaylaştırmaktadır.

Bu bölüm, gittikçe artan İngiliz baskısı ve Osmanlıların bu baskıya 1840-1855 yılları arasında veya iki hükümet arasındaki ilk ilişkilerden Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin yasaklanışına kadar olan dönemde gösterdikleri tepkiye dairdir. Bu yıllarda İngiltere Osmanlı'da köleliği tamamen kaldırmak gibi büyük bir hedeften feragat etti. İngiltere daha sonra, İmparatorluğa yapılan ve İmparatorluk içindeki köle ticaretini bastırmak gibi daha alçakgönüllü fakat daha gerçekçi bir hedefe varmaya çalıştı. Yi-

ne bu dönemde, köle ticaretinin iki farklı türüne, yani Çerkes ve Gürcü köle ticareti ile Afrikalı köle ticaretine ilişkin politikalar arasında da bir ayrım belirmeye başladı. Fakat önce, İngiltere'nin bir aydınlanma çağrısı olarak gördüğü bu politikayı Osmanlı hükümetine anlatmak için yaptığı ilk girişimlere bir göz atalım.

Köle ticareti konusundaki ilk Osmanlı-İngiliz ilişkileri 1812 gibi erken bir tarihte başlamışsa da[1], Bâbıâli'nin köle ticaretini bastırması ve köleliği kaldırması için 1840'a dek ciddi bir çaba gösterilmedi. Köleliğin kaldırılması işlerinde olageldiği üzere burada da başı, güçlü İngiltere ve Dış Ülkelerde Köleliği Önleme Derneği* çekmişti. Başarıları arasında, 1833 ve 1838 Azat Kanunları ile İngiliz ve uluslararası Atlantik köle ticaretine karşı alınan önlemler bulunan dernek artık faaliyetlerini, Osmanlı İmparatorluğu'nu özellikle vurgulayarak Doğu'daki İslam ülkelerini de kapsayacak biçimde genişletiyordu. Asi Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya karşı, sultanın İngiliz desteğine dayanmak zorunda olduğu görüşüyle, Osmanlı İmparatorluğu'ndan taviz koparmak için o an elverişli görünüyordu.[2]

Bu siyasi koşulları gözden uzak tutmadan, Temmuz 1840'ta, derneğin Londra'da yapılan genel kongresinde, "sultandan, kendi hükümetine bağlı ülkelerde köleliği tamamıyla bastırmaya yarayacak fermanlar elde edilmesinde", Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'un yardımını acil olarak isteyen bir karar oybirliğiyle kabul edildi.

Lord Palmerston, derneğin isteklerini oldukça olumlu karşıladı, sonraki aylarda, bu istekleri İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Lord Ponsonby'ye ilet-

---

1 Bu tarihte, İngilizler Bağdat valisinden, bu vilayete Hintli kadınların ithal edilmesini durdurmasını istediler. Vali bu ithalatı yasaklayan bir emir yayınladı (Kelly, s. 419).

* The British and Foreign Anti-Slavery Society.

2 İngiltere'de köleliği önleme (anti-slavery) hareketinin tarihi için, bkz. Frank Klinberg, *The Anti-Slavery Movement in England* (New Haven, 1926); Sir Reginald Coupland, *The British Anti-Slavery Movement* (London, 1833); Howard Temperley, *British Antislavery 1833-1870* (London, 1972); Edith Hurwitz, *Politics and the Public Conscience* (New York, 1973); Dönemin politik durumunun genel bir tartışması için, bkz. F. Rodkey, *The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France and Russia* (Urbana, 1921); C. K. Webster, *The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841*, 2 cilt, (London, 1951); P. E. Mosely, *Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question, 1838-1839* (Cambridge, Mass, 1934); M. Sabry, *L'Empire Egyptien sous Mohamed Ali et la question d'Orient, 1811-1849* (Paris, 1930); Şinasi Altındağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi, 1831-1841*, c. I (Ankara, 1945)

ti. Palmerston'un Kasım 1840'ta Ponsonby'ye yazdığına göre, İngiltere'nin İmparatorluğa desteği, İngiliz kamuoyunun Bâbıâli hakkında olumlu bir tavır almasına, bu da Osmanlıların kölelik ve köle ticaretine karşı bazı önlemler almasına bağlıydı.[3] Sorunu Osmanlı hükümetine götüren Lord Ponsonby, aralık sonunda yazdığı raporunda izlenimlerini şöyle belirtmekteydi:

> "Konudan söz ettim ve bu ülkede toplumun çatısıyla iç içe girmiş, kanunlarla ve sultanın kendisinden en alttaki köylüye kadar tüm sınıfların alışkanlıkları, hatta dini ile sıkı sıkıya bağlantılı bu kurumun kaldırılması için yapılan bu önerinin, aşırı şaşkınlıkla karışık bir gülümsemeyle karşılanmasına tanık oldum... Kanımca, Lord hazretlerinin amaçlarını gerçekleştirmek için yapılacak her girişim başarısız olacaktır ve bu girişimler ısrarla sürdürülürse, Türklerin gücendirileceğinden korkmaktayım. Türkler, bizim onlara bilim, sanat ve askerlik alanlarında üstün olduğumuza inanabilirler fakat bilgelik veya ahlakımızın kendilerinkinden daha üstün olduğunu düşünmekten çok uzaktırlar."[4]

Bu cesaret kırıcı değerlendirme, İngiliz hükümetlerinin gelecek altı yıl boyunca başka bir girişimde bulunmalarını önledi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın, Mayıs 1841'de İngiliz konsolosluklarına Kölelik Aleyhtarı Genel Kongre'nin genelgesini dağıttığı ve Osmanlı'da köleliğe ilişkin birtakım bağımsız faaliyetler gösterdiği bir gerçektir. Fakat daha fazlası yapılmamıştır. Ekim 1842'de İngiliz-Malta Köleliği Önleme Derneği'nin sekreteri, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Stratford Canning'i "sorunu kurcalamaktan korkmak"la suçluyordu.[5]

Osmanlı içişlerine karışma konusunda hiç de gönülsüz olmamakla tanınan deneyimli büyükelçi, Kraliçe'ye verilecek kölelik aleyhtarı bir dilekçe için imza toplamakta derneğe yardım etmeyi reddetmişti. Canning cevabında şöyle yazmaktaydı:

---

3 BFASS/Mss. Brit. Emp./S20/E2/18/39-40, 17.6.40 tarihli oturumun tutanağı; FO 195/108, Thomas Clarkson'dan Palmerston'a, 20.6.40; FO/95/108, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 22.8.40 ve 8.10.40; *ibid.*, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 9.11.40; ve Kelly, s. 586 (metnin bir kısmı verilmiştir.)

4 FO/193/108, Ponsonby'den Palmerston'a, 27.12.40, ve Kelly, *ibid.* (metnin hepsi verilmiştir).

5 FO Sirküler 5/41 (Basılı seriler); Köleliği Önleme Derneği'nin "Müslümanlar arasında adalet ve merhameti sevenlere" başlıklı hitabı, 11.43 (BFASS/Mss. Brit. Emp./S20/E2/20/4-7); *ibid.*/S18/C/21/34, J. Richardson'dan (Malta) John Scoble'a, 22.10.42.

"Medeni dünyanın her yanında köleliğin kaldırılmasını görmeyi çok arzulamama ve böylesine iyiliğe yönelik bir amacın gerçekleştirilmesine yardım ederek mutlu olabileceğimi bilmeme rağmen, köleliğin yasal düzenin onayı altında tanındığı ve uygulandığı bir başkentteki resmi görevime ait sorumluluklarımı göz ardı edemem... Bu ülkede varolan biçimiyle kölelik konusunda benim kendi düşüncelerim ise, resmi yazışmalarımın akışı içinde, gerekli oldukça Majestelerinin dikkatlerini mutlaka çekecektir.'[6]

1846 yılının ortasında Sir Stratford, hâlâ, Osmanlı köleliğinin ılımlı olduğunu ve müdahale edilemeyeceğini düşünüyordu. Bu çekingenlik, en azından kısmen, dışişleri bakanı olarak Palmerston'ın yerine geçen Aberdeen kontunun Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışmaktan çekinilmesi konusundaki sürekli uyarılarına bağlanabilir. Bu uyarılar, Avrupa devletleri arasında İmparatorlukla ilgili bir eylem birliği sağlamak ve Canning'in Bâbıâli'yi içerde reformlar yapmaya itme arzusunu denetlemek isteyen Aberdeen tarafından, büyükelçiye özel olarak gönderiliyordu.[7]

Bu bölümde daha sonra göreceğimiz gibi, Basra Körfezi'nde köle ticaretinin bastırılması konusunda Arap emirleriyle görüşmeler sürerken, aynı yolda Osmanlı İmparatorluğu'yla da görüşmek Aberdeen'i ilgilendirmiyordu. Bununla birlikte bu durum 1846'nın ortasında Palmerston'un Dışişleri Bakanlığı'na dönmesiyle birlikte değişecekti, fakat bu kez önemli bir fark vardı: *Osmanlı'da köleliğin ilgası* gibi fazla ihtiraslı bir hedeften vazgeçilmişti; bunun yerine çabalar, İmparatorluğa yönelik ve İmparatorluk içinde yapılan *köle ticaretinin bastırılması* üzerinde yoğunlaştırılacaktı.

BASRA KÖRFEZİ'NDE KÖLE TİCARETİNİN BASTIRILMASI-1847 FERMANI

Doğu Afrika'dan Basra Körfezi'ne yapılan köle ticaretini bastırmak için İngiliz hükümetinin bu ticaretle en çok uğraşan dört taraf ile anlaşması zorunluydu. Bunlar, Maskat İmamı ile limanları Afrika kıyısında köle ticaretinin çıkışı olarak kullanılan Berbera, Zeyla ve Tacura emirleri; tebaaları tekneleriyle köle taşıyan ve yol üzerindeki köle ambarlarını işleten

---

6 BFASS/*loc. cit.* Canning'in 27.9.42 tarihli mektubunun tam metni.

7 USNA/M46/rulo 12, John P. Brown'dan (Tercüman ve *ad interim* [geçici maslahatgüzar] James Buchanan'a (dışişleri bakanı), 4.6.46; Aberdeen Papers, vol. C, BM/Add. Ms. 43138/290-1, Aberdeen'den Stratford'a, özel, 20.11.44; *ibid.*/319-21, Stratford'dan Abardeen'e, özel, 1.3.44; *ibid.* 1323, Aberdeen'den Stratford'a, özel, 5.3.44.

Körfez emirleri; ve topraklarına köle ithal edilen iki hükümdar yani İran şahı ile Osmanlı padişahı idi. Tümünün işbirliği olmaksızın, köle ticareti etkin biçimde bastırılamazdı. İngiliz hükümeti bu olguyu yavaş yavaş ve daha çok "deneme ve yanılma" ile anladı. Ağustos 1846'da, Lord Palmerston, Bâbıâli ile konunun görüşülmesi için, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisine ilk talimatı gönderdi. Bu zamana kadar, İngiltere, Maskat İmamı ve Körfez Emirlikleri ile köle ticaretinin bastırılmasına ilişkin anlaşmaları zaten imzalamış bulunuyordu.[8]

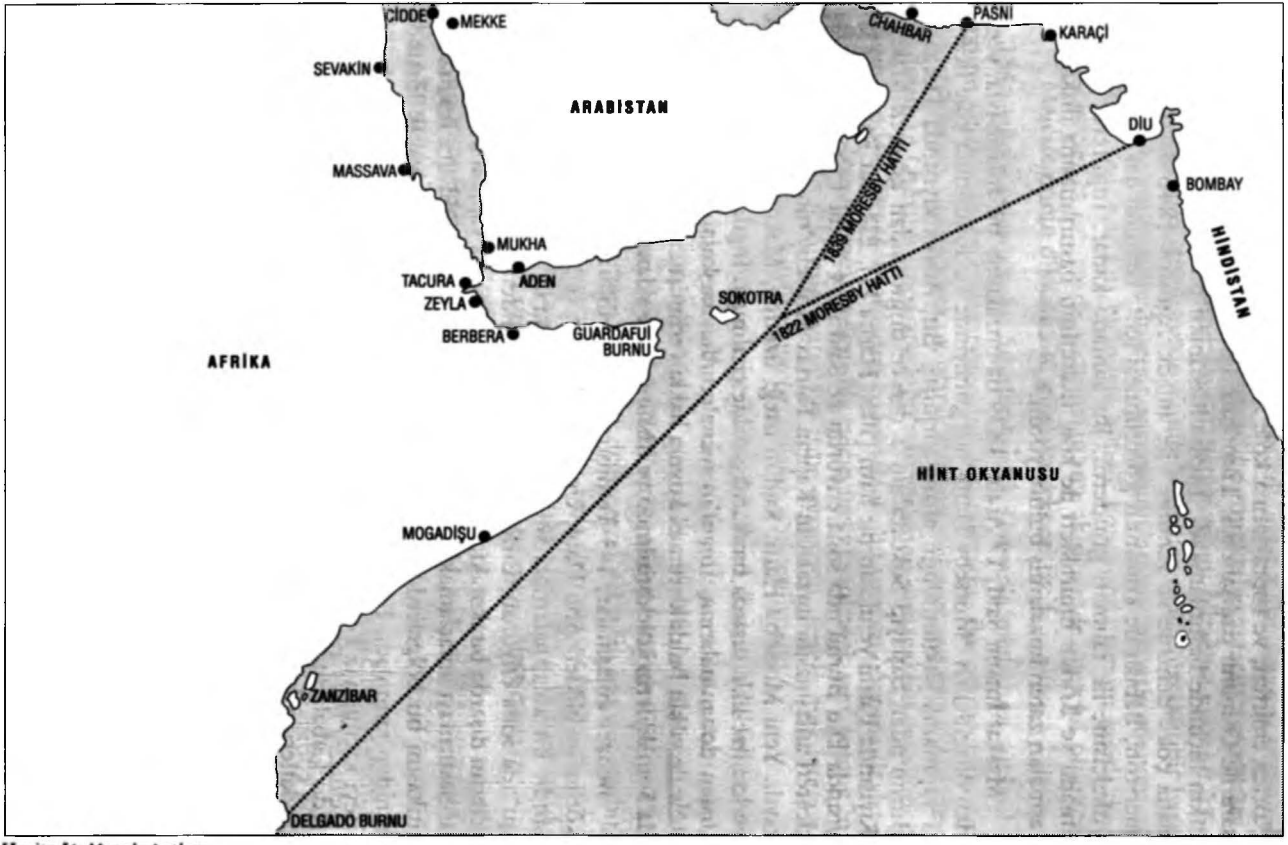
Maskat İmamı Said, 17 Aralık 1839'da imzaladığı bir anlaşmayla, yeniden düzenlenen "Morseby Hattı"nın güneyinde ve doğusunda köle ticareti yapmama yükümlülüğü altına girmişti. Bu, Afrika kıyısında Delgado Burnu'ndan başlayıp Sokotra'nın 2 derece doğusundan geçerek Makran Kıyısında Pasmi'ye ulaşan bir hattı (Bkz. Harita H). Eski hat Kathiavar kıyısında Diu Burnu'nda sona eriyordu ve Said ile 4 Eylül 1822'de ilk köle ticareti anlaşmasını imzalayan Kaptan Fairfax Morseby'nin adıyla anılmaktaydı. Yeni Morseby Hattı, Said'in isteği üzerine, Makran'da Said'e bağlı yerleri özellikle dışarda bırakacak şekilde çizilmişti. İngiliz Kraliyet ve Hindistan donanmalarına, İmam'ın teknelerinden kuşkulandıklarını arama ve köle ile yüklü bulduklarına el koyma hakkı verilmişti. Anlaşma aynı zamanda Somalililerin köleleştirilmesi ve ithalini de yasaklamaktaydı.

Benzer anlaşmalar, 1-3 Temmuz 1839 tarihleri arasında, İngiltere ile körfez şeyhlikleri Abu Dabi, Umm el-Kayvayn ve Şarca arasında da imzalandı. Bu anlaşmalardaki sınır çizgisi ise Makran kıyısında Guadel Burnu'nda sona eriyordu. Bütün anlaşmalar, Kızıldeniz ve Basra Körfezi yörelerini dışarda bırakmakta, yalnızca Batı Hindistan'a yapılan köle ticaretini bastırmayı amaçlamaktaydı. Palmerston Temmuz 1841'de, İngiliz politikasını bu bölgelerde de köle ticaretini bastırmayı kapsayacak biçimde yeniden tanımladı. Bu değişiklik, Said ve Körfez Şeyhlikleri ile bir sürtüşmeyi kaçınılmaz kılıyordu, çünkü bu onların en kârlı köle yollarıyla ilgiliydi. Çabalarında başarılı olabilmesi için, İngiltere'nin, Osmanlı ve İran devletlerini, köle satıcılarına bayraklarını ve limanlarını kullanmayı yasaklayacakları bir yükümlülük altına sokması çok önemliydi.

Palmerston'un talimatını yürütmek için ilk girişim yapılıp talimat Ocak 1842'de Said'e okunduğunda olumsuz bir tepki yarattı. Bununla birlikte, Said, uzayan görüşmelerden sonra, 2 Ekim 1845'te, Afrika'da kendisine bağlı topraklardan yapılan tüm köle ihracatını yasaklayan bir anlaşmayı imzaladı. Bu anlaşma 1 Ocak 1847'den başlayarak yürürlüğe

---

8 Ayrıntılar için bkz. Kelly, ss. 424-45, 580-9.

Harita H: Morsby hatları.

konacaktı. Said ile anlaşmayı imzalayan Maskat'taki İngiliz siyasi ajanı ve konsolosu Yüzbaşı Hamerton Mayıs 1846'da, Basra Körfezi'ndeki köle ticaretinin etkin bir denetimi isteniyorsa, Osmanlı ve İran hükümetleriyle işbirliğinin gerekli olduğunu belirtti. İngiltere anlaşma yoluyla, bu iki devletin gemi ve limanlarında köle ticareti yasağını uygulama hakkını edinmenin yollarını aramalıydı. Bu, Hamerton'un iddiasına göre, İngiltere ile kendi bayrakları altında köle ticaretini sürdürmelerini yasaklayacak anlaşmaları imzaladıktan sonra, Körfez Emirlikleri'nin Osmanlı ve İran bayrağı çekmelerini önleyecekti. Hamerton'un önerisine uyan Palmerston, 31 Ağustos 1846'da, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Richard C. Wellesley'e, Bâbıâli'den bu yolda bir ferman alması talimatını verdi.[9] Osmanlılara, benzer bir fermanın İran şahından da alınmaya çalışıldığı söylendi, ayrıca Afrika'dan Basra Körfezi'ne yapılan köle ticaretini yasaklamaları ve bu yasağı uygulama hakkını İngiltere'ye bağışlamaları istendi.

Wellesley, iki ay kadar sonra verdiği cevapta, Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, Hariciye Nazırı Ali Efendi (Paşa) ve diğer nazırlarla Basra Körfezi'ndeki köle ticareti üzerinde konuşmuş olduğunu bildirdi.[10] Büyükelçi, Palmerston'un dileğinin yerine getirilmesi konusunda beklediğinden daha çok istek gösterildiğini belirtiyordu. Bununla birlikte, Osmanlı nazırlarının, İngiltere'nin daha sonra köle ticaretinin tüm İmparatorlukta genel olarak ilgası için baskı yapmasından kaygılandıklarını da sezinlemişti. Bu gerçekten de Osmanlı nazırlarının endişelendiği olasılıklardan biriydi ve tartışmalarında da öne sürülmüştü.

Meclis-i Hâss, 27 Kasım 1846'da İngiliz isteğini görüşmek üzere toplandı.[11] Büyükelçinin dört başlıktan oluşan anlaşma taslağı nazırlara sunuldu ve incelendi. Toplantıda, Tunus Beyi'nin 1841'de köleliği ve köle

---

9 FO 195/108, Palmerston'dan Wellesley'e, 31.8.46.

10 FO 84/647/14-5, Wellesley'den Palmerston'a, 17.10.46.

11 II. Mahmut tarafından kurulan Meclis-i Hâss veya Meclis-i Vükelâ'nın bir Avrupa kabinesi gibi anlaşılmaması gerekir. Bu başlangıçta daha çok sadrazamın başkanlığı altında toplanan ve yeni oluşturulmuş birkaç nezaretin başından oluşan bir danışma meclisine benziyordu. Birleşik bir yapısı veya sorumluluğu yoktu ve üyeleri doğrudan sultan atıyordu. Bununla birlikte 1830'larda ve 1840'ların başında yeni nezaretler kuruldukça ve bunların başları vekil unvanıyla Meclis'e katıldıkça Meclis-i Hâss ve Meclis-i Vükelâ'yı "Bakanlar Kurulu" olarak adlandırmak uygun oluyor. Yine de bu iki Avrupa ve Osmanlı kurumu arasındaki farkı, doğal olarak, unutmamak gerekir (Lewis, *Emergence*, ss. 98-9, 376-8; Shaw, *History*, c. II, ss. 36-7); Meclis'in 27.11.46 tarihli toplantısı hakkında, bkz. BA/Mesâil-i Mühimme/İngiltere Mesalihine Dair/822, sadrazamdan sultana, 8 Zilhicce 1262/27.11.46 (bundan sonra-BA/Mes. Müh./İngiltere/...)

ticaretini kaldırdığını açıklamasının yalnızca İngiliz hükümetini yatıştırmak için atılmış bir adım olduğundan bahsedildi; bu önerilen anlaşmanın nasıl sonuçlanabileceği konusunda bir uyarı olabilirdi. Fakat nazırlar arasında bu iki örneğin karşılaştırılamayacağı görüşü ağır bastı. Sadrazamın sultana yazdığına göre, taslakta özellikle de dinsel açıdan (*mezheben*)[12] köleliğin genel ilgasına (*sedd-i bâb-ı rıkkiyet*) yol açacak hiçbir şey yoktu. Mustafa Reşit Paşa sözlerini şöyle sürdürmekteydi: "Bu anlaşma yalnızca, Basra Körfezi limanlarına Osmanlı ve İranlı esircilerin getirdiği kölelerin girişini önlemeye ve (İngilizler tarafından) Maskat İmam'ı ve bölgedeki bağımsız emirler ile bu konuda yapılmış olan anlaşmaların tamamıyla uygulanabilmesini sağlamaya yöneliktir." Meclis, anlaşmanın, örneğin Osmanlı İmparatorluğu'na köle arzını nasıl etkileyebileceği gibi başka sorunları da gözden uzak tutmamıştı.

Meclis, İstanbul, Rumeli ve Anadolu'ya zenci kölelerin Basra Körfezi değil Mısır ve Trablus yoluyla geldiğine dikkat çekmekteydi. Eleştirenlerin kuşkularını iyice yatıştırmak için tuhaf bir açıklama ileri sürülmüştü: Yasaklama Hicaz'dan Amerika'ya bir köle ticareti yapılmasını önlemek amacına yönelikti(!) Beyaz köle arzının sürmesi kaygısıyla da Vükelâ, bir ön tedbir alınmasını salık verdi. Gözlemlediklerine göre, Ruslar, Kafkasya'dan yapılan Çerkes köle ticaretine sürekli engel çıkarıyorlardı. Eğer önerilen anlaşmadan haberleri olursa, Karadeniz'de acilen benzer ayrıcalık talebinde bulunurlardı. Meclisin belirttiğine göre, egemenlikle ilgili sorunlar yüzünden bundan kaçınılmalıydı.

Arama ve el koyma hakkına gelince, Meclis, önce bunun Osmanlı Donanmay-ı Hümayun'unun ayrıcalığı olarak kalmasını kararlaştırdı. Nazırlar, bu amaçla, Basra Körfezi'nde yasağın uygulanmasına yardımcı olacak birkaç gemi gönderilmesini önerdiler. İngiliz büyükelçiliğiyle daha sonraki temaslar, nazırları İngiltere'ye arama ve el koyma hakkının verilmesinin gerekli olduğuna inandırmaya yetmedi. Wellesley'e sözlü olarak neler vaat edilmiş olabileceğini çıkarsamak güçtür, fakat ne sadrazamın sultana raporunda ne de sultanın iradesinde böyle bir hakkın verildiğini gösteren özel bir bahis vardır. Buna karşılık, sadrazamın raporundan oldukça açık anlaşıldığına göre nazırlar İngiliz isteklerini yerine getirmek konusunda pek de hevesli değildi. İngiltere ile iyi ilişkiler içinde olma isteği ağır basmasa, işbirliği yapmayı memnuniyetle reddedebilirlerdi. Nazırlar, böyle bir işbirliğinin yalnız İngiliz hükümeti değil, tek tek bireyler olarak İngi-

---

12 Dinsel yön için bkz. yukarıda, ss. 3,5 dipnot, 6, 9 ve aşağıda ss. 88,99, 110-114, 133-140, 229-231

liz tebaası üzerinde de olumlu etkisinden söz etmekteydiler. Meclis, yine de, Basra Körfezi'nde köle ticaretinin bastırılması için bir anlaşma imzalanması veya herhangi bir açık yükümlülük altına girilmesini reddetmekte kararlı kaldı.

Bunun yerine Vükelâ, padişahın Bağdat valisine, Körfez'de ticareti yasaklaması için gizli bir talimat vermesini salık vermekteydi. Bu talimat, daha önce Çerkes köle ticaretini denetlemeleri için Karadeniz kıyısındaki Trabzon ve Samsun valilerine gönderilenlere benzer biçimde kaleme alınacaktı. Bir önceki talimata yapılan atıfın, Çerkes köle ticaretine daha fazla müdahale edilmesinden kaçınmak için gizlilik istenmesiyle aynı belgede yer alması, Meclis'in kararının ardındaki nedenler üzerinde kuşku uyandırıyor. Trabzon ve Samsun valilerinin, Çerkes köle ticaretine ilişkin emirleri göz ardı etmelerinin beklenmiş olduğu gibi, Bağdat valisinin de aynı şekilde yeni emirleri göz ardı etmesi mi amaçlanmıştı? Yeni emirler de eskisi gibi aynı amaca mı hizmet edeceklerdi, yani yabancı bir devletin (Çerkes örneğinde Rusya) isteklerini, aslında isteklere yol açan durumu değiştirmeksizin tatmin etmeye mi yönelmişlerdi?

Her iki soruya da olumsuz yanıt verilebilir gibi görünüyor. Osmanlı hükümeti, İngiltere'nin isteklerini, kısmen, İmparatorluğa Afrikalı ve eğer gizlilik sağlanırsa Çerkes köle arzını düşürmeyeceğine ikna olduğu için gerçekten karşılamak istemişti. Fakat burada, İngiltere ile dostça ilişkileri koruma ve geliştirme konusunda samimi bir arzunun var olduğu da görülüyor; Rusya ile ilişkilerde belki de bu arzu yoktu. Nasıl bakılırsa bakılsın, Çerkes köle ticareti, Bâbıâli'ye iletilen İngiliz talebinde hiç söz konusu edilmemiş, ancak nazırların inisiyatifleriyle üzerinde konuşulmuştu. Bu açıkça gösteriyor ki, Osmanlılar köle ticaretinin Afrika ve Çerkes dallarını, aralarındaki farka rağmen, hâlâ tek ve aynı bağlam içinde değerlendiriyorlardı.

Sultan Abdülmecit, 11 Aralık 1846'da Meclis-i Hâss'ın tavsiyelerini kabul etti[13] ve Bağdat valisine, Basra Körfezi'ndeki Osmanlı limanlarına yapılan köle ticaretinin yasaklanması talimatının gönderilmesini emretti. Kapudan Paşa'ya yasağı uygulamak için bölgeye bazı gemiler gönderilmesi emri verildi; hariciye nazırına, İngiliz Büyükelçiliği'nin "yatıştırılması ve razı edilmesi (*ıskât ve irzalarına çalışılması*)" söylendi. Bu son görevin ilkinden daha güç olduğu ortaya çıktı.

Wellesley'in İngiltere'ye sadece kısa bir rapor göndermesine rağmen, Meclis kararının büyükelçiliğe bildirilmesinden sonra, İstanbul'da birtakım

---

13 *Ibid.*, başkâtipten sadrazama, 22 Zilhicce 1262/11.12.46.

sıkı pazarlıklar yapılmış olmalı.[14] Wellesley, Bâbıâli'nin önerdiği talimatı yetersiz buldu, bir ferman çıkarılması ve arama-el koyma hakkının verilmesi için sadrazamın sultana bildirdiği gibi, "ısrarlı (*musırâne*)" taleplerini sürdürdü. Gizli bir ferman çıkarmanın teknik sorunları, büyükelçilikle yapılan özel görüşmelerle çözüldü. İngilizler fermanı ortaya çıkarmamayı kabul etti. Sadrazamın padişaha sunduğu 20 Ocak 1847 tarihli telhiste, arama ve el koyma hakkından hiç söz edilmemesine rağmen ilgili fermanda konuya çekingen bir atıf vardı.

Bağdat Valisi Hacı Mehmet Necip Paşa'ya gönderilen ferman, bir Osmanlı vilayetine Afrikalı köle ithalinin herhangi bir biçimde ilk kez yasaklanması açısından önemlidir. Padişah fermanın, İngiltere'nin Amerika'ya köle ticaretini önlemek (!) için Afrikalı yöneticilerle yaptığı anlaşmaların uygulanışını kolaylaştırmak için çıkarıldığını belirtiyordu. Afrika kıyısından köleler "çalınıp" (*üsera sirkatiyle*) başka yerlere götürülünce bu anlaşmalar ihlal edilmiş oluyordu. Bu çalınmış kölelerle yapılan ticaret, İstanbul, Rumeli ve Anadolu'ya köle sağlayan ticaretten epeyce farklıydı. İnsani düşünceler ve merhametten ötürü bundan sonra yasaklanmıştı. Osmanlı bayrağı altında köle ticareti yapılmasına izin verilmeyecek ve Donanmay-ı Hümayun yasağı uygulamak için Basra Körfezi'ne gemi gönderecekti. Köle ticaretiyle uğraşan teknelere Osmanlı donanması veya bölgede dolaşan İngiliz savaş gemilerince el konulacak ve Osmanlı liman yetkililerine teslim edileceklerdi. Ferman köle gemileri kaptanlarının cezalandırılacağını söyleyerek devam ediyordu, fakat el konulan kölelerin ne yapılacağı konusunda bir talimat yoktu.[15] İma yoluyla bile olsa, köle ticaretinin diğer dallarının ve köleliğin kendisinin kınanmamasına dikkat edilmişti. Ancak Wellesley, fermanı başka bir açıdan görmekteydi.

---

14 FO 84/691/50-3, Wellesley'den Palmerston'a, 1.2.47; Wellesley, başlangıçta Bâbıâli'nin anlamlı bir anlaşmaya girmekte gönülsüz olduğunu ve sorunun daha sonra ulî ile yapılan görüşmelerde takip edildiğini yazmaktaydı. Büyükelçinin raporları bu görüşmelerin tam bir resmini vermemekte, Osmanlı kayıtları çok daha iyi bir anlatım sağlamaktadırlar. Ancak, Wellesley'in üstlerinden bilgi saklamaya veya onları yanıltmaya çalıştığı söylenemez. Öyle görünüyor ki, daha çok Bâbıâli ile olan ilişkilerinin ayrıntılarına İngiliz Dışişlerini karıştırmadan, duruma hâkim olabileceğini düşünmüştür. BA/Mes. Müh./İngiltere/823, sadrazamdan sultana, 2 sefer 1263/20.1.47; fermanın metni aynı yerde, *Bağdat valisine Hüküm* ve *Mühimme-i Mektume*, c. 9, s. 162'de. Evâil-i Sefer 1263 olarak tarih konmuştur (1 Sefer 1263, 19.1.47'ye karşılık geliyor ama ferman muhtemelen 23.1.47'de neşredilmiştir).

15 Daha sonraki bir belgeden anlaşıldığına göre, yakalanan köleler hakkındaki talimat Bağdat valisine ayrıca gönderilmiştir. (BA/Mes. Müh./İngiltere/828, Mehmet Necip Paşa'dan sadrazama, 27 Cemaziyülevvel 1263/13.5.47).

Fermanın çıkarılmasıyla ilgili raporunda büyükelçi, Palmerston'dan Osmanlıların gizlilik talebini kabul etmesini diliyor ve şöyle ekliyordu: "Sultan ve hükümetinin Büyük Britanya'ya dostluklarını kanıtlamak arzularından başka hiçbir şey onları, bu ülkede köleliğe indirilen ilk darbeden başka bir şey olmadığını bildikleri bir öneriyi onaylamaya teşvik edemezdi." Wellesley, Bâbıâli'nin İngiliz isteğine uyuşunun arkasındaki nedenleri değerlendirirken muhtemelen haklıydı, fakat fermanın Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik, hattâ köle ticareti üzerindeki etkileri konusunda epeyce yanıldığı kısa bir süre sonra ortaya çıktı. Palmerston, kendi hesabına memnundu; Osmanlı yönetimini övüyor ve sultanın Basra Körfezi'ndeki politikasının gizliliğine riayet etmeyi kabul diyordu.[16]

Söylemesi gereksiz, Bağdat valisinin layıkıyla uygulamaya koyabilmesinden önce, fermanın tam nelere yol açacağının daha fazla açıklığa kavuşturulması gerekti. Vali Necip Paşa ve Bağdat'taki İngiliz konsolosu, Körfez'deki Arap emirlikleri (çoğu köle gemisi bu emirliklerin bandırasıyla seyrediyordu) ve Osmanlı yetkilileri arasında muhtemel bir sürtüşmeyi önlemek üzere bir anlaşmaya vardılar. Fermanın katı uygulanmasıyla böyle bir sürtüşme çıkabilirdi. Düzeltmelere ihtiyaç duyuldu ve sorun yeniden Londra ve İstanbul'un dikkatine sunuldu.[17] Üzerinde hâlâ düşünülmesi gerekli başka bir konu da fermanın çıkarılmasının sonucu olarak el konulacak kölelerin geleceğiydi.

Ocak 1847'de, ilk fermanın çıkarılmasından sonra, dört ayı aşkın bir süre boyunca İngiliz Dışişleri, İstanbul Büyükelçiliği, Bâbıâli ve Bağdat valisi el konulan köleler sorununu çözmeye çalışmakla uğraştılar.[18] Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'ya, Necip Paşa'nın Mayıs 1847'de yazdığı bir mektuptan, Bâbıâli'nin gerçekten de böyle kölelerin azat edilmeleri ve geldikleri ülkelere geri gönderilmeleri emrini verdiğini anlıyoruz. Mart

16 FO 84/691/50, Wellesley'den Palmerston'a, 1.2.47; *ibid.*/4-7, Palmerston'dan Wellesley'e, 12.3.47.

17 Ayrıntılar için bkz., *ibid.*/85-7, Rawlinson'dan Wellesley'e, 3.3.47; *ibid.*/79-81, Palmerston'un muhtırası, 2.4.47; *ibid.*/104-11, Rawlinson'dan Wellesley'e, 16.3.47; *ibid.*/116-7, Wellesley'den Palmerston'ta, 6.4.47.

18 Bu girişimleri aşağıdaki belgelere dayanarak anlatıyoruz: BA/Mes.Müh./İngiltere/828, Bağdat Valisi Mehmet Necip Paşa'dan sadrazama, 27 Cemaziyüevvel 1263/13.5.47; FO 84/691/9-17, Palmerston'dan Wellesley'e, 12 ve 22.3.47; *ibid.*/100-2, Wellesley'den Palmerston'a 18.4.47; ayrıca bkz. *ibid.*/124-5, Cowley'den Palmerston'a, 15.6.47; *ibid.*/19-21, Palmerston'dan Cowley'e, 24.5.47; BA/Mes. Müh./İngiltere/828, sadrazamdan sultana, 24 Cemaziyülevvel 1263/9.6.47 ve Bağdat valisine gönderilen ilişik emir; FO 84/691/124-5, Cowley'den Palmerston'a, 15.6.47.

1847'de İstanbul'a gönderdiği iki ayrı talimatla Palmerston, kölelerin İngiliz gemileriyle Mauritius'a götürülebilmeleri için Wellesley'in Bâbıâli'nin emirlerini değiştirmesini sağlamasını istiyordu. Palmerston, azat edilen kölelerin Afrika kıyısında veya Osmanlı toprağında yeniden köle edilmemelerinin garanti edilmesi için bunun en iyi yöntem olduğuna emindi ve kölelerin Mauritius'ta İngiliz koruması altında, hür insanlar olarak yaşamlarını kazanabileceklerini belirtmekteydi.

Wellesley, bir konuşma sırasında bu görüşü Osmanlı Hariciye Nazırı Âli Efendi'nin dikkatine sundu, Âli ise, Meclis-i Vükelâ'nın dini nedenlerden dolayı buna itiraz edeceğini düşünmekteydi. Âli Efendi, bunun yeni Müslümanlığa geçmiş kölelerin Hıristiyan olmaları için bir teşvik gibi görülebileceğini elçiye anlattı. Palmerston cevabi yazısında, Wellesley'e (artık Lord Cowley'di) Mauritius'tan, el konulmuş kölelerin gideceği yer olarak özellikle bahsedilmesinden vazgeçilmesi talimatını verdi ve yalnızca, İngiliz gemilerinin serbest bırakmak amacıyla köleleri denizaşırı yerlere götüreceğinden bahsetmesini önerdi.

Sadrazama gönderdiği yukarıda bahsedilen mektubunda Bağdat valisi, daha önceki talimatın berraklaştırılmasını istemekteydi. Necip Paşa, azat edildikleri andan itibaren kölelerin hür kişi kabul edildiğini ve isteklerine saygı duyulması gerektiğini yazıyordu. Eğer kendileri istiyorsa, Osmanlı toprağında kalmalarına izin verilmeli, ülkelerine dönmek istiyorlarsa kendilerine yardım edilmeliydi. Bununla birlikte, bu ülkelerle Basra arasındaki mesafenin büyük ve ulaşımın pahalı olduğunu da ekliyor ve yeni talimata ihtiyaç duyulduğunu belirterek mektubunu bitiriyordu.

Bu isteğe ve İngilizlerin başvurularına cevabında Sadrazam, Bağdat valisine gönderilmek üzere yeni bir emri kaleme alıyor ve 9 Haziran 1847'de sultana sunuyordu. Mustafa Reşit Paşa'nın yazdığına göre, azat edilmiş kölelerin kendi ülkelerine dönünce yeniden köle edilmemeleri için, bunlardan Osmanlı ülkesinde kalmayı arzulayanların istedikleri bölgede yerleşmelerine izin verilmeliydi. Bunların her birine, hür kalmalarını sağlamak için bir azat belgesi verilecekti. Kendi ülkelerine dönmeyi yeğleyen azatlı kölelere de, bunu güvenlik içinde gerçekleştirmeleri amacıyla yardım edilecekti. Bu amaç için ve insani düşünceler dikkate alınarak, köleler, İngiliz gemileriyle taşınmak üzere İngiliz yetkililerine teslim edileceklerdi. Sultan, 12 Haziran 1847'de bu talimatı onayladı. Lord Cowley'in Palmerston'a yazdığına göre, düzeltmeler, Osmanlı Vükelâsı açısından önemli bir tavizdi.

Sonraki aylarda, Bağdat İngiliz konsolosu, Osmanlı yetkililerinin, Bâbıâli'nin emirlerinin uygulanması için kendisiyle tam bir işbirliği yaptıkla-

rını bildiriyordu. Bu emirlerin ilk etkisi, Basra'ya olan köle ticaretinde önemli bir düşüşle kendini gösterdi. Osmanlılar'dan tatmin edici sonuçlar elde eden İngiltere, Basra Körfezi'ndeki köle ticaretiyle ilgili diğer taraflarla uğraşmaya başladı. Nisan ve Mayıs 1847 arasında, Şarca, Dubai, Acman, Umm-el kayvayn, Abu Dabi ve Bahreyn şeyhlikleriyle anlaşmalar imzalandı. Bu anlaşmalarla, bu şeyhliklere ait gemilerde Afrika'dan köle ihracı yasaklanıyordu. İngiltere'ye arama ve el koyma hakkı verilmekte ve bu anlaşmalar 9 Aralık 1847'den başlayarak geçerli olmaktaydı.[19] Köle ticareti üzerine, Körfez'de İngiltere ile anlaşması olmayan tek hükümdar İran şahıydı ve onunla uğraşmak daha güç oldu.

1846 Ağustosunda, Osmanlılardan Basra Körfezi'ndeki limanlarında köle ticaretini yasaklamaları istendiğinde, şah nezdinde de bu konuda bir girişimde bulunuldu. Şah, İngiliz isteğine uymayı reddettiği gibi, Osmanlıların yasaklama fermanını çıkarışından sonra bile görüşünü değiştirmek istememişti. Şah Muhammed, köleliğin İslam'da yasal olduğunu ve ihtidayı teşvik ettiğini belirtmekteydi. Bağdat İngiliz konsolosu, şahın yumuşamasına yol açacağını umarak Şiiliğin en büyük otoritesi olan Necefli Şeyh Muhammed Hasan'dan köle ticaretine karşı bir fetva almaya çalıştıysa da başarılı olamadı.[20]

Bu arada köle ticareti beraberinde yasal ticareti de sürükleyerek Basra'dan İran limanı Mohemera'ya kayıyor ve dolayısıyla, İngiliz taleplerine uymayı reddettikleri için İranlılar ödüllendirilmiş oluyordu.[21] Palmerston, bunu önlemek amacıyla Şah'a yapılan baskıyı yeniledi ve bir an için, anlaşma olmasa bile, İran teknelerinin aranması ve el konulmasını emretmeyi düşündü. Şah, direnişi bıraktı ve 12 Haziran 1848'de bir ferman çıkararak İran'a denizden köle ithalini yasakladı. İngiltere'ye arama ve el koyma hakkını veren Fars eyaleti valisinin bir emrini de sessizce onayladı. Buna karşın Palmerston tatmin olmuyor ve daha resmi bir taahhüt için baskı yapmayı sürdürüyordu.

İngilizlere resmen arama ve el koyma hakkı, İran hükümetiyle daha sonraki yıllarda sürdürülen görüşmeler sonucunda 1 Ocak 1852'de tanınıyordu.[22] Bir yıl sonra, Körfez'deki İngiliz filosuyla işbirliği yaparak köle

---

19 FO 84/691/216, Rawlinson'dan Palmerston'a, 28.10.47; FO 84/737/21-3, Rawlinson'dan Cowley'e, 5.1.48; ayrıca bkz. FO 84/691/162-8, Kemball'den (vekâleten Bağdat konsolosu) Cowley'e, 28.7.47. Şeyhler ile anlaşmalar için bkz. Kelly, ss. 588-9.

20 Kelly, ss. 593-600; FO 84/737/38-40, Rawlinson'dan (konsolos, Bağdat) Sheil'e (büyükelçi, Tahran), 8.11.47; *ibid.*/42-3, Rawlinson'dan Farrant'a (Tahran), 15.1.48.

21 FO 84/691/162-8, Kemball'den Cowley'e, 24.11.47; FO 84/174/82-6, Kemball'den Palmerston'a, 15.1.49.

22 Kelly, ss. 606-13.

ticareti yasağını uygulaması için bir İranlı komiser atandı. Bu düzenleme, operasyonun başlangıcında çok başarılı oldu; merkezi hükümet sahil kabilelerine isteğini kabul ettirmekte güçlük çekince etkisi azaldı.

Böylece 1850'lerin başında, Berbera, Zeyla ve Tacura emirleri dışında, Basra Körfezi köle ticaretiyle ilgili tüm tarafların, İngiltere ile anlaşma yaparak bu ticarete karşı eylemde işbirliği için yükümlülük altına girmeleri sağlandı. Berbera, Zeyla ve Tacura emirleri Basra Körfezi'ne köle ihracatının gittikçe zorlaştığını görerek, ticareti hemen tamamen Kızıldeniz yoluna çevirdiler. Savaş gemisi eksikliği, parlamentodaki gecikmelerden doğan yasal güçlükler, Osmanlı ve İran hükümetlerinin bölgedeki taşra yöneticilerini iyi denetleyememesi ve kaçakçılığa elverişli koşulların varlığı gibi nedenlerden dolayı, Basra Körfezi'nde sonraki yıllarda da köle ticareti bir süre daha devam etti. Ancak bu ticaret ağır yara aldı ve daha önceki hacmine hiçbir zaman ulaşamadı.

Daha önce de işaret edildiği üzere,[23] Basra Körfezi köle ticareti, Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul, Anadolu, Rumeli ve Levant'taki belli başlı pazarları için önemli bir arz kaynağı değildi. Bu yoldan İmparatorluğa giren kölelerin çoğu, Bağdat Vilayeti içinde satılıyor ve bazıları ara sıra Diyarbakır ve diğer Doğu Anadolu vilayetlerine ulaşıyordu. Yine de, Osmanlıların, Körfez'de İngilizlerin köle ticareti karşıtı politikalarıyla işbirliği yapmaları önemliydi. Böylece köle tacirleri yüklerini sokabilecekleri bir girişten mahrum kalıyor, esircilerin, Körfez emirlikleri ve İran bandırasıyla İngiliz gemilerinin arama ve el koymasından korunamadıklarında Osmanlı bandırasını kullanmaları önlenmiş oluyordu. Ayrıca, bu bir örnek teşkil etmiş oldu ve daha sonraki Osmanlı hükümetleri, Afrikalı köle ticaretinde İngilizlerin isteklerini kabul ettiler. Bununla birlikte, 1847 fermanındaki arama ve el koyma hakkı, diğer bölgelerdeki İngiliz gemilerine 1880'den önce teşmil edilmedi ve başka hiçbir durumda İngiliz gemilerine yakaladıkları kölelerin naklinde benzer bir hareket özgürlüğü izni verilmedi.

İSTANBUL ESİR PAZARININ KALDIRILMASI, 1847

Osmanlı padişahı, geleneğe uyarak Hicri yılbaşında sadrazamın makamı olan Bâbıâli'ye törensel bir ziyarette bulunurdu. Aralık 1846'da (Muharrem 1263) böyle bir ziyaret sırasında, Sultan Abdülmecit, önemli reformların başlatılmasını tartışmak üzere toplanan Meclis-i Umumi'nin bir toplantısına katıldı. Meclis-i Umumi büyük nazırlardan, mazul memurlardan ve Meclis-i

23 Bkz. yukarıda, s.77

Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin tüm üyelerinden oluşmaktaydı ve görevi kanun tasarılarını gözden geçirmek ve onaylaması için sultana tavsiyede bulunmaktı. Toplantı sırasında, padişah, İstanbul esir pazarı sorununu gündeme getirdi, çünkü burada satılan kölelerin aşağılandığını ve kendilerine kötü davranıldığını işitmişti. İmparatorluk vakanüvisi Ahmet Lûtfi'nin yazdığına göre, bu durum Şeriat'a ve insani ilkelere aykırı olduğu için, padişah başkenteki esir pazarının hemen kaldırılmasını emretmişti.[24] Ancak, 19. yüzyılın büyük bölümünde özel esir ticareti yasal olarak yapılmaya devam etti.

İstanbul esir pazarının kaldırılması tamamıyla Osmanlı inisiyatifiyle olmuştur ve Tanzimat çerçevesinde başlatılan reformların bir parçası olarak kabul edilebilir. Eylül 1846'da Sadrazamlığa getirilen Mustafa Reşit Paşa, Tanzimatın ikinci evresi olarak görülen bu dönemde, eğitimde, vilayet yönetiminde, ceza ve ticaret kanununda, adalette yeni reformlar başlattı. Böylece, Lûtfi'nin yaptığı açıklamanın yanı sıra, "Batılılaşan" bir başkentin ortasında, açık köle ticaretinin artık zamanın görüşleri ile uzlaşmaz diye değerlendirilmiş olması da mümkündür. Gerçekten de, İngiliz hükümeti İstanbul esir pazarının kaldırılmasını memnuniyetle karşılamaktaydı;[25] ama bunun başkente yönelik ticaretin azalmasında pek az etkisi oldu. İstanbul'da, Avrupalı seyyahları çeken başlıca yerlerden biri geçmişe gömülüyor, Avrupa'nın gözündeki olumsuz "Türk" imajını biçimlendirmeye bunca katkısı olan canlı tasvirler de tarihe karışıyordu.

AKDENİZ'DEKİ AFRİKALI KÖLE TİCARETİ ÜZERİNDE İLK KISITLAMALAR

Basra Körfezi'nde köle ticaretine karşı 1847 fermanının yürürlüğe konulmasından sonraki on yıl boyunca, İngiltere, köle ticaretinin İmparatorluğun her yanında bastırılması için Osmanlı hükümetini ikna etme çabalarını artırdı. Dikkatlerini Trablus ve Bingazi'den zenci, Kafkasya'dan beyaz kölelerin sağlandığı önemli ticaret yolları üzerinde yoğunlaştırmışlardı. İlerde göreceğimiz gibi, Hicaz ve Kızıldeniz köle ticaretine bu dönem boyunca müdahalede bulunulmamıştı.

---

24 Lütfi, *Tarih*, c. VIII, ss. 133-4; Shaw, *History*, c. II, s. 77; Esir pazarını lağveden fermanın metni için bkz. BA/Cevdet, Maliye/3177 (1847); Bu konuda Wellesley'in raporu, FO 84/691/41, Wellesley'den Palmerston'a, 18.1.47.

25 Palmerston Bâbıâli'nin attığı adımı övmekte ve Wellesley'e, İngiliz hükümetinin memnuniyetini Osmanlılara iletmesi talimatını vermekteydi (FO 84/691/2, Palmerston'dan Wellesley'e, 8.2.47).

1847'nin sonlarında İngiliz hükümetinin dikkati, Vaday ve Bornu'dan Osmanlı vilayeti Trablusgarp'a yapılan köle ticaretine çekiliyordu. Vaday'dan Bingazi'ye gelen ve çoğunluğunu kadınların oluşturduğu 1000 kişilik büyük bir kervan hakkındaki raporlar İngiliz Dışişleri'ne ulaşmıştı. Bingazi'deki İngiliz konsolos vekili şöyle yazmaktaydı:

> "Vaday'dan seyahat tam beş ay sürmüş. Hem köleler hem de develer arasındaki ölüm oranı çok yüksek olmuş, fakat gerçek zayiat miktarını belirlemek güç. Bana kesin olarak bildirildiğine göre, Angola ile Bingazi arasındaki sekiz günlük yolculuk sırasında 32 köle ölmüş, daha doğrusu kaderlerine terk edilmişlerdir... Bana anlatıldığına göre yolculuk sırasında bu kadar çok kölenin bırakılması, yiyecek ve içecek eksikliğinden çok, kızgın kumları geçerken kölelerin ayaklarının şişmesinden ötürüdür, böylece diğerlerine ayak uyduramamışlar ve onları taşıyacak yedek deve de bulunmadığından, çölde ölüme terk edilmişlerdir."

Dışişleri bakanının talimatı üzerine, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Lord Cowley Bâbıâli'ye sorunu anlatarak, böylesi uygulamaların sona erdirilmesi için önlemler alınması talebinde bulundu.[26]

Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, 4 Kasım 1847'de, Trablusgarp valisine bir emirname göndererek gelecekte benzeri olaylar olmamasını sağlamasını bildirdi. Reşit Paşa şöyle yazıyordu:

> "Söylemesi gereksizdir ki, Şeriat köle bulundurmaya izin verirken, bize, onlara baba şefkati ile davranmamızı emreder, Allah onlara kötü davranılmasını yasaklamıştır. Bu hüküm öyle iyi bilinir ki, yukarıda bahsedilen köleleri getirenler, onlara böyle zalim davranmakla, insan olarak adlandırılma hakkını yitirmişlerdir... Binaenaleyh kölelere karşı böyle haksız davranışları önlemek yetkililerin görevidir. Bu nedenle zat-ı âliniz adı geçen köleleri satın alan tüccarları katınıza çağıracak ve bir daha kölelere karşı benzeri şekilde aşırıya kaçmaya cesaret ederlerse, şiddetle cezalandırılacaklarını iyice anlamalarını sağlayacaksınız... Bu tür meseleleri dikkatle ve sürekli denetleyecek, bu hususlaki emirlerinize karşı gelmeye cesaret edenleri, yargılanmaları ve cezalandırılmaları için adalete teslim edeceksiniz."[27]

Bununla birlikte, sadrazamın emri ne vilayete köle ithalini, ne vilayetten

---

26 FO 84/691/224, T. H. Gilbert'ten (konsolos vekili, Bingazi) Crowe'a (başkonsolos, Trablus), 10.9.47; *ibid.*/32, Palmerston'dan Cowley'e, 20.11.47.

27 Fransızca bir çevirisi için bkz. *ibid.*/36, Cowley'den Palmerston'a, 17.11.47.

köle ihracını yasaklıyor, ne de köle ticaretini lanetliyordu. Mustafa Reşit Paşa, Bingazi'den bildirilen aşırılıklara itirazını yalnızca insani nedenlere dayandırıyordu; bu tarz düşünüş ona göre hem Şeriat'la uyuşuyor, hem de Şeriat'tan kaynaklanıyordu. Böylece, eğer köle tüccarları uygun önlemleri almış olsaydılar, köle ticareti de "insani" tarzda sürdürülebilecekti.

Lord Cowley, protestosuna sadrazamın derhal tepki göstermesinden etkilenmiş ve Palmerston'a şöyle yazmıştı: "Türk nazırlarının hakkını şunu da ekleyerek vermeliyim: Böyle uygulamalardan son derece iğrendiklerini gösterdiler, ilişikteki talimat [yani Mustafa Reşit Paşa'nın Trablus valisine emirleri] duygularının içtenliğine açık bir kanıttır."[28]

"İğrenildiği" belirtilen "uygulama", kölelere kötü davranılmasından daha öte bir şey değildi. Bununla birlikte, Osmanlıların köle ticaretine ilişkin tutumlarındaki değişikliği yakalamak isteyen Cowley, bu talimatı, köle ticaretinin genel bir eleştirisi olarak yorumlamak yoluna sapmış olabilir. Eğer böyle ise, daha sonraki olayların da göstereceği gibi, Cowley yanılmaktaydı. Mustafa Reşit Paşa'nın Trablus valisine talimatı, şiddetli kelimeler kullanılarak yazılmasına karşın, henüz Bâbıâli'nin Afrikalı köle ticaretine ilişkin tutumundaki bir değişikliği göstermekten uzaktı.

Osmanlı bürokrasisinin çarkları, İngiliz memurlarının meraklı gözlerinden uzakta ağır ağır dönmekteydi. Trablusgarp Valisi Mehmet Ragıp Paşa, Aralık 1847'de, Sadrazamın köle ticaretine ilişkin talimatına uygun olarak aldığı önlemleri Sadrazama bildirdi. Vali, Sadrazamın emirlerinin harfiyen, "*dakika fevt etmeksizin tenfiz ve icrası*" konusunda içten niyetli olduğunu belirtmekte, Trablus'taki tüm esircileri toplayarak onlara hükümetin tutumunu açıkladığını eklemekteydi. Mehmet Ragıp Paşa, suçluların ağır biçimde cezalandırılacağı konusunda esircileri uyardığını da yazıyordu. Ayrıca Paşa, talimatı Arapçaya çevirterek Fizan ve Bingazi kaymakamlarına da göndermişti. Bu rapor sultana sunuldu ve 19 Şubat 1848'de onaylandı.[29]

Kâğıt üzerinde her şey çözülmüş görünmekteydi, fakat İngilizler çok geçmeden, esircilerin kölelere karşı davranışlarını Bâbıâli'nin isteği doğrultusunda düzeltmeye pek çalışmadıklarını göreceklerdi. Kısa süre sonra, Kuzey Afrika köle ticaretinde Trablus'a giden çöl yolunda kölelerin çektiği acıların ve dolayısıyla yüksek ölüm oranının sürdüğünü gösteren yeni raporlar İngiliz Dışişleri'ne ulaşacaktı. İngilizler, Osmanlı hükümetiyle

---

28 *Ibid.*

29 BA/Mes. Müh./İngiltere/831, Mehmet Râgıb Paşa'dan sadrazama, 21 Muharrem 1264/29.12.47; *ibid.* sadrazamdan sultana, 3 Rebiülevvel 1264/13.2.48.

üzerinde anlaşmaya varılan ve yerel yetkililere bildirilen bir politikanın, vilayette yeni bir gerçekliğe hemen dönüşmediğini öğreneceklerdi. Gerçekten de politika ve uygulama arasındaki bu fark, köle ticaretinin bastırılması yolundaki İngiliz-Osmanlı anlaşmalarının çoğunda görülmekteydi.

Bornu'dan, Trablus Vilayetinde büyük bir köle deposu ve ticaret merkezi olan Murzuk'a giden büyük bir kervanın acı sonu hakkındaki haberler Ekim 1849'da Palmerston'a ulaştı.[30] Kervanın, Kuzey Afrika'nın sahil kasabalarıyla Avrupa ve Osmanlı pazarlarında satılmak üzere büyük miktarda mal ve hayvanın yanı sıra 1600 de köle götürdüğü söylenmekteydi. Kervan bir vahaya ulaştığında kuyuların kurumuş olduğu görülünce, günlerce önce ayrıldığı vahaya geri dönme teşebbüsünde bulunuldu. Fakat taşınan su yetmemiş ve kervandaki herkes, köleler ve tüccarlar ölmüştü.

Palmerston, tekrar büyükelçi olarak Türkiye'ye dönen Sir Stratford Canning'e Bâbıâli nezdinde etkili bir protestoda bulunması ve gelecekte bu tür facialarin önlenmesi için harekete geçilmesini istemesi talimatını verdi. Sadrazam, 28 Kasım 1849'da köle ticareti üzerine Trablus valisine yeni bir talimat gönderdi.[31] Mustafa Reşit Paşa, valiye, 1847'de selefine gönderilen ve kölelere yapılan kötü muamele hakkındaki emirleri hatırlatıyor, İslam'ın köleliğe izin vermekle birlikte, kölelere şefkat ve sevgiyle davranılmasını açık olarak emrettiğini yineliyordu. Paşaya göre köle tacirleri köleler için bol miktarda yiyecek ve su taşımak ve onların yolculuk sırasında çektiği sıkıntıları en aza indirmek zorundaydılar. Eğer bunu yapmaktan kaçınırlar ve dolayısıyla sultanın iradesine karşı hareket ederlerse, şiddetle cezalandırılacaklardı.

Köle tacirlerinin davranışını şiddetle kınamasına karşın, Mustafa Reşit Paşa, köle ticaretinin kötü yanlarının giderilmesini istemekten daha öteye gitmek konusunda henüz gönülsüz veya güçsüzdü. Bu aşamada, Osmanlı İmparatorluğu'na köle ithalini yasaklamıyor veya yasaklayamıyordu. Yine de Afrikalı köle ticaretine ilk kısıtlayıcı önlemler onun sadrazamlığı sırasında getirildi. 1848 ve 1850 yılları arasında Bâbıâli, devlet gemilerinde köle taşınmasını yasakladı ve Girit Adası ile Yanya Vilayetine olan tüm köle ticaretinin durdurulması yolunda emir çıkarıldı. Fakat ilk sınırlayıcı ön-

---

30 FO 84/774/170-5, Reade'den (konsolos vekili, Trablus) Palmerston'a, 24.8.49 ve Gagliuffi'den (konsolos vekili, Murzuk) Reade'ye, 1.8.49.

31 Hamdi Atmar "Zenci Ticaretinin Yasaklanması", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. I, no. 3 (Aralık, 1967), ss. 23-5 (Belge II., Mustafa Reşit Paşa'dan Trablus valisine, 21 Muharrem 1266/28.11.49)

lem, hükümet memurlarının köle ticaretine karışmamaları konusunda alınmıştı. Palmerston, Aralık 1847'de Trablusgarp valisinin şahsen köle ticaretiyle uğraştığı bilgisini aldı ve Lord Cowley'e Osmanlı devletinin kendi memurlarını köle ticaretiyle uğraşmaktan men etmesini sağlaması talimatını verdi. Bu konuda hiçbir şey yapılmadı. Kısa süre sonra, İngiliz Dışişleri'ne, valinin İzmir'e gönderdiği köleler üzerine daha çok bilgi ulaştı ve Cowley sorun hakkında Âli Efendi ile ciddi görüşmelere girişti. Sonunda Trablus valisine, devlet memurlarının köle ticareti yapmasını önlemek amacıyla emir gönderildi. Bununla birlikte, Trablus'taki İngiliz başkonsolosu, emirlerin yalnızca İstanbul'un doğrudan atadığı memurları kapsadığı şeklinde yorumlandığını ve dolayısıyla en faal suçluların bir kısmını dışarda bıraktığını rapor etmekteydi. Âli, 28 Ağustos 1848'de yeni ve açık bir talimat gönderdi ve raporlara göre, köle ticaretiyle en çok uğraşan bir yerel görevliye işten el çektirildi.[32] Ancak henüz bir yıl dolmadan bu talimatın da ihlal edildiği iddia edilmekteydi.

Trablus'daki İngiliz konsolos vekilinin 1849 Ağustosunda Dışişlerine bildirdiğine göre, vali satılmaları için İstanbul'a 16 köle göndermişti.[33] Bu kölelerden bazıları valiye Murzuk Kaymakamı Hasan Paşa tarafından hediye edilmişlerdi. Böyle yüksek memurlarca yapılan açık ihlallerin zaman içerisinde azalmasına karşılık, orta ve alt seviyedeki memurların hükümet emirlerini gizli gizli ihlal etmesinin hiç de seyrek olmadığı konusunda pek az kuşku duyulabilir. Taşradaki valilerin davranışları ve merkezi hükümetin onlara kendi iradesini kabul ettirebilme becerisi bu konuda büyük ölçüde belirleyiciydi.

Temmuz 1849'da, Sir Stratford Canning'e, Osmanlı devletine ait ge-

---

32 FO 84/691/38-9, Palmerston'dan Cowley'e, 29.12.47; FO 84/737/2-3; Palmerston'dan Cowley'e, 10.2.48; *ibid.* 16-33 (12, 15-23 hariç), yazışma, Palmerston, Cowley, Alison ve Canning 10.18.48'e kadar; FO 84/774/120-1, Crowe'dan Palmerston'a, 2.3.49. Bu talimatların Türkçesinin yokluğunda, Bâbıâli'nin İngiliz Büyükelçiliği'ne verdiği Fransızca tercümeye dayanmak zorundayız. Bu çeviriler çoğunlukla hatalı olup özellikle ifadenin tonu ve incelikleri görülmek istendiğinde yanıltıcı olmaktadırlar. Yabancı okuyucu üzerinde olumlu bir etki yaratmak amacıyla, Bâbıâli sık sık kasten çeviride değişiklik yapmaktaydı. Böylece valiye gönderilen ilk emrin Fransızca çevirisi köle ticaretinin *"une chose louble"* (değerli bir şey) olmadığını söylemekteydi; ikinci emrin çevirisi aşağıdaki cümleyi içermekteydi: *"Or je n'ai pas besoin de vous répéter que ce commerce est par sa nature une mauvaise chose..."* (Şimdi size bu ticaretin yapısı itibarıyla kötü bir şey olduğunu tekrarlamama gerek yok..) (FO 84/737/29, 33). Bu onaylamayış ifadeleri zamanına göre çok şiddetli görünüyor ;Türkçe orijinalde oldukça değişik olabilirler.

33 FO 84/774/164, Reade'den Palmerston'a, 3.8.49.

milerle Trablus'tan İstanbul'a köle taşındığı haberi verildi. Bu durumu protesto ettiyse de herhangi bir sonuç elde edemedi. Bir yıl sonra bir devlet gemisinin, aynı yolda 400 köle taşıdığı kendisine bildirilince, Bâbıâli'ye öncekinden daha fazla baskı yapmaya karar verdi. Canning'in görüşü, böyle bir uygulamaya karşı özel bir emir bulunmamasına rağmen, devlet memurlarını köle ticaretiyle uğraşmaktan alıkoyan yasağın, üzerindeki herkesin devlet memuru olduğu varsayılan devlete ait gemilerde köle taşınmasını gayri meşru kıldığı yolundaydı. Bu argüman, Hariciye Nazırı Âli Paşa'yı ikna etmekten uzak kaldıysa da, Sadrazam Mustafa Reşit Paşa ile daha sonra sürdürülen görüşmeler daha iyi sonuçlar verdi. Sadrazamın Kapudan Paşa'ya devlet gemilerinin siyah kölelerin taşınmasında kullanılmasını yasaklamak için gönderdiği talimatın bir kopyası 13 Kasım 1850'de Stratford Canning'e verildi. Mayıs 1853'de hükümet tellalları Trablus pazarında, bir Osmanlı firkateyninin, belirli bir ücret karşılığında İstanbul'a köle taşıyacağını ilan ettikleri zaman, İngiliz konsolosu durumu valiye hemen bildirdi. Vali de hemen var olan emirleri uygulayarak kölelerin gemiye bindirilmesini önledi.[34] Mustafa Reşit Paşa'nın emri, Afrikalı köle ticaretinin 1857'de genel olarak yasaklanışının benimsenmesine dek yürürlükte kaldı.

ÇERKES VE GÜRCÜ KÖLE TİCARETİNİN YASAKLANIŞI, 1854-1855

İngiltere, çabalarını Trablus-İstanbul köle yolu üzerinde yoğunlaştırırken, 1851'de bu çabalarını Çerkes köle ticaretine de teşmil etme girişiminde bulundu. Ticaretin bu dalının Rusya'nın etki alanı içinde bulunduğu düşünüldüğünden, ayrıca konunun hassas ve özel niteliğinden dolayı İngiltere Dışişleri Bakanlığı daha önce herhangi bir müdahaleden kaçınmıştı. Bununla birlikte Canning İstanbul'da büyükelçiyken, Çerkes köle ticaretinin tırmanışa geçtiği ve bir Osmanlı firkateyninin kölelerin İstanbul'a taşınması işine karıştığı bilgilerinin alınması üzerine harekete geçildi. Sir Stratford, İngiliz Dışişleri'ni St. Petersburg'da Ruslarla konuyu görüşmeleri için sıkıştırıyordu. 1840'ların ortasına kadar Kafkasya'dan köle çıkarılmasını engelleyen Ruslar, daha sonra, köle ticaretini açıkça teşvik

---

34 *Ibid.*/20-1, Canning'den Palmerston'a, 19.7.49; FO 84/815/31-2, Canning'den Palmerston'a, 18.6.50 ve ibid./35, Canning'den Palmerston'a, 19.8.50; Sadrazamın Kapudan Paşa'ya talimatının Fransızca çevirisi, *ibid.*/43; FO 84/919/181, 197-200, Yazışma-Herman (konsolos-Trablus) ve Clarendon (dışişleri bakanı); 22.5-26.7.53.

etmeseler bile, karışmama politikası gütmüşlerdi. St. Petersburg'daki İngiliz büyükelçisi ile Rus Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode arasındaki görüşmelerden bir sonuç elde edilemedi. Söylendiğine göre sorun yüzünden kızan kont, "*Que voulez-vous que nous fassions avec des gens qui s'enfuient?*" (Kaçan insanlara ilişkin ne yapmamızı bekliyorsunuz?) demişti. Ancak daha sonra Kont Nesselrode, sorumu araştıracağına söz vermişti. İstanbul'da Sir Stratford ile Rus büyükelçisi bir toplantı düzenlediler ve bu toplantıda her ikisi de, Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik yasal olduğu sürece, Rusya'dan köle ticaretinin etkili biçimde bastırılamayacağı kanısına vardılar. Yine de Canning, Rusların neden bu ticareti engellemek için hiçbir şey yapmadıklarını, bu amaç için konsolosluk memurlarını bile niçin kullanmadıklarını merak etmekteydi.[35]

Öyle görünüyor ki, Ruslar Kafkasya'daki Çerkes nüfusu kendi idarelerine ısındırmayı ummaktan vazgeçmiş ve köle ticaretini önlemek amacıyla sahilde sürdürdükleri ablukayı gevşetmeye karar vermişlerdi. "Medeni bir Hıristiyan devlet" olarak görünüşte köle ticaretine hâlâ karşı çıksalar bile, aslında bu ticareti görmezden geliyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'na Çerkes göçü ancak Kırım Savaşı'ndan sonra kitlesel boyut kazandı, fakat 1850'lerin başında bile düzenli bir göç akımı vardı.[36] Köle ticareti, köle tacirlerinin denetiminde etkili bir ulaştırma ağı sağlayarak ve göç için ek dürtüler de yaratarak nüfus hareketini etkiliyordu. Kölelerin büyük çoğunluğunun çocuk yapabilme çağındaki kadınlardan oluştuğu ve bunun kendi demografik sonuçları olduğunu da ayrıca kaydetmeliyiz. Böylece, köle ticaretine hem Ruslar hem de Osmanlılar kucak açıyor, İngilizlerin bu ticareti durdurma girişimleri doğrudan reddediliyordu.

Fuat Efendi 1851'de Canning'e devlet gemilerinde köle taşınması yasağının yalnızca Afrikalılar için geçerli olduğunu söylediğinde tabii ki haklıydı.[37] Osmanlılar ne zaman zenci köle ticaretini kısıtlayan bir emir çıkarmışlarsa, beyaz köle ticaretini ayrı tutmaya daima çok dikkat etmiş-

---

35 FO 84/857/53-7, Brant'tan (konsolos, Erzurum) Palmeston'a, 5.5-7.6.51; *ibid.*/34-45, yazışma-Palmerston, Canning, Brant ve Stevens (konsolos vekili, Trabzon), 19-27.5.51; *ibid.*/50-1, Canning'den Palmerston'a, 26.8.51; Accounts and papers, 1852-3, c. II, s. 648-9; Temmuz 1847'de, bir İngiliz konsolosu, köle olduklarına inanılan birçok Çerkesin Rus pasaportuyla, Osmanlı İmparatorluğu'na göçmen olarak Trabzon'a geldiklerini bildiriyordu (FO 84/691/253, Brant'tan Palmerston'a, 8.7.47); FO 84/857/35-45, yazışma- Palmerston, Canning, Brant ve Stevens, 19-27.5.51.

36 Bkz. Shaw, *History*, c. II, ss. 115-6.

37 FO 84/*loc. cit.*

lerdir. Basra Körfezi'nde köle ticaretini yasaklayan 1847 fermanı ve Akdeniz ticaretiyle ilgili daha sonraki emirnamelerde özel olarak zenci köle ticaretinden söz edilmekteydi. Osmanlı yönetiminden taviz koparmak için hevesli olan ve çoğunlukla Osmanlı içişlerinin karmaşıklığından habersiz bulunan İngiliz memurları, zaman zaman bu tavizlerin gerçekte ne anlama geldiğini veya daha önemlisi ne anlama gelmediğini anlamaktan âciz kalıyorlardı. Tecrübeyle öğrenmek zorundaydılar ve bunu da becerdiler.

Sir Stratford, Ağustos 1851'de Âli Paşa ile bir görüşme sırasında Çerkes köle ticaretini gündeme getirdiğinde, kendisine bu ticaretin bastırılması için Osmanlıların herhangi bir eyleme geçmelerinin hiçbir şekilde mümkün olmadığı söylendi.[38] Bildirildiğine göre, Âli sorunun "çok hassas" olduğunu söylemişti. İzleyen üç yıl içinde Çerkes köle ticaretine ilişkin hiçbir şey yapılmadı.

Kırım Savaşı yüzünden İngiliz ve Fransız donanmaları, zayıf düşmüş Osmanlı donanmasıyla Ruslara karşı işbirliği yapmak için Karadeniz'e girdiler. Rusların denizdeki üstünlüklerini yitirmeleriyle, köle ticaretinin önündeki son engeller de kalkmış oldu. Çerkes ve Osmanlı köle tacirleri durumdan olabildiğince yararlandılar ve köle ticaretinde önemli artış olduğu bildirildi.

Canning bu bilgiyi aldıktan sonra, 29 Ağustos 1854'te, elçilik tercümanına Bâbıâli'ye gitmesini ve sert bir dille yazılmış bir protestoyu okumasını emretti. Büyükelçi, müttefik devletlerce iğrenç addedilen bu uygulamayı protesto ediyordu. Kaldı ki bu devletlerin İmparatorluğu desteklemek amacıyla Karadeniz'de kuvvet bulundurmaları köle ticaretinin arsızca canlanıp gelişmesi sonucunu vermişti. Sir Stratford şöyle bitiriyordu:

> "Ticarete izin verildiği veya göz yumulduğu sürece, uygulanabilecek kısıtlayıcı önlemler gevşekçe uygulandığı veya hiç uygulanmadığı sürece, Türk yetkililer haklı olarak eleştiriye açık olacaklar, var olan ittifakların ruhu ve sonuçlarıyla bağdaşmayan şekilde davranmakla suçlanmak tehlikesine maruz kalacaklardır. Bilmelidirler ki, Sultanın davasına duyulan ve şimdiye kadar İmparatorluğunu Rusya'nın pençesinden kurtaran şevkin, Hıristiyan Avrupa'nın her yerinde kırılmasına sebep olacaklardır."

---

38 FO 84/857/50-1, Canning'den Palmerston'a, 26.7.51.

Fransızlar da 3 Eylül 1854 tarihli, daha kısa ve daha az süslü bir yazıyla, Bâbıâli'ye durumdan hoşnut olmadıklarını bildirdiler.[39]

İngiliz ve Fransız protestoları 22 Eylül 1854 günü Meclis-i Vükelâ'nın önüne getirildi. Ertesi gün, Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, Meclisin karar ve görüşlerini sultana iletti.[40] Sadrazamın yazdığına göre, Rusların Gürcistan sınırında ve Çerkezistan kıyılarındaki mevzilerinden çekilmelerinden dolayı ve müttefik donanmaların harekâtının bir sonucu olarak, köle ticareti "Serbestiyet-i kâmile ile" sürdürülmekteydi. Sadrazam Çerkes ve Gürcüler arasında köle ticareti açısından bir fark olduğunu söylüyordu. Çerkeslerin çocuk ve akrabalarını köle olarak satmak gibi bir "âdet-i garibe"leri vardı, öte yandan Gürcüler ise, zor kullanılarak "çalınıyor" ve kendi istekleri haricinde köleleştiriliyorlardı. Ruslardan nefret ettikleri için, Gürcüler Osmanlı ordusuna gönüllü asker yazılmışlardı. Fakat erkekler görevlerinden dolayı uzaktayken, karıları ve çocuklarına Lazlar ve başkaları el koyuyor ve köle olarak satıyorlardı. Askerler evlerine dönüp ne olduğunu öğrendikleri zaman, askerlik konusunda fikir değiştiriyor ve orduya dönmeyi reddediyorlardı. Sadrazam bunun bilinen bir sorun olduğunu belirtiyor ve daha sonra görüşlerine şöyle son veriyordu: "Çerkesler İslam ümmetine mensupturlar (dolayısıyla yasal olarak köleleştirilemezler), ancak diğer dinlerin mensuplarını da, sanki mal veya hayvanmışlar gibi parayla alıp satmak da yasaklanmıştır." Bu aydınca belirleme, köle ticaretinin resmen lanetlenmesinin kalan yazılı en erken örneğidir.[41] Uygulamanın Müslüman Çerkesler bakımından dinsel nedenlerden dolayı, Hıristiyan Gürcüler bakımından da insani nedenlerden dolayı yasal olmadığı belirtilmiştir. Bu açıklama, muhtemelen, Meclis-i Vükelâ'nın dindar üyelerine hitap edebilmek amacıyla düzenlenmişti. Diğer tutucu üyelere de aşağıdaki tartışma sunuldu.

Sadrazam, köleliğin kaldırılmasının tüm medeni ulusların amacı haline geldiğini yazmaktaydı. İngiltere ve Fransa Atlantik köle ticaretinin bastırılması için büyük miktarlarda para harcamışlardı ve Karadeniz'de, Ruslara karşı Osmanlılara yardım amacıyla gönderdikleri donanmalarının gözleri önünde bu uygulamanın sürdürülmesini hoş görmeyeceklerdi.

---

39 Canning'in protestosu için bkz. Accounts and Papers, 1854-1855, c. LVI, ss. 810-2; Fransız protestosunun metni BA/İrade/Hariciye/5553, sadrazamın raporuna ilişik, 3.9.54.

40 *Ibid.*, sadrazam'dan sultan'a, 28 Zilhicce 1270/23.9.54.

41 Söylendiğine göre Sultan Abdülmecid Ocak 1851'de İngiliz elçiliği tercümanı huzurda iken köle ticaretini kötülemişti (bkz. aşağıda s. 123).

Böylece, eğer Avrupalı devletler bu konuda tatmin edilmezlerse İmparatorluk savaş ortasında güç durumda kalacaktı. Başka bir deyişle, Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, Meclis-i Vükelâ'ya, şu sırada Avrupa baskısına karşı konulamayacağını anlatıyordu.

Sadrazam, daha sonra tartışılacak değişik seçeneklerin ana hatlarını veriyordu. Ne köle ticaretinin toptan kaldırılması, ne de köle tacirlerinin tam bir hareket özgürlüğüne sahip olmaları isteniyordu. Avrupa baskısının azalması isteniyorsa bir şey yapılmalı ve kamuya açıklanmalıydı. Savaştan önce küçük ölçekte köle ticareti yapılabiliyorsa da şimdi durum çok farklıydı. Eğer hiçbir şey yapılmazsa yakında ticaretin toptan yasaklanmasından başka bir seçenek kalmayacaktı. Bundan dolayı, Avrupa devletlerini ve Gürcü halkını hoşnut etmek, ve gelecekte köle ticaretinin bütünüyle yasaklanması zorunluluğunu önlemek için Meclis-i Vükelâ aşağıdaki önlemleri almayı kararlaştırdı:

1. Batum Orduy-ı Hümayun komutanı Mustafa Paşa'ya iki talimat göndermek. Bunlardan biri hem alıcıya hem satıcıya şiddetli cezalar vererek Gürcistan'dan köle ticaretini yasaklayacaktı. Öbürü ise kumandana, çocukların ve akrabaların satılmasının insanlığa aykırı olduğu ve vazgeçilmesi konusunda Çerkeslere nasihat etmesini emredecekti. Mustafa Paşa'ya köle ihracı ve nakliyesinin durmasını sağlamak için önlemler alması, ayrıca Batum, Çürüksu ve yetkisi altında bulunan diğer yerlerdeki ordu subaylarına yeni düzenlemeleri bildirmesi talimatı verilecekti.

2. İstanbul'un (suriçi), Galata ve Beyoğlu'nun birçok caddesinde köleler açıkça satılmakta olduğu için, zaptiyeye, pazar ve gümrük yetkililerine, kölelerin açıkça satılmasını önlemeleri yolunda emirler gönderilecekti. Evlerde yapılan gizli ticaretin ihtiyatla izlenmesi gerekiyordu.

3. Hariciye nazırına, Meclis-i Vükelâ kararlarını, İngiliz ve Fransız elçiliklerine yazarak bildirmesi talimatı verilecekti.

İki gün sonra padişah, Meclis'in tavsiyelerini onayladı. Her iki elçiliğe de verilen mektuplarda, esir alınmış Gürcü kölelerin serbest bırakılacağı ve eğer isterlerse ülkelerine gönderilecekleri bildirildi. Ele geçirilmiş Çerkes kölelerin gelecekleri hakkında ise benzer bir bildirimde bulunulmuyordu. Avusturya elçiliğine de, Avusturya Lloyd kumpanyasının gemilerinde Çerkes ve Gürcü köle taşınmasının yasaklanacağı bildirildi.[42]

---

42 Sultan'ın onayı BA/*loc. cit.*, başkâtipten sadrazama, Selh-i Zilhicce 1270/25.8.54; Büyükelçiliklere mektuplar için bkz. BA/İrade/Hariciye/5601, Baş tercümana bir talimat, ek 2, sadrazamdan sultana, 7 Sefer 1271/30.10.54; *ibid.*, ek 1.

Sonraki aylarda hükümet talimatını uygulamak için müttefik ve Osmanlı deniz kuvvetlerinin işbirliği yapmaları konusunda düzenlemeler yapıldı. İngiltere, Karadeniz'deki filosunun köle ticaretinin bastırılmasına yardım etmesi için izin istedi. Osmanlı devleti öneriyi kabul ederek bu konuda hem Batum ordusu kumandanına hem de Trabzon valisine emirname gönderdi.[43] Benzer bir izin istemedikleri halde, emirname Fransızları da kapsamaktaydı, çünkü Sadrazam onların da konuyla İngilizler kadar ilgili olabileceklerini ve eğer dışlanırlarsa gücenebileceklerini düşünmüştü. Ne tür bir yardım beklendiği veya yardımın nasıl yapılacağı konusu belirlenmemişti. Bunun bölgedeki askeri kumandanların anlayışına bırakıldığı anlaşılıyor. Onlar da gerçekten uygun önlemler almaya çalıştılar.

Batum ordusu kumandanı Mustafa Paşa, ikisi Fransız ikisi de İngiliz filosundan olmak üzere dört buharlının, köle ticaretinin bastırılmasını sağlamak amacıyla Osmanlı denetimi altına verilmesini önerdi. Paşa böyle bir hareketin, köle ticaretiyle ilgili olmayan diğer alanlarda da Osmanlı ordusunun yararına olacağını düşünmekteydi. Ancak müttefikler beklenileceği gibi, bu görüşü reddettiler. Bunun haricinde Osmanlılar ile işbirliği yapmaya oldukça istekliydiler ve böyle de yaptılar.[44]

30 Ocak 1855 tarihinde, Mustafa Paşa, sadrazama Çerkes ve Gürcü köle ticaretine bir son verme yolundaki çabalarda ilerleme kaydedildiğini bildirdi.[45] Kumandanın yazdığına göre, Gürcülerin köle olarak satılmasını önlemek için, Trabzon valisine, Canik mutasarrıfına ve Sinop kaymakamına kesin emir gönderilmişti. Mustafa Paşa, bu yörelerdeki köle ticaretinde Gürcülerin ve esircilerin genellikle birlikte hareket ettiğini bildiriyordu. Sultanın emirleri halka okunmuş ve bölgedeki Çerkeslere, çocuk ve akrabalarını satmamaları için bazı ahlaki öğütler verilmişti. Mustafa Paşa, kaçırılan tüm kölelerin toplanarak kendisine gönderildiğini söylüyordu. Sınırdaki devriye kumandanlarına kölelerin geçişini önlemeleri emri verilmiş ve gizlenmiş kölelerin ortaya çıkarılması için araştırmalar

43 BA/Irade/Hariciye/5645, sadrazamdan sultana, 6 Rebiülevvel 1271/27.11.54; *ibid.*, ek 1, sadrazamdan Batum ordusu kumandanına ve Trabzon valisine, tarih yok, fakat İrade'nin 7 Rebiülevvel 1271/28.11.54'te verilmesinden hemen sonra olması mümkün.

44 BA/İrade/Hariciye/5790, sadrazamdan sultana, 12 Cemaziyülâhır 1271/2.3.55 ve Mustafa Paşa'dan sadrazama, 11 Cemaziyülevvel 1271/30.1.55; Accounts and Papers, 1854-5 c. LVI, s. 818, Stratford'dan Clarendon'a, 15.11.54; *ibid.*, ss. 819-21, yazışma - Clarendon, Stratford, Koramiral Bundas ve diğ. 8-9.12.54.

45 BA/İrade/Hariciye/5790, Mustafa Paşa'dan sadrazama 11 Cemaziyülevvel 1271/30.1.55.

yapılmıştı. Daha önce küçük ölçekte köle ticareti yapan Anadolu ordusu subaylarına bu uygulamayı bırakmaları emredilmişti. Mustafa Paşa sonuç olarak, Gürcü köle ticaretinin hemen tamamıyla bastırıldığını fakat Çerkezistan'daki istikrarsızlık ve kötü hava koşullarından dolayı (o sırada kış ortasıydı), Çerkes köle ticaretinin bastırılmasında pek başarı gösterilemediğini bildiriyordu.

Mustafa Paşa, bu raporla birlikte, Karadeniz'deki İngiliz ve Fransız filo komutanlarına göndermeyi düşündüğü Fransızca bir mektubun müsveddesini de merkeze göndermişti.[46] Batum ordusu kumandanı, köle ticaretinin bastırılması konusunda Bâbıâli'den gelen emirleri tamamıyla uygulayacağına söz verdikten sonra koramirallere şöyle yazmaktaydı: *"Je considère cette initiative de la Sublime Porte comme l'un des plus beaux faits de son alliance avec le gouvernements de S.M. L'Empereur des Français et celui de S.M. Britannique et je mets tout mon zèle à contribuer à la réalisation de ce progrès dans mon pays."* (Bâbıâli'nin bu girişimini, Majesteleri Fransız İmparatoru ve Majesteleri Britanya Kraliçesi'nin hükümetleriyle olan ittifakındaki en iyi işlerden biri olarak görüyor ve bu ilerlemenin kendi ülkemde gerçekleşmesine katkıda bulunmak için tüm gayretimi ortaya koyuyorum.)

Fakat Ocak 1855'te İngiliz gemilerinden birinin komutanı, üstüne, Osmanlıların köle ticaretini bastırmak için işbirliğine pek de fazla hevesli görünmediklerini bildiriyordu.[47] Bu komutana göre, Osmanlılar köle ve köle olmayanları ayırt edemediklerini ileri sürmekteydiler. Osmanlılara pek de sempati duymayan bir gözlemci olan Tuğgeneral (daha sonra birinci 'Kars Baronu') William F. Williams bir ay sonra İngiliz Dışişleri Bakanı Clarendon'a şöyle yazıyordu:

"Mustafa Paşa'yı Kars ordugâhını terk ederken ve kendilerini soyan, aç bırakan bu kişiyi selamlamak için sıra oluşturan askerlere yaltaklanırken gördüm; bir süvari birliğince korunan paşayı, güpe gündüz, iki Gürcü köle yakından izliyordu. Bu köleler paşanın ayrılmasından bir gün önce satın alınmıştı ve bu rezil ticaret ordugâhın her yanında yaygındı... Köleliği yasaklayan fermanlar hakkında yazılan ve söylenen her şey, suç ve acıya yalnızca istihza ekliyor."[48]

---

46 *Ibid.*, ek 2, Mustafa Paşa'dan Karadeniz'deki Fransız filosu komutanı olan koramirale (Fransızca metin), 21.12.54.

47 Accounts and papers, 1854-5, vol. LVI, s. 822 Kaptan Lord John Hay'den Tuğamiral Sir Edmund Lyons'a, 8.1.55.

48 *Ibid.*, s. 832, Williams'dan Clarendon'a, 6.2.55.

Öte yandan, aynı anda Erzurum'daki İngiliz konsolosu, kaçırılan bazı köleler adına kendisine başvurulduğunda, Kars valisinin epey yardımcı olduğunu yazmaktaydı.[49] Çerkes köle ticaretine ilişkin bir emir almamasına rağmen, vali, Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki olan İngiltere ve Fransa'ya duyduğu dostluktan ötürü konsolosa yardım edeceğini söylemişti.

O halde, Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin yasaklanmasının önemi neydi? Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticaretinin bastırılması gibi daha geniş bir kapsam içinde bu ne anlama geliyordu? Elde bulunan hem Osmanlı hem de İngiliz kaynakları, bize oldukça açık bir yanıt sağlayabiliyor. Osmanlılar açısından, bu politika, İmparatorluğun İngiltere ve Fransa'nın askeri ve siyasi desteğine bağımlı olduğu duyarlı bir dönemde, yalnızca Avrupa baskısını hafifletmek için benimsenmişti. Osmanlılar, aynı zamanda, savaşın önemli bir aşamasında Gürcü askerlerin Ordu-yu Hümayun'a katılmalarını sağlamak gereğini de duymuşlardı. O anda bu fedakârlığın önemsiz olduğu düşünülmüş, barış geri gelince belki de kaldırılacak bir savaş tedbiri olarak görülmüştü. Osmanlının beyaz köle arzının sürmesiyle ilgilenmesi herhangi bir şekilde azalmış değildi; gerçekte, Osmanlı hükümeti ticareti açıkça yapmanın uzun vadede zararlı olacağını ve yabancı devletlerin baskısını getireceğini anlamıştı. Şurası açıktır ki Osmanlılar, Çerkes ve Gürcü köle ticaretine karşı aldıkları tedbirlerle oldukça farklı bazı kuralların uygulandığı zenci köle ticareti arasında hiçbir ilişki görmemişlerdi. Bâbıâli, Çerkes köle ticaretine hacim olarak hiçbir şekilde ulaşmayan Gürcü köle ticaretini bırakmaya gönüllüydü. Böylece, politikayı uygulama izledi ve Gürcü ticaretini durdurmak için alınan önlemler, Çerkes ticaretine yönelik önlemlerden daha etkili oldu. Sonuçlar da gösterilen çabalara uygundu.

İngilizlerin durumu algılayışı epeyce farklıydı. Bu dönemde, İngiliz hariciyesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticaretinin bastırılmasını hâlâ tek boyutlu bir konu olarak görmekteydi. İmparatorlukta kölelik hakkında basite indirgenmiş bir görüş geçerliydi. Bir köle, rengi, geldiği yer veya kullanımı dikkate alınmaksızın bir köleydi. Doğal olarak Gürcü veya Çerkes tüm beyaz köleler aynı ve tek kategoriye giriyorlardı; İngiliz siyasetini belirleyenler durumun karmaşıklığının hiç farkında değildiler. Dil hakkında hiçbir bilgisi olmayan, Osmanlı kültürünü ve sosyal kurumlarını pek az anlayan Williams'ınki gibi raporlar, çoğu durumda İngiliz hariciyesinin yanlış kavramlarına temel oluşturmayı sürdürdüler. Adolphus Slade kralı boz-

49 *Ibid.*, ss. 829-31, Brant'tan Clarendon'a (ek ile), 10.2.55.

mayan bir istisnaydı. Fakat bu durum daha sonra değişecekti, Gordon'lar Elliot'lar ve Layard'lar henüz ortaya çıkmamışlardı.[50]

Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin yasaklanması, İngiltere'nin bu yöndeki en büyük başarısı olacaktı. Bundan sonra, İngiltere'nin bu tip ticarete karışma girişimleri reddedilmiş ve İngiltere gerçekle uzlaşmak zorunda kalmıştı. Buna karşılık, Afrikalı köle ticaretinin tümden yasaklanması için daha ileri ve yoğun eylem yolu açık bırakılmıştı.

50 İngiliz algılamaları ve tutumları üzerinde daha fazla bilgi için bkz. aşağıda Bölüm VIII. Slade için bkz. Lewis, *Emergence*, s. 125.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YASAKLAMA VE KABULLENİŞ

1850'LERİN SONUNDA KAFKAS VE AFRİKA KÖLE TİCARETİ

İngilizlerin görüşüne göre, köle ticaretinin bastırılışı konusundaki ilerlemeler bir merdivene benziyordu. Yapılması gereken, Osmanlıları merdiveni çıkmaya ikna etmek, kısıtlamadan yasaklamaya, yasaklamadan anlaşmaya geçişi sağlamaktı. Her basamak, daha yüksekte, daha etkili, fakat ulaşılması daha güçtü. 1850'lerin sonu, aslında ortada iki ayrı "merdiven" olduğunu gösterecekti. Afrika merdiveninde tırmanış, kısıtlamadan yasaklamaya, hatta gecikmeli de olsa daha ötelere gidecek, fakat Kafkasya merdiveninde Osmanlılar, İngilizleri yasaklama basamağında bırakacaklar, kısıtlamaya inecekler ve oradan, kendi usullerince yalnız devam edeceklerdi. Bu bölümde her iki "merdiven"deki gelişmeleri izleyeceğiz.

GİRİT VE YANYA'YA YAPILAN AFRİKALI KÖLE TİCARETİNİN YASAKLANIŞI

1855'e dek, İngiltere, Kuzey Afrika'dan Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan transit köle ticaretini tamamen bastırmaktansa sınırlama yollarını aradı. Fakat yılın başındaki bir politika değişikliğiyle, İngilizler çabalarını belirli vilayetler üzerinde yoğunlaştırmaya, bu vilayetlerden köle getirilmesinin veya kölelerin bu vilayetlerden geçirilmesinin bütünüyle durdurulmasını istemeye başladılar. Girit yoluyla faal ticaret yapıldığı hakkında verilen raporlar üzerine İngiliz dışişleri bakanı, Lord Stratford'a "Berber sahili ile Kandiye arasındaki zenci köle ticaretine bir son verilmesi için... Bâbıâli'yi sıkıştır-

mak..." konusunda talimat verdi. Mustafa Reşit Paşa buna derhal karşılık verdi ve 18 Mart 1855'te Trablus valisine bir mektup göndererek, Girit'e olan tüm köle ticaretini yasakladı.[1] Benzer bir başarı, birkaç ay sonra Trablus'tan Arnavutluk'a yapılan köle ticaretine ilişkin olarak kazanıldı.

Arnavutluk'a köle ithalatında bir artış olduğu konusunda raporlar, Haziran 1855'te İngiliz Dışişleri'ne ulaştı. Oysa İngiliz konsolosu, Yanya Valisi İzzet Paşa'yı, ticareti önlemek ve esircileri izlemekteki enerjik çabasından dolayı övüyordu. Avusturya büyükelçisinin desteklediği Lord Stratford sorunu Bâbıâli'ye getirirken, İzzet Paşa da, kendi hesabına, sadrazama yazıyor, yaptıklarının onaylanması ve daha ayrıntılı talimat gönderilmesi ricasında bulunuyordu. Artık sadrazam olan Âli Paşa, karşılığında valiye zenci köle ticaretine karşı aldığı önlemleri öven bir mektup yazdı. Âli Paşa'ya göre, atılan bu adımlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancılar gözünde saygınlığını artıracak ve çekilen acıları önleyecekti. Âli Paşa'nın mektubundan, Trablus'tan yapılan köle ticaretinin daha genel bir çerçevede yasaklandığı anlamı çıkarma girişimleriyse geri püskürtüldü. Hem Sadrazam hem de Hariciye Nazırı Fuat Paşa, Yanya valisine gönderilen talimatın yalnızca yerel uygulamalar için geçerli olduğunda ısrarlıydılar.[2]

Yanya'ya köle ticareti yasağı sürüyor gibi görünürken, 1855-56'da Girit'le ilgili aynı talimatın sürekli ihlal edildiği bildiriliyordu. 9 Temmuz 1856'da Trablus İngiliz konsolosu, Clarendon'a şöyle yazıyordu: "Lord Cenaplarına, paşanın hiç durmadan bu kötülüğü önlemeye çalıştığını bildirerek, hakkını teslim etmek isterim." Ancak, paşanın elinin altında yeterli imkân olmaması yüzünden kaçakçılık yaygındı.[3]

Belirleyebildiğim kadarıyla, şu anda Osmanlı arşivlerinde, merkezi hü-

---

1 Accounts and Papers, 1854-55, c. LVI, ss. 823-4, Clarendon'dan Stratford'a, 21.2.55; *ibid.*, s. 824, Stratford'dan Clarendon'a, 19.3.55.

2 Ticaretteki artış konusundaki raporlar için, bkz. FO 84/974/103-11, Saunders'dan (konsolos, Preveze) Stratford'a, 9.6.55; *ibid.*/118-20, Saunders'dan Stratford'a, 28.6.55; *ibid.*/99-101, Saunders'dan Clarendon'a, 30.6.55; Stratford'un protestosu ve İzzet Paşa'nın mektubu için bkz. *ibid.*/62-72, 77, yazışmo- Clarendon ve Stratford, 31.5-4.10.55; *ibid.*/126-7, Âli Paşa'dan İzzet Paşa'ya mektubun tercümesi, 19 Şevval 1271/15.7.55; Âli ve Fuad'ın tutumu için bkz. *ibid.*/77, Stratford'dan Clarendon'a, 4.10.55.

3 *Ibid.*/122-7, Saunders'dan Clarendon'a, 4.8.55; *ibid.*/162-3, Ongley'den (konsolos, Hanya) Clarendon'a, 13.7.55; FO 84/1000/126-8, Ongley'den Strotford'a 10.4.56; *ibid.*/9, Clarendon'dan Stratford'a, 26.4.56; *ibid.*/259-62, Herman'dan (konsolos, Trablus) Clarendon'a, 9.7.56; metinden alıntı FO 84/1000/259-62, Herman'dan Clarendon'a, 9.7.59.

kümetin Girit ve Yanya'ya yapılan köle ticaretini yasaklarken içten davranmadığı iddialarını doğrulayacak bir kanıt yoktur. Açık belge yokluğuna rağmen, Osmanlıların önemli bir müttefiklerini, yani İngiltere'yi, onun çok önem verdiğine inandıkları bir konuda biraz tatmin etmeye çalıştıklarını varsaymak makul görünüyor. Osmanlıların, Afrikalı köle ticaretine ilişkin bu gibi tavizleri, Çerkes köle ticaretini durduramadığı için kızgın olan İngiltere'yi sakinleştirmekte bir tür "emniyet supabı" gibi kullanmış olması da mümkündür.[4] Ayrıca hükümetin, İmparatorluğa ithal edilen zenci kölelerin acılarının olabildiğince azaltılmasını istediğinden kuşkulanmak için de hiçbir neden yoktur. Hem İngiliz hem de Osmanlı kaynaklarında bu tür duyguların anlatımlarıyla sık sık karşılaşıyoruz. Ancak, merkezi hükümetin çeşitli ferman ve talimatlarında açıklanan politikayla, taşradaki Osmanlı yetkililerinin bu politikayı uygulayışı arasında bir mesafe oluşmaya başladı ve zamanla daha da genişledi. Bu mesafe, istek, inanılırlık ve etkili denetim üzerine sorular sormamıza neden oluyor; bunları daha sonra ele alacağız.[5] Burada şu kadarını söylemek yeterli: Artan yabancı baskısıyla karşılaşan Osmanlı yönetimi, 1850'lerin ortasında kesinlikle Afrikalı köle ticaretinin bastırılmasına giden bir politika izlemeye başladı.

AFRİKALI KÖLE TİCARETİNİN BASTIRILMASI İÇİN ARTAN İNGİLİZ BASKISI

İngiliz baskısı 1855'in sonuna doğru yoğunlaştı. Osmanlı içişlerine açıkça karışmayı genellikle istemeyen Lord Clarendon,[6] ağustos ayında, Afrikalı köle ticaretine ilişkin olarak Stratford de Redcliffe'e şöyle yazmaktaydı:

> "Majestelerinin Hükümeti, Osmanlı gemileriyle sürdürülen ve anlaşıldığına göre Osmanlı yetkililerince korunan bu iğrenç ticaretteki artışı son derece büyük bir üzüntüyle gözlemlemektedir. Bu olayların önlenmesi için Bâbıâli'nin hiçbir önlem almadığı anlaşılıyor ve Majestelerinin Hükümeti, Türk Bayrağı'nın şerefine leke getirmekten ne kadar kaçınıyor olsa da, bu ticareti durdurmak ve

---

4 Daha sonra göreceğimiz gibi, 1855-56'da İngilizler, Çerkes köle ticaretine bir son verilmesi konusunda Bâbıâli'yi iknaya uğraşmışlardır.

5 Bakınız aşağıda, ss. 165-166, 170, 181-182, 189-190, 198.

6 Bkz. örneğin Harold Temperley, *England and the Near East: The Crimea* (London, 1964), ss. 487-8. İngiliz Hariciyesi içindeki tutum için bkz. aşağıda, ss. 207-217.

tacirleri izlemek amacıyla Akdeniz'e kruvazörler göndermek zorunda kalacaktır."[7]

Clarendon, Stratford'dan bu talimatın içeriğini Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya bildirmesini istedi. Kırım Savaşı'nı izleyen barış konferansı dolayısıyla Paris'te bulunan İngiliz dışişleri bakanı, herhangi bir gelişme sağlanamadığı için, Mart 1856'da bir kez daha Lord Stratford'a yazdı. Büyükelçiye şöyle talimat veriliyordu: "Türk hükümetine belirtiniz ki, barışın imzalanacağı şu anda, Bâbıâli, Majestelerinin Hükümeti ve İngiliz ulusunun hoşnut olması için köle ticaretini gerçekten sona erdirecek etkili önlemleri benimsemekten daha olumlu bir şey yapamaz."[8] Bu kez girişim daha başarılı oldu. Sadrazam Âli Paşa, bir ay sonra Trablus valisine, vilayete köle ithalinin tamamen önlenmesi emrini veriyordu. Paşa'ya göre, "Bu köle ticareti yalnız insanlığın gereklerine aykırı olmakla kalmayıp, dışardan bu konuda protestolar gelmesine de yol açıyor"du. Kölelerin vilayetten ihracı da yasaklanmıştı. Fakat Trablusgarp'taki koşullar sadrazamın emrinin uygulanmasını hemen tamamen olanaksız kılmaktaydı. Kıtlık ve salgın hastalık, pazar koşulları sebebiyle daha önceki aylarda sayıları artmış olan kölelerin bakımı için yapılan tüm girişimleri boşa çıkarmaktaydı. Köleler, erzak eksikliğinden dolayı vilayetin limanlarında telef olmaktaydılar. Vali, Bâbıâli'den yeni emrin uygulanmasının bir yıl geciktirilmesini istedi.[9]

İlerki aylar boyunca, Âli Paşa'nın emirlerinin birçok kez ihlal edildiği, Trablus, Rodos ve Çanakkale'deki İngiliz konsoloslarınca bildirilmekteydi.[10] Çanakkale ve Rodos, Midilli, Sakız, Kıbrıs adalarının mutasarrıflarına (bunların hepsi Trablus köle ticaretinin antrepoları idi) Bâbıâli tarafından bir talimat verilmediğinden, bu yöneticiler yetkileri altında bulunan

---

7 FO 94/974/31, Clarendon'dan Stratford'a, 9.8.55. Trablus'tan köle ticaretinin artması üzerine raporlar için bkz. FO 84/1000/236-41, Herman'dan Clarendon'a, 26.1.56.

8 FO 84/1000/5, Clarendon'dan Stratford'a, 13.8.56. Ayrıca bkz. *ibid.*/7-9, Clarendon'dan Stratford'a, 29.3.56.

9 *Ibid.*/53-4, Ali Paşa'nın Trablus valisine bir emrinin tercümesi, 19.4.56; *ibid.*/51-2 Trablus valisinden sadrazama bir mektubun tercümesi, 22.2.56; *ibid.*,/242, Herman'dan Clarendon'a, 28.4.56.

10 *Ibid.*/171-2, Cambell'den (konsolos, Rodos) Stratford'a 4.6.56; *ibid*/401-9, Stratford'dan Clarendon ve Fuat Paşa'ya, 10.7-29.9.56; *ibid.*/153-8, Calvert'ten (konsolos, Gelibolu) Clarendon'a, 9.11.56; *ibid.*/244-6, Herman'dan Clorendon'a 20.6.56; *ibid.*/293, Herman'dan Clorendon'a 26.12.56; *ibid.*/33-4, Clarendon'dan Stratford'a, 26.12.56; FO/1028/2-3, Clarendon'dan Stratford'a, 2.1.57; *ibid.*/65-70, Stratford'dan Clorendon'a 12.1.57.

limanlardan kölelerin geçişini önlemek için harekete geçemiyorlardı. Bunun Bâbıâli'nin gözünden mi kaçtığı yoksa Trablus valisine gönderilen emri tamamen etkisiz kılmak için hesaplanmış bir önlem mi olduğu, yoruma açıktır.

Pek az sonuç verse veya hiç vermese de, yasağın ihlalleri konusunda Bâbıâli'ye protestoda bulunmak, İngiliz elçisi için neredeyse monoton bir görev haline gelmişti. Trablus valisi, hükümetin arzusunu yerine getirebilmek için Eylül 1856'da yeni düzenlemeleri uygulamaya başladı. Köleler, ancak kadı huzurunda azat edildikten sonra gemilere bindirileceklerdi. Kendilerine azat belgesinin bir kopyası verilecek, başka bir kopya bindikleri geminin kaptanında bulunacak ve gidilecek limana ulaşıldığında yetkililere teslim edilecekti. Uygulamaya başlanmasından kısa bir süre sonra bu düzenlemelere uyulmadığı bildirildi.[11] Gerçekten de kaçamak yapma fırsatları kendilerini kolayca gösteriyordu.

Tamamen yabancı oldukları, dilini konuşmadıkları, âdetlerini bilmedikleri ve renklerinden ötürü bir bakışta tanındıkları bir çevreye götürülen köleler, köle satıcılarına itaat etmeyi sürdürüyorlardı. Köle satıcıları ise istedikleri zaman bu azat belgelerinden kolayca kurtulabiliyorlardı. Bir kez kaptanın işbirliği sağlandıktan sonra, köleler yolda uğranılan herhangi bir antrepoda indirilip satılmaktaydılar. İstanbul ve İzmir gibi limanlarda, azat edilen kölelerin gerçekten de serbest kalmalarını sağlayacak önlemlerin alınmayışından dolayı, sadrazamın emirleri kâğıt üzerinde kalmaya mahkûmdu. Ayrıca, Trablus'ta koşulların kötüleşmesi, gerçek açlık ve ölüm olasılıkları yüzünden, köleler de vilayetten çıkmayı en az kendilerini ihraç eden köle tacirleri ve yerel yöneticiler kadar istemekteydiler. Durumu bilmesi, duyduğu kızgınlığı ve hayal kırıklığını azaltmayan Trablus İngiliz konsolosu 1856'nın sonunda Clarendon'a şu açıklamayı yapıyordu: "Merkezi hükümetin emirleri, soğukkanlı bir cüretle, yerine getirilmediği gibi, İmparatorluğun bu uzak vilayetinde alay konusu da oluyor. Böylece, lordum, ya açıkça ihlal edilerek veya kitabına uydurularak Hatt-ı Hümayun'un[12] etkisi kesinlikle boşa çıkarılıyor."[13] Bâbıâli'nin emirleri

---

11 Valinin koyduğu kurallar için bkz. FO 84/1000/268-70, Herman'dan Clarendon'a 6.9.56; Girit'teki İngiliz konsolosu bir keresinde 26 zenci kölenin, kadının imzaladığı tek bir belge ile serbest bırakıldığını fakat bireysel azat belgeleri veya kopyalarının olmadığını bildirmişti (FO 84/1000/143-5, Ongley'den Clarendon'a, 23.12.56); *ibid*/289-91, Herman'dan Clarendon'a, 12.12.56.

12 Büyük bir olasılıkla konsolos sadrazamın talimatından bahsediyor, çünkü köle ticaretini yasaklayan ferman 2 ay sonrasına kadar çıkarılmamıştı.

13 FO 84/1000/281-5, Herman'dan Clarendon'a, 16.11.56.

bütünüyle uygulanmıyordu, buna rağmen, sadece böyle bir emrin verilmesi ve kısmen uygulanması bile, İngiltere için Akdeniz'deki Afrikalı köle ticaretinin bastırılması yolunda ilerleme demekti. Şimdi Hicaz'a bakarsak, bu önlemlerin ve Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin yasaklanmasının İmparatorluğun güney vilayetlerinde dikkatlerden kaçmadığını göreceğiz.

HİCAZ'DA KÖLE TİCARETİ VE ABDÜLMUTTALİB'İN AYAKLANMASI, 1855-1856

Osmanlılar 1855-1856 yıllarında kutsal topraklar üzerindeki hâkimiyetlerine açıkça, şiddetle ve ciddiyetle meydan okunduğunu gördüler. Çelişkinin kökü vilayet yönetimi ile Mekke Şerifleri arasındaki bıçak sırtı dengede gizliydi. Sultan tarafından atanmaları ve yetkilerinin belirlenmesine karşılık, bu saygın göreve gelenler, Osmanlı askeri ve idari varlığının zayıflığından ve nüfusun karmaşık kabile ve kent dokusundan yararlanarak, çoğunlukla büyük güç sahibi oluyorlardı. Osmanlılar vilayette kendi durumlarını korumak için kabile hiziplerini birbirlerine karşı kullanıyorlardı. Önde gelen Sünni devlet ve halifeliğin mirasçısı olarak kalmak açısından, Hicaz'ın denetimi İmparatorluk için hayatiydi.

İşbaşındaki Şerif Abdülmuttalib'e göre, Kırım Savaşı Osmanlıları zayıflatmış ve Avrupa devletlerine bağımlılıklarını artırmıştı; dolayısıyla onları Hicaz'dan çıkarmak için bir fırsat doğmuştu. Vilayetteki, özellikle Cidde'deki Avrupa ticari ve konsüler varlığının halkta yarattığı hoşnutsuzluğu sömürerek, 1855 yılı boyunca Osmanlıların Hicaz'daki yönetimini yıkmak için gizlice çalıştı.[14] Abdülmuttalib, köle ticaretinin, önemli ticari ve dinsel boyutlarıyla, etrafında Osmanlılara karşı kolaylıkla muhalefet oluşturabileceği bir konu olduğunu iyi biliyordu.

Çerkes ve Gürcü köle ticaretine karşı Osmanlılarca alınan önlemler hakkındaki bilgi Hicaz'a ulaşmıştı[15] ve Kuzey Afrika ticareti üzerindeki

---

14 Abdülmuttalib'in fırtınalı kariyeri için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri* (İstanbul, 1972), ss. 128-137. Abdülmuttalib'in ayaklanması sırasında Hicaz'da geçen olayların en ayrıntılı anlatımını Cevdet Paşa vermektedir. (*Tezakir*, no. 12, ss. 101-52). Bu anlatım Osmanlı arşiv malzemesine ve ayaklanmayı bastırmak için gönderilen Ferik Raşit Paşa'nın özel evrakına dayanmaktadır. Belgelerin birçoğu Cevdet Paşa tarafından bütün olarak aktarılmıştır ve Hicaz'daki Osmanlı-Arap ilişkilerine çok iyi ışık tutmaktadırlar. Anlatım, yüksek rütbeli bir Osmanlı memurunun bakış açısıyla yazılmıştır. Bu olaylar ve Hicaz köle ticareti sorunu için ayrıca bkz. Ochsenwald, özellikle ss. 118-19.

15 Bkz. yukarıda, ss.96-104.

kısıtlamalar, Afrikalı köle ticaretinin yasaklanmasının kaçınılmaz olduğu duygusunu yarattı. 1 Nisan 1855'te Cidde'nin ileri gelen bazı tüccarları, ulemanın önde gelenlerine ve Mekke Şeriflerine, bu gelişmeler karşısında duydukları derin kaygıyı anlatan bir mektup sundular.[16] Yazdıklarına bakılırsa, Süveyş kaymakamı, İstanbul'dan gelen talimata uyarak, gelecekte Hicaz'dan ihraç edilen tüm kölelerin geri çevrilmesi yolunda bir emir yayınlanmıştı. Tüccarlar, Tanzimat reformlarının bir parçası olarak, yakında tüm İmparatorlukta köle ticaretinin genel olarak yasaklanmasını sağlayacak bir fermanın çıkarılacağı dedikodusunun ortada dolaştığını söylüyorlardı. İthal edilen tüm kölelerin ihtida ettiği olgusu göz önünde tutulursa köle ticaretine getirilecek bir yasağın İslam karşıtı olacağını ekliyorlardı. Osmanlıların yapmayı düşündükleri iddia edilen diğer İslam karşıtı ve Batı'dan esinlenmiş reformlardan örnekler veren Cidde tüccarları, Mekke eşrafının bu politikaya müdahale etmesini istemekteydiler.

Bu mektup Mekke'de heyecan yarattı ve Abdülmuttalib'in güdümünde Osmanlı karşıtı çeşitli eylemlere neden oldu. Cevdet Paşa'ya göre bu mektup işini, muhalefet hareketine bir odak noktası sağlamak isteyen Şerif Abdülmuttalib'in kendisi başlatmıştı.[17] Abdülmuttalib daha sonra Reisülulema Şeyh Cemal'i, ayaklanma hakkında görüşmek üzere Taif'e çağırdı. Konuşma sırasında, söylendiğine göre Abdülmuttalib, Şeyh Cemal'e nasıl sona erersе ersin Kırım Savaşı'nın sonuçta İmparatorluğa yıkım getireceğini, dış borcun Osmanlıları ezeceğini anlatmıştı. Ayrıca Türkler aslında dönme (*mürted*) idiler fakat dönmeliklerini saklamayı tercih ediyorlardı, bunu da daha sonra açığa vuracaklardı. Şerif'in gözlemlediğine göre, savaş, Hicaz'ı onlardan kurtarmak için bir fırsat yaratmaktaydı; köle ticaretinin bastırılması da çok iyi bir "bahane"ydi. Şerif, yasağın henüz Hicaz'a teşmil edilmediyse de İmparatorluğun diğer her köşesinde uygulandığını ve yakında Hicaz'da da uygulanacağını iddia ediyordu. Abdülmuttalib, yine de, Hicaz'daki Osmanlı askeri varlığının normal olarak arttığı hac mevsimi geçinceye dek açık ayaklanmanın ertelenmesini önermekteydi. Bu arada kendini destekleyenleri örgütlemeyi sürdürdü.

Abdülmuttalib'in Osmanlı karşıtı faaliyetlerini, Bâbıâli hac mevsiminin bitişinden önce haber aldı. Yüksek rütbeli bir subay, Ferik Raşit Paşa, durumu araştırmak ve eğer gerekirse vilayeti teskin etmek için Hicaz'a gönderildi.[18] Şerif'in Osmanlı devletine ihanet ettiği kanıtlanırsa, Raşit Pa-

---

16 Cevdet, *Tezakir*, no. 12, ss. 102-3 (Mektup 13 Recep 1271/1.4.55 tarihlidir).

17 *Ibid.*, s. 103.

18 *Ibid.*, ss. 106-10.

şa'ya onu görevinden almak ve yerine o sırada İstanbul'da oturan selefi ve rakibi Muhammed İbn Avn'ı getirme yetkisi verilmişti. Raşit Paşa 25 Ekim 1855'te Cidde'ye ulaştı. Hac mevsimi bitmiş, vilayet ayaklanmaya hazırdı ve Abdülmuttalib Taif'te uygun anın gelmesini bekliyordu.

Raşit Paşa'nın Cidde'ye gelişinden iki gün sonra ve Hicaz valisi ile görüşmelerinin sonucunda Osmanlılar vilayette, Abdülmuttalib'in 1856 Haziranında toptan yenilgisiyle sonuçlanacak kesin bir politika izlemeye başladılar.[19] Raşit Paşa, Şerif'e bir uzlaşma mektubu gönderdiyse de, resmi cevap olarak yalnızca mektubun alındığı bildirildi. Doğrudan çatışma kaçınılmaz gibiydi. Vali, Mekke kaymakamına köle ticaretini yasaklayan bir emir gönderdi. Kaymakama bu emri mahkemede ulema ve eşrafın huzurunda okuması talimatı verildi; kaymakam 30 Ekim 1855'te emredildiği gibi yaptı, eşrafın hepsi işbirliği yapmak istediklerini belirttiler. Bu sırada Taif'teyken olaydan haberdar edilen Abdülmuttalib harekete geçmeye karar verdi.

Abdülmuttalib'in talimatı üzerine, Reisülulema Şeyh Cemal, köle ticaretinin yasaklanmasını Şeriat'a aykırı olduğu gerekçesiyle lanetleyen ve Türkleri "müşrik" olarak kötüleyen bir fetva yayınladı.[20] Türkler daha başka İslam karşıtı yenilikleri benimsemekle de suçlanıyor, kanlarının kıasa gerek duyulmaksızın dökülmesine (***heder*** edilmesine) izin veriliyor ve çocuklarının köleleştirilmesi yasallaştırılıyordu. Mekke eşrafı etrafını sardıkları kadı ve kaymakama hakaret ettiler ve fiziki saldırıda bulundular. Kadı köle ticaretinin yasaklanışına karşı bir ilamı imzalamak zorunda bırakıldı. Kalabalık, kentin her yanında Osmanlı garnizonlarına ve yabancı devletlerin bazı *protégé*'lerine saldırdı. Mekke sokaklarında Osmanlılara karşı bir cihat ilan edilmişti. (*'Cihad ala 'l-Nasara ve'l-müşrikin ya mu'minûn'* - Ey inananlar, Hıristiyanlara ve çoktanrılılara [müşrik] karşı cihat [ilan ediliyor])

Hicaz'ın değişik yerlerindeki çatışmalar ve Osmanlıların ayaklanmayı bastırışı bizi burada ilgilendirmiyor.[21] Bizi burada ilgilendiren bu olaylar-

---

19 *Ibid.*, ss. 110-1.

20 *Ibid.*, s. 101.

21 Ayrıntılı bir tasvir Cevdet'te bulunabilir, *Tezakir*, no. 12, ss. 112-51. Cidde'deki İngiliz ve Fransız konsoloslarının anlatımı için bkz. MAE/Corr. Pol. and Cons./Turquie/Djeddah/c. 1 (1841-57) ss. 190-1, Dequié'den (konsolos, Cidde) dışişleri bakanına, 4.11.55; ss. 192-5, Dequié'den dışişleri bakanına, 9.11.55, ss. 201-7, Beillaire (Gérant, Cidde) dışişleri bakanına, 7.12.55; ss. 276-82, Lavalette de Montbrun'dan (Konsolos, Cidde) dışişleri bakanına, 15.5.56; ss. 283-8, Lavalette'den dışişleri bakanına, 29.5.56; FO 195/375, Page'dan (vekâleten Cidde konsolosu) Cumberbatch'a (başkonsolos, İstanbul), 13.11.55, Page'dan Stratford'a, 4.8.56; FO 78/1170, Rapor no.14, Strotford'dan Clarendon'a, 4.1.56.

da köle ticaretinin oynadığı rol ve her iki tarafın kendi amaçlarını gerçekleştirmek için bunu ne ölçüde kullandığıdır. Bu açıdan, Abdülmuttalib'in bunu kullandığı açıktır ve pek sorun yoktur. Abdülmuttalib, halkı köle ticareti yasağına karşı kışkırtmanın kolay olacağını iyi bilmekteydi. Hicaz'daki köle ticareti bir zamanlar kârlı bir iş ve çabuk alevlenen bir dinsel konuydu; köleliğe İslam'da izin verilmiş ve Müslümanlara, Allah'ın izin verdiğini yasaklamamaları bildirilmişti. Bu ve benzeri reformlar Avrupa'nın baskısına atfediliyor, Cidde'deki İngiliz ve Fransız varlığından dolayı Osmanlılar suçlanıyor, bu varlıktan duyulan huzursuzluğu şerif fiilen harekete geçiriyordu. Osmanlılar tarafında işler daha karmaşıktı.

Cidde'deki İngiliz konsolos vekili, ayaklanmanın bastırılışından sonra, Bâbıâli'nin köle ticaretini Hicaz'da Abdülmuttalib'i lekeleyecek ve azlini sağlayacak bir rahatsızlık yaratmak için kullandığını ileri sürüyordu.[22] Bu iddia belki abartılmış olabilir, fakat tamamen göz ardı edilemez; çünkü İstanbul'un köle ticaretine karşı emri ve özellikle zamanlaması pek çok soruya neden oluyor. Bunlara şu anda ancak sınırlı yanıtlar verebilirim. Bu emrin orijinali Osmanlı arşivlerinde bulunamadığı gibi, tercüme kopyaları da Fransız ve İngiliz arşivlerinde bulunamadı. Eğer bu emir, Hicaz köle ticaretini engellemek için Osmanlının gösterdiği gerçek bir çaba olsaydı, Afrikalı köle ticareti yüzünden artan İngiliz baskısını biraz olsun hafifletmesi ümidiyle Bâbıâli'nin böyle bir emir çıkardığını İngilizlere bildirmesini beklemek de mantıklı olurdu. Bu hiçbir zaman yapılmadı. Bununla birlikte şu anda, Osmanlı hükümetinin 1855 sonunda daha yüksek bir amaç gütmeksizin ve yalnızca uygulamaya bir son vermek niyetiyle Hicaz köle ticaretinin yasaklanmasını emrettiği olasılığını bir kenara bırakmamızı sağlayacak bir belgeye sahip değiliz.

Daha önce gördüğümüz gibi, bu dönemde Osmanlılar, İngiliz baskısına isteksizce de olsa boyun eğmeye başlamışlardı ve Akdeniz'de Afrikalı köle ticaretinin çeşitli yönlerine ve yollarına sınırlamalar getiriyorlardı. Bir yıl önce de Çerkes ve Gürcü köle ticaretini yasaklamayı kabul etmişlerdi. Bununla birlikte kaydetmeliyiz ki, Bâbıâli ile olan görüşmeler sırasında, İngiltere Hicaz köle ticareti sorununu gerçekten de gündeme getirmemişti. Fakat bu örnekte Osmanlıların gerçekten kölelik karşıtı duygularla hareket ettiklerini varsaysak bile, bu yeni girişimleri kısa ömürlü oldu. Çünkü Mekke'nin yeniden ele geçirilişinden sonra, ayaklanmacıları kazanmak çabasıyla Şeyhülislam, Mekke eşrafına uzlaşmacı bir mektup gön-

22 FO 195/375, Page'dan Stratford'a, 4.8.56

dermişti.[23] İddiaya göre mektup, diğerlerinin yanı sıra, Osmanlıların köle ticaretini yasaklama konusunda herhangi bir niyeti olduğunu da yalanlamaktaydı. Bu yüzden, daha önceki talimatla açık bir çelişkiye düşmemek için, mektup eşrafa özel olarak gönderildi ve kamuya açıklanmadı.

Peki, neden Osmanlılar, Abdülmuttalib'in Hicaz ayaklanmasını bastırmaya çalışırken köle ticaretini çekişme sebebi yaptılar? Belki Osmanlıların bu seçimi yapmasına, Şerifin serbest köle ticaretini Osmanlı karşıtı kampanyasının başlıca nedenlerinden biri yapmaya karar vermesi yol açmıştı. Raşit Paşa Cidde'ye geldiğinde, Bâbıâli'nin talimatıyla hâlâ şerif ile anlaşmaya hazırdı. Paşanın önerisi görmezden gelinince, Osmanlılar bir güç gösterisinin kaçınılmazlığını anladılar. Bu koşullar altında, Abdülmuttalib'i, değiştirilmesini haklı kılacak açık bir itaatsizliğe sevk etmeyi yeğlediler. Kölelik karşıtı önlemleri uygulamak için yapılacak herhangi bir girişimin şerifi eyleme itecceği kesindi. Bundan dolayı, valinin Mekke kaymakamına gönderdiği talimatın tam bunu amaçlaması mümkündür. Gerçekten de beklenen sonucu vermiştir.

Her durumda, 1855-1856 olayları, Hicaz köle ticaretinin gerçekte ne denli duyarlı bir konu olduğunu kuşkuya yer bırakmayacak biçimde kanıtlamaktaydı. Kutsal topraklara barış geri dönünce, köle ticaretinin müdahale olmaksızın yeniden başlamasına izin verildi.[24] 19. yüzyıl boyunca Kızıldeniz ve Hicaz, köle ticaretinin en zor bastırıldığı alan oldu; o kadar ki Afrikalı köle ticaretinin 1857 yılında genel olarak yasaklanışı sırasında, Hicaz özel durum olarak kabul edilip yasak dışı bırakılmıştı.

AFRİKALI KÖLE TİCARETİNİN GENEL YASAKLANIŞI,1857 FERMANI

Mustafa Reşit Paşa, 1 Kasım 1856'da, Âli Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirildi. Sadrazam, Afrikalı köle ticareti konusunda hemen girişimde

---

23 Cevdet, *Tezakir*, no. 12, ss. 133-5 (Arapça metin), 136-8 (Türkçe çevirisi), mektup 3 Cemaziyülevvel 1272/11.1.56; *ibid.*, s. 139.

24 İlgili bir gelişme, yönetim açısından Hicaz Vilayetine bağlı Massava'da patlak veren bir ayaklanmadır. Burada da birtakım eski anlaşmazlıkların var olduğu ve köle ticaretinin yalnızca katalizör olduğu anlaşılıyor. Kaymakamın, başlıca geliri kölelerden alınan gümrük olan hazineyi yasağın kuruttuğunu söylediği bildirilmiştir. Kaymakam bu yüzden hükümetin havalelerini ödemeyi reddediyordu. Mart 1856'ya kadar bir anlaşma sağlandı ve böylece köle ticareti yeniden başladı (MAE/loc. cit., ss. 201-207, Beillaire'den dışişleri bakanına, 7.12.55; *ibid.*, ss. 245-9, Beillaire'den dışişleri bakanına, 17.2.56; FO 195/375, Plowden'den (konsolos, Massava-Etiyopya'da sorumlulukları var) Stratford'a, 17.2.56; *ibid.*, R. Barroni (Massava) Stratford'a, 12.5.56; *ibid.*, Page'den Stratford'a, 31.5.56)

bulunan Stratford de Redcliffe'e, sorunun Meclis-i Vükelâ'da "çabuk ve olumlu" görüşüleceği sözünü verdi. Yıl henüz sona ermeden, Lord Stratford'a, Meclis-i Vükelâ'nın zenci köle ticaretini bastırmak için önlemler almayı kabul ettiği gizlice haber verildi. Bâbıâli bir ay sonra, sultanın bu yolda bir ferman çıkardığını İngiliz Elçiliği'ne bildiriyor ve bu adımın "aslında zenci köleliğinin kaldırılması ilkesinin kabul edilmesinde bir başlangıç" olarak atıldığını ekliyordu. İlk metni Trablus valisine gönderilen ferman 27 Ocak 1857 tarihini taşıyordu.[25]

Sultan Abdülmecit'in Mısır, Trablusgarp ve Bağdat valilerine gönderdiği bu ferman, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki köle ticaretinin bastırılması tarihinin başlıca köşe taşlarından biridir. Ferman, Orta Afrika'dan Osmanlı vilayetlerine gelirken kölelerin çektiklerini anlatmakla başlamaktaydı. Kölelerin pek çoğu çöllerde ölürken, Akdeniz'in daha serin iklimine alışkın olmayan diğerleri zatürree ve diğer hastalıklara tutuluyorlardı. Sultan bu durumun ve özellikle köleler arasındaki pek çok çocuğun yaşama zevkinden yoksun bırakılmasının, insani ilkelere aykırı olmasından dolayı, zenci köle ticaretinin toptan ve sürekli yasaklanmasının gerekli olduğunu belirtmekteydi. Fermanın alınışından sonra, yukarıda adı geçen eyaletlerden hiçbir köle çıkmayacak ve yasak tüm köle tacirlerine bildirilecekti. Uzak yörelerde bulunan tacirler için sekiz haftalık bir ek süre tanınıyordu. Bu sürenin sonunda onlara da Osmanlı topraklarında kölelerini satmalarına izin verilmeyecekti. Bundan sonra kendileriyle birlikte köle getiren tacirler, bu köleleri azat etmeye zorlanacaklardı. Suçun ilk işlenişinde bir yıl ve sonra her yenilenişinde ek bir yıllık hapis cezaları konulmuştu.

Azat edilen kölelerin kendi ülkelerine dönüşleri güvenli görülmediğinden, Sultan, bunlara uygun barınma ve beslenme koşulları sağlanarak Osmanlı İmparatorluğu'nda sürekli yerleşmelerinin kolaylaştırılmasını emrediyordu. Yalnızca fermanın çıkarılmasından sonra ithal edilen kölelerin azat edilmeye hak kazandığı açıkça belirtilmişti. Diğer tüm zenci köle-

---

25 FO 84/1000/73-5, Stratford'dan Clarendon'a, 8.12.56; *ibid.*/86-7, Stratford'dan Clarendon'a, 29.12.56; FO 84/1028/79-84, Bâbıâli'den İngiliz elçiliğine nota, 29.1.57; Osmanlıca metin -BA/Yıldız/K33/73/1403/91, çeviri- FO 84/1028/106-13; Trablus valisine ferman 1 Cemaziyülâhir 1273/27.1.57 tarihlidir; diğerlerinin hepsinin tarihi 15 Cemaziyülâhir'dir (bkz. BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/16623, ek 70). Sadrazamdan valilerin her birine, fermanla birlikte bir de mektup gönderilmişti. Bu mektup özellikle sultanın emirlerine uyulmasını söylüyor ve onlan neredeyse kelimesi kelimesine yineliyordu. Mektupların metni BA/İrade/loc. cit., ek 14, sadrazamdan Trablus valisine, 27 Cemaziyülâhir 1273/22.2.57; çevirisi FO 84/1028-114-9'dadır.

ler ancak sahiplerinin isteğine bağlı olarak serbest bırakılabileceklerdi. Kölelerin açıkça satışı yasaklandığına göre, sahiplere kölelerini "uygun biçimde, yani âlicenaplıkla" elden çıkarmaları salık veriliyordu.[26] Deniz yolculuğu sırasında yakalanan köleler İstanbul'a götürülecek ve orada özgürlüklerine kavuşturulacaklardı.

Ferman ayrıca Akdeniz adalarında da yürürlüğe konacaktı, fakat iyice duyurulmasının sağlanması için burada altı haftalık bir mühlet tanınmaktaydı. Aynı nedenden ötürü, Basra Körfezi bölgesi için de üç aylık bir erteleme süresi belirlenmişti. Hicaz, köle ticareti yasağının dışında bırakılmıştı, çünkü buranın kurcalanmayacak kadar duyarlı ve tehlikeli olduğu düşünülmekteydi.

Ferman İngiltere'ye, uzun süre peşinde koştuğu ve üzerinde Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticareti karşıtı politikasını biçimlendireceği yasal ve ahlaki temeli sağlamaktaydı. İngilizler, bundan sonra fermana sürekli gönderme yapacak ve bütünüyle uygulanmasını isteyeceklerdi. Osmanlı cephesinde duygular oldukça karışık olmalıydı. Tanzimat döneminde ilan edilen birçok reform içinde, ki bunlardan bazıları Şubat 1856 Islahat Fermanı gibi çok yakın tarihliydi, Afrikalı köle ticaretinin yasaklanması belki de Osmanlıların en az anladığı ve özümsediği reformdu. Yine de fermanda ifade edilen insancıl duyguların samimiyetinden kuşkulanmak için bir neden yoktur; sultan ve nazırları (ve genel olarak bu konudaki İslam kanunları) kölelere karşı zalimce davranılmasını her zaman lanetlemişti. Yine de, İngiliz baskısına boyun eğerek 1857 fermanını ilan eden Osmanlıların, ilke olarak karşı olmadıkları bir uygulamayı ilga etmeleri izleniminden kurtulmak güçtür.

Ferman, köle ticaretiyle ilgili konularda, kapıları İngiliz müdahalesine açık bırakmaktaydı. Aşağıdaki sayfalarda gösterilmeye çalışılacağı gibi, 1850'lerin sonlarına kadar hem Afrikalı hem de Çerkes köle ticaretini kapsayan bu müdahale, yasak sonrası dönemde, Osmanlılarca ancak zenci köle ticaretine ilişkin olduğu sürece hoşgörüyle karşılanmıştır. Bununla birlikte İngilizler de işin peşini kolayca bırakmadılar.

---

26 Bu, uzun hizmetten sonra yeniden satmak yerine kölelerini azot etmeleri için ince bir teşvik olabilir. Fermanla birlikte İngiliz elçiliğine gönderilen bir açıklama notasında, Bâbıâli, imparatorlukta kölelerin 2-3, en çok 8-10 yıl sonra azot edilmelerinin âdet olduğunu belirtmekteydi. Böylece hükümet, köle ticaretinin yasaklanmasıyla, imparatorlukta köleliğin tedricen ortadan kaybolacağını iddia ediyordu. (FO 84/1028/79-84, Bâbıâli'den Stratford'a, 29.1.57).

ÇERKES KÖLE TİCARETİ VE UZLAŞMA

Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin yasaklanışından sonra, İngilizler Bâbıâli'nin kararının gerçekten yürürlüğe konmasını sağlayacak bir ivme kazanmaya çalıştılar. Lord Stratford, Osmanlılara daha Mart 1855'te, Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin bastırılması için İngilizlerle bir anlaşma yapmalarını önerdi. Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, Stratford'u hemen geri çevirdi. Dolayısıyla ertesi yıl Osmanlı topraklarına giren Çerkes köle sayısındaki artış şaşırtıcı değildi. 1856-1857'de İstanbul pazarının artık doyduğu ve fiyatların daha önce görülmedik derecede düşük bir düzeye indiği bildiriliyordu. Hükümet emirlerinin yaygın olarak ihlal edildiği söylenmekteydi. Serbest bir göç politikası altında, Avrupalı gözlemci veya gönülsüz Osmanlı memurunun kolayca fark edemeyeceği pek çok kölenin ülkeye girişine izin veriliyordu. Rus büyükelçisinin İngiliz meslektaşına anlattığına göre, Rusya Çerkesler ile uzayan savaştan ötürü, o sırada köle ticaretine karşı "kayıtsızdı". Elçinin söylemediği ise, Kafkasların boşalmasından dolayı Rusların muhtemelen pek sevinmiş olmalarıydı, ki sonraları bunu daha saldırganca ve silah gücüyle teşvik edeceklerdi.[27]

Londra'da Köleliği Önleme Derneği, Avam Kamarası'nda bir soruyu yanıtlarken hükümetin Karadeniz köle ticareti konusundaki girişimlerinin tamamen başarılı olduğunu söyleyen Lord Palmerston'u şiddetle eleştiriyordu. *Anti-Slavery Reporter* 1 Nisan 1856'da şunları yazıyordu:

> "Söylemekten üzüntü duyuyoruz ki, Lord Palmerston yanıtıyla kamuoyunda çok yanlış bir izlenim oluşturmayı hesaplamıştır. Herhangi bir kişi, bu yanıttan, Karadeniz'in doğu kıyısından yapılan köle ticaretinin, yani Gürcü ve Çerkeslerle ilgili ticaretin bastırılmış olduğu sonucunu çıkarabilir. Ancak şimdi, parlamentoya köle ticareti üzerine sunulan son belgelerden yapacağımız alıntılarla kanıtlayacağımız gibi, durum maalesef böyle değildir. Şu halde, çaresiz iki şey tahmin edebiliriz: Lord cenapları Mr. Bigg'in sorusunu ya olgulardan habersiz yanıtlıyor ya da doğru olmadığını bildiği şeyleri söylüyor."[28]

---

27 FO 84/974/58, Stratford'dan Clarendon'a, 22.3.55; İstanbul pazarının durumu için bkz. ASR, 3rd series, c. IV (1856), s. 202; ihlaller hakkındaki raporlar, FO 84/974/82-3, Stratford'dan Clarendon'a, 13.10.55; ve FO 84/1028/210-2, Stevens'don (vekâleten Trabzon konsolosu) Stratford'a 8.10.57; Rusların tutumu için bkz. FO 84/1028/121-40, yazışmo-Stratford, Stevens ve Cumberbatch (konsolos, İstanbul), 19.8.57.

28 ASR, 3rd series, c. IV (1856), ss. 81-2.

İngiliz büyükelçisi, 1857 boyunca Çerkes köle ticareti konusunda Bâbıâli'ye birçok kez başvurmasına rağmen bir sonuç elde edemedi. Mustafa Reşit Paşa ve Hariciye Nazırı Âli Paşa, yasağın savaş zamanına özgü olduğu yanıtını hiç değiştirmiyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin özel ve yumuşak yapısını vurguluyor ve bu işe herhangi bir biçimde karışılmasına izin vermiyorlardı.

Şubat 1857'de, Lord Stratford, Kont Clarendon'a şöyle yazmaktaydı: "... kanunun şimdiki gibi ihlal edilmemesini sağlamak için bu elçiliğin çabalarıyla ne kadar az şey yapılabildiğini itiraf etmek küçük düşürücü. Yasağın kendisi, büyük ölçüde bizim etkimizin bir sonucuydu, fakat şartların bunca karşı olmasına rağmen uygulanması, diplomasinin gücünü pekâlâ aşabilir... Şu anki durumda (ihlalleri) Bâbıâli'ye iletmekten öte ne yapacağımı bilemiyorum..." İngiltere'nin etkisinin sınırına ulaştığı ve daha fazla ödün koparmak için ısrar edemeyeceği anlaşılmıştı; Osmanlılar ayak diriyordu. Aynı yılın aralık ayında, Lord Stratford, ancak Fransa ile ortak, güçlü bir protestonun, Bâbıâli'nin tutumunu değiştirebileceğini gözlemliyor ve şöyle ekliyordu: "Böyle bir işbirliğinin bile etkinliğini garanti edemem."[29]

Çabaları boşa çıkan İngiltere, zamanla, Çerkes köle ticaretine yalnız kendisinin karşı çıktığını anladı. Gürcü köle ticareti hemen tamamen ortadan kalktığı için Çerkes köle ticaretiyle ilgili herkes, ticaretin sürmesini istiyordu. Satıcı, alıcı ve köle, köle ticaretinin sürmesini desteklemede birleşmişlerdi. Ruslar durumdan ancak fazlasıyla mutluyken, Fransızlar da, her zaman olduğu gibi, köleliğin etkili biçimde bastırılmasının mümkün olup olamayacağı konusunda çok gerçekçiydiler. İşlerin gidişatından haberdar olan Palmerston, 6 Kasım 1857 tarihli bir notta şunları belirtiyordu: "Çerkeslerden işittiğimiz tek yakınma, bizim köle ticaretini durdurma girişimlerimiz konusundaydı." Kısa süre sonra, Dışişleri Bakanı Lord Clarendon, Bâbıâli ile köle ticaretine ilişkin ilerideki görüşmelere dayanak noktası olacak bir politikayı nihayet geliştirdi. Clarendon, Lord Stratford de Redcliffe'e şöyle yazmaktaydı: "Bu ticarete bir son vermesi için Türk hükümetini zorlamayı sürdürmek yararsız; belki de, Türkiye'deki Afrikalı

---

29 İngiliz başvuruları için bkz. FO 84/loc. cit.; FO 84/1028/96-101, Stratford'dan Clarendon'a, 26.2.57; *ibid.*/158-65, Stratford'dan Clarendon ve Simmons'a, 21-22.6.57; *ibid.*/176-88, Stratford'dan Clarendon'a, 12.8.57; *ibid.*/204-8, Stratford'dan Clarendon'a, 21.10.57; *ibid.*/236, L. Moore (tercüman) Stratford'a, 29.10.57; *ibid.*/231-2, Stratford'don Clarendon'a, 30.10.57. Alıntılar; *ibid.*/96-101, Stratford'dan Clarendon'a, 26.2.57 ve *ibid.*/231-2 Stratford'dan Clarendon'a, 30.10.57.

köle ticaretinin bastırılması için çalışmalarımıza devam etmek, ileride bir şeyler başarmak açısından daha iyi bir politika olur."[30]

Osmanlılar, İngiliz baskısına ödün vermeden direndiler ve sonunda başardılar. Bu direniş, Çerkes köle ticaretinin Osmanlı toplumu için ne kadar önemli olduğunu göstermekteydi. Bu ayrıca İngiltere'nin, İmparatorluğun hassas içişlerine karışabilmesinin bir sınırı olduğunu iyice fark etmesini sağladı. Lord Stratford'un iyi bilinen müdahaleci yaklaşımını göz önünde tutarsak[31], onun durumu ilk anlayan olması ve kabullenmesi özellikle dikkat çekicidir. İngiltere'nin, köle ticaretinin bastırılması için Osmanlıları zorlamayı sürdürdüğü bir gerçektir. Fakat 1857'den sonra bu baskı esas olarak Afrikalı köle ticaretine ve seyrek olarak da Çerkes köle ticaretine yöneltilmiştir. Bu sonuncusu tamamıyla Osmanlı inisiyatifine bırakılmış ve göreceğimiz gibi, Bâbıâli gerektiğinde harekete geçmekten çekinmemiştir. Ayrıca, Gürcü köle ticareti 1850'lerin sonunda iyice azalmakta olduğu için, Çerkes ve Gürcü köle ticaretinden çok, Çerkes köle ticaretinden söz ediyor olacağız.

GÜRCÜ KÖLE TİCARETİNİN GERİLEYİŞİ

Mayıs 1857'de Lazistan mutassarıfı, sadrazama, Gürcü köle ticareti yeniden canlanmasından dolayı Batum Rus konsolosunun yakındığını anlatan bir rapor gönderdi.[32] Rus konsolosu Çürüksu kazasından bazı kişilerin Gürcistan sınırını geçtiklerini, çocuk kaçırdıklarını ve Osmanlı toprağına dönünce köle olarak sattıklarını defalarca belirtmişti. Sorun, mutasarrıfa havale edilmiş, o da konuyu gözden geçirerek kendi gözlemlerini sadrazama bildirmiş ve talimat istemişti.

Mutasarrıfın belirttiğine göre, Çürüksu'dan birtakım "edepsiz" kişilerin, pek seyrek de olsa, Gürcü çocuklarını alıp sattıkları doğruydu fakat çocuk kaçırma olayı yoktu. Mutasarrıfa göre aslında pek çok Gürcü aracı olarak çalışıyor ve Çürüksulu tüccarlara köle satıyorlardı. Yetkililer bu ticareti iyi bildikleri için, yakalanma korkusu esircileri köleleri olabildiğince çabuk ve düşük bir fiyata satmaya itiyordu. Köleler daha sonra dağ yollarıyla Erzurum, Harput ve Arap vilayetlerine götürülüyorlardı. Sorgulandıklarında, ticaretle ilgili tüm kişiler, herhangi bir ilişkiyi kabul etmiyor-

---

30 Alıntılar *ibid.*/221-3, Palmerston, 6.11.57 ve *ibid.*/47-8, Clarendon'dan Stratford'a, 12.1.57.

31 Harold Temperley, *England and the Near East: the Crimea* (Londra, 1964), ss. 223 vd; Stanley Lane-Poole, *The Life of Stratford Canning* (Londra, 1888), özellikle c. II.

32 BA/İrade/Hariciye/7672, ek 2, Lazistan Mutasarrıfı Mahmut Paşa'dan sadrazama, 13 Ramazan 1273/7.5.57.

lardı. Bu durumu göz önünde tutan mutasarrıf, bölgedeki subaylar ve Erzurum, Harput, Çıldır'daki hükümet memurlarına, Gürcü köle ticareti yasağının denetlenmesi ve uygulanması emrinin verilmesini öneriyordu. Mutasarrıf ayrıca, Rus örneğinin izlenerek, sınırın Osmanlı yakasında da nöbetçi kulübeleri yapılmasını, esirci ve kölelerin geçişi hakkında kesin bilgi alınmasını ve geçişlerin önlenmesini salık veriyordu.

Sadrazam, mutasarrıfın raporunu Osmanlı Orduy-ı Hümayun başkomutanı olan seraskere göndererek görüşünü sordu. Dâr-ı Şûrây-ı Askerî, mutasarrıfın önerilerini gözden geçirdi ve kabulüne karar verdi. Seraskerin yazdığına göre, Anadolu'nun doğu sınırının işaretlenmesi tamamlandığında, nöbetçi kulübeleri yapılacak ve askerler nöbet tutacaktı. Bu arada, yerel yetkililer, yasağın daha fazla ihlal edilmesini önlemek için sınıra nöbetçi tayin etmeliydiler. Sultan, sadrazamın teklifi ile bu önlemleri 7 Ağustos 1857'de onayladı.[33]

Böylece Osmanlı yönetiminin, ilk kez Eylül 1854'te benimsenen ve Gürcü köle ticaretini bastırmayı amaçlayan politikayı sürdürdüğü görülüyor. Ruslar, Çerkezistan'daki stratejilerinin aksine, Gürcistan'ı boşaltmak ve yeniden iskân etmek istemedikleri için Gürcü köle ticaretine karşı çıkıyorlardı. Aynı zamanda bu onlara, yeni çizilmiş fakat hâlâ tam olarak belirlenmemiş Osmanlı-Gürcü sınırındaki otoritelerini sağlamlaştırmak için bir fırsat da veriyordu. İhlal edildiği yolundaki raporlara rağmen, Gürcü köle ticareti yasağının büyük ölçüde uygulandığını söyleyebiliriz.[34] Bu dönemde Osmanlı pazarı Gürcülerin kaybını, Kafkaslar'dan gelen ve sayısı sürekli artan Çerkes kölelerle fazlasıyla telafi ediyordu.

Bu noktada, bazı önde gelen Osmanlı devlet adamlarının köle ticaretinin bastırılmasına ilişkin tutumlarını kısaca tartışmak uygun olabilir. Dışarıdan, çoğunlukla ahlaki terimlerle ifade edilen siyasi ve diplomatik itirazlarla karşı karşıya gelen "Tanzimat adamları" açıkça savunma konumuna itilmişlerdi. Dolayısıyla burada bazılarının "tepkisini" incelemeye çalışacağız.

---

33 *Ibid.*, ek 1, seraskerden sadrazama, 12 Zilkade 1273/3.8.57; *ibid.*, sadrazamdan sultana, 15 Zilhicce 1278/6.8.57, ve başkâtipten sadrazama 16 Zilhicce 1278/7.8.57.

34 Erzurum ve Trabzon'daki İngiliz konsolosları Eylül 1869'da, sınır boylarında Gürcü çocuklarının kaçırılıp satıldığını ve Osmanlı yetkililerin buna göz yumduğunu bildirmekteydiler. Fakat onlar bile ticareti, daha büyük olduğu varsayılan Karadeniz yolu ile İstanbul ticaretini dışarda bırakarak, yılda 100-150 çocuk olarak değerlendiriyorlardı (FO 84/1305/251-7, Taylor'dan Clarendon'a, 20.9.69; *ibid.*/456-9, Palgrave'den Clarendon'a, 21.9.69).

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KÖLE TİCARETİNİN BASTIRILMASI, SULTAN ABDÜLMECİT, MUSTAFA REŞİT PAŞA, ÂLİ PAŞA - BAZI GÖZLEMLER

İncelediğimiz döneme ait Osmanlı kayıtlarının yapısı, zikredilen bazı görüşleri, bu görüşleri belirten veya yalnızca bu görüşlerin sahibi olan belirli kişilere atfetmemizi zorlaştırıyor. Resmi raporlarda, var olan bir tartışmaya yapılan gönderme genellikle inceliklidir, özellikle özel görüşmelerde, yazıldığından daha çok şeyler söylendiği izlenimi edinilebilir. Ulaşılması en kolay olan, sultan ve sadrazam arasında düzenli olarak yapılan yazışmalardır ki bunlar bu iki kişinin görüşlerini taşırlar. Nazırların, valilerin, paşaların ve yüksek rütbeli diğer memurların, istek üzerine ya da kendiliklerinden yazdıkları bireysel raporlar, var oldukları durumlarda, yazarların görüş ve inanışları konusunda bazı sezgiler elde etmemizi sağlarlar. Fakat Osmanlı kayıtlarında genellikle kaçınılmaz bir anonim hava vardır. Yabancı kaynaklar maalesef bu eksiğin ancak küçük bir kısmını kapayabiliyorlar.

Osmanlı memurlarıyla ilişkiye geçen İngiliz büyükelçileri ve başka temsilciler bazen raporlarında, tek tek memurların belli bir konudaki tutumları hakkında edindikleri izlenimleri kaydetmişlerdir. Bu izlenimlere ilginç olsalar bile dikkatle yaklaşılmalıdır. Dil ve kültür farkları pek çok durumda gerçek resmi bozmuşlardır. Bazen de yabancı bir temsilciye kasten açıklanan görüşler, devletin meclislerindeki meslektaş ve vatandaşlara söylenenlerden farklı oluyordu. Bazı durumlarda raporun hazırlanışı, Osmanlı politikacılarına duyulan kişisel sevgi veya hoşnutsuzluktan etkileniyordu. Örneğin, Stratford Mustafa Reşit Paşa'nın büyük bir destekçisiydi, ama Âli hakkında aynı hareareti göstermediği rivayet edilmekteydi. Bütün bunları göz önünde tutarak, şimdi, 1857'ye kadar Bâbıâli ile olan ilişkiler hakkındaki İngiliz raporlarına yansıdığı biçimiyle, Mustafa Reşit ve Âli paşaların Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticaretinin bastırılması sorununa yönelik tutumlarını incelemeye çalışabiliriz.

Aralık 1847'de İngiliz büyükelçisi Lord Cowley, Âli Paşa'ya Trablus valisinin bizzat köle ticaretiyle uğraştığını söylediği zaman, Âli, valiyi bu işi bırakması için uyarmayı reddetti. Âli bunun tamamıyla yasal olduğunu söylüyordu. Canning, Temmuz 1849'da, kölelerin devlet gemilerinde taşınmasıyla ilgili olarak Âli Paşa ile görüşmesini Palmerston'a bildirmişti. Yazdığına göre, hariciye nazırı (daha önce de olduğu gibi) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki köleliği savunmaya girişmiş ve Osmanlı köleliğinin lehine, diğer ülkelerdeki kölelikle karşılaştırmalar yapmıştı. Mayıs 1850'de Canning'in Palmerston'a yazdığına göre, Âli Paşa Trablus'a köle getiren

kervanların "dehşeti" üzerine konsolosların verdiği raporların abartılmış olduğunu söylemişti. Birkaç hafta sonra Canning, devlet gemilerinin köle ticaretinde kullanılmaları hakkında Âli Paşa'yı tekrar görmeye gitmiş ve bu uygulamanın yasaklanması talebinde bulunmuştu. Canning şöyle demekteydi: "Âli Paşa'da bir sempati veya ilgi belirtisi göremedim. Bu nazır birçok alanda aydınca düşünse de, insancıl görüşlere açık olsa da, köle ticaretinin ilk aşamalarındaki dehşeti unutmuş görünüyor ve bu ülkede kölelere çoğunlukla şefkatli ve cömert davranılıp çektiklerinin fazlasıyla telafi edildiğini düşünüyor." Lord Stratford Aralık 1856'da Âli Paşa'nın tavrından dolayı yine yakınmaktaydı. Bu kez, Âli Paşa'nın bir köle ticareti politikası geliştirmek için Clarendon'a söz verdiği halde, hiçbir şey yapmadan sadrazamlık makamını bıraktığını yazmıştı.[35]

Osmanlı arşivleri bu aşamada bu raporları ne doğruluyor ne yalanlıyor, ne de Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticaretinin bastırılmasına ilişkin olarak Âli'nin tutumu hakkında daha fazla bilgi veriyor. İngilizlerce kendisine atfedilen görüşlere, gerçekten böyle görüşleri olduysa, sıkı sıkı sarılıyor muydu? Bunu değerlendirmek güçtür, çünkü yukarda verilen örneklerin tümünde, kendisiyle ve Mustafa Reşit Paşa ile yapılan daha sonraki görüşmeler, sonunda İngiliz taleplerine uyulmasıyla sonuçlanmıştır. Âli Paşa sadrazamın bu konudaki politikasına gerçekten karşı çıkmışsa bile bunu uygulamayı hiçbir zaman açıkça reddetmemiştir. Hükümet memurlarının köle ticaretiyle uğraşmaları örneğinde, Trablus valisine bunu yasaklayan talimatı gönderen Âli'den başkası değildi.

Öte yandan, Mustafa Reşit Paşa, köle ticaretine ilişkin konularda İngilizlerle uyum sağlamaya Âli Paşa'dan daha istekliydi. Onunla ne zaman bu konu hakkında görüşülse, yukarıda bahsedilen örneklerde olduğu gibi, Afrikalı köle ticaretine çeşitli derecelerde kısıtlamalar getiren emirler yayınlamaktaydı. Zenci köle ticaretini tümden yasaklayan 1857 fermanının çıkarılması onuru Mustafa Reşit Paşa'ya veriliyordu. "Majestelerinin Hükümetinin arzularına olan bu dikkate şayan uyumun onuru, öncelikle Reşit Paşa'nındır"; Lord Stratford Ocak 1857'de böyle yazmakta ve eklemekteydi, "Sadrazamın, köleliğin tamamen ilgasını sağlamak konusunda nihayet çok ciddi olduğundan hiç kuşkum yoktur."[36]

---

35 FO 84/691/190-1, Cowley'den Palmerston'a, 17.12.47; FO 84/774/20-1, Canning'den Palmerston'a, 19.7.49; FO 84/815/24-5, Canning'den Palmerston'a, 10.5.50; *ibid.*/31-2, Canning'den Palmerston'a, 18.6.50 (yukardaki alıntı için); FO 84/1000/73-5, Stratford'dan Clarendon'a, 8.12.56.

36 FO 84/1028/57, Stratford'dan Clarendon'a, 15.1.57 (birinci alıntı); *ibid.*/62 Stratford'dan Clarendon'a, 12.1.57 (ikinci alıntı).

Fakat niyeti ne olmuş olursa olsun henüz bir yıl geçmeden büyük reformcu öldü. Gelecek on üç yıl boyunca, Fuat'ınkilerle birlikte Âli'nin niyetleri ve politikaları uygulanacaktı.

Ocak 1851'de, kölelerin taşınmasında devlet gemilerinin kullanılmasını yasaklayan talimatın çıkarılmasından sonra, Canning, İngiliz hükümetinin takdir ve minnetlerini Osmanlılara iletmek üzere elçiliğin birinci tercümanını gönderdi. Tercüman sultan tarafından kabul edildi; raporunda,[37] bu toplantıda hazır bulunanlara açıklandığı biçimiyle, Abdülmecit'in köle ticareti üzerine görüşlerinin benzersiz bir anlatımını bulmaktayız. Osmanlı belgeleri, Abdülmecit'in köle ticaretine ilişkin tutumu hakkında pek az şey söylüyor; köle ticaretiyle ilgili konularda kendisine başvurulduğunda Abdülmecit daima zamanın sadrazamının tavsiyelerini kabul etmiş ve uygun iradeler vermiştir. Padişahın İngiliz Elçiliği'nin baştercümanına bahşedilen bu mülakatta söyledikleri, şöyle anlatılıyordu:

"... Sultan şu anda daha ileri adımlar atmak mümkün olmadığı için fevkalade teessüflerini beyan etti, fakat yakında bu iğrenç ticareti hükümranlığı altındaki topraklarda kaldırmayı umduğunu söyledi. Majesteleri şöyle devam etti: Akıllı varlıkların kendi kardeş yaratıklarını alıp satmaları utanç verici ve barbarca bir uygulamadır. Türkiye'de kölelere başka yerlerde olduğundan daha iyi davranılmasına rağmen, bazen çok suistimal edildikleri oluyor. Bu zavallı yaratıklar ile Allah önünde eşit değil miyiz? Öyle ise neden hayvanlara benzetilsinler?"

Yine de bu gözlemleri olduklarından farklı değerlendirmemeliyiz. Bunlar yabancı diplomatlarm, Osmanlı devlet adamlarının kendilerine açıkladığı görüşlerden edindiği izlenimlerdir. Doğrudan alıntılar daha işe yarar, ama daha enderdirler. Bu bilgilerden öğreneceğimiz ise, Osmanlı devlet adamlarının, köle ticaretine ilişkin tutumlarını yabancı temsilcilerin nasıl algılamasını istedikleridir. Şurası açıktır ki, hem Abdülmecit hem de Mustafa Reşit Paşa, tutumlarıyla İngilizleri lehte etkilemek istemişlerdi. Öte yandan Âli Paşa bunun çabaya değer olmadığını düşünmüştü; kölelik ve köle ticareti üzerine "aydınlanmış" görüşleri olduğu izlenimini vermeye bile gayret etmemişti. Âli Paşa, bu işleri İngilizlerin pek anlamadığını düşündüğünü ve tabii ki müdahaleye herhangi bir hakları olmadığını açıkça belirtmişti.

Osmanlıların köle ticaretine ilişkin daha sonraki politikalarını yönlen-

---

37 FO 84/857/27-8, Canning'den Palmerston'a, 24.1.51.

direcek temel ilkeler 1857'ye kadar belirlenmişti. Afrikalı köle ticareti fermanla yasaklanmıştı ve Bâbıâli bu yasağın ihlali konusundaki tüm İngiliz protestolarını gözden geçirmeye hazırdı. Çerkes köle ticareti yasal olarak yapılmaktaydı ve bu konuda hangi nedene dayanırsa dayansın yabancı müdahalesine izin verilmeyecekti. Kendi hesabına, İngiltere zamanla gerçeklikle uzlaşmaya başlıyordu; çalışmalarını fermanın ihlal edilmemesine yoğunlaştıracak ve Çerkes köle ticaretine karışmayacaktı. 1840'larda ilgacıların savunduğu bir dava olan Osmanlı köleliğinin kaldırılması, İngiliz dış politikasında ancak pek seyrek ve vurgulanmadan bahsedilen, uzun vadeli, ideal bir hedef oldu. Yerine, gözden geçirilen ve daha gerçekçi bir hedef olan Afrikalı köle ticaretinin bastırılması geçmişti.

Bundan dolayı, Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticaretinin bastırılması konusundaki tartışmamızı, 1850'lerin sonunda Çerkes ve Afrikalı köle ticaretleri arasında ortaya çıkan ayrımı göz önünde tutarak sürdüreceğiz. Böylece V. Bölüm'de, Afrikalı köle ticareti konusundaki İngiliz-Osmanlı görüşmeleri alanından uzaklaşarak, Osmanlı iç politikasının dünyasına gireceğiz ki burada yönetim, Çerkes köleliği ve köle ticareti sorunlarına kendi çözümlerini bulmak zorundaydı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇERKES KÖLELİĞİ VE KÖLE TİCARETİ

OSMANLI'NIN ÇÖZÜMÜ

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çerkes köleliği ve köle ticareti, 19. yüzyılın ikinci yarısında birbirleriyle bağlantılı fakat yine de farklı olan birkaç kalıba girmiştir. Kölelerin başlıca tarım[1] ve ev (harem) köleleri olmak üzere iki türü vardı; her iki grup da aynı hukuki statüye sahipti ve Çerkeslerin köle sınıfına mensuptu. Genelde, işte bu sınıfın üyeleri, el değiştirip Kafkaslardan Osmanlı İmparatorluğu'na ihraç edilerek köle ticaretinin belli bir bölümünü oluşturuyorlardı. Bunların çoğu harem hizmeti için gönderilen kadınlardı. 1850'lerin sonu ve 1860'ların başında Kafkasya'daki Çerkes nüfusunun Rus zorlamasıyla yurtlarından çıkarılması, Osmanlıların Çerkes köle ticaretinin, ithalattan önemli ölçüde bir iç ticarete dönüşmesine neden oldu. İmparatorluğa büyük bir tarım kölesi nüfusu girdi ve pazara pek çok kadın hizmet kölesi sunuldu. Bu gelişmelerin yarattığı sorunlar ve Osmanlı yönetiminin bunlarla uğraşma yöntemleri bu bölümde incelecektir.

Afrikalı köle ticaretinin yasaklanışının aksine -ki gördüğümüz gibi bu, büyük ölçüde İngiliz baskısı sayesindeydi- Çerkes köleliği ve köle ticaretine ilişkin reformlar tamamıyla Osmanlı girişiminin bir sonucuydu. İç kay-

1 Bu çalışma boyunca "tarımsal kölelik" terimini başka toplumlardaki başka uygulamalarla, başlıca serflik ile karışmasını önlemek için kullanacağım. Tarım köleleri, tüm diğer kölelerin sahip olduğu yasal statüye sahiptiler. Geleneksel kanun, özellikle Çerkeslerin geleneksel kanunları, değişik işler yapan köleler arasındaki bazı sosyal farkları yansıtmaktaydı, fakat bunun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İslami kanun üzerinde bir etkisi yoktu.

gılarla harekete geçen Bâbıâli, 19. yüzyılın son çeyreğinde, Çerkes göçmenler arasındaki tarım köleliğinin, dikkatle ve tedrici olarak, *de facto* ilgasına yöneldi. Kadın kölelerin kendi istekleri dışında satılmaları da önemli oranda sınırlandı. Fakat bu süreçleri anlamamız için, ilk önce Kırım Savaşı'nı izleyen dönemde Kafkasya'daki olayları gözden geçirmeliyiz.

ÇERKES GÖÇÜNÜN KÖLELİK VE KÖLE TİCARETİ ÜZERİNDEKİ İLK ETKİLERİ

Kırım Savaşı'ndan sonra, Ruslar daha büyük kaynakları harekete geçirerek ve stratejilerini değiştirerek, Kafkaslara boyun eğdirme çabalarını yoğunlaştırdılar.[2] Savaş öncesindeki yaklaşım sadece varolan direniş odaklarıyla uğraşmaktı, ancak artık kalabalık bölgeleri temizleyerek oralara güvenilir unsurları yerleştirmeyi amaçlayan sistemli bir askeri ilerleme söz konusuydu. Doğu Kafkasya'da Çerkes lideri Şamil'in 1859'daki yenilgisiyle sonuçlanan bu başarılı taktik, kısa bir süre sonra, 1860'dan itibaren Batı Kafkasya'da da uygulandı. Fethedilen topraklardaki Çerkeslere ya Rusya'nın içlerine ya da Osmanlı İmparatorluğu'na göç etme seçenekleri tanındı.

Aralık 1863'te Abaza kabile federasyonu teslim oldu ve 150,000 Abaza'ya gelecek bahara dek Kafkasları terk etmeleri emri verildi. Dört ay sonra, son Çerkes kabilesi Ubıhlar da yenildi ve göç etmeleri emredildi; Rusların bu toprakları Azak Kazaklarına ve Kafkasya'da on yıl veya daha çok çalışmış hükümet memurlarına teklif ettikleri bildiriliyordu.[3] Kafkasya'daki askeri harekât Mayıs 1864'te sona erdi, fakat göçmen akımı 1866'ya dek sürdü.

Çerkeslerin nakliyesi büyük sorun oldu; Rus hükümeti bu sürecin hızlanması açıkça kendi çıkarına olduğu için nakliyeyle bizzat ilgilendi. Rusların, göçmenlerin Samsun'a taşınması için Kerçli iki tüccarla kişi başına beş rubleden anlaştıkları söyleniyordu. Bunun üç rublesini hükümet, kalan ikisini de para, sığır veya ürün olarak Çerkeslerin kendileri ödeyeceklerdi. Rusların buharlı gemiyle nakliye için kişi başına beş ruble önermelerine rağmen, Odesa ve İstanbul'daki gemi sahipleri karmakarışık hale gelecek bu operasyona katılmayı reddetmişlerdi.[4]

---

2 Marc Pinson, "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War", *Études Balkaniques*, no. 3 (Sofya, 1972), s. 71 (bundan sonra, Pinson).

3 FO 87/424, R. C. Clipperton'dan (konsolos, Kerç) Lord John Russell'a (dışişleri bakanı), gizli, 21.12.66; *ibid.*, C. H. Dickson'dan (konsolos, Sohum Kale) Russell'a, gizli, no. 3, 13.4.64.

4 *Ibid.*, Clipperton'dan Russell'a, gizli, 13.4.63; *ibid.*, Clipperton'dan Russell'a, gizli, 10.5.64. Göçün henüz kitlesel boyutlara ulaşmadığı Kasım 1860'ta, Sohum Ka

Osmanlı hükümeti Ruslarla görüştü ve Çerkeslerin Karadeniz'in çeşitli limanlarına taşınmaları için gemiler gönderdi. Rumeli'de yerleşmeleri istenen göçmenler Varna ve Köstence'ye götürülürken, Anadolu için düşünülenler, Trabzon ve Samsun yollarıyla giriş yaptılar. Pek az göçmen sınır bölgelerine yerleştirilmişti. Bu da Rusların pek hoşuna gitti. Göçmenlerin indiği limanlar kötü donanmıştı ve temel ihtiyaçları karşılayamaz durumdaydı. Yiyecek stoklarının eksikliği, sıhhi önlemlerin yokluğu, yetersiz tıbbi olanaklar ve işlemeyen karantina birleşince, göçmenlerin zaten büyük olan sıkıntıları daha da artırıyordu. Çiçek, tifüs ve dizanteri büyük çapta ölümlere yol açtı; ölüm oranı tahminleri günde 200 ile 300 kişi arasında değişmekteydi.[5]

Ulaşılabilen kaynaklar, 1855-1866 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na giren Çerkeslerin sayısını farklı veriyorlar, Osmanlı tahminlerinin çoğu, Rus rakamlarından oldukça yüksektir ve 595.000 ile 1.008.000 arasında değişir. Yalnız, şaşırtıcı olacak kadar düşük bir tahmin, 395.000 sayısını vermektedir. St. Petersburg'daki İngiliz büyükelçisi Mart 1864'te sorunu Rus Dışişleri Bakanı Prens Gorçakov'a anlattığında, Prens 300.000 göçmen tahmininin çok abartılı olduğunu belirtmişti. Rus dışişleri bakanına göre, Rusya bu göçten üzüntü duyuyordu fakat Çerkesler, hükümetin Rus toprağı üzerinde yeniden yerleştirilmeleri önerisini reddetmişlerdi. Bununla birlikte, Gorçakov, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çerkes göçünden yararlanacağını ve askeri insan gücü potansiyelini artıracağını eklemekteydi. Bunun uzun dönemli tahmin olarak bile geçerli olup olmadığı tartışmaya açıktır, oysa Çerkes göçünün kısa dönemde yarattığı sorunlar, getirdiği yarardan kesinlikle daha ağır basıyordu. Prens belki de bunun farkındaydı. Osmanlıların 1864 boyunca yinelediklerı ricalara karşın, Ruslar göçü durdurmayı reddettiler; Prens Gorçakov bu konuda bir emir yayınlandığını ileri sürdüyse de Osmanlılar göçmen akımının kesintisiz sürdüğünü bildiriyorlardı.[6]

---

le'deki İngiliz konsolosu, Rus Buharlı Gemicilik ve Ticaret Kumpanyası gemilerinin Trabzon'a düzenli olarak Çerkes göçmen taşıdığını rapor etmekteydi (*ibid.*, Dickson'dan Russell'a, gizli, 17.11.60).

5 *Ibid.*, Sir Henry Bulwer'dan (büyükelçi, İstanbul) Russell'a, no. 54, 12.4.64; Pinson, ss. 73-4, 83-4; FO 97/424, Clippertan'dan Russell'a, gizli, 10.5.64; FO 84/1204/224-5, Stevens'dan (konsolos, Trabzon) Russell'a, 4.8.63.

6 Göç tahminlerinin bir tartışması için bkz. Pinson, s. 75; Profesör İnalcık, Ubicini'nin bahsettiği rakamın aynısı olan 595.000 sayısını vermektedir (Halil İnalcık, "Cerkesiii -Ottoman Period", EI², II [1960] s. 25); İngilizlerin konuyla ilgili temasları için bkz. FO 97/424, Lord Napier'den (büyükelçi, St. Petersburg) Russell'a, no. 255, gizli, 17.8.64; Pinson, s. 77.

Bu büyük nüfus hareketinin yanı sıra varolan sorunlar arasında Çerkes köle ticareti ve Çerkes toplumuna özel olan tarımsal kölelik de bulunuyordu. Osmanlı hükümeti, 1867'de Çerkes göçmenler arasında 150.000 kişinin köle statüsünde bulunduğunu tahmin etmekteydi.[7] Bu yüksek bir rakam gibi görünüyor, ama köle sayısının gerçekten çok büyük olduğu da açıktır. Kölelerin ve ailelerinin büyük çoğunluğu köylüydü ve bunlar hem Osmanlı hem de Avrupa kaynaklarınca *emir* (çoğ. *ümera*) veya *bey* olarak adlandırılan sahiplerine bağlıydılar. Köleler, barış döneminde beyin toprağını işliyor; savaşta da onun kumandası altında dövüşüyorlardı. Köle sahiplerinin, köleleriyle birlikte engellenmeden İmparatorluğa girmelerine izin verilmişti. Bu büyük köle nüfusu göçünün yanı sıra, çoğunluğu kadın olan ve İstanbul ile diğer kentlerin haremleri için gönderilen genç Çerkeslerle ilgili ticaret de azalmaksızın sürmekteydi.

İngilizlerde bildirildiği gibi, dış baskıyla ilan edilen savaş dönemi yasağının yürürlükte olduğu artık düşünülmüyordu. Mart 1858'de, Trabzon valisi, yetkisi altındaki bölgeden Çerkes kölelerinin geçişini bundan böyle durdurmama yolunda emir aldığını, İngiliz konsolos vekiline bildiriyordu. Bu, valinin konsolos vekilinin isteğine uyarak bazı kölelerin İstanbul'a gidişini geciktirmesinden sonra vuku bulmuştu. Aynı yılın aralık ayında, Trabzon gümrüğü mültezimi, valiye, köle tacirlerinden vergi toplamakta çektiği güçlükler hakkında yakınıyordu. Mültezimin belirttiğine göre, kendisine gönderilen yeni tarifede kölelerden alınan pencik resmi özellikle belirtilmesine rağmen köle tacirlerine, bunu daha önce olduğu gibi girişin yapıldığı limanda değil de İstanbul'da ödemeleri söylenmişti. Her halükârda "işler yürüyor"du, ticaret açıkça sürdürülüyor ve yetkililerce yasal kabul ediliyordu.[8]

MUHACİRİN KOMİSYONU VE KÖLELER

Önce Tatar ve Nogay ve sonra Çerkes göçlerinin yarattığı pek çok sorunla karşılaşan Osmanlı hükümeti 5 Ocak 1860'ta Muhacirin Komisyonu'nu (bazen Muhacirin İdaresi) kurmaya karar verdi.[9] Eski Trabzon vali-

---

7 BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1407, sadrazamdan sultana, 24 Zilkade 1283/30.3.67. Çerkes toplumunun sınıf yapısı üzerine bkz. Marigny, ss. 47-50.

8 Konsolos vekilinin Trabzon valisi ile ilişkisi için bkz. FO 84/1060/126-7, Stevens'dan Lord Malmesbury'ye (dışişleri bakanı), 23.3.58; mültezimin şikâyeti, BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/18167, Trabzon gümrüğü mülteziminden Trabzon valisine, 12 Kânunusani 1274/24.1.58.

9 Bu karara yol açan olaylar için bkz. Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri* (İstanbul, 1966), ss. 39-61.

sinin başkanlığında, çeşitli ilgili nezaretlerden çoğunluğu nazırdan düşük rütbede memurların katılmasıyla oluşan komisyon, göç sorunlarıyla baş etmek için Osmanlı'nın gösterdiği bütün çabaların koordine edilmesiyle görevlendirilmişti. Komisyonun Çerkes köleliği ve köle ticareti konusunda yürüttüğü işlerle ilgili ancak pek az belge bugüne kalmıştır veya Osmanlı arşivlerinde bugün ulaşılabilir durumdadır. Bu kayıtların arasında en yararlısı bir tür icmal defteridir ki buna komisyona gönderilen mektuplar kaydedilmiştir. Bununla birlikte, şunu da aklımızda tutmalıyız ki bilgi henüz tam değildir ve dolayısıyla sonuçlar da değişebilir.

1860'ların başında, Muhacirin Komisyonu, kölelik ve köle ticaretine ilişkin başlıca dört tür sorunla uğraşmaktaydı:

(a) Komisyonun en önemli görevi göçmenlerin yerleştirilmesini denetlemek ve kolaylaştırmak, onlara toprağı işlemek ve evlerini kurmaları için gerekli araçları sağlamaktı. Köle aileleri, sahiplerinin peşinden gidiyor ve çoğunlukla, aynı toprak parçasına yerleştirilmesi gereken geniş gruplar oluşturuyorlardı. Bu amaçlar için toprak tahsisi ve bu geniş grupları ara sıra yeniden yerleştirme gereği, komisyonun çözmesi gereken sorunlardandı.[10]

(b) Daha sonra da, göçmenler içinde, köle ile efendisi arasında patlak veren anlaşmazlıkların yatıştırılması geliyordu.[11] Böyle birçok anlaşmazlık, kölenin hür olduğunu, köle sınıfına mensup olmadığını ileri sürmesi çevresinde dönüyordu. Kaçak kölelerin durumları da köle sahiplerince komisyona bildirilmekteydi. Bazı örneklerde, komisyondan, köleleri sahiplerine itaat etmeleri için zorlaması isteniyordu. Kölelerce işlenen suçlar, özellikle cinayet ve hırsızlık, komisyonun önüne getiriliyor ve müdahalesi isteniyordu. Buna karşılık, köleler de kendilerine kötü davranılınca durumlarının ıslahı yolunu komisyona başvurmakta arıyorlardı. Bununla birlikte, komisyon bir mahkeme değildi; yalnızca mahkeme emirlerini uygulatarak veya mahkemelerin etkisiz olduğu yer ve zamanlarda olaya karışarak mahkemelerin işleyişini tamamlıyordu.

(c) Kitlesel Çerkes göçü, güçlü ve ayrıcalıklı göçmenlerin, güçsüz ve ay-

---

10 Örneğin, BA/BEO/Muhacirin Komisyonu/c. 758, başlık numarası. (1278/1861-1862 yılı için) 101; (1279/1862-1863 yılı için) fevkalade 2,259; (128/1864-1865 yılı için) dilekçe 26, 31, 271; (1282/1865-1866 yılı için) 29.

11 Örneğin, *ibid.*, başlık numaraları (1278/1861-1862 yılı için) 66, 126, 179, 403; (1279/1862-1863 yılı için) fevkalade 2,209; (1280/1863-1864 yılı için) 190; (1281/1864-1865 yılı için) 167, 282; (1282/1865-1866 yılı için) fevkalade 1, arzuhal 7.

rıcalıksız soydaşlarına karşı aşırılık yapmalarına ve kötü davranmalarına neden olacak koşullar yaratmıştı. Bu geçiş döneminde, Osmanlı hükümetinin kanunu sıkı sıkıya uygulamaktaki yetersizliğini anlayan bu kişiler, aslında hür sınıfa mensup olan fakat koşullardan dolayı kendilerine fazla direnemeyen kişileri köle olarak satmaktaydılar. Durumdan yararlanan daha başkaları da vardı. Çerkesleri nakleden gemilerin kaptanlarının, daha sonra köle diye satacakları göçmen çocuklarını yol ücreti olarak (bir kaynağa göre 30 yolcu için 1 çocuk) aldıkları söyleniyordu. Bu uygulamaların ne kadar yaygın olduklarını tahmin etmek güçtür ama dağınık olarak var olan kanıtlar, Çerkes göçmenleri içinde hem kişilerin hem de grupların bu tür davranışlara maruz kaldığını gösteriyor. Böyle olaylar hakkındaki şikayetler bunların yinelenmesini önlemeye çalışan Muhacirin Komisyonu'na havale edilmekteydi. Örneğin 1862'de, komisyon, bir kadının Amasya'dan İstanbul'a getirip köle olarak sattığı hür doğmuş bir göçmenin azat edilmesini buyurdu. Daha sonra bu tür durumların yinelenmesini önlemek için Amasya'ya emir gönderildi. Bu amaç için alınan diğer bir önlem de, göçmenler arasındaki köle satışına getirilen bir yasaklamaydı. Komisyona, köle sahiplerince, genellikle ekonomik nedenlerden dolayı, kölelerini satmalarına izin verilmesini isteyen bazı başvurular yapılmıştı. Böyle bir başvuru, 1861 yılında, Aydın sancağında yerleşmiş olan Çerkes göçmenlerinin yeniden köle satmalarına izin verilmesini isteyen İzmir valisince yapılmıştı.[12]

(d) Tamamen değilse de başlıca tarımla uğraşan köle ailelerini ilgilendiren bu üç tür etkinliğe ek olarak, komisyon, esircilerin tek tek göçmenlerle yaptığı köle ticaretiyle ilgili sorunlarla da uğraşmaktaydı.[13] Bazı esircilerin satın aldıkları göçmen kadınlarının statüsüyle ilgili olarak, sorunun Şerî yönüyle uğraşan Şeyhülislamlık makamıyla geniş çapta yazışmalar sürdürülmekteydi. Eylül 1864'te İstanbul'da bir Rus gemisinde, tahminen çiçek veya tifüs olan 85 hasta köle bulunduğunda, durum Muhacirin Komisyonu'na bildirilmişti. Komisyona, 12 Aralık 1865'te iki erkek köle-

12 Yolculuk ücreti olarak çocuklar için, bkz. FO 84/1225/166-7, Bulwer'dan Russell'a, 31.8.64; ASR, 3rd series, c. XII (1864), s. 198, 17.8.64 tarihli *Levant Herald*'ı aktararak. Hür doğmuş çocukların satılmasına dair örnekler; BA/*loc. cit.*, başlık numaralan. (1278/1861-1862 yılı için) 179,371; (1281/1864-1865 yılı için) 91,167,218; (1282/1865-1866 yılı için) fevkalade 1. Ayrıca bkz. BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1407, ek 2, *Emirname-i Sâmi*, 19 Sefer 1281 (24.7.64 Amasya'daki azat için, bkz. BA/BEO/*loc. cit.*, başlık numarası, 371 (1278/1861-1862 yılı için). İzmir valisine satışa izin vermesi için yapılan başvurular, *ibid.*, başlık numarası 133 (1278/1861-1862 yılı için); ve ayrıca bkz. başlık numaralan (aynı yıl için) 256, 358.

13 Çakışma başlıca (C) kategorisinde olmaktaydı.

nin Tophane mektebi hazırlık kısmına kabulü hakkında bir dilekçe verildi. Bu iki köle, sahibeleri esirci kadın Nâzir Hatun'un ölümünden sonra hazinenin (*Beytülmal*) malı olmuşlardı.[14]

Muhacirin Komisyonu'nun 1864'ten önce bile, özelde İstanbul genelde tüm İmparatorlukta, göçmenlerin hareket özgürlüğünü bir dereceye kadar kısıtlamaya çalıştığı yolunda bazı göstergeler vardır. Bu politikanın ne denli etkili olduğunu söylemek güçtür ama Rusların yeni fethettiği Kafkaslardan İmparatorluğa yönelik karşı konulmaz göç dalgasından ötürü 1864'te daha sıkı önlemlere ihtiyaç duyulmuştu. 1864 Temmuzunda Trabzon valisine, artık başkente daha fazla göçmen göndermemesi emri verildi. Kesin tarihi bilinmemekle birlikte, muhtemelen aynı zamanda, komisyon İstanbul'a kölelerin girişini yasaklamaya girişti ve genelde hareketleri üzerindeki denetimi sıkılaştırdı.[15]

Böylesi talimatların kayıtları bulunamamasına rağmen 17 Nisan 1865'te komisyonca hazırlanan bir mazbata, İstanbul'a kölelerin girişi üzerindeki bir "eski yasağı" yinelemekte, böylece bu yolda daha önce bazı emirlerin gerçekten de var olduğunu doğrulamaktadır. Hükümet memurları ve esirciler loncasının başı olan Esirciler Kethüdası'na, eğer önemli bir kişisel neden yoksa, kente hiçbir kölenin girmesine izin verilmeyeceği bildirilecekti. Kişisel nedenlerle gidecek olan köleler, hükümet memurlarınca onaylanmış ve gerekçeyi doğrulayan belgeler taşımalıydılar. Eğer komisyonca verilen kimlik belgesini (*ilmühaber*) taşımıyorsa İstanbul'dan ayrılmak isteyen hiçbir köleye geçiş için izin (*mürur tezkeresi*) verilmeyecekti. Mazbatanın üzerine "acil" işareti konmuş, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'ye gönderilmiş ve bir gün sonra mühimme defterlerine kaydedilmiştir.[16] Yasağın yenilen-

---

14 Şeyhülislamlık ile yazışma, BA/*loc. cit.*, baş. no. 24 (1281/1864-1865 yılı için) 67 tane ekin varlığından bahsetmektedir; Rus gemisindeki hasta köleler, *ibid.*, baş. no. 111 (1281/1864-1865 yılı için); 2 kölenin okula kabulü için, *ibid.*, arzuhal no. 14 (1282/1865/1866 yılı için). İngiliz büyükelçisi, Ağustos 1865'te, Komisyon'un aileleri çok yoksul olan çocukların köle olarak satılmalarını önlemek için bir yurt açılmasını sağlayacak yeni bir yardım programı hazırladığını bildirmekteydi. Yurtta erkek çocuklarına bir sanat öğretilecek ve kız çocukları haremlerde hizmetçilik için yetiştirileceklerdi (FO 84/1246/125-6, Bulwer'dan Russell'a, 10.8.65).

15 Hareket kısıtlamaları için bkz. BA/*loc. cit.*, baş. no. (1278/1861-1862 yılı için) 60; (1279/1862-1863 yılı için) 139. Baş. no. 34 (1281/1864-1865 yılı için), kölelerin İstanbul'a girmelerini kısıtlayan daha önceki emirlere gönderme yapmaktadır. Trabzon valisine emir, Pinson, s. 73.

16 BA/loc. cit., baş. no. 34. (1281/1864-1865 yılı için) Başka bir başlıkta (no. 37, 1282/1865-1866 yılı için) esirciler loncasından ilga olunmuş diye bahsedilmektedir.

mesi ihtiyacının doğması, İstanbul'a giriş ve çıkışta kölelerin hareketlerinin denetlenmesi yolunda daha önceki girişimlerin tamamıyla başarılı olmadığının bir göstergesi olarak alınabilir.

Yukarıda önerildiği gibi, 1864'ün ortasında başlatılan kısıtlayıcı önlemler, muhtemelen aynı yılın mayıs ayında Kafkasya'daki Çerkes direnişinin çökmesini izleyen göç artışının bir sonucuydu. İlerki yıllarda, Muhacirin Komisyonu, Osmanlı toprakları içinde kölelerini bir yerden bir yere götürmek isteyen Çerkeslerin gittikçe artan sayıdaki başvurularıyla uğraştı. Yine söylemeliyiz ki, denetimin ne kadar etkili olduğunu kestirmek güçtür, ama Ekim 1865'te komisyon, İstanbul'a kölelerin sokulmasını yasaklayan yeni bir emir yayınlamayı gerekli görmüştür.[17] Artan göç, hükümetin Çerkes göçmenler arasındaki kölelik sorunu ve sürdürdükleri köle ticareti üzerinde daha iyi tanımlanmış bir politika geliştirmesine de neden oldu.

ÇERKES KÖLE TİCARETİNDE KISITLAMALAR

Hükümet, 24 Temmuz 1864'te, memurlarına, Çerkes göçmenler arasındaki kölelik ve köle ticaretinin yarattığı sorunlar konusunda temel kuralları belirten bir talimat yayınladı.[18] Hükümetin söylediğine göre, hür fakat yoksul göçmenler ihtiyaçtan dolayı çocuklarını köle olarak satmaktaydılar. Esir tüccarlarıyla ilişkide olan bazı utanmaz ve alçak kişiler durumdan yararlanmaya bakıyor, çok sayıda hür doğmuş kız ve erkek çocukları topluyor ve köleleştiriyorlardı. Talimat, olagelen uygulamanın, anne-babaları aldatılarak alınan çocuklar bulunduğu zaman, onların, yetkililerce uygun soruşturmadan sonra ebeveynlerine geri verilmesi olduğunu belirterek devam ediyordu. Ancak şurası iyi bilinmekteydi ki, çocukları kurtarmak için alınan bu tür önlemlerden kaçmakta sahtekârlık ve kurnazlığa sık sık başvurulmaktaydı ve bu konuda hükümete pek çok şikayet ulaşmıştı. Talimat, "Ahrar-ı muhaci-

---

Ölümünden 7 hafta önce Âli Paşa'nın, 19 Temmuz 1871'de tüm valilere gönderilmek üzere imzaladığı bir genelgede lancanın mülga olduğunu söylemekteydi (Aristarchi, c. V. s. 36). Son örnekte, loncanın, İstanbul esir pazarı kaldırıldığında kapatıldığı ima edilmektedir. Her halükârda, lonca gayri resmi olarak çalışmaya devam etmiştir.

17 Kısıtlayıcı önlemler için ayrıca bkz. FO 84/1225/166-7, Bulwer'dan Russell'a, 31.8.64. Köle götürmek için yapılan başvuru örnekleri; BA/*loc. cit.*, baş. no. (1281/1864-1865 yılı için) 124 arzuhal 21, 255, 261, arzuhal 36; (1282/1865-1866 yılı için) 29, arzuhal 6, 80. İstanbul'a giriş hakkındaki yeni yasak, *ibid.*, baş. no. 84 (1282/1865-1866 yılı için); mazbata, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'ye 12 Cemaziyülevvel 1282/3.10.65.

18 BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1402, ek. 2, *Emirname-i Sâmi*, 19 Sefer 1281/24.7.64.

rîn âdeta bimuhaba (çekinmeden) kurbanlık koyun gibi satılıp alınmakta" diyordu. Daha sonra bu davranışlar kötüleniyor ve yasaklanıyordu.

Hükümet, hür erkek ve kadınların köle olarak satılmalarının Şeriatça yasaklandığını belirtmekteydi. Ayrıca sığınmak için İmparatorluğa gelen ve padişahın merhametine güvenen zavallı göçmenlerin haklarını ihlal etmek insanlığa da aykırıydı. Yaşamaya itildikleri sefil hayat, onları bu ülkeye geldiklerine pişman edecek ve İslam'a "kötü bir nam" verecekti. Bundan dolayı, hükümet artık hür insanların köle olarak satılmalarına izin verilmeyeceğini ve suçluların ağır biçimde cezalandırılacağını açıklamaktaydı. Bununla birlikte, eğer ebeveynler çocuklarını, kendi özgür iradeleriyle satarlarsa, satış (Şeriat'a açıkça ters düşmesine karşın) geçerli olacak, mülkiyet ve kullanım hakkı etkilenmeyecekti. Fakat talimat, ebeveynlerin böyle yapmakla Allahın gazabını üzerlerine çekecekleri konusunda uyarılmaları gerektiği biçiminde sona eriyordu.

Yasak, zor kullanarak köleleştirmeyi önlemeyi ve köle ticaretinin hiçbir türünün teşvik edilmemesini amaçlıyordu. Yasağı izleyen talimatnameler, zorla köleleştirildiklerlni ileri süren kişilerin statülerinin nasıl belirleneceği kurallarını getiriyordu.[19] Bir Şerî mahkeme önüne gelindiğinde, davacının hür mü yoksa köle mi olduğunu belirlemek konusunda girişimler yapılacaktı. Eğer davacı hür olduğunu doğrulayacak doyurucu kanıt getiremez, fakat eski ikamet ettiği yerde bu konuda tanıklık yapacak akrabaları olduğunu belirtirse, o zaman bu yere gönderilecek ve araştırma orada yeniden başlayacaktı. Bu karmaşık işlem mahkemelerce sık sık kötüye kullanılıyor veya dikkate alınmıyordu. Aşağıdaki dava, 1867 yılında bu durumu düzeltmek amacıyla kullanılmıştı.

1866'nın başında polis, bir esirciyi beş Çerkes erkek çocukla birlikte Mısır'a gitmek üzereyken İstanbul'da yakaladı; içlerinden dördü hür olduklarını ileri sürüyordu.[20] Yedi ila on bir yaşları arasında oldukları söylenen çocuklar, başkente Doğu Anadolu'dan getirilmiş ve kendi akrabalarınca köle olarak satılmışlardı. Çocuklar Şerî mahkemede hür olduklarını kanıtlayamadılar, ama ısrarla memleketlerinde iddialarını destekleyecek tanıklar bulabileceklerini söylediler. Mahkeme, uygulanagelen işlemin tersine, araştırmayı sürdürecek yerde, çocukların köle statüsünde olduklarını

---

19 *Ibid.*, sadrazamdan sultana, 24 Zilkade 1283/30.3.67.

20 *Ibid.*, ek. 4, Zaptiye Müşiriyeti'nden (Mehmet imzalı) Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye üyesi Osman Paşa'ya, 19 Rebiülevvel 1283/31.7.66; *ibid.*, ekler 6-9, esircinin ve kölelerin ifadeleri, 21-9 Sefer 1283/5-3.7.66.

doğrulayan bir emir verdi. Böylece mahkeme, (muhtemelen tek örnek değildi) hükümetin, hür insanların köleleştirilmesini önleme çabalarını boşa çıkarmak isteyen esirci tarafından kullanılmış oluyordu. Meclis-i Vükelâ bu durumla karşılaşınca dava usulünü değiştirmeye karar verdi.

Meclis-i Vükelâ 30 Mart 1867 tarihli bir mazbatada[21] kişisel statüyle ilgili tanık ifadesini akrabaların ikamet yerinde verebilmesini ve ifadenin yerel yetkililer aracılığıyla mahkemeye ulaştırılmasını karara bağladı. Bu açıkça, köleleştirilenlere yardım etmeye yönelikti; bazı yetkililer daha da ileri gitmeye hazırlanıyorlardı.

Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye üyelerinden olan Osman Paşa, Temmuz 1864 yasağına dayanarak, Eylül 1866'da göçmen köle sahipleri veya esircilerce köle olarak tutulan kişilerin, yakın akrabalarının hür olduğu kanıtlanırsa, hür kabul edilecekleri kararına vardı.[22] Zaptiye Nezareti'nden bir memur Temmuz 1866'da Osman Paşa'ya gönderdiği bir mektupta, bir kişi köle bile olsa, onu anne-babasından ve akrabalarından ayırmanın yasal olmadığını, kişinin ailesine geri verilmesi gerektiğini yazıyordu. Bu görüşe katılan Osman Paşa, göçmenler arasındaki tüm köle alım satım işlemlerinin yerleşme süreci tamamlanıncaya kadar ertelenmesini önerdi. Böyle bir politikanın uygulanabilirliği kuşkuluydu, çünkü köle satmak için en büyük ekonomik ihtiyaç bu geçiş döneminde duyuluyordu. Sürekli hareketlilik, düzenli kayıt tutulmaması, kanun ve düzeni sağlamakta yetersiz kalınması, satışları gerçekleştirmek için pek çok fırsat yaratıyordu.

Köle ailelerinin dağılması genellikle ailenin bir veya daha çok üyesinin satılması veya tüm ailenin ayrı ayrı alıcılara satılması yollarıyla oluyordu. Çerkesler arasındaki yerleşik gelenek, köle ailelerinin birliğinin korunabilmesi için böylesi uygulamaların şiddetle karşısındaydı.[23] Fakat Meclis-i Vükelâ'nın böyle bir soruna yönelmesi, göçün getirdiği zorlukların, eski ve yerleşik gelenekleri erittiğini göstermektedir. Göçmen köleler, zorla bölünmeye yol açacak girişimlere karşı olabildiğince direniyorlardı. Göçmenler arasındaki huzursuzluk kısmen bu nedenden ileri geliyordu. Hü-

---

21 *Ibid.*, sadrazamdan sultana, 24 Zilkade 1283/30.3.67; BA/Ayniyat/c. 1136, Bâbıâli'den Reis'e (Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin mi?), 29 Ramazan 1283/4.2.67.

22 Sorun üzerinde yazışma, BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1407, ek 3, Osman Paşa'dan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'ye, 21 Rebiülâhir 1283/3.9.66; *ibid.*, ek 4, Zaptiye Müşiriyeti'nden (Mehmet imzalı) Osman Paşa'ya, 18 Rebiülevvel 1283/31.7.66.

23 BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/25956, ek 1, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye mazbatası, 22 Cemaziyülâhir 1284/21.10.67

kümet kölelerin durumunu vurdumduymazlıkla karşılıyor değildi, fakat Çerkes köle sahipleri ve diğer tutucu öğelerin güçlü muhalefeti ile çarpışmak zorundaydı ki bunlar çoğu kez hükümetin etkin hareket etmesini önlüyordu. Aşağıdaki örnek bu noktayı aydınlatmaya yarayabilir.

İkisi kadın ikisi erkek dört kişi, on bir kadın ve erkek Çerkes kölenin ortak mülkiyetine sahipti.[24] Bu on bir köle geniş bir aileyi oluşturuyorlardı: Orta yaşta bir kadın, oğlu, gelini, onların dört çocuğu, kadının iki evli oğlu ve iki de evlenmemiş kızı. Sahiplerin yolları ayrılınca köleleri aralarında pay etmeye karar verdiler. Kölelerin altısı daha önce ikamet ettikleri Tekfurdağı'nda* kalacak ve beşi de İstanbul'a giden sahiplerine eşlik edeceklerdi. Evli çift ve çocuklarından oluşan daha küçük çekirdek aile bile parçalanıyordu; çocukların ikisi anneanne ve onun üç çocuğu ile birlikte kalacaktı. Köleler bu paylaşmaya karşı çıkarak Tekfurdağı'nda yeniden birleşmek isteminde bulundular. Sahipler, bir Şerî mahkemeden, kölelerin sahiplerine itaat etmelerini emreden bir ilâm elde ettiler. Kölelerin toplam değeri 20.000 kuruş olarak biçilmişti fakat kölelerin bu kadar parası yoktu ve dolayısıyla kendi özgürlüklerini satın alamıyorlardı. Sorun Muhacirin Komisyonu önüne getirildi.

Komisyon, 26 Ağustos 1867'de davayı kendi tavsiyeleri ile birlikte Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'ye havale etti.[25] Komisyon, sahiplerin köleleri ayırma isteğinin, mahkeme kararıyla desteklenmesine karşın, "yürürlükte olan usule ve Şeriat'ın kölelerin yardım çığlıklarına kulak verilmesi emrine ters" (*usul-ı meriye ve üseranın istimâ-ı feryadı hükm-i şerîye mugayir*) düşeceğini belirtmekteydi. Kölelerce gösterilen ısrar ve tarafların bir *mükâtebe*'ye (Şeriat'a göre sahip ve köle arasında ortak anlaşma ile yapılan ve parasal veya diğer bir biçimde tazminat karşılığı azat edilmeyi sağlayan sözleşme), ulaşamamalarını göz önüne alarak, komisyon 20.000 kuruşun hazinece ödenmesini ve tüm ailenin azat edilmesinin sağlanmasını önermişti.

Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye, bu koşullar altında, adaletin ne mahkeme emrini izlemeyi ne de kölelerin sahiplerinin arzuları hilafına serbest bırakılmasını isteyebileceğini belirterek, komisyonun görüşlerini kabul et-

---

24 *Ibid.*, sadrazamdan sultana, 1 Cemaziyülâhir 1284/30.9.67; BA/Ayniyat/c. 1136, no. 675, Bâbıâli'den Osman Paşa'ya, 8 Cemaziyülâhir 1284/7.10.67.

* Tekirdağ (çev. notu).

25 *Ibid.*, ek 2, Muhacirin Komisyonu'ndan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâmı Adliye'ye, 25 Rebiülâhir 1284/26.8.67.

ti.[26] Sultan, sadrazamın tavsiyesine uyarak gerekli miktarı ödemeyi kabul etti ve kölelere özgürlükleri verildi. Hükümetin "aile parçalanması" konusunda köleleri destekleme arzusu, bu örnekte Şerî mahkeme ilâmı ile engellenmişti; göreceğimiz gibi, bu bir kerelik bir olay değildi. Cömertlik belki tek tek bazı davaları çözebiliyordu fakat uyumlu ve etkili bir politikanın yerini tutamazdı.

Burada, yalnızca köle ailelerinin değil, genel olarak ailelerin bölünmesinin, Osmanlı İmparatorluğu'na Çerkes göçü sırasında ciddi bir sorun haline geldiğini de kaydetmeliyiz. 1865'te Muhacirin Komisyonu, göçmenleri alan ve masseden çeşitli vilayetlerin valilerine bir talimat gönderdi.[27] Bu talimatın 14. maddesi, göç koşullarından dolayı parçalanmış ve ayrı ayrı yerlere yerleştirilmiş ailelerin yeniden birleştirilmelerine olanak tanıyordu. Komisyon bu amaç için, köleleri de dahil olmak üzere yalnızca çekirdek aileyi kabul ediyordu.

Çerkes göçmenler arasındaki kölelik ve köle ticaretine ilişkin emirler arada sırada yineleniyor, hükümet durumu denetim altına almaya çalışıyor, bu emirleri ihlal etmekten yakalanan esirciler hapse atılıyordu.[28] Bununla birlikte, bunlar uygulamayı kaldırmak için yeterli olmuyordu, zarar gören taraf ancak kısmen tatmin olabiliyor, aralarındaki hoşnutsuzluk ve kızgınlık artıyordu. Öte yandan hükümet, aldığı önlemlerde kölelerin üzerindeki mülkiyet haklarına herhangi bir müdahaleye karşı çıkan köle sahiplerinin tepkisini çekecek kadar da ileri gitmişti. Böylece, hükümetin yarım önlemleri değil herkesi memnun etmek, hiç kimseyi hoşnut edemiyordu. Bu politikanın kızıştırdığı ve zaten var olan gerilim kısa bir süre sonra açık çatışmalara yol açtı.

ŞİDDET VE HÜKÜMETİN POLİTİKASINDA DEĞİŞİKLİK -MÜKÂTEBE

9 Eylül 1866'da Edirne valisi, sadrazama, Mandıra köyünde Çerkes

---

26 *Ibid.*, ek 1, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye mazbatası, 22 Cemaziyülâhir 1284/21.10.67; *ibid.*, sadrazamdan sultana, 1 Cemaziyülâhir 1284/30.9.67 ve başkatipten sadrazama, 2 Cemaziyülâhir 1284/1.10.67.

27 BA/İrade/Meclis-i Vâlâ 24269, ek 2, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'den Çerkes göçmenleri masseden vilayetlerdeki vali, mutasarnf ve kaymakamlara, 12 Cemaziyülevvel 1282/13.10.65.

28 Yinelenmiş emir örnekleri için bkz. BA/BEO/Muhacirin komisyonu/ c. 758, baş. no. 34 (1281/1864-1865 yılı için), 84 (1282/1865-1866 yılı için). Esircilerin tutuklanması, BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/24924 ve 26185.

köle sahipleri ve köleleri arasında şiddetli kavgaların patlak verdiğini bildiriyordu. Sorun kölelerin statüleriydi. Birkaç zaptiye dövüşü durdurmak için gönderilmişse de köye girmeleri önlenmişti. Yetkililer bunu öğrenir öğrenmez bir binbaşının komutasında daha çok zaptiye göndermişlerdi. Zaptiye bu kez duruma hakim olabilmiş, sürtüşmeyi durdurabilmişti fakat buna yol açan tartışma çözümlenmeden kalmıştı. Köleler serbest bırakılmak istiyor, köle sahipleri ise onları azat etmeyi reddediyorlardı. Vali, grupların arasını bulması için maiyetindeki subaylardan birini gönderdiğini bildirmekteydi. Ancak, hepsi silahlı 400 hane göçmenin çatışmayı her an yeniden başlatabileceğinden korkuyordu. Bundan dolayı vali köylülerin silahtan arındırılmalarını öneriyor ve sadrazamdan bunu yapabilmesi için yetki vermesini istiyordu.[29]

Bu tekil bir olay değildi ve durum Osmanlı hükümetini telaşlandırdı. İlk tepki, belki de Çerkes köle sahiplerini en çok kızdıran uygulamanın, bazı şerî mahkemelerce köle anne-babaların çocuklarına ıtıknameler verilmesinin durdurulması oldu. Görünüşe göre bu uygulama sahiplerin isteğine aykırı olsa bile hükümetçe teşvik edilmekteydi, fakat şiddetle karşı çıkılması üzerine Bâbıâli ilgili talimatı geri çekmek zorunda kaldı.[30] Bu politika değişikliğine iki neden gösterildi.

Birincisi, köle sahiplerl, kölelerinin çocuklarını da kendi mülkleri olarak görmekteydiler, hükümet de eski ve yerleşik Çerkes geleneklerine karışmak istemiyordu; belirtmeliyiz ki bu görüş Şeriat'la çelişkili de değildi. Göçmenlerin kalabalık olmaları ve çoğunluğunun "vahşi ve kötü" yapıları güçlüklerin nedeni olarak gösteriliyordu. Diğer neden yasaldı: Kötü muamele kanıtlanmadıkça, sahibin onayı olmadan azadın gerçekleştirilmesi Şeriat'a aykırıydı. Bu, doğal olarak, böyle bir politikanın önce neden benimsendiği sorusunu doğurur, fakat herhangi bir açıklama verilmemiştir.

---

29 BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1407, ek 5, Edirne Valisi Mehmet Hurşid Paşa'dan sadrozama telgraf, 21 Eylül 1285, (saat: 17:10)/1.10.69. Bu örnekte ne yapıldığı bilinmiyor, fakat daha sonraki tarihe ait bir belge köylülerin koderine ışık tutabilir. 4 Temmuz 1879 tarihli bir hükümet raporunda, Mondıra köyü Çerkeslerinin, Anadolu'ya geçirildikleri, orada yerleşmeleri için kendilerine toprak verildiği ve Rumeli'ye dönmelerinin yasaklandığından belirtilmektedir. (BA/İrade/Meclis-i Mahsus/2926, Meclis-i Vükelâ mozbotası, 13 Cemaziyülâhir 1296/4.6.79). Çerkeslerin başka çatışmolordon sonra yeniden yerleştirilmiş olmoları mümkündür, fakat bu olaylarla tamamıyla ilgisiz de olabilir.

30 BA/Ayniyat/c. 1136, Bâbıâli'den Reis'e (Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyenin mi?), 29 Ramazan 1283/4.2.67. Diğer şiddet kullanılan durumlar için, bkz. BA/irade/Meclis-i Mahsus/1407, ek 1, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye Mazbatası, 5 Zilkade 1283/11.3.67; Blunt, böl. 1, s. 150.

Bunun yerine hükümet, kölelerden yakınmalar geldiğinde tarafları uzlaştıracak ve mükâtebe yapmaları için ikna edecek girişimlerde bulunulması kararına varmıştı.[31] Fakat Bâbıâli, tüm sorunun bir kez daha gözden geçirilmesinin gerekli olduğunu da anlamıştı.

Meclis-i Vükelâ, 30 Mart 1867'de Muhacirin Komisyonu'nun ve Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin Çerkes göçmenler arasındaki kölelik ve köle ticareti üzerine tavsiyelerini tartıştı.[32] Meclis'in gözlemine göre Çerkes emirleri, kendi halklarının bir kısmını geleneksel olarak köle edinmişler, bunu imparatorluğa göç ettikten sonra da sürdürmüşlerdi. Müslümanlar olarak ve tüm Osmanlı tebaası gibi, Çerkes göçmenlerin de Osmanlı vatandaşlığının tüm haklarından, ki bunların arasında hürriyet de vardı, tam olarak yararlanmaya hakları vardı. Yine de Meclis-i Vükelâ salt göç hareketinin eski ve köklü bir kurum olan Çerkes köleliğini kaldıramayacağı kararına vardı. Göçmen nüfusun içindeki köle sayısının 150.000'i aştığı tahmin edildiğine göre, kişisel statü üzerindeki anlaşmazlıkların barışçı yolla çözümlenmesini sağlayacak önlemlerin alınması zorunlu olmaktaydı.

Köleleri, sahiplerinin onayı olmadan özgür kılma yolundaki ilk girişimlerde güçlü ve çoğu kez şiddet kullanan bir muhalefetle karşılaşıldığı için, nazırlar mükâtebeye varılmasının olabilecek en iyi çözüm olduğunu savundular. Gönüllü bir anlaşma olarak mükâtebe, kölenin azat edilişini sağlarken, sahibe de oldukça iyi bir tazminat sağlama avantajına sahipti. Bununla birlikte bir köle sahibini böyle bir anlaşmaya girmeye ikna etmek için tazminatın (*bedel-i itk*) kölenin değerinde olması gerekiyordu. Kölelerin gerekli azat bedelini sağlamaları beklenemezdi, sorunu böylece bırakmak kilitlenmeyi sürdürmekle eşanlamlı olacaktı. Bunun farkında olan nazırlar, yükü devletin taşıması gerektiğine karar verdiler.

Hazinenin kronik olarak açık vermesi ve yabancı alacaklılara ağır borç altında olmasından ötürü, yönetimin önerebildiği tek şey topraktı. Yerleştirme dönemi sırasında işlemeleri için göçmenlere toprak tahsis edilmiş ve hükümetin onaylamasıyla yakın parseller de aynı amaçla kölelere dağıtılmıştı. Meclis-i Vükelâ, yetkililerin kölelere hür göçmenler olarak davranmış olduklarına ve bunlardan bazılarının zamanla azat edildiğine dikkat çekmekteydi. Nazırlar şimdi bu politikanın sürdürülmesini ve kölelerin

---

31 Mükâtebe (Arapça *mukâtaba*) yasal bir İslami işlemdir, efendi ve köle, bir ödeme karşılığında kölenin özgürlüğünü kazanmasını sağlayacak bir anlaşmaya kendi istekleri ile ulaşırlar, ödemenin biçimi ve miktarına taraflar karar verir. Ödeme bittiği zaman köle azat edilir.

32 BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1407, sadrazamdan sultana, 24 Zilkade 1283/30.3.67.

bu devlet topraklarını kendilerinin azat bedeli olarak kullanmalarına izin verilmesini öneriyorlardı. Bunu kolaylaştırmak için, toprağın ve kölelerin değerini saptayacak bir yöntem geliştirilecekti. Toprak daha sonra, azat edilmeyi sağlayacak mükâtebe gereğince, tam veya kısmi tazminat olarak köle sahibine devredilecekti. Böylelikle özgürlüklerini kazanan köleler, eski sahiplerinin onayı ile, toprağın üzerinde kalabilecek ve onu işlemeyi sürdürebileceklerdi.[33] Bununla birlikte, eğer serbest bırakılan köleler bu topraktan ayrılmak isterlerse gidebileceklerdi. Nazırlara göre, bu şekilde, toprak meskûn ve işlenmiş olacak, pek çok köle azat edilecek ve köle sahipleri de tatmin edilmiş olacaklardı. Yine de böyle bir düzenlemenin, yönetimce göçmenlere empoze edilemeyeceği açıkça belirtilmekteydi. Önerilen politikayı Çerkes liderlerine açıklamaları, tepkilerini almaları ve bunu Bâbıâli'ye ulaştırmaları için memurlar gönderilecekti.

Meclis-i Vükelâ'nın bu kararı köleleraçısından bir geriye dönüştü. Mükâtebe, kölesine açıkça kötü davranmayan bir sahibe zorla kabul ettirilemezdi; bu karar ayrıca, böyle muameleleri normal olarak yürüten şerî mahkemelere de daha büyük hareket kabiliyeti veriyordu. Göründüğü kadarıyla hükümet, Çerkes köle sahiplerinin güçlü muhalefetiyle başa çıkamıyor veya yalnızca, onlarla doğrudan ve kuşkusuz şiddetli bir sürtüşmeye girmekten kaçınmayı yeğliyordu. Şerî mahkemelerin, köle sahiplerini kölelerinin iddialarına karşı destekleyen ilamlar vermeye hazır olması, hükümetin durumunu değiştirdi. Yukarıda aktarılan her iki örnekte (özgürlüklerini isteyen beş çocuk ve parçalanmaya karşı koyan ailenin durumları) ve başkalarında da[34], yetkililerin kölelere yararlı olmak için yaptıklarını mahkeme engellemişti. Bu, İslamca onaylandığı için köleliğin yasallığını destekleyen dini çevrelerdeki genel havanın bir göstergesi olabilir. Şurasını belirtmeliyiz ki hükümet köleliğin köle ticaretinden farklı olduğunu ve müdahale edilmemesini sürekli vurgulamaktaydı. 1847 Basra Körfezi fermanı, Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin 1854'te yasaklanması ve zenci köle ticaretine karşı 1857 fermanı bu bağlam içinde akla geliyor. Bâbıâli'nin kaldırmaya çalıştığı yalnızca Çerkesler arasındaki tarım köleliğiydi; bunu da güçlü bir muhalefet karşısında, tedrici olarak, büyük bir dikkatle ve biraz da çekingence yaptı.

Şurası ilginçtir ki yukarıda bahsedilen 1847 ve 1854 fermanlarıyla ilgili Meclis-i Vükelâ belgelerinde, kaldırılması bağlamında köleliği belirtmek

---

33 Bu maddeden Meclis-i Vükelâ mazbatasında bahsedilmemişse de konu üzerindeki daha geç bir mazbatadan anlaşılıyor (Bkz. BA/Meclis-i Vükelâ Mazbata ve İrade Dosyaları/c. 225, Rebiülevvel 1299/8.2.82).

34 Örneğin bkz. BA/Ayniyat/c. 1136, no. 210, Bâbıâli'den Muhacirin Komisyonu'na, 21 Sefer 1286/2.6.69.

için kullanılan terim ne "esaret" ne de "kölelik" olup, genellikle Şerî kanun lisanında kullanılan, daha az yaygın "rıkkiyet" olmuştur. Bu belki de köleliğin bu dönemde hâlâ ne kadar İslami bir bağlam içinde düşünüldüğünün bir göstergesidir. Mükâtebe işlemini daha kesin önlemlere yeğ tutan ve uygulanmasını büyük çoğunluğu köle sahibi olan göçmen önderlerinin kabul etmesi koşuluna bağlayan Meclis-i Vükelâ kararının arkasında da, Afrikalı köle ticaretine[35] ilişkin hükümet politikasını biçimlendirmekte önemli rol oynayan dini ve tutucu muhalefetin olması mümkündür.

Çerkes köleliği ve köle ticaretiyle ilgili açık bir politika geliştirilememesi ve kararlı bir uygulama olmamasından dolayı göçmenler arasında huzur sağlanamıyordu. Sonuç olarak, yetkililer sık sık çıkışını önlemekten aciz kaldıkları yangınları söndürmek zorunda kalıyorlardı.

Hükümet 1872 yılı boyunca, Anadolu'nun değişik yerlerindeki Çerkes esirci gruplarının, köle ticaretini sınırlayan ve hatta bir süre için tamamen askıya alan emirlere rağmen ticareti gizlice sürdürdükleri yolunda birkaç kez haber almıştı. Sivas, Konya, Adana vilayetlerindeki yetkililere bu faaliyetleri denetlemeleri talimatı verildi. Aynı yıl benzeri iddialar Sinop sancağında da araştırıldı. Hüdavendigâr vilayetinden*, Canik ve Lazistan sancaklarından köle ticaretini teşvik etmek amacıyla gizli cemiyetlerin (cemiyet-i hafiye) kurulduğuna ilişkin raporlar alındıysa da, araştırma sonunda asılsız oldukları anlaşıldı.[36]

Bununla birlikte, ticaret başlıca İstanbul'a yönelik olarak hâlâ sürmekteydi. Ticareti yapılanlar çoğunlukla, İstanbul ve İmparatorluğun diğer büyük kentlerinin haremlerine gönderilmek istenen genç kadınlardı. Çerkes ebeveynler, yerleştikten sonra da, kızlarını esirciler aracılığıyla veya daha az yaygın olarak alıcıya doğrudan satmayı sürdürdüler. Bu satışlar büyük ölçüde köle sınıfı içinde yürütülürken, yani köle sahipleri, göçün yarattığı güçlükler ve fırsatlardan dolayı kölelerinin çocuklarını satarlarken, gittikçe artan sayıda hür doğmuş çocuğun da ticareti yapılıyor ve kö-

---

35 Bkz. yukarıda, s. 85 not. 12.

* Bursa (çev. notu).

36 Faaliyetlerin durdurulması konusunda emirler için: BA/Ayniyat/c. 1136, no. 211, 215, Bâbıâli'den Muhacirin Komisyonu'na, 28 Şevval 1288/10.1.72; *ibid.*, no. 237, 239, Bâbıâli'den Muhacirin Komisyonu'na, 3 Zilkade 1288/14.1.72. Sinop'taki araştırma, *ibid.*, no. 127, Babıâli'den Muhacirin Komisyonu'na, 24 Rebiülâhir 1289/1.7.72, gizli cemiyetler, *ibid.*, no. 237, 239, Bâbıâli'den Muhacirin Komisyonu'na 3 Zilkade 1288/14.1.72; *ibid.*, no. 255, 256, Bâbıâli'den Muhacirin Komisyonu'na 12 Zilkade 1288/23.1.72.

leştiriliyorlardı. İngiliz kaynakları ve İngilizce çıkan bir İstanbul gazetesi 1872-1873 yıllarında pek çoğu Avusturya Lloyd Kumpanyası gibi Avrupalı şirketlere ait buharlı gemilerden çoğunun Trabzon, Samsun ve diğer Karadeniz limanlarından İstanbul'a düzenli olarak Çerkes köle taşıdıklarını bildirmekteydiler. Eğer böyle bir şey varsa, Osmanlı hükümetinin, ticareti durdurmak için ne yaptığı açık değildir. İşin içinde baskı olmadığı zaman, ticaretin rahatça sürdürülmesine izin verildiği anlaşılıyor. 1858 Ceza Kanunu çocuk kaçırma ve köleleştirme üzerine bazı maddeler içermekteydi, fakat cezalar pek ağır değildi. 16 Eylül 1867'de bunlar, daha başka suçları da kapsayacak şekilde düzeltildi ve belki de kaçırma ve köleleştirme vakalarının artmış olmasının bir sonucu olarak cezalar biraz artırıldı.[37]

İNGİLİZ MÜDAHALE GİRİŞİMLERİNİN BAŞARISIZLIĞI

Çerkes köleler, sahiplerinin kendileri üzerindeki mülkiyet hakkını tartışmayı ve özgürlük istemeyi sürdürdüler.[38] İngiliz hükümeti 1872-1874 arasında, yeniden açık ve bazen şiddet kullanılan bir çatışmaya dönüşen durumdan haberdar oldu. İngiltere, Kasım 1857'de Clarendon'un geliştirdiği müdahale etmeme politikasını bozarak, kölelerin yanında, onların özgürlüklerini kazanmaları için araya girmeye çalıştı.

İncelediğimiz dönem boyunca İngiliz Dışişleri genellikle Clarendon'un politikasına bağlı oldu ama bunun bazı istisnaları da vardı. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Bulwer, Aralık 1860'ta, zamanın Hariciye Nazırı Âli Paşa ile savaş sırasında konulan Çerkes köle ticareti yasağını tartışmaya çalıştı. Kendisine de, selefine olduğu gibi, yasağın yalnız savaş süresi için düşünülmüş olduğu anlatıldı ve ayrıca bu yasağın genel olmayıp özel olduğu ve salt Batum bölgesini kapsadığı da bildirildi. Sir Henry, beş yıl sonra sorunu, Lord John Russell'ın ricası üzerine Bâbıâli'ye götürmeye çalıştığında, Osmanlıları konuya önce olduklarından daha açık buldu. Bulwer, Osmanlıların daha önceki ifadelerinin aksine, yasa-

---

37 Avrupa buharlılarıyla nakliye için bkz. FO 84/1427/218-9, Francis'den (başkonsolos, İstanbul) Elliot'a (büyükelçi, İstanbul), 29.11.72; *ibid.*, /309-10. Malta Amerikan konsolosundan Lord Granville'e (dışişleri bakanı), 1.1.73, *Levant Herald*'dan alıntı yaparak. 1858 Ceza Kanunnamesi için, bkz. madde 203-6, *Düstur*, c. 1 (İstanbul, 1289), s. 582; düzeltmeler için Aristarchi, c. II (İstanbul, 1873), s. 272.

38 BA/Ayniyat/c. 1136, no. 398, Bâbıâli'den Muhacirin Komisyonu'na, 21 Cemaziyülevvel 1286/29.8.69; ibid., no. 265, Bâbıâli'den Muhacirin Komisyonu'na, 13 Zilkade 1288/24. 1.72.

ğın hâlâ uygulamada olduğunu fakat yaptırımda bazı güçlüklerle karşılaşıldığını söylediklerini bildiriyordu. Ayrıca, kendisine Muhacirin Komisyonu'nun sorunu çözmek için yeni görüşler geliştirmekte olduğu da söylenmişti. Bu çelişki yukarıda da bahsedildiği gibi, konuyla ilgili Osmanlı politikasının değişmesiyle açıklanabilir.[39]

Savaş sonrası yıllarda Çerkes köle ticaretini bastırmakta isteksiz davranan hükümet, çatışmaların durmasından sonra yasağın yürürlükte olmadığını söylemişti. Bununla birlikte, kitlesel göçten kaynaklanan sorunlar Bâbıâli'yi bir kez daha köle ticaretini yasaklamaya yöneltince, İngilizlerin zemin yoklamalarını açıkça geri çevirmeye de artık gerek kalmıyordu. Konuyla ilgili gelişmelerden çok uzak kalmış olan İngilizler, iki ayrı yasağın arkasında birbirlerinden önemli ölçüde farklı koşulların yattığından ve bunların iki yasağın birbirinden hem ayrıntı hem de kapsam açısından farklı olmalarına yol açtığından haberdar değildi. Osmanlılar böyle karmaşık ve duyarlı bir iç sorun hakkında yabancı bir güce bilgi vermeyi gerekli veya arzu edilebilir görmediler. İngilizlerin, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Afrikalı köle ticaretinin bastırılmasına ne kadar yakından karıştıkları düşünülürse, Çerkes köle ticaretinin bastırılması veya Çerkes tarım köleliğinin tedricen kaldırılmasına ne kadar az karışabildikleri daha da çarpıcıdır.

Ağustos 1870'te İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Elliot, Dışişleri Bakanı Lord Granville'e, Çerkes köleliği konusunda Bâbıâli'yle görüşülmesi ihtimali görmediğini yazıyor ve şöyle diyordu:

> "Yalnız sadrazamın karısının bir zamanlar bir Çerkes cariye olduğu değil, daha yüksek mevkilerdeki hanımların da aynı sınıfa mensup oldukları bilindiğine göre, eğer Âli Paşa'ya gidip, herkesten daha çok nefret ettiğim böyle bir kurumun küçültücü sonuçları üzerinde dursaydım, büyük bir münasebetsizlik yapmış olacağımı Lord Cenapları anlayacaklardır"[40]

Çerkes harem köleliğine bu gönderme, Çerkes köleliğinin yabancılarca en çok bilinen görüntüsü olan genç kadın ticareti bağlamında yapılmıştı. Fakat 1873'te Elliot, kölelerin ailecek satışının yaygın olduğunu ve daha kötüsü, satışın sonucunda bu ailelerin parçalandığını öğrendi. Bunu tümden kabul edilemez bularak Hariciye Nazırı Halil Paşa'ya sert bir protesto

---

39 FO 84/1120/5-6, Bulwer'dan Russell'a, 12.12.60; FO 84/1246/125-6, Bulwer'dan Russell'a, 10.8.65.

40 FO 84/1324/108-10, Elliot'dan Granville'e, 10.8.70.

gönderdi: "Je croirais très volontiers que l'on m'ait exagéré l'abus. Mais je puis malheureusement vous garantir qu'il existe dans les proportions qui non seulement justifient, mais qui demandent impérieusement que le sujet reçoive l'attention sérieuse du gouvernement"[41]

Mart 1873'te büyükelçi yeniden Lord Granville'e yazarak, köle ticaretini anlattı ve talimat istedi. Konu martın sonu-nisanın başında İngiliz Dışişleri'nde tartışıldı.[42] Köle Ticareti Bölümü'nün başı W.H. Wylde şöyle yazıyordu:

> "Sir H. Elliot'un raporunda anlatılan durum, suskunlukla geçiştirilmemelidir. Çerkes ve Gürcü ticareti denen olayda ebeveynleri kız çocuklarını satmakta, onlar da ileride Türk memurlarının karıları olabilme umuduyla Türk haremlerine girmeyi bir ayrıcalık gibi görmektedirler; bunu görmezlikten gelmeyi ne kadar istersek isteyelim, Sir H. Elliot tümüyle yeni bir durumun resmini çizmektedir ki Lord Granville muhtemelen bunu ciddi olarak dikkate almayı düşünecektir. Türk hükümeti ve memurları Avrupa kamuoyuna karşı duyarsız değildirler; Sir H. Elliot'un raporunda bildirdiği Çerkes reislerin ve Türk yetkililerin yaptığı haksızlıkların açıklanması, Türkleri etkilemede kullanılabilir..."

Lord Granville Elliot'a köle ticaretini şiddetle protesto etmesi ve "bastırılmasını sağlamak için her türlü çabanın gösterilmesi" talimatını verdi. Fakat, Wylde'nin sorunu kamuoyunun dikkatine getirme önerisi reddedildi. Elliot daha sonra, Osmanlı hükümetini bu konuda harekete geçmeye ikna için gösterdiği çabaların başarısız olduğunu söyledi.[43] Bu, Çerkes köleliği ve köle ticareti konusunda Osmanlıların, görünüşte bile olsa, herhangi bir İngiliz müdahalesine izin vermeyi hâlâ reddettikleri anlamına geliyordu. Aslında Osmanlıların bu konuda harekete geçmişlerdi; fakat gelişmeler ve ilerlemeler konusunda İngilizlere bilgi vermediler.

---

41 FO 84/1370/42-3, Elliot'dan Halil Paşa'ya, 21.1.73. (Bu suistimalin bana abartılarak anlatılmış olduğuna içtenlikle inanıyorum. Fakat, maalesef var olan boyutların, konunun hükümetin ciddi ilgisini yalnız haklı çıkaracak değil, zorunlu kılacak düzeyde olduğuna da sizi temin ederim.)

42 *Ibid.*/28-31, Elliot'tan Granville'e, 3.3.73. Elliot, Bingazi'den yapılan zenci ticaretine ilişkin bir protestoda Çerkes sorunundan bir kez daha bahsetmiştir (*ibid.*/47-9, Elliot'tan Safvet Paşa'ya, 14.4.73). Alıntı; *ibid.*/33-4, W. H. Wylde'nin tutanağı, 27.3.73.

43 *Ibid.*/7, Granville'den Elliot'a, 14.4.73, Wylde'nin önerisi tutanağında vardı, fakat muhtemelen Granville'ce çizilmiştir: FO 84/1397/173, Elliot'tan Lord Derby'ye (dışişleri bakanı), 16.8.74.

Bu politika oldukça etkili oldu. Afrikalı köle ticaretinin bastırılması için yılmadan Osmanlıları bir anlaşma imzalamaya (bu amaçla Bâbıâli'ye büyük baskılar yapılıyordu) ikna etmeye çalışmakla meşgul olan İngilizler, Çerkes ticaretini etkileyemeyecekleri olgusunu artık kabullenmek durumundaydılar. Gerçekte İngiliz hariciyesi, 1870'lerde biraz göz ardı edilen Clarendon'ın politikasına geri dönüyordu. Mart 1880'de Wylde şöyle yazmaktaydı: "Harekete geçireceğimiz hiçbir düzenek ticaretin sürmesini önleyemeyecek, böyle herhangi bir girişimimiz yalnız büyük kızgınlığa ve bize karşı düşmanca duyguların artmasına neden olacak, kötülüğü de herhangi bir biçimde azaltmayacaktır".[44]

ARTAN ŞİDDET, KÖLELER, ASKERLİK

Ağustos 1874'te, İstanbul'dan pek uzakta olmayan Tekfurdağ vilayetinin kasabası Çorlu yöresinde, çok sayıda Çerkes kölenin örgütlenerek özgürlüklerini istedikleri bildirildi. Kendileri de Çerkes göçmeni olan köle sahipleri, köleler satın alamazlarsa özgürlük vermeyi reddedip, iradelerini ayak direyenlere silah gücüyle kabul ettirmeye çalışmışlardı. Bâbıâli'nin emri üzerine, Edirne valisi köle sahiplerine boyun eğdirmek için hemen harekete geçti. Çorlu'ya askeri birlikler ve dört sahra topu getirerek Bâbıâli'nin silahlarını bırakmaları ve hükümetin koşullarını kabul etmelerini emreden bir talimatını, emirlere okudu. Bu koşullar, Meclis-i Vükelâ'nın yukarıda sözü edilen kararında geliştirilen genel politikaya uygundu. Buna göre, köleler azat edilecek ve sahipleri daha önce kölelerin oturduğu ve işlediği toprakların mülkiyetini elde ederek tazmin edileceklerdi. Kölelerin ve toprakların tam değerleri, ayrıca toprağın ve kölelerin değerleri arasında, eğer varsa, farkın giderilmesinin yolları kurulacak *ad hoc* bir komisyonca belirlenecekti. Vali, hükümetin istekleri yerine getirilmezse ordunun saldırıya geçeceğini ihtar etti. Köle sahipleri, silahlarını teslim ederek Bâbıâli'nin aracılığını kabul ettiler.[45]

---

44 FO 84/1570/140, W. H. Wylde'ın tutanağı, 1.3.80.

45 FO 84/1397/180-1, Depuis'den (konsolos vekili, Edirne) Elliot'a, 12.8.74. Bu düzenleme, Edirne'deki konsolos vekili tarafından biraz karışık bir biçimde aktarılmıştır. İlk rapor, kölelerin hiçbir tazminat ödemeyeceğini belirtirken, ikinci rapor (*İbid.*/184-5 Depuis'den Elliot'a, 28.8.74) Özel bir komisyonun kölelerin ödeyecekleri miktarı belirleyeceğinden söz etmektedir. Bu belki de konsolos vekilinin, 30.3.67 tarihli Meclis-i Vükelâ kararından habersiz oluşundan ileri geliyordu, çünkü onun raporlarında, bunun tek bir anlaşma olmayıp, önceki örneklere dayanan ve pek çok davayı halledecek biçimde geliştirilmiş daha geniş bir politikanın parçası olduğunu bildiğini gösteren bir şey yoktur.

İzleyen anlaşma döneminde 250 "araba dolusu" kadar köle azat edildi ve Çorlu'dan vilayetin diğer yörelerine götürüldü. Köleler köy başına bir aile olmak üzere içerdeki köylere dağıtılacaklar ve kendilerine işlemeleri için toprak verilecekti. Köle sahiplerinin en kavgacılarından 90 kadarı tutuklandı. Bir yangın daha söndürülmüştü, fakat hükümet sahip-köle ilişkilerinin neden olduğu huzursuzluklarla uğraşmayı, İmparatorluğun diğer bölgelerinde uğraşmayı sürdürdü.

1878-1879'da başka Çerkes grupları da özgürlüklerini, hatta bazıları Kafkasya'ya geri dönme iznini bile istediler.[46] Göçmen kölelerin statülerine ilişkin yasal belirsizlik Osmanlı hükümetinin işine gelmiş olmalı, çünkü konuyu berraklaştırmak için herhangi bir girişimde bulunulmamış, örneğin temel ilkeleri saptayacak bir ferman çıkarılmamıştır. Kararlar özel durumları çözmek için alınmış, fakat bazı hükümet memurları veya yerel yetkililer, görünüşe göre biraz çekingen biçimde, bu tür kararları genel bir uygulama gibi yorumlamaya çalıştıklarında, Bâbıâli bu çabaları önlemeye yönelmiştir. Zorunlu olarak ortaya çıkan karışıklık, durumu çok da aleyhte etkilemiş gibi görünmüyor; aslında Bâbıâli'nin amaçlarına gayet iyi hizmet etmiş de olabilir. Şimdi, bu noktayı aydınlatmak için birkaç örneği gözden geçirebiliriz.

1878'de Kastamonu vilayeti, göçmenler arasında çıkan bir mülkiyet sorunuyla ilgili olarak Şûray-ı Devlet'e başvuruda bulundu.[47] Kastamonu'ya 15-20 yıl önce gelmiş olan bir kısım Abaza göçmeni, Sohum'dan İmparatorluğa henüz gelmiş olan başka bir grup Abaza göçmeni üzerinde mülkiyet hakları olduğunu ileri sürmüşlerdi. Yeni gelenlerin belirttiğine göre, anlaşılan Rus hükümeti orada bulunmayan sahiplerin yerine hareket ederek, kendileriyle mükâtebe anlaşmaları yapmış ve azat belgelerini ellerine vermişti. Köleler, böylece hür olduklarını ve eski sahiplerine borçlu olmadıklarını ileri sürmekteydiler. Yasal olarak tartışmaya açık oluşuna rağmen (gayrimüslim bir hükümetin Müslüman köleler üzerinde sahip rolü takınarak onlarla sözleşme imzalaması ve azat etmesi) bu işlem, 24 Ocak 1878 tarihli bir kararla eski sahiplerin iddialarını reddeden Şûray-ı Devlet'çe kabul edildi.

---

46 Örneğin bkz., BA/BEO/Muhacirin Komisyonu/c. 758, baş. no. 89 (29 Şaban 1295/18.8.78), 168 (12 Şevval 1296/29.8.79); dönüş izni istemi için, *ibid.*, baş. no. 196 (22 Zilkade 1295/17.11.78).

47 BA/Meclis-i Vükelâ Mazbata ve İrade Dosyaları/c. 225, 19 Rebiülevvel 1299/8.2.82 (Kastamonu vilayetinden gelen mektuba referans, 22 Ramazan 1295/20.9.78).

Şûray-ı Devlet "Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden kişilerin hür kabul edilmesi gerektiğini" belirtmişti ki bu açıkça kararın başka durumlarda da uygulanabileceği anlamına geliyordu. Bizzat Bâbıâli, kararı tam bu anlamda kabul etti. 1879'un başında Abaza köleler Trabzon ve Sivas vilayetlerindeki yerel yöneticilerden, esaretten kurtarılmalarını ısrarla talep etmişler, yöneticiler de anlaşmazlığı gidermesi için merkezi hükümete başvurmuşlardı.[48] Kararını Şûray-ı Devlet'in yargısına dayandıran Bâbıâli, bu vilayetlerin valilerine aslında tüm göçmenlerin hür olduğunu ve dolayısıyla köle olduklarını ileri sürmenin yasal olmayacağını bildirdi. Valilere eski köle sahiplerinin bir haksızlığa yol açmalarını engellemeleri ve kölelerin özgürlüğünü garanti etmeleri emri verildi. Bununla birlikte, öyle görünüyor ki, bu politikanın birtakım güçlüklerle karşılaşması, hükümetin Şubat 1882'de tutumunu bir kez daha gözden geçirmesine neden oldu.

Osmanlılar, Çerkes göçünün, ordunun insan gücü potansiyeline katkısı olacağını düşünmüşlerdi. Göçmenler 25 yıllık bir süre için askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlar fakat gönüllü yazılmaları için teşvik edilmişlerdi.[49] Onlar için pek çok süvari birliği oluşturulmuş ve birçoğu gerçekten de sultanın ordusunda hizmet etmeyi kabul etmişti. Askeriye, yiyecek, giyecek, barınak ve pek çok Çerkesin çiftçiliğe yeğleyecekleri bir yaşam tarzı önermekteydi. Fakat bir süre sonra, disipline karşı gelen ve hatta rivayete göre başlarındaki Osmanlı subaylarından bazılarını öldüren göçmenlerin kural tanımazlığı yüzünden, bu birliklerin dağıtılması zorunlu oldu. Ordu yalnızca hür kişileri askere alıyor, köleler askere yazıldıkları takdirde yasal özgürlüklerini otomatik olarak kazanıyorlardı. Çerkes göçmenlerin durumunda bu düzenlemelerin büyük sayıda potansiyel askeri dışarda bıraktığı kısa sürede anlaşıldı.

1882'nin başında Sivas vilayetindeki askeri yetkililer, göçmen köleleri, vilayette bu sırada çekilmek üzere olan kura listelerine kaydetme girişiminde bulundular.[50] Doğal olarak köle sahipleri bu uygulamaya karşı çıktı, çünkü bu onları, asker oldukları andan başlayarak, köleleri üzerindeki mülkiyet hakkından yoksun kılıyordu. Sorunun havale edildiği Şûray-ı Devlet,

---

48 BA/Ayniyat/c. 1011, no. 148, Bâbıâli'den Adliye Nezareti'ne, 12 Nisan 1295/25.4.79.

49 Pinson, ss. 80-2. Pinson 20 yıllık bir muafiyetten bahsediyorsa da, Osmanlı kaynaklarına göre muafiyet 25 yıl idi (bkz. BA/Meclis-i Vükelâ Mazbata ve İrade Dosyaları/loc. cit.).

50 BA/*loc. cit.*

kişisel statü dikkate alınmaksızın yapılan toptan bir askere alışın, köle ve sahip arasında sorunlar çıkarmaya mahkûm olduğunu ve dikkatle düşünülmesi gerektiğini belirtti. Böylece Sivas'taki yetkililere Meclis-i Vükelâ bir karara varıncaya dek harekete geçmeyi ertelemeleri talimatı verildi.

Meclis-i Vükelâ konuyu ayrıntılı olarak 8 Şubat 1882'de tartıştı. Meclis daha başlangıçta mükâtebe usulünün kölelerin yakınmasını giderecek ve onlara özgürlük bağışlayacak tek yol olduğunu teyit etti. Nazırlar, Şûray-ı Devlet'in Kastamonu'daki Abaza kölelere ilişkin kararının[51] yalnızca bu vakaya özgü olduğuna karar verdiler. Bütün göçmenlerin aslında özgür olduğunun ilan edilmesi bir yanlışlık yüzündendi. Dahiliye Nazırı'na bu noktayı Muhacirin Komisyonu'na açıklaması ve yanlış kararın düzeltilmesini sağlaması talimatı verildi. Bu temel ilkeyi belirleyen Meclis-i Vükelâ askerlik sorununu karara bağlamaya yöneldi.

Burada, nazırlar göçmenleri 25 yıl için askeri hizmetten muaf tutan politikayı teyit ederek, göçmenin İmparatorluğa giriş tarihinden başlayarak geçen zamanın tespit edilebilmesi için her vakada kapsamlı bir araştırmanın yapılması gerektiğini belirttiler. Osmanlı İmparatorluğu'nda doğan göçmen çocukları yirmi yaşına ulaştıklarında askere alınacaklardı. Meclis-i Vükelâ buna ek olarak önemli bir ilkeyi de belirledi.

Birçok yerde kölelere, sahiplerinin yakınında ayrı toprak dağıtıldığı için, nazırlar yirmi beş yıl sonra kölelerin de orduya katılmasının "çok tabii" olduğu görüşündeydiler. Bu durumda, önceden belirlenen ilkelere göre,[52] bir mükâtebe yapılacak ve kölenin işlediği toprak, azatın tam veya kısmi karşılığı olarak sahibine devredilecekti. Meclis'e göre bir köle, sahibine borçlu kalsa bile, yani kendisinin ve ailesinin işlediği toprak, kendisinin piyasa değerinin altında kalsa bile, önce orduda hizmet etmek zorundaydı, çünkü "bir kişinin vatanını savunması tüm vazifelerinden önce gelir"di. Azat edilen köle askerliği bitirdikten sonra borcunu ödeyebilirdi. Sivas'taki Çerkes kölelerin askere alınması vakası, yeniden görüşülmesi için Şûray-ı Devlet'e havale edildi.

Askere alma konusundaki kararı ile Meclis-i Vükelâ'nın bir defada iki amaç gerçekleştirmek istediği anlaşılıyor. Karar bir yandan büyük sayıda köleyi askere alınabilir duruma getirmiş, öte yandan da tüm Çerkes köle nüfusunun azat edilmesini hızlandıracak bir düzenek geliştirmiştir. Bir köle sahibine açıkça mükâtebeyi empoze etmekten geri duran Meclis-i

---

51 Bkz. yukarıda, s 145.

52 Bkz. yukarıda, ss 138-140.

Vükelâ, genel olarak uygulanabilecek düzenli bir usul ima etmekteydi. Yine de askere alınacak kölelerin ailelerinin statüleri hakkında hiçbir şey söylenmemiştir. Maalesef, konu üzerinde elde bulunan bilgideki kopukluk, bu aşamada Meclis-i Vükelâ kararlarının gerçekte nasıl uygulandığını veya Çerkes kölelerin tedrici azat edilmesi sürecini nasıl etkilediğini incelememizi olanaksız kılıyor. Köle nüfusunun geri kalan bölümüne, yani askerlik hizmeti yapmaları gerekmeyen kadınlar, kırk yaşın üzerindeki erkekler ve sakat erkeklere gelince, hükümet politikasının dayandığı esas hâlâ mükâtebe yolu ile azattı. Vükelâ bu konuda açık ve ödün vermez bir tutumdaydı, köle ve efendisi arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesinde mükâtebeden başka bir araç kabul edilemezdi.

Böylece Meclis-i Vükelâ, mükâtebenin önemini vurgulayarak, Şûray-ı Devlet kararında ifade edilen eğilimin ve bazı yerel yetkililerle hükümet memurlarının bunu tüm göçmen kölelere otomatik özgürlük bağışlamanın yolu olarak benimsemesinin önüne geçmiş oluyordu. Doğal olarak, yönetimin çeşitli bölümlerindeki bu tutarsız politika ve görünürdeki karışıklık yalnızca Osmanlı hükümetinin bürokratik yetersizliğine yüklenebilir. Ancak bu, basit ve yetersiz olurdu. Çünkü II. Abdülhamit'in 1878'den başlayarak hükümeti sıkıca denetimi altına almasından sonra, Osmanlı bürokrasisi iyice merkezileşmiş yönetimin politikalarını uygulamada hayli etkin olmuştur. Ulaşılabilen arşiv malzemesi bunu kanıtlamaktadır; merkezi hükümete yöneltilen gevşeklik ve beceriksizlik suçlamaları Tanzimat döneminin büyük bir bölümü için bile geçerli değildir, ama taşradaki durum oldukça farklıydı. Öyleyse açıklamaları başka bir yerde aramamız gerekiyor.

OSMANLI ÇERKES KÖLELİĞİ VE KÖLE TİCARETİ POLİTİKASININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Yukarıda zaten sözü edildiği gibi, hükümetin Çerkes köleliği ve köle ticareti politikasındaki belirsizliğin aslında Bâbıâli'nin çıkarlarına hizmet ettiğini varsaymak yerinde olur. Hükümetin bu alanda sorunları berraklaştırmaktan bilerek kaçındığı ve böylece gerilimi yok etmek için kendisini karşıt gruplar arasında daha da kolaylıkla manevra yapabilir duruma getirdiği öne sürülebilir. Bir yanda kalabalık bir grup olan ve azat edilmek isteyen köleler, öte yanda da hükümetin tüm Çerkes nüfusuyla etkili bir irtibat sağlamak ve onları denetlemek için ihtiyaç duyduğu etkin kişiler olan köle sahipleri vardı. Her iki taraf da silahlıydı ve şiddete başvurabilirlerdi. Sofu ve tutucu öğeler, İmparatorlukta köleliğin kaldırılmasına yol

açabilecek veya en azından bu yolda önemli bir adım olarak düşündükleri girişime karşı çıkarak, köle sahiplerini desteklemekteydiler. Burada ilginç olansa, tabii ki Çerkeslerin Kafkasya'dayken ancak görünüşte Müslüman olmalarıydı. İslami kanunla sık sık çelişen kendi geleneksel kanunları ve âdetleri vardı. Yine de, göçten sonra köle sahiplerini, köleleri üzerindeki mülkiyet haklarına hükümetin müdahale etmesine karşı en iyi koruyan Şeriat oldu. Bâbıâli'nin, bu sırada taraflardan birini açıkça tutmak ve böylece diğeriyle olası ciddi bir silahlı ve şiddet içerecek çatışmaya girmek konusunda ne isteği, ve belki ne de gücü vardı. Böylece orta yolu seçti.

Bunlardan bağımsız olarak, Osmanlı hükümetinin genel tutumunun kölelerin taleplerine sempatiyle yaklaşmak olduğunu söyleyebiliriz. Bu Meclis-i Vükelâ tutanaklarından anlaşılıyor. Meclis, hem 1867 hem 1882'de Çerkes köleliği tartışıldığında, tüm Osmanlı tebaasının hür kişiler olduğunu belirtmişti.[53] Hatta 1867'de nazırlar "kölelik" teriminin Osmanlı tebaasından herhangi biri için kullanılmasını bile kabul etmemişlerdi. 1882'de zenci köle ticareti üzerindeki yasağın varlığından bahsedilmiş ve Çerkes köleliğinin sürdürülmesinin tam ve âdil bir düzene aykırı olduğu belirtilerek kınanmıştı. Her iki durumda da, eski ve köklü Çerkes gelenekleri ve hükümetin bunlara karışma konusundaki isteksizliği, göçmenlerin köleliği sürdürmelerine izin verilmesinin nedenleri olarak gösterilmiştir. Bu konuda, Çerkeslerin "vahşi, yabani, kötü ve gayri medeni yaradılışları"ndan söz eden küçümseyici sözler pek boldur.[54] Fakat hükümetin bazı eylemleri kelimelerden daha anlamlıydı.

Bazı durumlarda, örneğin yukarıda geçen hür doğmuş dört çocuğun satışıyla köle ailesinin parçalanması olayında, Bâbıâli, davacıların statülerine ilişkin Şerî mahkeme kararlarına karşı çıkmıştı. Rus devleti ve bazı Abaza köleler arasında yapılan ve geleneklere aykırı bir mükâtebe onaylanmış ve eski efendilerin iddiaları reddedilmişti. Benzer bir örnekte, Ruslara azat bedelinin yalnız küçük bir kısmının (*bedel-i cüzi*) ödenmiş olduğu ileri sürülmesine rağmen kölelerin özgürlüğü kabul edilmişti. Başka

53 BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1407, sadrazamdan sultana, 24 Zilkade, 1283/30.3.67; BA/Meclis-i Vükelâ Mazbata ve İrade Dosyaları/*loc. cit.*

54 Bkz. örneğin, BA/Ayniyat/c. 1136, Babıâli'den Muhacirin Komisyonu Reisine, 29 Ramazan 1283/4.2.67; BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1407, ek 3, Osman Paşa'dan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'ye, 21 Rebiülâhir 1283/3.9.66; BA/Ayniyat/c. 1011, Bâbıâli'den Adliye Nezareti'ne, 12 Nisan 1295/25.4.79. Çerkeslerden çok olumlu olarak söz eden Cevdet Paşa, yine de "beynlerinde âdab ve rüsûm-i medeniye yoktur" demektedir; Cevdet, *Tarih*, c. I, s. 295.

örneklerde de sahipleriyle bir anlaşmaya varamayan köle grupları azat edilmiştir. Kölelerin özgürlüklerinin gerçekleştirilmesi için mükâtebeyi tek yasal yol olarak kabul ederken bile, hükümet aslında azat bedellerini (kendi topraklarıyla) ödemeyi önermişti.[55]

Kayda geçen iki efendi-köle ayaklanmasında Bâbıâli'nin aracılığı kölelerin serbest bırakılmaları ve yeniden yerleştirilmelerine yönelik olmuş ve her iki olay da böyle sonuçlanmıştı. Merkez ve taşradaki yetkililere hür doğmuş çocukların kaçırılmaları ve köle olarak satılmalarını önleme emri verilmişti. Bir seferinde Potide ve Tiflis'teki Osmanlı konsolosları, Rus toprağında yaşayan Çerkeslerce kaçırılan kırktan fazla kişinin serbest bırakılması için Ruslarla başarıyla sonuçlanan görüşmeler yapmışlardı.[56] Bu eylemler belki de kayıtları kaybolan veya şu anda ulaşılamayan daha ayrıntılı bir bütünden yalnızca birer örnek olup hükümetin kölelerin yakınmalarına karşı iyi niyetli tutumunu yansıtmaktadır. Bunu aklımızda tutarak, şimdi neyin Bâbıâli'yi bu tutumu benimsemesi için harekete geçirdiğini ve dahası bu tutumla uyumlu, sert ve ödünsüz bir politika izlenmesini neyin önlediğini sorgulayabiliriz.

Osmanlı hükümetinin, Çerkes göçmenler arasında yetişkin erkeklerin köle olarak satılmasını, bunlardan mümkün olabildiğince çoğunun orduya kaydırılmasını sağlamak için önlemek istediği ileri sürülmüştür.[57] Bununla birlikte, bu sav Çerkes toplumunda hür kişiler ve köleler arasındaki önemli sınıf farklılıklarını dikkate almamaktadır. Bu açıdan, dört noktanın açımlanması gerekir. Birincisi, tüm Çerkes tarım köleleri de dahil olmak üzere köle sınıfına mensup kişiler askeri hizmetle yükümlü değillerdi. İkincisi, Çerkes köle ticareti çoğunlukla köle sınıfının üyeleriyle (duruma göre köle veya "cariye cinsi") yürütülmekteydi.[58] Üçüncüsü, hür doğmuş kişiler köle olarak satıldıklarında bile (ki bu Çerkes göçü sırasında ve sonrasında daha sık olmuştur) çoğu orduya hiçbir zaman alınmayacak olan genç kızlar veya an-

55 Şeri mahkeme davaları için bkz. yukarıda ss. 133-135. Rus mükâtebesi BA/Yıldız/K35/2027/44/109, Konya valisinden başkâtibe şifreli telgraf, 22 Mayıs 1307/3.6.91.

56 BA/İrade/Hariciye/12344, sadrazamdan sultana, 28 Zilhicce 1281/24.5.65 (ve ekleri). Bu insanlardan bazıları muhtemelen kendi istekleri dışında satılmış ve diğerleri de Rus kıyısı yakınlarında tekneleri alabora olunca yakalanmış ve köle yapılmışlardı. Kölelerin serbest bırakılmasında Rusların işbirliği belirtilmektedir. Potide'deki Osmanlı konsolos vekiline görüşmelerdeki rolü için bir madalya verilmesi önerilmiştir.

57 Pinson, ss. 81-2.

58 Ayrıntılar için bkz. yukarıda s. 129-131 ve aşağıda, ss. 153-154.

cak on ya da on beş yıl geçtikten sonra askeri hizmetle yükümlü olacak erkek çocuklardı. Dördüncü olarak, askeri kaygıların bir rol oynayabileceği tek grup, köle olarak satılmış ve böylece askeri hizmete uygun olmayan duruma gelmiş, hür doğmuş ergin erkekler veya delikanlılardı. Bu grup çok küçüktü, dolayısıyla Bâbıâli'nin Çerkes köle ticaretini bastırma girişiminin askeri düşüncelerden kaynaklandığını ileri sürmek yanlış olur. Bu çocuk ticareti alanında Osmanlı hükümetinin temel kaygısının hür doğmuş Müslümanların köle olarak satılmasını önlemek olması daha büyük bir olasılıktır. Yukarıda belirtildiği gibi böyle satışlar İslamca kesin olarak yasaklanmıştı. Bu tür satışlarda, hükümet özellikle işe hilenin karıştığı veya çocuğun ailesinin onayının alınmadığı zamanlarda müdahale ediyordu.

Orduya asker alınışında önemli olan büyük bir Çerkes tarım kölesi sınıfının varlığıydı. Yalnız hür kişiler askere alınabildiği için insan gücü potansiyeli doğal olarak düşüyordu. Yani hükümet, özgürlüklerini kazanmaları için bu kölelere yardım ederken, onları askere alınabilir duruma getirme isteğiyle harekete geçmiş olabilir. 1882'den önce Osmanlı kaynaklarında böylesi kaygılardan bahsedilmiyor. Bu, Bâbıâli'nin politikalarını biçimlendirmekte böylesi kaygıların rol oynamadığı konusunda bir kanıt değildir ama, değişik meclislerin muhtıra veya tutanaklarında bunlardan söz edilmesinden kaçınılması için herhangi bir neden yokmuş gibi görünüyor. Oysa böyle bir tartışmanın kendisi bile tek başına yasal ve hatta şerefli olurdu. Göçmen kölelerin de askeri hizmetle yükümlü olmasının Meclis-i Vükelâca tartışıldığı 1882 Şubatında, askeri kaygılar gizlenmeye çalışılmamıştı. Her halükârda askeri etken, hükümetin Çerkes köleliği ve ticaretine ilişkin politikasının tek başına nedeni olamaz.

Bâbıâli'nin Çerkes kölelerin lehinde davranarak, Avrupa devletlerinde aydınlanmış ve ilerici bir intiba bırakmak amacı gütmüş olması ihtimali, bir kenara bırakılmalıdır. Bâbıâli'nin Avrupa baskısı altında hareket ettiğini de söyleyemeyiz. Osmanlı yönetimi yabancı güçlere, hatta konuyla doğal olarak ilgilenen İngilizlere bile, Çerkes köleliği ve köle ticaretini ilgilendiren hareketlerini hiçbir zaman bildirmemiştir. Bâbıâli, 1865'te, İngiliz elçisinin sorusuna cevaben, sorunla başa çıkabilmek için Muhacirin Komisyonu'nun hazırlamakta olduğu tasarıların bazılarından bahsetmişti. Çerkes köle sahipleriyle köleleri arasındaki çatışmalara ilişkin İngiliz protestoları yanıtsız bırakılmıştı. Bu bir iç sorundu ve Osmanlı hükümeti, zenci köle ticaretinin aksine öyle kalmasını da sağlama bağlamak istiyordu.

O zaman biri pragmatik, diğeri kültürel iki olası açıklama daha düşünebiliriz. Pratik düşünceli Osmanlı hükümetleri, en önemli görevlerinden

birinin kamu düzenini korumak (*hıfz-ı asayiş*) olduğunu çok iyi biliyorlardı. Kanun ve düzeni bozabilecek huzursuzluk kaynaklarını sınırlamak, olmazsa rahatsızlığı yatıştırmak ve düzeni yeniden sağlamak zorundaydılar. Çerkes kölelerin sahiplerinden soğumalarından ve hileli esir alışverişine duyulan kızgınlıktan kaynaklanan gerilim İmparatorlukta kamu düzenini açıkça tehlikeye sokuyordu. Sık sık çocuk kaçırılması, küçük ölçekte de olsa şiddet, arada sırada ciddi çatışmaların patlak vermesi ve mükâtebe anlaşmaları yoluyla işledikleri toprak parçalarını yitiren azatlı kölelerin yaptığı eşkıyalık, sorunun[59] en göze çarpan görüntüleriydi. Gittikçe artan bu gerilimi boşaltmak isteği hükümetin Çerkes köleliği ve köle ticaretine ilişkin politikalarının ardındaki temel itici güç olarak görülmelidir.

Osmanlı hükümetinin göç sırasında ve sonrasında Çerkes köleliği aleyhindeki tutumunu biçimlendirmesinde, muhakkak ki kültür ayrılıkları önemli bir rol oynamıştır. Görünüşte Müslüman olmalarına karşın Çerkesler aslında, özellikle kişi hukuku alanında kendi gelenek ve âdetlerinin çoğunu korumuşlardı; kendi kölelik kavramlarının arkasında da bunlar vardı. Göçmen olarak İmparatorluğa gelen Çerkeslere her şeyden önce pragmatik ve insancıl nedenlerden dolayı kucak açılmıştı. Yine de Osmanlılarca gayri medeni ve barbar olarak görülmüşlerdir ki bunun kanıtları çoktur.[60] Balkanlar'da milliyetçiliğin gelişmesi ve azınlıklarla yabancı güçler arasında gittikçe artan işbirliği sonucunda gerilemesine rağmen, çoğulculuk ruhu bu çok uluslu İmparatorluğu hâlâ bir arada tutmaktaydı. Çerkeslerin tarım köleliğini de içeren kendi âdet ve sosyal kurumlarını korumalarına izin verilmesi de bu ruh nedeniyle mümkün olmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik uygulandığı ve köle ticareti hâlâ sürdürüldüğü halde, tarımsal kölelik, vardıysa bile, Çerkes göçmenler arasında görülen dışında çok seyrekti. Tarım köleliği 15. ve 16. yüzyıllarda küçük ölçekte var olmuş fakat daha sonra tedricen ortadan kalkmıştı.[61] Özgürlüklerine, başlıca hareket özgürlüklerine yönelik bazı kısıtlamalara tabi olsalar da, köylüler Osmanlı İmparatorluğu'nda köle değil hür insanlardı. Toprak emekçileri ve onların ailelerini köle tutmak Osmanlılarca hor görülür ve sosyal açıdan geri olarak düşünülürdü. Osmanlı köleliği

---

59 Bu ilginç olgu için bkz. BA/Meclis-i Vükelâ Mazbata ve İrade Dosyaları/*loc. cit.*

60 Bazı örnekler için bkz. yukarıda not 54.

61 Ömer Lütfi Barkan, "Le servage existait-il en Turquie?" *Annales ESC*, c. XI (1956), ss. 54-60. Bunun iki önemli istisnası Mısır (bkz. Baer, s. 165) ve Çukurova'da (bkz. Lewis, Emergence, s. 451).

çoğunlukla ev köleliği olup yapısı göçmenler arasında yaygın olan tarımsal kölelikten daha yumuşaktı. Anne babalarınca çocukların satılması da bir "âdet-i garibe" olarak görülürdü; üstelik gayri İslami olduğundan satanların hem bu hem de öbür dünyada lanetleneceği kesindi.[62] Bu görüşler Osmanlı politikasını etkilemiş ve büyük olasılıkla hükümetin Çerkes kölelere ve taleplerine olumlu yaklaşımına yol açmış olmalı.

Şu halde, Bâbıâli'nin bu konuda, daha sonra dikkatle uygulanacak güçlü ve açık bir politikaya neden karar veremediğini sormalıyız. Yanıt, dönemin olaylarında ve yapısındadır. Çerkes kabilelerinin 1864-1866 yıllarında İmparatorluğa kitlesel göçlerinin yol açtığı sorunlar gerçekten pek büyüktü. Hükümetin hazırlıksızlığı ve daha sonra bu sorunlarla başa çıkamaması karmakarışık bir yerleştirme süreciyle sonuçlandı; bu, köylülerin yaşamını bozmuş, kırsal kesimde hoşnutsuzluk ve kanunsuzluğun artmasına yol açmıştı. Bu geçiş dönemi Çerkeslerin kendi aralarındaki sınıf ilişkilerini de etkilemişti. Köleler eski sosyal yapıya daha az bağlı olduklarını hissetmişler, değişen gerçekliklerin ve otoritenin çöküşünün farkına vararak efendilerinin mülkiyet hakkına karşı çıkmışlardı.[63] Tarafların savaşçı niteliğini ve silahlı olduklarını düşünürsek, durum potansiyel olarak patlamaya müsaitti; tek yanlı bir politika daha hızlı ve kesin bir çözüm getirebilirdi ama şiddetli bir çatışmaya yol açacağı da kesindi.

İncelediğimiz dönemde Osmanlı hükümeti zaten pek çok ve acil olan sorunlarına bir yenisini ekleyecek böyle bir sürtüşmenin riskini bile göze alamazdı. Bu yılların, Osmanlı tarihinin gerçekten sorunlu yılları ve neredeyse İmparatorluğun sonunu getirecek bitip tükenmeyen iç ve dış sıkıntılarla dolu bir dönem olduğunu hatırlamalıyız. Hemen tüm Avrupa topraklarında, sonunda başarılı olan bağımsızlık girişimleri ve ayaklanmalar, Rusya ile hem doğu hem de batı cephesinde savaş, Lübnan sorunu, Tunus'un Fransa'ya, Mısır'ın İngiltere'ye kaptırılması, hükümeti tamamıyla meşgul ediyordu. İç anlaşmazlıklar, Bâbıâli-Saray arasındaki iktidar çekişmesi, mali iflas, 1876 meşrutiyeti ilanının öncesi ve sonrasındaki karmaşa ve Avrupa devletlerinin sürekli olarak İmparatorluğun içişlerine karışması yüzünden, devlet meclisleri kaçınılabilecek türden sürtüşmeleri istemiyordu.

---

62 Yalnızca bir örnek vermek için: BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1407, ek 3, Osman Paşa'dan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'ye, 21 Rebiülâhir 1283/3.9.66.

63 Çerkes göçmenleri massetmek ve yerleştirmek yolundaki Osmanlı çabalarının değerlendirilmesi için bkz. Pinson, ss. 80-1, 83-5; sahibin otoritesine karşı çıkmak konusunda bkz. ayrıca Blunt, ss. 146-7.

Yönetim böylece orta yolu seçti. Ne Çerkes köleliğini toptan kaldırdı ne de köle sahiplerinin statükodaki her değişikliğe karşı çıkmalarını tam destekledi. Daha çok mükâtebe yolu ile azatı teşvik etti ve devlet topraklarıyla azat bedellerini ödemeyi önererek bu tür sözleşmelerin yapılmasını kolaylaştırdı. Zorla yapılan köle satışları yasaklandı, fakat koşullara göre arada sırada askıya alınan gönüllü ticaret çoğunlukla görmezlikten geliniyordu. Çünkü Osmanlılar onaylamadıkları Çerkes tarım köleliği ve zor kullanarak yapılan köle ticaretiyle, sessizce teşvik ettikleri, Çerkes kızlarının harem hizmeti için satılmaları arasında temel bir ayırım yapmaktaydılar.

HAREM CARİYESİ UYGULAMASININ GERİLEYİŞİ

İstanbul haremlerine, özellikle zengin ve güçlü elitin haremlerine Çerkes köle arzının sürmesini sağlayan tam da bu ayrımdı. Devletin yüksek memurlarının örnek aldıkları saray haremi en büyük alıcıydı ve bu talep 19. yüzyıl boyunca ticareti canlı tuttu.[64] Taşradaki daha küçük haneler de başkentteki konakları taklit etmeye çalışıyorlardı. Gizlice yürütülmesine karşın bu tür köle ticareti yasadışı değildi ve bu işle uğraşmak şerefsizlik olarak düşünülmüyordu. 1893 gibi geç bir tarihte bile, alıcı ve satıcı arasında alışverişin ayrıntılarını belirleyen senetler açıkça imzalanmış olarak alınıp veriliyordu. Dahiliye Müsteşarı Ahmet Refik Paşa'nın evrakı arasında bazı Çerkes cariyelerin alınışını doğrulayan böyle bazı belgeler vardır.

Eksiksiz üç belge, müsteşarın on dokuz yaşında bir cariyeyi satın almasıyla ilgilidir.[65] Satıcı belgede kızın köle sınıfından olduğunu ve yıllardır kendi mülkiyetinde bulunduğunu tasdik etmektedir. Satışa, aralarında nahiye müdür vekili, köy imamı ve muhtarı da olmak üzere altı kişi şahit olarak gösterilmiştir. Belki burada, köle ticaretiyle ilgili pek çok sorunla uğraşan makamın Dahiliye Nezareti olduğunu da kaydetmeliyiz. Zaptiye Nezareti ile birlikte zenci köle ticaretinin bastırılmasından sorumlu olan bu nezaretin memurları bazen, Çerkes köleliği ve köle ticaretiyle ilgili sorunları da koordine etmekteydiler. Ancak, bu nezaretin ikinci yüksek rütbeli memuru, alışverişi saklamaya bile kalkışmıyordu. Bu yasal olarak tek ve aynı kurumun, yani köleliğin değişik biçimlerinin, gerçekte ayrı sosyal olgular olarak algılandığını gösteriyor. Zenci ve Çerkes köleliği tamamen ayrı olarak düşünüldüğü gibi, Çerkes tarım köleliği ve Çerkes harem köleliği de

---

64 Harem için bkz. Uluçay, Durukan ve Penzer.

65 BA/Yıldız/K18/480/141/123/53, Dahiliye Müsteşarı Ahmet Refik Paşa Evrakı, 3 belge, 27 Şaban 1310/16.3.93; ayrıca bkz. *ibid.*/K18/480/136/123/53, 1 belge, 19 Teşrinievvel 1308/31.10.92.

ayrıydı. Bunların tümü dışarıdan bakan gözlemciye, özellikle yasal bir açıdan, büyük ortak noktaları varmış gibi görünebilir, fakat Osmanlıların gözünde oldukça ayrıydılar. Bunun ayrı ve dikkatli bir analiz gerektiren nedenleri bizi bu çalışmada ilgilendirmiyor. Burada şunu söylemek yeterlidir: Uzun süredir var olan uygulama ve âdetler (ve onların zamanla oluşturduğu önyargılar) Osmanlı toplumunda Çerkes ve zenci kölelere, harem ve tarım kölelerine ayrı yerler tayin etmişti. Şeriat'taki, köle sınıfı içinde ırk ve meslek farkı tanımayan adalet kavramı köleler arasındaki ayrımı önlemede yetersiz kalmıştı. Sosyal gerçeklikler daha baskındı.

Şimdi İstanbul'daki saray haremine dönerek, 19. yüzyılın son on yılının ilk bölümünde cariye elde etme yollarından bazılarını gözden geçirelim. Dahiliye müsteşarının yaptığı alımların en önemli özelliği gizli olmamalarıydı; Sultan II. Abdülhamit'in Başkâtibi Süreyya Paşa'nın saray için yürüttüğü araştırma hakkında ise aynı şey pek söylenemez. Yıldız Sarayı Arşivleri'nde, 1891-1892 yıllarına ait 21 mektup ve telgraftan oluşan eşsiz bir yazışma vardır.[66] Yazışanlar, Başkâtip Süreyya Paşa ile Konya Valisi Hasan Hilmi Paşa idi. Telgrafların çoğu şifreliydi ve gizliliği korumak için büyük dikkat sarfedilmişti. Bu aşamada, ne daha öncesine, ne de daha sonrasına ait benzer belgelere sahibiz, fakat saray ve başka taşra yöneticileri arasında başka zamanlarda da benzer özellikte yazışmaların yapılmış olması mümkündür.

Konya valisinden, vilayete yerleşmiş Çerkes göçmenler arasından cariyeler sağlaması isteniyordu. Saray 14 yaşın üzerinde, Türkçe bilmeyen ve Türk âdetlerini edinmemiş sağlıklı ve güzel genç kızlar arıyordu. Bunun nedeni, muhtemelen sarayın onlara eski acemi sistemi geleneğinde mümkün olan en iyi üst sınıf Osmanlı eğitimini vermek ve alt sınıf alışkanlıklarının kızların davranışlarını "bozması"ndan kaçınmak istemesiydi. Saray böyle kızların Kafkasya'dan yeni gelmiş göçmenler arasında bulunabileceğini düşünmekteydi. Fakat yukarıdaki niteliklerin tümüne sahip olmak koşuluyla daha önce gelmiş olanlar da kabul edilebilirdi. Sarı saç ve mavi göz tercih edilen özellikler olarak görünmekteydi.[67]

---

66 BA/Yıldız/K35/2027/44/109; 21 belge. Dosyadaki mektuplardan biri başka bir vilayetten, Sivas'tandır. (İbrahim Zühdi'den başkâtibe (?), 7 Muharrem 1310/1.8.92.)

67 Sarayın istekleri için bkz. *ibid.*, Başkâtipten Konya valisine, şifreli telgraf, 23 Mayıs 1307/4.6.91; *ibid.*, Konya valisinden başkâtibe 11 Zilkade 1308/18.5.91; *ibid.*, başkâtipten Konya valisine, 22 Teşrinievvel 1307/3.11.91. *Acemi* sistemi için bkz. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 85-7. Tercih edilen özellikler için; BA/*loc. cit.* Konya valisinden başkâtibe, 20 Kânunuevvel 1307/1.1.92.

Hür doğmuş Çerkeslerin satılması yasağını ihlal etmemek için saray yalnızca köle sınıfından kızlarla ilgilendiğini belirtiyordu. Yine de, birkaç kez, Konya valisi, hür doğmuş ve azatlı kızları da önermiş,[68] bu kızlar için uygun miktarda para ödenmiş olduğundan köle sınıfına mensup olarak düşünülebileceklerini öne sürmüştü. Böyle olsa bile vali, sarayın arzularını karşılamakta oldukça zorlanıyordu.

Valinin karşılaştığı sorunların üç nedeni vardı. İlki gerekli niteliklere sahip kızların azlığıydı. Özellikle adayların Türk dili ve kültüründen bihaber olmaları gereğini yerine getirmek güçtü. 1890'lara gelinceye dek yeni gelen göçmen sayısı büyük ölçüde düşmüş, Osmanlı İmparatorluğu'nda 25-35 yıldır yaşamakta olan eski göçmenlerin çoğu büyük oranda Türkleşmiş veya Osmanlılaşmışlardı. Adana vilayetinde olduğu gibi yeni gelenleri massetmekteki güçlükler cariye devşirmek için fırsat yaratmış, 250 aile yeniden yerleştirilmek için kendi vilayeti Konya'ya nakledilince vali bu fırsatı kullanmıştı.[69] Fakat onu burada da hayal kırıklığı beklemekteydi.

Vali kısa bir süre sonra, güzelliğin yeni gelenler arasında kolay bulunmadığını fark etti. Göçmenler, göç ve yerleşme süreci sırasında büyük güçlüklere katlanmışlar ve Konya'ya çok perişan ulaşabilmişlerdi. Bu koşullar altında güzel kızlar bile çekiciliklerini pek az koruyabilmişlerdi. Vali bunun giderilmesi için kendisinin potansiyel olarak çekici bulup seçtiği kızların yine de hareme alınmasını salık veriyor ve eğer iyi beslenir ve uygun bakılırlar, haftada iki kez hamama gönderilirlerse güzelliklerini hemen kazanacaklarını söylüyordu. Yazışmanın akışı sırasında vali, sultanın başkâtibi tarafından bir kez azarlandığı için bu yargısından gittikçe korkar oldu. Telgrafla yapılan bir haberleşmede başkâtip, saraya en son yolladığı iki cariye ile aynı nitelikteyseler, yeni satın alınan iki cariyeyi göndermemesini tavsiye ediyordu.[70]

Valinin önündeki üçüncü engel bazı anne babaların kızlarını satmayı açıkça reddetmeleriydi. Bir örnekte ebeveyn, büyük bir miktar para önerilmesine rağmen, ancak bölgedeki göçmen grubun liderinin müdahalesinden sonra ikna edilmişlerdi. Başka bir kez de, vali yalnız paranın yeterli

---

68 BA/*loc. cit*, Konya valisinden başkâtibe, 29 Ağustos 1307/10.9.91 ve 11 Teşrinisani 1307/23.11.91 (mektup ve çözülmüş telgraf).

69 *Ibid.*, Konya valisinden başkâtibe, 20 Kânunuevvel 1307/1.1.92.

70 *Ibid.*, ve Konya valisinden başkâtibe 19 Eylül 1307/1.10.91. Telgraflar için bkz. *ibid.*, Konya valisinden başkâtibe, çözülmüş telgraf, 23 Şubat 1307/7.3.91 ve başkâtipten Konya valisine, telgraf, 25 Şubat 1307/9.3.91

olmadığını, saray haremini herhangi bir biçimde işe karıştırmamaya dikkat ederek, kızların İstanbul'daki büyük konaklardan biri için düşünüldüğü ipucunu vermek zorunda kaldığını ve ebeveynin ancak o zaman gevşediğini bildiriyordu. Bu bağlamda, dahiliye müsteşarına aldığı köle kızlardan birinin satıcısının verdiği, yukarıda sözünü ettiğimiz senetlere yeniden bakmak ilginç olabilir. Esirci, kızın anne-babasını yılda iki kez ziyaret etmesi için gerekenlerin yapılmasını özellikle kaydetmişti.[71]

Çerkes ebeveynlerin (tamamen olmasa da çoğunlukla köle sınıfından olanların) kendilerinin ve çocuklarının yaşantısını iyileştirmek umuduyla çocuklarını en yüksek fiyatı verene satma konusunda daha önce bildirilen istekliliklerindeki olası bir değişiklik konusunda, anlamlı bir genellemeye izin verebilecek kadar yeterli kanıt yoktur. Böyle bir değişiklik gerçekten olduysa, ki bu elde bulunan az sayıdaki kanıtla destekleniyor, bunun göçmenlerin yaşam tarzındaki İmparatorluğa yerleşmelerinden kaynaklanan değişikliklerin bir sonucu olması mümkündür. Göçmenlerin çoğu çiftçi olup toprağa bağlanmış, hayatlarına daha önce Kafkaslar'da, özellikle Ruslara karşı uzun ve güç savaş yıllarında olmayan belirli bir istikrar gelmişti. Köle ticaretinin ana kaynağı olan ve mükâtebe yoluyla azatlarını sağlayan köle aileleri çocuklarını yeniden köle olarak satmak konusunda muhtemelen gönülsüzdüler. Esaret kaydı altındayken, efendilerinin onayı ile birçok aile, çocuklarının ve kendilerinin yaşamını iyileştirmek amacıyla onları büyük kentlerdeki haremlere satmışlardı. Özgürlüklerini kazandıktan sonra artık bunu yapmak istememiş olabilirler. Buna ek olarak, normal yerleşme koşullarında hür Çerkeslerin kendi çocuklarını köle olarak satmadıklarını kaydetmeliyiz.[72] Dikkat çekildiği üzere Konya valisi, hür ve azatlı sınıflara mensup kızları da satın almaya çalışmıştı; göçmenlerin buna tepki göstermeleri doğaldı.

Vali, yetkisi dışındaki yerlerde bile büyük bir enerji ve şevkle işi soruşturdu. Araştırmalarını Sivas, Ankara ve Bursa vilayetlerinde sürdürdü. Buna rağmen ancak kısmen başarılı olunca amacını gerçekleştirmek için başka yollar bulmaya karar verdi. Böyle bir yöntem, Konya vilayetine yerleşmiş 1000 hanelik büyük bir Çerkes grubunun başı tarafından önerildi.

---

71 Ebeveynin direnmesi için, bkz. *ibid.*, Konya valisinden başkâtibe 7 Şubat 1307/19.2.91; *ibid.*, Konya valisinden başkâtibe, çözülmüş telgraf, 19 Temmuz 1307/31.7.91. Dahiliye müsteşarına verilen senet, yukanda not 65'te.

72 Cevdet, *Tarih*, c. I, s. 292; FO 84/1596/93-9, Teğmen Herbert Chermside'dan Albay Wilson'a (boşkonsolos, Anadolu), 15.3.81. (Bu çok ilginç ve seziş gücü yüksek bir rapor olup, Osmanlı köleliği ve köle ticareti hakkında epeyce molumot sergilemektedir).

Valiye göre halkı üzerinde büyük nüfuzu ve Kafkaslarla sıkı bağlantısı olan bu adam, Samsun bölgesine ve Rusların elindeki topraklara bir araştırma gezisine çıkmayı önermekteydi. Söylediğine göre, yanına valinin güzellik kıstaslarına sahip iki kızın resimlerini alacak ve geriye eş güzellikte veya daha güzel kızlar getirecekti. Vali saraya bu plan lehinde yazmıştı ama sonuçta bir şey olduysa bile bu konuda bilgimiz yok.[73] Zaten kısa bir süre sonra başka bir seçenek benimsendi.

Osmanlılar ile Çerkesler arasında, sık sık dil ayrılığını da içeren kültürel engellerden dolayı, vali araştırmayı sürdürecek güvenilir bir Çerkesi görevlendirmek istiyordu. Bu kişiyi Miralay Mehmet Bey'in şahsında buldu. Mehmet Bey Rusya'ya karşı yürütülen 1877-78 savaşında görev aldıktan sonra Çerkes göçmenlerin Konya vilayetine yerleştirilmelerinde çalışmış, böylece bu işler için gerekli deneyimi edinmişti. Vali, satın alınmak üzere uygun kızlar bulursa kendisini mirlivalığa yükseltmeye söz verdi. Mehmet Bey'in bilgisinin kızların köle statüsünde olup olmadıklarını belirlemede özellikle yararlı olacağını yazmaktaydı. Vali, Rusya'da bazı Çerkes kölelerin kısmi bir azat bedeli (*bedel-i cüzi*) karşılığında Rus hükümetince serbest bırakıldığını da ekliyordu. Göç etmelerinden sonra bunlar Osmanlı hükümetince azatlı kabul edilmişlerdi. Rusların azat etmediği başka köleler de durumdan yararlanmaya çalışarak kendilerini hür olarak tanıtmışlardı. Ortaya çıkan bazı mülkiyet anlaşmazlıklarını Mehmet Bey çözmüştü. Mehmet Bey'in çabaları sonucu seçilen ve satın alınan bazı kızların İstanbul'a gönderilmelerinin üzerinden bir yıl geçmeden vali, söz vermiş olduğu gibi, saraya Mehmet Bey'in mirliva rütbesine yükseltilmesini önerdi.[74]

Sarayca ödenen yüksek fiyatlar ve sonuçta elde edilen az sayıdaki cariye, 1890'lara gelindiğinde, bu tür köle ticaretinin, yani harem hizmeti için tasarlanmış Çerkes kızlarla ilgili ticaretin, ancak küçük ölçekte yapılabildiğini gösteriyor. İmparatorluktaki en büyük alıcı olan saray haremi

---

73 Valinin Konya dışındaki araştırmaları için bkz. BA/*loc. cit.*, Konya valisinden başkâtibe, 29 Ağustos 1307/10.9.91. Çerkes liderinin önerisi için bkz. *ibid.*, Konya valisinden başkâtibe, 7 Şubat 1307/19.2.91.

74 *Ibid.*, Konya valisinden başkâtibe, çözülmüş telgraf, 22 Mayıs 1307/3.6.91 ve 29 Ağustos 1307/10.9.91 tarihli mektup; *ibid.*, Konya valisinden başkâtibe, 22 Mayıs 1307/3.6.91. Terfi rica edilmesi, *ibid.*, Konya valisinden başkâtibe 1 Kânunusani 1308/13.1.93; Vali bu fırsatı özel bir ricada bulunmak için de kullanmış, Kayseri'de jandarma tabur komutanı olan ve aynı görevle Teke'ye gönderilmesini isteyen kardeşi namına başkâtibin aracılık yapmasını istemiştir. Valinin ilk ricası Ankara valisi aracılığıyla seraskere hitaben gönderilmiş fakat bir sonuç vermemişti. Bu kez başkâtibin sorun hakkında Jandarma Komisyonu reisi ile görüşmesini önermekteydi.

için 1891'de on beş-yirmiden daha fazla kız satın alınmış olması pek olası değildir. Saraya başka yollardan da (öncelikle onları çocukluktan beri büyüten ve terbiye eden üstsınıftan hanımların hediye olarak cariye vermesiyle) cariye ulaşmasına rağmen, İstanbul ve diğer kentlerdeki büyücek haremleri de saray haremiyle birlikte düşünsek bile, elde edilen toplam köle sayısının daha önceki yıllara göre yine de çok düşük olduğunu görürüz.

Yukarıda önerildiği gibi, yerleşme sürecinin tamamlanması ve göçmen kölelerin hükümetçe teşvik edilen mükâtebe aracılığıyla aşamalı olarak azat edilmesi, Çerkes köle ticaretinin hacminin düşmesi ve fiyatların yukarı çekilmesinde ana etkenlerdi. İmparatorlukta 19. yüzyılın sonlarında genel olarak kötüleşen ekonomik koşullar da zengin ve güçlü sınıfları etkileyerek, bir Çerkes cariyeyi eskiden olduğundan çok daha az kişinin alabileceği "lüks madde" durumuna getirmişti. Çerkes harem köleliğindeki azalışı Batı fikirleri ve yaşam biçiminin etkisine atfetmemek gerekir ama bu, muhtemelen bazı Osmanlıların köleliğe karşı tutumunu etkilemiştir. Hanedan, üst sınıfların taklit ettiği bir model oldukça ve harem Çerkes köleleri aldıkça, kurumun ne ölçüde direneceğini, ancak piyasa güçleri ve ekonomik gerçeklikler belirleyecekti.

ALTINCI BÖLÜM

YASAKLAMA VE ANLAŞMA ARASINDA

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA YÖNELİK AFRİKALI KÖLE TİCARETİ 1857-1877

Afrikalı köle ticaretini yasaklayan 1857 fermanı bir dönemin bitişinden çok başlangıcını işaret ediyordu. İzleyen yıllarda, Osmanlı köle ticaretinin bastırılışının tarihi çoğunlukla bu fermanı uygulamak için sarfedilen bitip tükenmeyen çabalardan oluşmaktadır. İngilizler fermanın çıkarılmasını kendi çabaları açısından büyük bir başarı saymış ve bundan sonra taahhütlerini yerine getirmeleri için Osmanlıları sürekli zorlamışlardır. İlgacı politikaya biraz gönülsüzce sürüklenen Osmanlılar, yasağın uygulanmasının güç ve bazı vilayetlerde hemen hemen olanaksız olduğunu gördüler. Zaman zaman, Bâbıâli'nin resmi bastırma politikasıyla vilayetlerde engel tanımadan süren köle ticareti gerçekliği arasında, oldukça büyük uçurum görülüyordu.

İmparatorluğa yönelik Afrikalı köle ticaretinin en önemli antrepolarından olan Hicaz, Mısır ve Trablusgarp, değişen koşullara göre dönüşümlü olarak başlıca arz kanallarını oluşturuyorlardı. Kimi zaman donanma gücüyle desteklenen İngiliz baskısı bu koşulların en önde geleniydi. Böylece Osmanlı topraklarına yapılan zenci köle ticaretinin tarihi, tamamen değilse de büyük ölçüde, yabancı baskısının ve ona tepkinin politik-diplomatik tarihidir. Dolayısıyla bu bölüm, ilgili hükümetler arasında Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Afrikalı köle ticaretinin bastırılmasındaki ilişkiler ve bunların doğurduğu sonuçlara ayrılmıştır.

İncelediğimiz yirmi yıl içindeki birçok olayın, İngiliz protestoları ve

bunların nedenlerini gidermek için Osmanlıların çıkardıkları talimatların uzun ve kronolojik bir anlatımının burada usandırıcı olacağı açıktır. Bu yüzden yalnızca konuyla ilgili döneme has belli başlı gelişmeleri, eğilimleri ve anlaşmaları tartışacağım. Bu, İmparatorluğa yapılan Afrikalı köle ticaretinin bastırılmasını temsil eden "merdiven"de de, yasak basamağından anlaşma basamağına doğru çetin bir tırmanıştı.

1857 YASAĞININ UYGULANMASI VE OSMANLILAR

Pek çok nedenden dolayı Osmanlı yönetiminin zenci köle ticareti yasağını gerçekten de uygulamaya çalıştığına inanabiliriz. Değişik vilayetlerden gelen raporlar 1857-1859 yılları arasında ticareti, tamamen kaldırmak için değilse bile azaltmak için adım atıldığını doğrulamaktadır. Bağdat'taki İngiliz konsolosu, Stratford de Redcliffe'e, Irak'taki yetkililerin köle ithal edilmesini önlemek ve eyalete kaçırılan köleleri serbest bırakmak için çalıştıklarını yazmaktaydı. Girit valisi, İstanbul'a gitmek için adaya uğrayan kölelerin azat edilmesini emretmişti. İzmir, Diyarbakır ve Kudüs'ten de benzeri olaylar üzerine raporlar geliyordu.[1]

İstanbul'da, gümrüğe kölelerden artık pencik resmi alınmaması talimatı veriliyor ve ülkeye kaçak sokulan köleleri bularak el koyacak özel bir memur atanıyordu.[2] İngiliz büyükelçiliğinin tercümanlarından biri durumu yerinde araştırması için limana gönderiliyor ve büyük köle gruplarının, yani sekiz köleden fazlasının kaçırılmasının tamamen olanaksız olduğu kanısına varıyordu. Benzer önlemler İzmir limanında da alınıyor, hükümet burada sembolik bir davranışla 45 köleye el koyarak azat ediyordu. Hem Osmanlı hem İngilizler tarafından anlatılan bu ilginç olay, basit gibi görünen bu işin içerdiği karışıklıkları daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Şubat 1857'nin başında Trablus'taki İngiliz konsolosu, İngiliz hariciyesine 60-70 köle taşıyan bir Osmanlı gemisinin İzmir ve İstanbul'a git-

---

1 FO 84/1060/32-4, Kemball'dan (konsolos, Bağdat) Stratford'a, 17.12.57; *ibid.*/184-6, Kemball'dan Clarendon'a, 16.3.58; *ibid.*/188-9, J. G. Taylor'dan (kansolos vekili, Basra) Kemball'a 17.12.57. Girit için bkz. *ibid.*/172-6, Ongley'den Clarendon'a, 16.1.58; Valiye bir Osmanlı savaş gemisinde köleler bulunduğu, İngiltere'de eğitilmiş bir subay olan kaptan tarafından haber verilmiştir. Diğer yerler için bkz. FO 84/1028/141-2 Stratford'dan Clarendon'a, 25.4.57; FO 84/1029/58, W. A. Maltass'dan (konsolos, Diyarbakır) Clarendon'a 25.6.57; FO 84/1060/192-3, James Finn'den (konsolos, Kudüs) Malmesbury'ye, 26.5.58.

2 FO 84/1060/44-6, Phillip Sarell'dan (elçilik tercümanlarından) Alison'a (maslahatgüzar, İstanbul), 25.1.58.

mek için vilayetten ayrıldığını bildirmişti.[3] Yerel yetkililerle birlikte geminin denetlenmek üzere durdurulmasına çalışıldı ama başarılamadı. Bu bilgi İstanbul ve İzmir yetkililerine ulaştırıldı, köleleri serbest bırakabilmeleri ve esircileri tutuklayabilmeleri için alarma geçmeleri sağlandı. İzmir yakınında Çeşme limanına gelen gemiyi yerel polis karşıladı. Köleler ve köle satıcıları gözaltına alındı, yetkililer bunların geleceği konusunda uzun bir tartışmaya giriştiler. Dava Ekim 1857'ye, yani geminin Trablus'tan ayrılmasından sekiz ay sonraya dek tamamen sonuçlanmadı.

Çeşme kazası ve İzmir Sancağı yerel meclisleri ve Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye davanın ayrıntılarını gözden geçirmişti. Sonunda padişah 8 Ekim'de dava işlemlerini ve ulaşılan sonuçları onayladı. Fakat kölelerin kaderi daha çok önceden, aslında nisan ortasında İzmir'e geldiklerinde belirlenmişti. Alıkoyulan gemide bulunan 45 kadın ve erkek kölenin 29'unun İzmir, 16'sının da İstanbul'da satılması isteniyordu.[4] İzmir'e gidecek 29 kölenin 12'si, gemide yakalanan 5 esirciye aitti. Esirciler, muhtemelen hükümet baskısıyla bu köleleri mahkemede azat ettiler. İzmir grubundaki kölelerin 12'sinin sahipleri Trablusgarp'taydı ve kalan beşinin sahipleri bulunamamıştı. Bu son gruptan biri ölmüş, ikisi belirtilmeyen bir hastalıktan dolayı hastaneye yatırılmış ve ikisi de "dilsiz" olarak sınıflandırılmıştı. Bu 16 köle ve İstanbul'da satılmak istenen 16 köleye yetkililer ıtıknamelerini ve İzmir'e yerleşme iznini verdiler, ayrı ayrı belirlenen maaşlarla yerli ailelerin yanlarına hizmetçi olarak yerleştirdiler.

Bu düzenlemeden sonra beş esirci hükümete başvurarak tazminat istedi.[5] Belirttiklerine göre, 12 Şubat 1857'de Trablus'tan ayrıldıklarında köle ticaretini yasaklayan fermandan haberleri yoktu. Fermanın, geminin yola çıkışından ancak 16 gün önce İstanbul'dan Trablus'a gönderildiğini ve orada bu zamana kadar açıklanmamış olmasının muhtemel olduğunu

---

3 Bu örnek için İngiliz kaynakları: FO 84/1029/85-92, Herman'dan (konsolos, Trablus) Clarendon'a, 8.2.57; *ibid.* 75, J. Chumarian'dan (elçilik tercümanlarından biri) Stratford'a, 18.4.57; *ibid.*/77, G.D.Vedova'dan (kons. vekili, İzmir) Stratford'a, 23.4.57. Osmanlı kaynakları: BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/16623, ek 13, Çeşme Kazası Meclisi mazbatası, 5 Şevval 1273/29.5.57; *ibid.*, ek 15 ve 29, İzmir Sancağı Meclis mazbatası, 27 Şaban 1273/22.4.57; *ibid.*, ek 71, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye mazbatası, 7 Sefer 1274/27.5.57; *ibid.*, sadrazamdan sultana 17 sefer 1274/27.10.57.

4 Kölelerin, sahiplerin, esircilerin ayrıntılı listesi için bkz. BA/*loc. cit.*, ek 28 ve 68; ek bilgi not 3'te bahsedilen raporlardan gelmektedir.

5 Esirciler üç dilekçe vermişlerdi; *ibid.*, ek 12, 8 Şevval 1273/1.6.57; *ibid.*, ek 14, 13 Şevval 1273/6.6.57; *ibid.*, ek 69, 4 Zilhicce 1273/26.7.57.

kaydetmeliyiz. Esirciler, kölelere ve yolculuğa yatırdıkları parayı kurtaramadıkları için, hükümetin eyleminden ötürü büyük bir mali kayba uğradıklarını söylüyorlardı. Buna ek olarak, kendilerinin olmayan fakat İzmir ve İstanbul'da satılmaları için Trabluslu sahiplerin kendilerine emanet etmiş oldukları kölelerden de sorumlu olduklarını belirtiyorlardı. Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye, fermanın çıkarılışından hemen sonra Trablus'ta yaygın olarak bilinemeyeceğinde anlaşarak, esircilerin kanıt yokluğundan suçsuz olduklarına karar verdi. Dolayısıyla Meclis-i Vâlâ, esircilerin yalnızca kendi köleleri için ve piyasa fiyatının epeyce altında bedelle, İzmir hazinesinden tazmin edilmelerini tavsiye etti.

Bu, tek örnek değildi. Benzer bir durum 47 kölelik bir grubun Trablus'tan İstanbul'a yolculuk sırasında Girit valisinin emriyle alıkoyulmalarıyla ortaya çıktı.[6] Vali, kölelerin Trablus'tan fermanın okunmasından önce ayrılmış olduklarını ve Girit'e, fermanın adada okunmasından sonra geldiklerini kabul ediyordu. Yine de, yabancı konsoloslardan gelecek protestoları ve kölelerin vilayete ulaştıklarındaki dehşet verici durumlarını ileri sürerek onları esircilere geri vermeyi reddetti. Yeni vali, sadrazama aslında 60'tan çok olan kölelerin bazılarının açlıktan öldüğünü "ve güvertedeki sıçanların onların gövdelerini yemek için acele ettiklerini" yazarak selefini desteklemişti. Kölelerin çoğu hastalıktan yatar durumda bulunmuş ve hükümet onları beslemek, giydirmek ve hastaneye yatırmak için büyük bir miktar para, 24.000 kuruş harcamak durumunda kalmıştı. Daha sonra köleler azat edilmişler, hükümetin sağladığı meslek eğitimiyle çeşitli yeteneklerkazanarak bölgedeki hür emek gücüne katılmışlardı. Vali onların esircilere verilemeyeceğini, verilmeyeceğini söyleyerek yazısını bitirmekteydi.

Gerçekten de hükümetin Girit'e gönderdiği özel bir müfettiş, esircinin kölelerin geri verilmesi talebinin reddedilmesini tavsiye etmişti. Esircinin Meclis-i Âli-i Tanzimat'a başvurusu da sonuç vermemişti. Bununla birlikte Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye, Trablus'tan ayrılmazdan önce köleler için gümrük vergisi ödemiş olduğu için esircinin haklı olduğuna karar verdi. Bundan dolayı meclis, kölelerin kaybından dolayı esircinin zararının karşılanmasını ve Trablus gümrüğüne ödediği miktarın kendisine

---

6 BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/17636, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye mazbatası, 6 Rebiülevvel 1275/14.10.58; *ibid.*, sadrazamdan sultana, 16 Rebiülevvel 1275/24.10.58 ve irade, 17 Rebiülevvel 1275/25.10.58; *ibid.*, Girit valisinden sadrazama, tarihsiz fakat sadrazamın 28 Muharrem 1275/7.9.58 tarihli mektubuna cevap; *Ibid.*, Esirci Ömer'in arzuhali 21 Muharrem 1275/31.8.58.

iadesini kararlaştırdı. Fakat köle başına biçilen değer piyasa standartlarına göre yine oldukça düşüktü. Sadrazam ve sultan bu tavsiyeleri kabul ettiler ve dava kölelere Girit'te el konulmasından 20 ay sonra, Ekim 1858'de kapandı. Ancak hükümet esircilere her zaman böyle cömert davranmıyordu. Aralık 1857'de başka bir esirci (Trablus, Balkanlar ve İstanbul arasında çalışan bir Arnavut) padişah fermanım ihlal ettiği için altı ay hapis cezasına çarptırılmıştı.[7] İstanbullu tanınmış bir esirci olan ortağı da üç aylık bir süre için başkentten uzaklaştırılmıştı.

Hükümetin yasaktan önce kölelerden alınan gümrük vergisinin lağvedilmesini emretmiş olduğuna dair açık belirtiler vardır. Kanıtı, uzun süredir Kuzey Afrika-Osmanlı ticareti için köle temin edilen başlıca bölgelerden biri olan Trablus vilayetinin Fizan kazasında ortaya çıkıyor. Bu bölgenin mültezimi 1857'de hükümete başvurarak, köle ticaretine ilişkin gümrük ve pazar vergilerinin kaldırılmasından dolayı hazineye karşı yerine getiremediği yükümlülüğünden affedilmesini istedi.[8] Padişah ekim ayında onun dileğini kabul ederek anlaşmayı iptal etti. Göreceğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu'na köle ithal eden esircilerden hâlâ bazı ödemeler alınıyorsa da bunlar, tabii, resmi değildi ve gümrük defterlerine gerekli kayıt yapılmıyordu. Pek çok durumda bu ödemeler yasağın ihlalini gizlemeleri için memurlara verilen rüşvete dönüşmüştü. Yine de merkezi hükümet kendi hesabına 1857 fermanının gerektirdiği önlemleri resmen benimsemişti.

Trablusgarp valisi, Ekim 1857'de Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'ye yasağı yürütmek için sert önlemler aldığını bildiriyordu. 300'den fazla süvari Trablus limanının doğu ve batısında, altı saatlik bir mesafeyi kontrol edecek biçimde yerleştirilmişti. Yapılması muhtemel yüklemeler hakkında bilgi edinmek için bir "istihbarat ağı" kurulmuş ve esircilerin evleri aranarak yasak yoldan ithal edilmiş köle olup olmadığına bakılmış kendileri derdest edilmişti. Ocak 1858'de İngiliz kaynakları, yasağın Trablus'ta etkili olduğunu, esircilerin ihracattaki güçlüklerden dolayı daha önce ithal etmiş oldukları köleleri terk ettiklerini bildiriyordu. Girit valisi Eylül

---

7 BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/16856, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye mazbatası, 5 Cemaziyülevvel 1274/22.12.57; *ibid.*, sadrazamdan sultana 9 Cemaziyülevvel 1274/26.12.57 ve İrade 10 Cemaziyülevvel 1274/27.12.57. Daha sonra bu ikisi arasında gidip gelen ve fermanın ilanından sonra vilayete giren kaçak köleleri araştırırken Trablus yetkililerinin eline düşen ilginç mektuplara sonra yine değineceğiz. (Bkz. yanda, s. 165).

8 BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/16624, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin mazbatası, 3 Sefer 1274/23.9.57; *ibid.*, sadrazamdan sultana, 18 Sefer 1274/8.10.57 ve irade, 19 Sefer 1274/9.10.57.

1858'de fermanın adada sıkı sıkıya uygulandığını bildiriyor ve ticaretin bastırılmasını garanti edecek önlemler almayı sürdüreceğine söz veriyordu.[9] Onun bu iddialarını doğrulayacak kanıtlara sahibiz.

Gerçekten de, Osmanlılarca alınan önlemlerin etkisi, iki esirci, İstanbullu İsmail Ağa ile Trablus'ta yaşayan bir Arnavut olan Bayram arasındaki yazışmaya yansımıştır. Polis, mektupları kaçak köleler için yapılan bir araştırma sırasında Bayram'ın Trablus'taki evinde ele geçirmişti.[10] Bu yazışmadan, yasağın Trablus'ta olduğu kadar Girit ve İzmir'de de uygulanması için önlemler alındığı anlaşılıyor. Temmuz 1857'de, İsmail Bayram'a kölelerini limanın dışından ve kıyı boyunca değişik noktalardan yükleyerek yetkililere yakalanmaktan kurtulmasını salık veriyordu. Ayrıca Girit ve İzmir'de mola vermemesi için uyarıyor, Bayram'ın, İstanbul'a doğrudan gelmesini, kendisinin onu karşılayacağını ve işleri düzeltmeye çalışacağını söylüyordu. İstanbul'da köle ithal etmek isteyen esircilere resmi izin verilmediğini ve geleceğin belirsiz göründüğünü yazıyordu. Bununla birlikte, bunun ötesinde hiç kimse istediği gibi köle alıp satmaktan alıkonulmuyordu. Bayram ise yasağın Trablus'ta uygulandığını, kölelerin gelişinin güçleştiğini fakat hâlâ gizlice ticaret yapılabildiğini bildirmekteydi. Ona göre hükümetçe alınan katı önlemlerin bir sonucu olarak köle fiyatları yükselmişti. Bayram, bazı köleleri ihraç etme izni alabilmek umuduyla, valiye başvurmuş fakat geri çevrilmişti. İsmail ve Bayram'ın vilayetteki yüksek mevkili görevlilerle iyi ilişkiler kurdukları ve sürdürdükleri anlaşılıyor. İsmail, Bayram'ın valinin özel kâtibine (Divan Efendisine), kadıya ve iki miralaya hürmetlerini iletmesini istemişti. Esirciler görünüşe göre yasaktan kurtulmak için bu bağlantıları kullanmak istemişler, daha sonra bunun için ve fermanı ihlalden dolayı cezalandırılmışlardır.

İngilizler fermanın gereklerini yerine getirmek için Osmanlı'nın gösterdiği çabalara memnun olmuşlardı.[11] Lord Stratford de Redcliffe, Nisan

---

9 Trablus raporları, *ibid.*/16856, ek 4, Trablus Valisi Osman Muzhir Paşa'dan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'ye, 1 Rebiülevvel 1274/20.10.57 ve FO 84/1060/36-40, Alison'dan Clarendon'a, 28.1.58; *ibid.*/48-9, Slade'den Alison'a, 25.1.58. Girit valisinin raporu için bkz. BA/*loc. cit.*/17636, Girit valisinden sodrazama, tarihsiz fakat sadrazamın 28 Muharrem 1274/7.9.58 tarihli mektubuna cevap.

10 *Ibid.*/16856, Bayram'dan İsmail'e, 15 Zilkade 1273/7.7.57 ve 5 Zilhicce 1273/27.7.57; İsmail'den Bayram'a, 7 Zilhicce 1273/29.7.57 ve 5 Muharrem 1274/26.8.57; Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye mazbatası, 5 Cemaziyülevvel 1274/22.12.57.

11 FO 84/1028/141-2, Stratford'dan Clarendon'a, 25.4.57; *Hansard's Parliamentary Debates*, 3rd series, c. CXLXVI, s. 1501; karar 14 Temmuz 1857'de alınmıştır; ASR, 3rd series, c. VIII (1860), ss. 155-6.

1857'de Clarendon kontuna fermanın İzmir'de samimiyetle uygulandığını yazmıştı. Bunu Çeşme yakınlarında karaya çıkarılan kölelerin yakalanması ve azat edilmesi izledi. Avam Kamarası'nda İngiltere'deki ilgacılığın başlıca savunucularından olan Mr. Baxton aynı yılın temmuzunda Afrikalı köle ticaretinin bastırılmasındaki işbirliği eksikliğinden ötürü, İspanya'yı dolaylı olarak kınayacak bir kararın alınmasını önermiş, konuşmasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki köle ticaretinin zaten bastırıldığını söylemişti. *Anti Slavery Reporter* da ticareti Trablus'ta bastırma çabalarından dolayı Osmanlıları övmekteydi. Fakat çok geçmeden Londra'ya oldukça farklı bir durumu yansıtan raporlar ulaşacak, bunun üzerine İngilizler Osmanlıları bu konuda yeniden protesto edecek ve açıkça eleştireceklerdi.

1858-1859 yılları boyunca İngiliz konsolosları, Balkanlar, Bağdat ve Trablusgarp'ta köle ticareti yasağının gittikçe daha çok ihlal edildiğini bildirdiler.[12] Balkan vilayetlerindeki yetkililer, sadece Mısır, Trablusgarp ve Irak valilerine gönderilen fermanı almamışlardı, dolayısıyla kendilerini limanlarına yapılan köle ithalatını durdurmakla yükümlü hissetmiyorlardı. Başka vilayetlerdeki yetkililer ticarete resmen göz yummakla suçlanıyorlardı. Temmuz 1858'de Trablus'taki İngiliz konsolosu şöyle yazmaktaydı. "Bu ocak ayında köle ihracatının yasaklanışından beri... ülkedeki en

üstten en alta tüm yetkililer yasağı etkisizleştirmek için her türlü kurnazlığa ve gizli manevraya başvurdular."[13] Bunun fermanın yayınlanmasından beri mi böyle olduğu en azından tartışılabilir, fakat bu rapordan anlaşılan, yazıldığı sırada, yani yasağın ilanından bir buçuk yıl sonra, konsolosun köle ticaretinin hâlâ sürdürüldüğüne ve durdurmak için yapabileceği pek az şey olduğuna inanmak için nedenleri olduğudur.

İngilizlerin protestoları, Bâbıâli'nin Trablus valisine ve Bingazi kaymakamına yeni talimatlar göndererek yasağın vilayette uygulanmasını istemesine neden oldu; 1858 boyunca bu iki kez yinelendi. Bingazi kaymakamı İstanbul'a çağrıldı ve köle ticareti için çıkarılan fermanı yanlış uygulamak ve ihlal etmekten yargılandı. Trablus'ta 1859 başında valilerin değiştirilmesiyle yeniden ticaretin durdurulmasına çalışıldı. 1859-1867 arasında valilik yapan hem İzzet hem de Mahmut Nedim paşalar, zaman zaman bugünkü Çad yakınlarındaki Vaday'a yapılan köle devşirme akınları-

---

12 FO 84/1060/151-4, Blunt'dan (konsolos, Manastır) Alison'a, 2.6.58; FO 84/1090/73-8, Brunt'dan (konsolos, Üsküp) Longworth'a (konsolos, Manastır) 15.3.59; FO 84/1060/184-6, Kemball'den Clarendon'a, 16.3.58; FO 84/1090/80-1, Herman'dan Blunt'a, 12.6.58.

13 FO 84/1090/80-1, Herman'dan Blunt'a, 12.6.58.

na bir son vermeye çalıştılar. Bu akınlarda ele geçen kadın ve çocukları evlerine geri gönderdikleri söyleniyordu.[14]

Mayıs 1860'ta İzzet Paşa, İngiliz konsolosunun sağladığı bilgi üzerine harekete geçerek, Mısır'a satmak amacıyla çok sayıda Tibu ve Tuareg esiri götüren bir yağmacı grubunun durdurulması için bir birlik gönderdi. Bu olay için ne kadar büyük bir gücün kullanıldığı, valinin görevlendirdiği birliğin hacminden anlaşılabilir: Tümü bir miralay komutasında olmak üzere 1 tabur.tüfekli er, 2 bölük süvari, 1 hafif sahra bataryası ve 600 başıbozuk süvari. Son derece güç çöl koşullarında 980 kilometrelik bir yürüyüşten sonra, Osmanlı birliği yağmacıların kervanına baskın verdi, önderleri yakalandı, kölelere ve çalınan mallara el kondu. Bu olay hakkındaki memnuniyetini belirten İngiliz konsolosu, dışişlerine gönderdiği raporunda şöyle yazmaktaydı: "...kumanda eden subayın ustalıklı yönetimi sayesinde başarıyla sonuçlanan bu sefer, aynı zamanda Türk askerinin olağanüstü dayanma gücünü de sergilemektedir."[15] Bu ve başka bir seferde, Trablus, Bingazi ve Mısır'da köle olarak satılacak ve birçoğu sonunda Suriye ve Balkanların değişik kentlerine ulaşacak olan 500'e yakın tutsak özgürlüğe kavuşturulmuştu.

Afrikalı köle ticareti yasağının uygulanması için Osmanlıların gösterdiği çabaların bir sonucu ve aslında bu önlemlerin Trablus vilayetinde nasıl etkili olduğunun göstergesi, ticaret yollarını değiştirme girişimleridir. Bildirildiğine göre Mayıs 1858'de Gadames ve Fizan'dan 17 tacir Trablus valisine bir arzuhal göndermişti.[16] Bunlar vilayetin güneybatı sınırında önemli bir pazar kasabası ve giriş noktası olan Gat'ta kabul edilir tek takas aracının köleler olduğundan yakınmaktaydılar. Dilekçe sahiplerinin belirttiğine göre, Osmanlı yasağının bir sonucu olarak, vilayetin kuzey kesimlerinden getirdikleri malları Gat'ta satamıyor veya değiştiremiyorlardı. Hâlâ Gat'a getirilmekte olan köleleri bu kez Cezayirli tüccarlar satın alıyor-

---

14 Trablus valisi ve Bingazi kaymakamına talimatlar, FO 84/1060/82-5, sadrazamın yukarıdaki yöneticilere gönderdiği mektubun tercümesi, 18 Şevval 1274/1.6.58; ibid./98-101, Sadrazam Mehmet Emin Âli Paşa'nın Trablus valisine bir emrinin tercümesi, 9.11.58. Bingazi kaymakamının yargılanması, ibid./80, Alison'dan Lord Malmesbury'ye (dışişleri bakanı), 4.6.58. İzzet Paşa ve Mahmut Nedim Paşa için, bkz. BA/Yıldız/K39/2128/129/118, Trabluslu Muhammed Başala'nın bir layihası, 6 Şevval 1311/12.4.94.

15 FO 84/1120/156-55, Herman'dan Lord John Russell'a (dışişleri bakanı), 2.7.14-9.60.

16 Accounts and Papers, 1859 (session 2), c. XXXIV, s. 516, Herman'dan Malmesbury'ye, 22.5.58 (dilekçenin çeviri metnini de içeriyor)

lardı. Sonuç Trablus ticaretinin gerilemesi, Cezayir ticaretinin büyümesiydi. Burada önemli olan, dilekçecilerin yasağın gevşetilmesi veya kaldırılmasını değil, her yerde uygulanmasını, yani sahra-altı bölgelerle ticaret yapan tüm tüccarlara uygulanmasını ve yasal ticaretin artık yasadışı olan köle ticaretinin yerine geçebilmesini istemeleriydi.

Osmanlı devleti, hükümranlığı altında bulunmayan ve gerekli askeri güce de sahip olmadığı böylesi uzak yerleri denetleyebilmek için pek bir şey yapamazdı. Fransızlarca yönetilen ve kısmen finanse edilen Cezayir ticaretini etkilemek için yapabileceği daha da azdı. Gerçekten de, başka kaynaklar doğrulamasa bile, İngiliz gözlemciler, Fransız hükümeti değilse bile, Fransızların Gat köle ticaretine bulaştıklarını iddia etmişlerdi. 1858-1859'a ait pek çok rapor Cezayir'den Gat'a köle almaya gelen büyük kervanlara eşlik eden Fransız temsilcilerinin varlığından söz etmektedir.[17] Esirciler yanlarında büyük miktarlarda para bulunduruyor ve 15-20 yaşları arasında erkek ve kadın köleler arıyorlardı. Trablus'taki Osmanlı yetkililerinin Ocak 1858'de geri çevirdikleri, Gat'tan gelen 500 kişilik bir köle grubunun daha sonra Gat'ta Cezayirlilere satıldığı rivayet edilmekteydi. Fransızların orduya kaydetmek amacıyla, temsilcilerine ve Cezayirli tacirlere olabildiğince çok köle devşirmeleri talimatı verdikleri söylenmekteydi. Bu köleler satın alındıklarında azat ediliyorlardı.

Böylece, değişik kademelerdeki yöneticilerin göz yummasına ve yasağın sürekli ihlal edilmesine rağmen, Osmanhların Trablus'ta 1857 fermanını yürütmek yolundaki çabaları içtendi ve başarılı oldu. Bununla birlikte bu, İstanbul'a ve diğer Osmanlı kentlerine zenci köle arzının durduğu anlamına gelmez; başka kaynaklar bulunmuş ve başka yollar kullanılmıştı. Ayrıca, Trablus'ta köle ticaretinin sona erdiği anlamına da gelmiyordu; sonraki yıllarda Trablus'ta ve köle devşirilen diğer vilayetlerdeki gelişmeler ve koşullara göre, ticaret zaman zaman yeniden canlandı. Bununla birlikte hiçbir zaman fermanın çıkarılışından önceki boyutlarına erişemedi.

Yukarıda belirtildiği gibi, Hicaz'ın bu konudaki duyarlılığını gösteren geçmiş deneyimlerden ötürü, bu vilayet yasağın dışında tutulmuştu. Yine de Haziran 1859'da Sadrazam Âli Paşa, Cidde kaymakamına, Habeşistan'ın Arabistan'a başlıca çıkış noktası olan ve sık sık siyah Sudanlıların ih-

---

17 *Ibid.*; *ibid.*, ss. 516-7, F. H. Crowe'dan (konsolos vekili, Bingazi) Herman'a, 3.5.58; ibid., s. 517, Reade'den (vekâleten başkonsolos, Trablus) Malmesbury'ye, 20.7.58; FO 84/1090/151, Reade'den Malmesbury'ye, 15.1.59.

racatı için de kullanılan Massava'daki köle ticaretini bastırması talimatını verdi.[18] Bu emir İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Bulwer'ın konuyla ilgili girişimlerinin sonucunda verilmişti. Birkaç ay sonra, 1860'ın başında, Sir Henry'ye Hicaz'ın köle ticareti yüzünden bir kez daha ayaklanmanın eşiğinde olduğu raporları ulaştı.

İstanbul'dan gelen emir üzerine Hicaz valisi Kızıldeniz'de köle ticaretinin önlenmesi yolunda bir talimat yayınladı.[19] Gelecekte ithalat yapılması yasaklanıyor fakat halihazırda eyalette bulunan kölelerin yerel olarak satılmalarına ve ihracatlarına izin veriliyordu. Cidde'deki İngiliz konsolosuyla bir görüşme sırasında vali, katı bir uygulamanın büyük huzursuzluğa neden olacağı ve bunun da Hicaz'daki Hıristiyan ve Avrupalıların güvenliğini tehdit edeceği konusundaki kaygılarını belirtti. Valinin emrine başlangıçta pek az tepki oldu, çünkü köle satıcıları bunun uygulanmayacağını düşünüyorlardı. Dönemin Hariciye Nazırı Fuat Paşa, valinin kaygılarını paylaşmıyor ama köle ticaretinin bastırılmasına ilişkin Bâbıâli emrinin uygulanmasında dikkatli davranması gerektiğine katılıyordu. 1855-1856 yıllarında Abdülmuttalib'in ayaklanmasını ve 1858'de Avrupalılara karşı saldırıları hatırlayınca, ne Bâbıâli, ne de taşra yetkilileri, yasağı Kızıldeniz'de katı biçimde uygulayarak yerel nüfusu tahrik etmek konusunda heves duyuyorlardı.

Böylece 1860-1864 yılları için Kızıldeniz ticareti hakkında biraz tutarsız bir görüntüye sahibiz.[20] İngiliz temsilcileri Osmanlıların ticarete göz yumduğunu yazmakta, fakat köle ticaretinin bastırılması için birtakım

---

18 Hicaz'da daha önceki olaylar için bkz. yukarıda, ss. 110-114, Âli'nin emri, FO 84/1090/21'dadır, Sadrazam Mehmet Emin Âli Paşa'dan Cidde kaymakamına (çeviri), 21.6.59.

19 FO 84/1120/9-14, yazışma - Stanley (konsolos, Cidde), Bulwer, Russell, 18.3-4.4.60.

20 Bu dönem için bkz. *ibid.*/1, Russell'dan Bulwer'a, 22.6.60; *ibid.*/101-3, Baroni (konsolos vekili, Massava) Stanley'e, 17.10.60; FO 84/1144/193, Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'dan Cidde ve Massava kaymakamlarına (çeviri), 26 Cemaziyülahir 1277/9.1.61; *ibid.*/209-12, Stanley'den Colquhoun'a, (başkonsolos, Mısır), 21.1.61; *ibid.*/215-6, Colquhoun'dan Russell'a, 5.3.61; *ibid.*/219-23, yazışma-Colquhoun ve Barroni'den Russell'a, 7.9-1.11-61; artışın bildirilmesi ayrıca -FO 84/1181/87-9, Stanley'den Colquhoun'a, 21.1.62; *ibid.*/15-7, E. M. Erskin'den (Bulwer adına) Âli Paşa'ya, 14.3.62; *ibid.*/30-1, sadrazamdan Cidde ve Massava kaymakamlanna (çeviri), 7 Zilhicce 1278/23.6.62; FO 84/1225/157-8, Russell'dan Bulwer'a, 28.11.64; *ibid.*/159-60, Russell'dan William Stuart'a (maslahatgüzar, İstanbul), 29.12.64; FO 84/1246/50-60; yazışma- Stuart, Russell, Âli Paşa, 1-4.65; *ibid.*/154-60; yazışma-Colquhuon, Russell, Calvert (vekâleten Cidde konsolosu), 30.1.64-22.2.65.

olumlu adımlar ve ciddi çabalardan da söz etmekteydiler. Yine de ticaretin hacmi artmıştı. Bu olgu Sultan Abdülmecit'in 25 Haziran 1861'de ölmesi ve Abdülaziz'in tahta çıkışına bağlanıyordu. Belki de tutucu ve sofu ününden dolayı yeni padişahın, bölgede köle ticaretine olumlu yaklaşacağı düşünülmüştü. Böyle bile olsa İngilizler 1864 yılı boyunca, yasağın bildirilen her ihlali için Bâbıâli'yi uyarmak ve yasak fermanının tam olarak uygulanmasını istemekten başka bir şey yapamayacaklardı.

Ancak, İngiltere Hicaz'daki Osmanlı gücünün, yerel nüfusla bir sürtüşme tehlikesini göze alamayacak kadar yetersiz olduğunu zamanla anlamaya başlıyordu. Köle ticaretini bastırmak için yapılacak ciddi bir girişimin böyle bir sürtüşmeye yol açacağı genel olarak beklenmekteydi. Hicaz'daki nazik güç dengesini korumak zorunda olan taşra yöneticilerinden, ticareti ancak marjinal ve geçici olarak etkilemeleri beklenebilirdi. Bunun farkında olan Bâbıâli, katı önlemler için ısrar etmektense ihtiyat öneriyordu. Yine de 1850'lerin sonuna doğru önemli bir ilke belirlenmişti: Hicaz artık köle ticaretinin bastırılması çabalarından resmen bağışık tutulmuyordu. Bâbıâli'nin karşılaştığı sorunların güçlüğünü teslim eden İngilizler, ticarete son vermeye hem istekli, hem de bunu başarabilecek bölgesel bir güç aramaktaydılar. Arabistan'a yapılan ithalatı etkileyemeyen İngilizler, artık Afrika kıyısından yapılan ihracatı hedeflemekteydiler. Karşılığını ödemek koşuluyla, Osmanlı vilayeti Mısır'ın yarı bağımsız valisinde istekli bir müttefik bulacaklardı.

OSMANLI KÖLE TİCARETİ AĞINDA MISIR'IN YERİ

1860'ların başından İngilizlerin 1882'deki işgaline ve hatta belirli ölçüde sonraki on yıl içinde, Mısır'ın Osmanlı köle ticareti ve onun bastırılması çabalarındaki önemi büyük oranda arttı. Biz burada yalnızca Mısır'ın Osmanlı pazarlarına köle sağlayan ticaret yolları ağı içinde oynadığı rol üzerine yoğunlaşacağız. Fakat Mısır, daha çok Sudan kaynağından beslenen karmaşık bir arz yolları ağına sahip başlı başına büyük bir pazardı. Bununla birlikte özel ilgi gerektiren Mısır "alt-sistemi" bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Bunun yerine kölelerin hem deniz hem de karayoluyla Mısır'dan nasıl geçirildikleri ve bu sorunun Kızıldeniz'de sınırların çizilmesindeki etkisi üzerinde odaklaşacağız.

Kızıldeniz Bölgesinde Sınırların Çizilmesi ve Köle Ticareti

Kızıldeniz köle ticaretinde uzun süre en faal çıkış noktaları olan Massava ve Savakin limanları, Hicaz vilayetine bağlıydı ve gelirleri Cidde hazinesine

gitmekteydi. Mehmet Ali Paşa'nın isteği üzerine çıkarılan 11 Eylül 1846 fermanıyla, bu iki kasaba Cidde hazinesine ödenecek belirli bir para karşılığında Mısır vilayetine bağlanmışlardı.[21] Abbas Paşa'nın valiliği sırasında Mısır'ın vazgeçmesiyle bu limanlar yine Cidde'nin yönetimi altına girdiler. Böylece Kızıldeniz'de köle ticaretinin bastırılmasının, Mısır yönetiminden çok Osmanlı hükümetinin ve onun Hicaz'daki temsilcilerinin sorumluluğu olduğu düşünülmekteydi. Kızıldeniz'deki hem ithalat hem de ihracat limanları Osmanlıların elindeydi, dolayısıyla İngiltere 1860'ların başında bu ticarete karşı harekete geçilmesi için Osmanlılara baskıyı sürdürmüştü.

Massava kaymakamının köle ticaretine göz yumduğu suçlamalarına karşı çıkmak amacıyla Cidde kaymakamı, Pertev Efendi'nin aslında köle ticaretini bastırması için İstanbul'dan ayrıntılı emir alarak Massava'ya atandığını belirtiyordu. Bunu saptamak güçtür, fakat Pertev'in bu sorun konusunda iyi çalıştığı ve Hicaz valisi ile Mekke şerifine uzun raporlar yazarak çözüm yolları önerdiği kesindir.[22] Pertev bu raporlarında, Eritre ve Somali kıyısı göçebe kabilelerinin Etiyopya'nın iç bölgelerindeki yerleşik nüfusa yaptığı akınları anlatmıştır. Pertev, sert bir dille yağmacıların zulmünü lanetlemekte ve köleleştirilenlerin çektiği acılar yüzünden kederlenmekteydi. Daha sonra, ticaretin tümüyle bastırılmasını sağlamak için kuvvet kullanılmasını öneriyordu; ona göre bu, Osmanlının yükümlülüğüydü.

Kaymakam, elinin altında bulunan 200 yerli milisle ancak yaya devriyeleri artırabileceğini ve kabile reislerini korkutmaya çalışabileceğini, fakat bunların yeterli olmadığını öne sürüyordu. Pertev, Sudan'a yerleştirilen Mısırlı askerlerin, aynı zamanda Osmanlı askeri olduğunu ve esircilerle yağmacılara karşı kullanılması gerektiğini belirtiyordu. Eğer gerekli talimatla bir Osmanlı subayının emrine verilirse bu birlikler Hubaba bölgesine girerek "birkaç saat içinde" suçluları cezalandırabilir ve köle ticaretini bastırırlardı. Pertev ayrıca, köle ticaretinin yol açtığı sorunlara müdahale ederek durumu düzeltmekten çok karıştıran Massava'daki İngiliz ve Fransız konsolos vekilleriyle Cidde'deki konsolosları da eleştirmekteydi.

Bâbıâli kaymakamın önerilerini pek hevesle karşılamadı. Sadrazam, sultana Pertev'in görüşlerini ve aldığı önlemleri övüyor, fakat hiç kimseye

---

21 BA/İrade/Mesail-i Mühimme-i Mısır/787, Mısır Valisi İsmail Paşa'dan sadrazama, 27 Recep 1281/26.12.64.

22 Kaymakamın Pertev'i savunması için bkz. FO 84/1144/209-12, Stanley'den Colquhoun'a, 21.1.61, Pertev'in raporları, BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/19711, Pertev Efendi'den Hicaz valisine ve Mekke şerifine 23 Rebiülevvel 1277/9.10.60.

Osmanlı politikası hakkında şikâyete yol açacak bir bahane verilmemesi için işin dikkatle yürütülmesi gerektiğini ihtar ediyordu.[23] Raporları gözden geçiren ve sadrazama sunan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye, ne Mısırlı birliklerin kullanılmasından ne de alternatif bir yoldan bahsediyordu. İşte belki de bu, yasağın açıkça ihlal edilmesini önlemek için yapılacak bazı işlerin İngilizleri yatıştırmakta gerekli olduğunu fakat ticaretin toptan bastırılması yolunda alınacak gereğinden sert önlemlerin yerli nüfusu yabancılaştıracağını ve dolayısıyla bunun istenmediğini, kaymakama göstermişti.

Bununla birlikte, sonuçta İngilizler Pertev'i köle ticaretini teşvik etmek ve göz yummakla suçladılar. Oysa Pertev, yetkisi altındaki bölgede yasa ve düzeni sağlamada başarılı olmuştu; hatta 1865'in başında bölgedeki bir İngiliz memuru, İngiltere'nin köle ticaretini durdurma çabalarındaki işbirliğinden dolayı onu övmüştü. Aynı zamanda, Hicaz valisinin Massava ve Savakin kaymakamlarına kölelerin Cidde'ye geçişini önlememeleri için bir talimat gönderdiği söylenmişti; belki de Pertev'in aldığı önlemlerin etkinliği konusunda en iyi gösterge budur. İngilizler sorunu Osmanlı Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya götürmüşler, şaşıran ve canı sıkılan paşa, valinin emrinin hemen geri alınmasını ve bir soruşturma açılmasını emretmişti.[24] Bu olay ve Pertev örneğinde olduğu gibi Osmanlı icraatındaki açık tutarsızlık, İngiltere'yi bölgedeki durumu düzeltmek amacıyla başka bir yol bulması gerektiğine ikna etti.

Bu sırada, Mısır valisi ve daha sonra hıdivi İsmail Paşa İngilizlerden Massava ve Savakin'in yeniden Mısır'a bağlanması için yaptığı çalışmaları İstanbul nezdinde desteklemelerini istedi.[25] İsmail, Bâbıâli'nin bölgeye uzak, kruvazör ve birlikleri de yetersiz olduğu için köle ticaretini durduramadığını belirtiyordu. Eğer bu limanlar kendisine verilirse köle ticaretini durduracağını söylüyordu. Aslında, İsmail bu sırada sadrazama zaten yazmış ve limanların kendisine verilmesini istemişti. Mektubunda Massava ve Savakin'i elde etmek istemesinin iki nedeni olduğunu belirtiyordu:

---

23 BA/*loc. cit.*, sadrazamdan sultana, 2 Şaban 1277/13.2.61, İrade, 3 Şaban 1277/14.2.61; Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye mazbatası, 27 Recep 1277/8.1.61.

24 Pertev'in durumu ile ilgili belgeler, FO 84/1246/165-9, H. Rassam'dan (Habeşistan için özel görevli, Aden politik temsilcisinin birinci asistanı) Calvert'a 11.3.65; *ibid.*/171-3, Massava'daki Fransız konsolos vekilinden (isim verilmemiş) H. Rassam'a, 9.3.65; *ibid.*/100-1, Stuart'tan Russell'a, 22.4.65.

25 *Ibid.*/81, Stevens'dan (Mısır İngiliz konsolosluğundan) Bulwer'a, 7.1.65. İsmail'in Bâbıâli'ye başvurusu için bkz. BA/İrade/Mesail-i Mühimme-i Mısır/787, İsmail Paşa'dan sadrazama, 27 Recep 1281/26.12.64.

Eritre kıyısının göçebe kabilelerine boyun eğdirmek ve köle ticaretini bastırmak. Ona göre göçebeler yasa tanımaz ve asiydiler, vergi vermemek için Mısır'dan kaçan kardeşlerine yataklık ediyorlardı. Mısır'dan kaçan kabileler doğal olarak Massava ve Savakin'deki Osmanlı yönetimine de vergi ödemiyorlardı. Üstelik, türlü "zararlı ve yoz" işlerle uğraşıyorlardı. İsmail bunların denetim altına alınmaları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası yapılmaları gerektiğini söyleyerek sözlerini bitiriyor, daha sonra köle ticareti konusunu açıyordu.

Ticareti bastırma niyetinin kesin olduğunu belirten İsmail, denetleyeceği bölgeye uygarlık ve ilerleme getirmeye söz vermekteydi. Massava ve Savakin limanlarına, köle ticaretinin tümden durmasını sağlayacak önlemleri almak için memurlar yerleştirilecekti. İsmail daha sonra Osmanlı devletine sadakatini ve Cidde hazinesine Bâbıâli'nin uygun gördüğü bir miktarı ödemek istediğini belirtiyordu. Aslında bu iki limanın Etiyopya ve Doğu Sudan'daki birliklerle haberleşmede ve onların iaşesinde büyük stratejik önemi olduğunu da ekleyebilirdi. Bu limanlar daha sonra bölgedeki seferlerinde Mısırlılara tam bu yolda hizmet vereceklerdi. Meclis-i Vükelâ Ocak 1865'te İsmail'in isteğini tartıştı.[26] İlke olarak bu dileğin yerine getirilmesi kabul edilmekle birlikte, Meclis 1864'te çıkarılan vilayetler kanunundan kaynaklanan idari değişikliklerden dolayı, İsmail'in isteği konusunda Hicaz valisinin tepkisini sormaya karar verdi. Hicaz valisi elinin altındaki kısıtlı birliklerle köle ticaretini bastırmasının mümkün olamayacağını, İsmail'in yasağı yürütmek için daha iyi bir konuma sahip olduğunu söyleyerek limanların Mısır'a devredilmesini destekledi. Bununla birlikte Âli Paşa, İstanbul'daki İngiliz maslahatgüzarına, ticareti durdurmak için İsmail'in önerdiği önlemlerin etkinliği konusunda kuşkulu olduğunu söyledi. İngilizler, İsmail'in sözünü tutabileceği umuduyla Mısır'ın isteğini desteklemekteydiler. Sonunda sadrazam, padişaha iki limanın o sıradaki yıllık gelirleri ve artı yüzde 50 ile yaşam boyu İsmail Paşa'ya kiralanmasını salık verdi. Koşullar üç yıl sonra yeniden görüşülecekti. Yetki-

---

26 İsmail'in isteğiyle ilgili belgeler: BA/*loc. cit.*/sadrazamdan sultana 13 Şaban 1281/11.1.65; *ibid.*/791, ek 13, Hicaz Valisi Mehmet Vechi Paşa'dan sadrazama, 18 Şevval 1281/16.3.65; *ibid.*, sadrazamdan sultana 1 Zilhicce 1281/27.4.65; *ibid.*/974, İsmail Paşa'dan sadrazama, 20 Zilhicce 1281/16.5.65; FO 84/1246/102-4, Kont Pisani'den (elçilik tercümanı) Stuart'a, 3.8.65; *ibid.*/105-8, Stuart'tan Russell'a, 8.5.65; FO 84/1246/64-6, Stuart'tan Russell'a, 16.3.65 (İngilizler, kendi açılarından, İsmail'in Kızıldeniz köle ticaretini Bâbıali'den daha iyi bastıracağını düşünüyorlardı. *ibid.*/91-2, Bulwer'dan Russell'a, 10.4.65).

deki bu değişikliğin, Kızıldeniz köle ticareti üzerindeki etkilerini aşağıda tartışacağız.

Köle ticaretine ilişkin kaygılar, ileriki yıllarda Somali kıyısındaki sınırların belirlenmesinde de rol oynamayı sürdürdü. İlgili üç hükümetin, yani Osmanlı, Mısır ve İngiliz hükümetlerinin hesaplarında köle ticaretinin tek, hattâ en önemli unsur olduğu söylenemez. Fakat hıdiv, yetki alanını Kızıldeniz'in batı kıyısı boyunca genişletmek amacıyla Bâbıâli'ye yaptığı başvurulara İngilizlerin desteğini sağlamak için bunu kullanmıştı. İngilizleri ise, büyük ölçüde bir Fransız girişimi olan Süveyş Kanalı'nın özellikle 1869'da açılmasından sonra, başta Hindistan denizyolunun güvenliği olmak üzere, başka kaygılar yönlendiriyordu. İngiltere bu bölgedeki köle ticaretinin bastırılmasıyla da gerçekten ilgileniyordu. Eritre ve Somali kıyılarını yeterli derecede kontrol edemediklerini anlayan Osmanlılar, 1870'lerin ortasından başlayarak, doğrudan Avrupa egemenliği istemedikleri bu yerlerde, Mısır yönetimini ehvenişer gördüler.

Afrika kıyısı ile ilgili bir sonraki gelişme, 1875'te doğrudan Hazine-i Hümayuna ödenecek yıllık bir miktar karşılığında Zeyla limanının hıdive devredilmesiydi.[27] Hindistan'dan sorumlu bakan Lord Salisbury, bölgeye başka herhangi bir gücün yerleşmesini önleyeceği görüşünde olduğu için bu değişikliği desteklemekteydi. Bununla birlikte, Salisbury'ye göre Mısır'ın köle ticaretine ilişkin kötü sicili, Kızıldeniz'de köle ticaretinin bastırılması için İngilizlerin sarfettiği çabaları olumsuz yönde etkileyebilirdi. 1875-1876'da İngiltere, bölgedeki bütün sınır sorunu üzerindeki politikasını kesinleştirdi ve bu konuda bir anlaşma imzalamak için İsmail'le görüşmelere girişti.

İngilizlerin bu konudaki hedefleri aşağıdaki üç maddede tanımlanmıştı:[28]

1. İngiltere'nin Mısır'a ait olduğunu kabul edeceği toprakların, başka herhangi bir devlete bırakılmayacağı konusunda kesin bir taahhüt elde etmek.

2. Başlıca Zeyla, Tacura, Berbera ve Bulhar olmak üzere Afrika kıyısındaki limanların ticarete açık olduklarını ilan ettirmek. Hiçbir tekele izin verilmeyecek ve Aden'e canlı hayvan ile erzak ithalinde hiçbir kısıtlama olmayacaktı.

---

27 BA/*loc. cit.*/918, sadrazamdan sultana, 27 Cemaziyülâhir 1292/31.7.75. Salisbury'nin görüşü için bkz. FO 78/3183/86-8, Louis Mallet'den (Hindistan Bakanlığı) Dışişleri Bakanlığı müsteşarına, 23.3.75.

28 FO 78/3189/282-93, George E. March'ın notu (Dışişleri Bakanlığı, Anlaşmalar Bölümü başkanı), 1.5.77.

3. Zeyla ve Tacura arasındaki Somali kıyısında köle ticaretinin bastırılması yolunda ilerleme sağlamak ve Mısır suları ile komşu denizlerde de bu konuda kolaylıklar sağlayacak bir anlaşma elde etmek.

Taleplerinin yerine getirilmesi karşılığında İngiltere, bu kıyıda Guardafui Burnu'na kadar olan yerlerde Mısır hâkimiyetini tanımayı öneriyordu. Ağustos-Ekim 1876 arasında yapılan görüşmeler sırasında hıdiv, Zeyla ve Tacura'nın serbest liman olmasını kabul etmedi ve yetki alanının Ras Hafun'a dek genişletilmesini istedi. İngilizler bunları kabul ettiyseler de başka sorunlar ortaya çıktı. Pazarlık, İngiltere'nin hıdive Şubat 1877'de bir ültimatom vermesine dek sürdü, anlaşma en sonunda nisanda imzalandı.

Köle ticaretiyle ilgili sorunların berraklaştırılması için daha ileri görüşmelere gerek duyuldu.[29] İngilizler, Mısır sularında köle ticareti yaptığından kuşkulanılan tekneleri arama ve el koyma hakkı istediler. Anlaşmanın Eylül 1877'deki en son biçiminde köle ticaretiyle ilgili IV. madde aşağıdaki gibiydi:

> "Köle ticareti ve denizlerin inzibatı açısından ekselansları hıdivin hükümeti tüm köle ihracatını yasaklamayı, bu ticareti (geri kalan Mısır topraklarında olduğu gibi) bastırmayı ve güneyde Berbera'ya ve Ras Hafun'a kadar asayişi temin etmeyi üstlenir. Berbera ve Ras Hafun arası için ise, ekselanslarının hükümeti, kıyının bu kısmı boyunca düzenli bir otorite kurulunca emrindeki tüm araçlarla köle ticaretini bastırmaya ve düzeni sağlamaya şu anda ancak söz verebilir.
>
> "Ekselanslarının hükümeti, köle ticaretini bastırmakla görevlendirilen İngiliz gemilerinin, Mısır ve Somali kıyısı karasularında bu ticareti yaparken buldukları veya bu ticareti yaptıklarına dair geçerli neden gördükleri teknelere el koyabileceğini ve yargıya gönderebileceğini kabul eder."

Osmanlılar görüşmelerin dışında bırakılmış ve sözü edilen topraklar üzerindeki hükümranlıklarını tanıyan gerekli lisan kullanıldıysa da bir *fait accompli* (oldubitti) ile karşı karşıya bırakılmışlardı. Osmanlıların 1884-

---

29 *Ibid.*/325-8, Lord Derby'den (dışişleri bakanı) H. Vivian'a (başkonsolos, Mısır), 4.7.77. Anlaşmanın metni için bkz. *ibid.*/351-3, Mısır ve İngiltere arasındaki gizli anlaşmanın taslağı (Şerif Paşa ve Vivian tarafından imzalanmıştır), 7.9.77.

1885'te yeniden su yüzüne çıkan ana kaygısı, Osmanlı toprağı olarak kabul ettikleri yerler üzerinde herhangi bir yabancı devletin mülkiyet elde etmesini önlemekti.[30] Fakat bu konuda, diplomatik kanallar aracılığıyla birkaç nota teatisinden öte pek az şey yapıldı.

Trablus ticaret yolunun değişmesi - Mısır'a giden kara yolları

Daha önce gördüğümüz gibi, Trablus vilayetinde yasağı uygulama çabaları yüzünden, ticaretin bir bölümü Cezayir'e kaymıştı. Fakat Osmanlı köle ticareti için daha önemli olan, Mısır'a giden çöl yolunun gittikçe daha çok kullanılmasıydı.[31] İki vilayeti birbirine bağlayan kıyıdaki ve içerdeki yollar güvensiz kabul edilirdi ve aslında uzun süredir (bir Osmanlı raporuna göre 20 yıldır) kapalıydı; Mısır valisinin yoğun askeri harekâtıyla yeniden açılmıştı. Yol boyunca ticari faaliyetin yeniden canlanması, muhtemelen bazı kölelerin de ticaret kervanlarıyla taşınması demekti; ancak elimizde, bunu kanıtlayan belli bir rapor yoktur. Trablus vilayetinden Fizan yolu ile Mısır'a yönelen gerçek bir köle kervanı hakkındaki ilk kanıt Ağustos 1859 tarihli, yani fermanın Trablus'ta uygulanmaya başlandığı 1857'den sonrasına aittir.

Trablus ile Mısır arasında oldukça düzenli bir karayolu köle ticareti yapıldığına işaret eden başka raporlar, Nisan ve Kasım 1863'te İngiliz hariciyesine ulaştı.[32] Mısır'da satılmayan köleler, istanbul, İzmir, Balkan ve Doğu Akdeniz limanlarına ihraç edilmekteydiler. Her biri 300 köle taşıyan dört kervanın aynı yıl, yerel yetkililerin göz yummasıyla Marzuk'tan Mısır'a gittikleri söyleniyordu. Yol değişikliği, yine, Trablus'taki yasağın etkilerine bağlanmaktaydı.

---

30 Osmanlı tepkisi için bkz. BA/*loc. cit.*/966, ek 3, Meclis-i Vükelâ mazbatası, 5 Şaban 1296/25.7.79; *ibid.*, ek. 6, hıdivden sadrazama (telgraf), 1 Eylül 1295/13.9.79; BA/Meclis-i Vükelâ Mazbata ve İrade Dosyaları/225, hariciye nazırınca Londra'daki Osmanlı sefirine gönderilecek bir telgrafın tercüme taslağı (tüm nazırlarca imzalanmış), 1302 dolayları/1884-5; *ibid.*, benzer bir telgraf, 4 Rebiülâhir 1302/21.1.85; FO 84/1482/73-5, W. H. Wylde'dan Derby'ye, 22.10.77.

31 Cezayir'e kayma için bkz. yukarıda, s. 168. Mısır'a giden yolun durumu için bkz. BA/İrade/Mesail-i Mühimme-i Mısır/586, ek 3, Trablus Valisi Mustafa Paşa'dan sadrazama, 15 Şevval 1270/11.7.54; FO 84/1120/156-60, Herman'dan Russell'a, 2.7-14.9.60.

32 FO 84/1204/258-60, Herman'dan Russell'a, 30.4.63; *ibid.*/286-8, Herman'dan Russell'a, 12.11.63.

Bingazi İngiliz konsolos vekilinin Haziran 1874'te bildirdiğine göre, Mısır kervan yolu yılda 2000 kadar kölenin taşınmasında düzenli olarak kullanılmaktaydı.[33] Mısır'daki başkonsolos, yoldaki güç koşulların Bedevilerin ancak küçük ölçekte ticaret yapmalarına izin verebileceğini, yani bu sayının abartılı olduğunu düşünüyordu. Ona göre Darfur'dan Yukarı Mısır'a olan ticaretin bir kısmı, Sudan'daki Mısır askeri harekâtından dolayı Fizan yoluna kaymış olabilirdi. Bununla birlikte, konsolosluk tercümanının yaptığı bir araştırmadan sonra, başkonsolos önceki değerlendirmesini değiştirdi. Yazdığına göre, İskenderiye ve aşağı Mısır'daki diğer kasabalara Bingazi'den yılda her biri 200'e kadar köle getiren üç kervan ulaşmaktaydı. Hem Bedeviler hem başkaları köleleri Bingazi'den satın alıp kıyı yoluyla Mısır'a getiriyorlardı. Başkonsolosun haklarında tam bilgi sahibi olmadığı başka kervanlar da doğrudan Fizan'dan Kahire ve çevresine ulaşmaktaydı. Hıdiv, başkonsolosa karayollarını gözetleme ve köle taşıyan kervanların tüm mal ve develerini müsadere etme sözü vermişti. İngiliz dışişlerinin talimatıyla konu, Trablus valisine gelecekte bu ticareti önlemesi için emir vermeyi kabul eden Osmanlı hariciye nazırına götürüldü.

Bu noktada, beş yıl sonra Kasım 1880'de Mısır'daki İngiliz başkonsolosunun İngiliz hariciyesine gönderdiği bir raporda, Hıdiv İsmail'in köle ticareti politikasının nedenleri üzerine düşüncelerini yazdığına işaret etmek ilginç olabilir.[34] Ticareti bastırmaya çalışacağını bildiği halde İsmail'in, Albay Gordon'a Sudan'da tam yetki vermesine şaşıran başkonsolos şu açıklamayı getiriyordu: İsmail, Sudan'ın önde gelen esircilerinin artan ve bu bölgedeki kendi yayılma politikasını tehdit eden gücünden korkmuş olmalıydı. Böylece hıdiv, Gordon'un esircilerin güç kaynağına, yani köle ticaretine bir darbe indirmesine izin veriyor, fakat aynı zamanda Kahire'ye başka kaynaklardan bol köle sağlamak için batıdaki kervan yollarını açık tutuyordu. Bu spekülasyonu destekleyecek bir kanıt bulamadım; doğru da yanlış da olabilir.

1870'lerin sonu ve 1880'lerin başında karayollarında daha çok dene-

---

33 Rapor ve ona ilişkin ekleri ilgilendiren belgeler: FO/84/1428/76-9, Henderson'dan W. H. Wylde'a 22.6.74; FO 84/1397/269-71, Stanton'dan Derby'ye, 14.8.74; *ibid.*/280-2, Stantan'dan Derby'ye, 3.9.74; *ibid.*/165, Derby'den Elliot'a, 25.9.74; *ibid.*/192, Elliot'tan Derby'ye, 17.10.74.

34 FO 84/1572/347-53, Malet'ten Granville'e, 10.11.80. Mısır'da köle ticaretinin bastırılması ve İsmail'in konuya ilişkin tutumu için bkz. Halt, *Modern History*, ss. 65 vd ve Baer, ss. 176 vd.

tim görüldü.[35] 1876'da Mısır'daki İngiliz başkonsolosu, bir yıl önce Mısır'ın Darfur'u işgalinden dolayı, ülkeye kervan yollarıyla batıdan getirilen kölelerin sayısında önemli bir düşme olduğunu tahmin etmekteydi. Yazdığına göre hiçbir büyük kervan Libya çölü yoluyla Mısırlılara görünmeden gelemezdi ve Siva-Nil yolu üzerinde göreceli kolay bir iş olan kaçakçılık da ancak küçük ölçekte yapılmaktaydı. Hıdiv Mayıs 1880'de Kont della Sala adlı bir İtalyan subayını, Mısır'a karadan yapılan köle ticaretini bastırması için görevlendirilmiş özel bir birliğin başına getirdi. Kontun İngilizlerle ilişkisi vardı, onları bilgilendiriyordu.

Kont della Sala'nın yetkisi Mısır'a kuzeyde İskenderiye, güneyde Asuan arasında kalan yollardan köle getiren kara ticaretini durdurmakla sınırlıydı; Kızıldeniz veya Sudan ticaretini kapsamıyordu. Karargâhı Asyut'ta kurulmuş olan Sala, 72 develi iki tabur ve yarım süvari bölüğünden oluşan birliklerini yukarı Mısır'da beş mıntıkaya, 30 develi bir tabur ve yine yarım süvari bölüğünden oluşan birliklerini de aşağı Mısır'da dört mıntıkaya yaymıştı. Della Sala, görevini yerine getirmesi için gerekli tüm yardımın Mısır hükümetince kendisine sağlandığını bildirmekteydi. Sonraki yıllarda değişik kaynakların köle ticareti üzerine topladığı raporlarda karayollarından artık söz edilmemiştir. Göreceğimiz gibi, Mısır ve Osmanlı pazarlarının beslenmesinde bunların yerini başka yollar almıştır.

Mısır'dan Kuzeye Köle Ticareti-Akdeniz Yolları

1860'ların sonu ve 1870'lerin başında Mısır, Osmanlı pazarına giden yolların en önemli antreposu oldu. 1857 fermanı yüzünden Trablus ticaretindeki azalma, karayollarının batıdan doğuya kayması, Süveyş Kanalı'nın açılması ve sessizce desteklemiyorsa da ticareti görmezden gelmeye istekli bir hükümetin varlığı gibi nedenler başta olmak üzere bazı faktörlerin sonucuydu. İskenderiye ve Nil deltasındaki diğer limanlardan İstanbul, İzmir, Balkan ve Doğu Akdeniz limanlarına köle ihraç edilmekteydi. 1870'lerde Kızıldeniz'de gelişen yaygın ticareti ayrıca tartışacağız.

Akdeniz'deki Mısır-Osmanlı köle ticaretine ilişkin kanıtlarımızın çoğu 1869'dan sonrasına aittir. Çünkü kısmen konuya ilginin artmasından dolayı iki büyük alıcı limandan biri olan İzmir'den, normalin üstünde rapor

---

35 Bu dönemle ilgili bazı belgeler için bkz. FO 84/1450/317-8, Stanton'dan Derby'ye, 17.2.76; Della Sala'nın atanması için, FO 84/1572/122-8, Malet'ten (başkonsolos Mısır), Lord Granville'e (dışişleri bakanı), 11-12.5.80; BFASS/Mss. Brit. Emp./S18/C162/26, T. V. Lister'dan (Granville adına) Köleliği Önleme Derneği sekreterine, 8.1.81; FO 84/1572/325-9, Kont della Sala'dan Malet'e, 8.11.80.

gelmiştir. Enerjik ve çoğunlukla gereğinden fazla gayretli bir ilgacı olan Robert W. Cumberbatch'ın bu kente İngiliz başkonsolosu olarak atanmasıyla köle ticaretine ilişkin en küçük olaylar hakkında bile sık sık raporlar yazılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, bu kadar çok kanıt olması ve "gereğinden sık verilen raporlar" yüzünden Mısır'dan İzmir ve Ege adalarına yapılan ticarette artış görüp yanılmamalıyız. İsmail'in iktidarının ilk yıllarında (1863-1879) muhtemelen tedrici bir artış olmuş ve yönetiminin büyük bir bölümünde böyle kalmıştır. Yine de kanıtlarımızın çoğu 1869-1874 arasındaki döneme aittir.

Hıdivin denetimindeki Aziziye şirketinin buharlıları köleleri başlıca İskenderiye'den İzmir'e getirmekteydi. Bu kölelerin elinde genellikle Mısırlı yetkililerce verilen azat belgeleri vardı. Fakat bu belgeler genellikle karaya çıktıktan ve polis kontrolünden geçtikten sonra geri alınıyor ve köleler daha sonra çeşitli kasabalarda satılıyorlardı. İstanbul'daki İngiliz başkonsolosu Aralık 1869'da Mısır köle ticareti üzerine sunduğu bir raporda, bu azat masalının ticaretle başa çıkmada yararsız olduğunu ve yalnızca rüşveti artırdığını iddia ediyordu.[36]

Köleler ayrıca Avusturya Lloyd şirketince de taşınıyor ve çoğunlukla yolda, başlıca Sakız, Midilli ve Rodos olmak üzere Ege adalarında satılıyorlardı. Buharlılarla yapılan ticarete ek olarak yelkenliler de köle taşımaktaydı. Söylendiğine göre İstanköy ve Laros adalarına götürülen köleler oralarda bir süre kalarak güç yolculuğun etkisinden kurtuluyor ve daha sonra pazarlara gidiyorlardı. Bu "pazarlar" halkın bildiği ve ilgilenenlerin köle almaya geldikleri esirci evleriydi. Bazı köleler, konsolosların yerel yetkililer ile ilişkiye geçmesi üzerine bulunuyor ve azat ediliyorlardı; fakat kölelerin yakalanması güçtü, işbirliği de her zaman gönüllü olarak sağlanmıyordu.[37]

Haziran 1869'da İngiliz büyükelçisi sadrazamla yaptığı bir görüşme sırasında, Mısır köle ticaretini gündeme getirdi.[38] Sadrazam, liman yetki-

---

36 FO 84/1305/335-7, Cumberbatch'dan Clarendon'a, 8.6.69; *ibid.*/125-33, Sir Phillip Francis'ten Clarendon'a, 1.12.69.

37 *Ibid.* 385-7, Cumberbatch'dan Clarendon'a, 21.8.69; *ibid.*/391-3, Cumberbatch'dan Clarendon'a, 26.8.69; *ibid.*/395-7, Cumberbatch'dan Clarendon'a, 28.8.69; *ibid.*/411-3 Cumberbatch'dan Clarendon'a, 10.9.69; *ibid.*/417-8, Cumberbatch'dan Clarendon'a, 24.9.69; FO 84/1324/293-5, Cumberbatch'dan Elliot'a, 4.8.70; FO 84/1341/180-1, Charles Roboly'den (vekaleten konsolos vekili, Midilli) Cumberbatch'a, 3.11.71.

38 FO 84/1305/61-2, Elliot'tan Clarendon'a, 22.6.69; *ibid.*/96, Elliot'tan Clarendon'a, 19.9.69; *ibid*/98-9, Elliot'tan Clarendon'a, 3.10.69.

lilerinin bulduğu tüm kölelerin hemen serbest bırakılmasını emretmeye ve sorun hakkında hıdive yazmaya söz verdi. Üç ay sonra Sir Henry, Mısır'dan Aziziye buharlıları ile gelen kölelerin Osmanlı yetkililerince anında azat edildiğine artık inandığını yazmaktaydı. Erkekler polis hizmetine veya tersaneye alınıyor, kadınlara da ıtıknameleri verilerek İstanbul ve diğer kentlerdeki haremlere hizmetçi olarak yerleştiriliyorlardı. Fakat bir aydan kısa bir süre sonra Elliot, öncekinden daha küçük ölçekte olmasına rağmen Mısır gemilerinde hâlâ köle ticareti yapıldığını kabul ediyordu. Ona göre Osmanlılar ellerinden geleni yapıyorlardı, fakat işleri güçtü.

Zamanla köle ticaretinin, yalnızca indirmenin yapıldığı Osmanlı limanlarında önlem almakla durdurulamayacağı anlaşıldı. Yüklemenin yapıldığı Mısır limanlarında da harekete geçilmesi gerekiyordu. Mısırlılar, gidecekleri yere ulaştıklarında yakalanan tüm kölelerin geldikleri limana geri döndürülmesini önerdiler.[39] Sadrazam Âli Paşa bu öneriyi reddederek, İstanbul'a ihraç edilen kölelerin çoğu Aziziye şirketince getirildiği için hıdivi köle ticareti konusunda samimi olmamakla suçladı. Sadrazam bulunan tüm kölelerin Mısır'a geri gönderilmesindense, serbest bırakılmalarının daha insancıl olduğu konusunda ısrarlıydı. Âli, Aziziye buharlılarının, polisin aramasından kurtulmak için henüz İstanbul'a gelmeden kıyıya köle çıkardığını da iddia ediyordu. İngilizler hıdive baskı yapılması gerektiğini anladılar.

Şubat 1870'te Dışişleri Bakanı Lord Clarendon, Mısır'daki İngiliz başkonsolosuna bir talimat verdi; başkonsolos hıdivden, satılmaları düşünülen kölelerin Aziziye gemilerinde taşınmasını resmi bir emirle yasaklamasını talep edecekti.[40] Ancak, 1872'nin sonuna kadar etkili önlemler alınmadı. Mısır hükümeti, Mısır ile İstanbul ve İzmir arasında köle ticareti yapanların çoğunlukla İranlılar olduğunu kısa bir süre önce keşfettiğini belirtmekteydi. Söylediklerine göre Mısırlılar İran başkonsolosluğuna sert protestolar çekmişler, başkonsolos da Mısır yönetimine, baş suçlunun ülke dışına çıkmasının emredildiğine dair güvence vermişti. Mısır yönetimi ayrıca İskenderiye'den gemi ile ayrılan azat edilmiş tüm kölelerin ve saliplerine eşlik eden hizmet kölelerinin kaydını tutmaya karar vermişti. Hizmetçiler de kaydedilecekti. Böylece eldeki listelerle İstanbul ve diğer limanlardan gelen bilgi karşılaştırılınca köle ticareti iddialarını doğrulamanın daha kolay olacağı umuluyordu.

---

39 FO 84/1324/68-70, Barran'dan (elçilikte memur) Clarendon'a, 1.2.70.

40 *Ibid.*/130-2, Clarendon'dan Stanton'a, 21.2.70; FO 84/1354/300-1, Stanton'dan Granville'e, 19.8.72.

Eylül 1872'de İskenderiye'deki İngiliz konsolosu, gerçekten katı önlemlerin uygulandığını, hatta sahiplerinin yanındaki kölelerin bile azat edilerek, kendilerine istedikleri yerde çalışabilmek konusunda serbest olduklarının anlatıldığını bildirmekteydi.[41] Yazdığına göre yetkililer tüm azatlı kölelere pasaport veriyorlardı. Pasaport dairesinde ortaya çıkarılan birkaç düzensizlik giderilmiş ve suçlular cezalandırılmışlardı. Bu önlemler hâlâ kaydedilmekte olan kölelerin sayısını azaltmıştı. Haziran 1874'te başkonsolos, ihracatı önlemek için alınan bu önlemlerin İskenderiye'de hâlâ geçerli olduğu konusunda İngiliz dışişlerine yeniden güvence veriyordu.

Ancak, o sırada ilgi zaten Kızıldeniz köle ticaretine kaymıştı. Akdeniz ticareti 1870'lerin ortalarına gelindiğinde denetim altına alınmış görünüyordu; yasak görece az ihlal ediliyordu. Bu ihlalleri gidermek için de, yabancı baskısıyla olsun, Bâbıâli'nin iyi niyetli talimatlarıyla olsun, pek az şey yapılabilirdi. 1860'lar ve 1870'lerde Trablus'tan yapılan köle ticaretiyle uğraştığımızda bu daha iyi anlaşılacaktır. 1865'ten itibaren Massava ve Savakin'in, 1875'ten itibaren Zeyla'nın sahibi ve 1869'da açıldığından itibaren Süveyş Kanalı'nın koruyucusu olan Mısır, İngiliz baskısının ana hedefi olmuştu. Mısır, Hicaz'dan gelen en canlı köle ticareti yollarını kontrol etmekteydi ve ticareti bastırabileceği düşünülüyordu. İngiltere, 1870'lerin başında ve ortasında hıdiv ile kölelik karşıtı bir anlaşma yapmak için görüşmüş ve bu anlaşma nihayet Eylül 1877'de imzalanmıştı. Yine de bu görüşmeleri ve sonuçlarını gözden geçirmeye başlamadan önce bu dönemde başlıca ihracat limanları Mısır yönetimi altına girdiği için Kızıldeniz'deki gelişmelere göz atmalıyız.

1865-1877 ARASINDA KIZILDENİZ KÖLE TİCARETİ

Massava ile Savakin'in ve daha sonra Zeyla ile Somali kıyısındaki Ras Hafun'un Mısır'a geçmesi, Kızıldeniz köle ticareti sorumluluğunu, Arap yakasını yöneten padişah ile hıdiv arasında paylaştırmıştı. İngiltere ticareti hıdiv aracılığıyla bastırmayı umduysa da bunun yerine her ikisini de zorlamaya mecbur oldu. Bu durum, çoğunluğunu İngilizlerin daha önce kestiremedikleri bazı karışıklıklara yol açtı ve esircilerin 1880'lerin ortalarına dek ticareti sürdürebilmelerini sağladı. İngiltere ile iki hükümet arasındaki görüşmeler, köle ticaretinin bastırılması için 1877'de bir İngiliz-Mısır ve 1880'de de bir Osmanlı-İngiliz anlaşmasıyla sonuçlandı. Bu anlaşmaların her ikisi de büyük oranda Kızıldeniz köle ticaretiyle ilgilidir ve VII.

---

41 *Ibid.*/326-9, Stanley'den Granville'e, 10.9.72; FO 84/1397/258-61, Stanton'dan Derby'ye, 15.6.74.

Bölüm'de tartışılacaklardır. Bunlar Kızıldeniz köle ticaretinin incelenmesinde uygun ayırım noktaları sağlamaktadır. Şimdi limanların Mısır'a geçişi ve Mısır-İngiliz anlaşmasının imzalanışına kadar olan dönemde Kızıldeniz ticaretine bakalım.

Massava ve Savakin'in Mısır'a geçişinden kısa bir süre sonra, İngilizler bu limanlardan yapılan köle ihracatının fiilen bastırılacağı beklentilerinin epey havada kaldığını gördüler.[42] İngiliz Dışişlerinde Ağustos 1867'de yapılan bir iç toplantıda Köle Ticareti Bölüm Başkanı şu yorumu yapıyordu: "Paşanın Savakin ve Massava limanlarının kendisine geçirilmesi için yaptığı başvuruyu biz, salt buralara sahip olursa Sudan'dan bu limanlar aracılığıyla yapılan köle ihracatını durduracağı düşüncesiyle İstanbul'da desteklemiştik." Başkan daha sonra bunun Mısır hükümetine açıkça bildirilmesini tavsiye etti. Fakat Aralık 1869'da Cidde'deki İngiliz konsolosu, hem Osmanlı hem de Mısır yetkililerinin Kızıldeniz köle ticaretinin bastırılması konusunda ciddi bir çaba göstermediklerini gözlüyordu.

1860'ların sonu ve 1870'lerin başında bölgedeki köle ticaretine ilişkin raporlar, Yemen'deki Hudeyde limanına ve oradan başka yerlere yapılan köle ticaretinden gittikçe daha fazla söz etmekteydi. Hudeyde'yi, başlıca, sık sık köle ticaretine karışan yerli emir Ebu Bekr'in yönettiği Zeyla'nın beslediği söyleniyordu. Ebu Bekr Osmanlı süzerenliğini tanıyor ve Yemen taşra yönetimi aracılığıyla padişaha yıllık bir vergi veriyordu. Ticaretin yıllık hacmi 3500-4000 köle olarak tahmin edilmekteydi ki bunun yarısı kadarı Hudeyde'den Cidde'ye ve oradan değişik Osmanlı ve Mısır pazarlarına gidiyordu. Kızıldeniz'de bir Osmanlı gemisinde görevli bir İngiliz deniz subayının Aralık 1874'te bildirdiğine göre Hudeyde, bölgedeki köle ticaretinin baş limanıydı. Ona göre Hudeyde'yi başlıca Zeyla ve Massava besliyordu. Kızıldeniz'den gelen daha sonraki raporlar da Hudeyde'nin Arap köle ticaretindeki merkezi rolünden söz etmekteydi.[43]

Hudeyde'nin Osmanlı köle ticaretinde yeni ve önemli bir halka olarak ortaya çıkışının çeşitli nedenleri vardı. Eritre ve Somali kıyılarından Hudeyde'ye köle ithali yeni bir olgu değildi[44] ancak, büyük ölçüde Yemen

42 FO 84/1277/245-6, W. H. Wylde, 23.8.67 (alıntı); FO 84/1305/271-82, Raby'dan Clarendon'a, 10.12.69.

43 Deniz subayının raporu, FO 84/1412/179-82, Teğmen H. F. Woods'ın Beyts'e (konsolos, Cidde) notu, 12.74; başka bazı raporlar için: FO 84/1472/160-1, Vivian'dan Şerif Paşa'ya (Mısır hariciye nazırı), 8.4.77; FO 84/1482/231-6, Beyts'den Derby'ye, 29.5.77.

44 Kelly, ss. 413, 417-8.

pazarının doyurulmasıyla sınırlanmıştı. Bazen az sayıda Habeş kölenin Hudeyde ve Mukha'dan Cidde gibi kuzeydeki pazarlara veya Basra Körfezi ve Hint pazarlarına götürüldüğü de olurdu. Bununla birlikte, Hicaz genellikle doğrudan doğruya Massava ve Savakin'den beslenirken, Körfez bölgesi de normal olarak Habeş kölelerini Berbera'dan alırdı. Böylece 1870'lerin başında tanık olduğumuz ticaret kalıplarındaki bu değişme, Hudeyde'nin kuzeye giden Osmanlı köle ticareti ile bütünleşmesiyle ilgilidir.

Bunun başlıca nedeni Süveyş Kanalı'nın açılması sonucunda İstanbul ve Yemen arasına doğrudan ve düzenli buharlı gemi seferleri konmasıdır. Osmanlı hükümeti, en önemlileri Avusturya Lloyd şirketi ve Aziziye olan bazı gemi şirketleriyle Yemen'de üslenmiş Osmanlı tümenine asker, malzeme ve erzak taşımaları için sözleşmeler imzalamıştı. Bu, Osmanlı Mahsuse Kumpanyası'nın verdiği hizmeti bütünlemek için yapılmıştı. Bölgeden gelen raporların sürekli olarak belirttiğine göre, asker ve subaylar İstanbul'a, evlerine dönerken küçük çapta özel köle ticareti yapmaktaydılar. Bunlar Hudeyde'den birkaç köle satın alıyor, yetkililere hane üyeleri ve kişisel hizmetçileri olarak tanıtıyorlar ve daha sonraki bir aşamada, İstanbul'a ulaştıktan sonra, onları satarak küçük bir kâr sağlayabiliyorlardı. Bu uygulamaya karşı bir yöntem geliştirmek hemen hemen olanaksızdı, çünkü tüm hizmetçi ve hizmet kölelerinin taşınmasına konacak bir yasağı İngilizler bile işler görmüyorlardı.[45]

Hudeyde'den kolay köle ticareti yapılmasının başka bir nedeni de kasabada hiçbir Avrupalı, özellikle İngiliz konsolosluk temsilcisinin bulunmamasıydı. Cidde'deki konsoloslar ve Massava'daki konsolos vekillerinin faaliyetleri, ticareti bastırmada etkili olmasa bile, köle satıcılarının işini zorlaştırıyor ve zaman zaman sıkıntıya düşmelerine neden oluyordu. Kentte bir konsolos olmayınca, uzak başkentin talimatlarına uyulup uyulmadığı anlaşılmıyordu. Yasağın ihlalleri de merkezi hükümetin harekete

45 Gemicilik şirketleri ile yapılan sözleşme örnekleri için bkz., İrade/Meclis-i Mahsus/1892, Şûray-ı Askeriye, levazım bölümünden seraskere 29 Şevval 1289/30.12.72; *ibid.*/1945, ek 12 ve 14, Şûray-ı Askeriye tutanakları, 22 Muharrem 1290/22.3.73. Özel şahısların köle ticareti üzerine raporlar için, bkz., FO 84/1427/82-4, Stanton'dan Elliot'a, 29.9.72; *ibid.*/88, F. W. Cuming'den (Bir Osmanlı buharlısının İngiliz kaptanı) West'e (konsolos, Süveyş), 16.9.72; BFASS/Mss. Brit. Emp./S18/C43/16-16a, E. B. Evans'dan (Cidde) Rev. B. Millard'a, 12.8.74; FO 84/1412/179-82, Teğmen Woods'tan Beyts'e, 12.74; FO 84/1482/231-6, Beyts'den Derby'ye, 29.5.77. İngiliz tutumu için FO 84/1324/130-2, Clarendon'dan Stanton'a, 21.2.70; bu örnekte Dışişleri Bakanlığı hıdivden bu amaca yönelik bir talebi de içeren rapor taslağını değiştirmiştir.

geçmesini sağlamak için düzenli olarak rapor edilemiyordu. 1875'te İngilizlerin, Cidde konsolosluğunun yetkisini Hudeyde ve diğer Kızıldeniz limanlarına genişletme girişimleri bir sonuç vermedi[46] ve Hudeyde'de ancak 1880'de bir Fransız konsolos vekili ikamet etmeye başladı.

İstanbul'daki İngiliz başkonsolosu Kasım 1872'de güçlü bir grubun Kızıldeniz köle ticaretinin sürmesini istediğini gözlemişti. Başkonsolos burada özellikle Cidde aracılığıyla Hudeyde'den İstanbul'a buharlılarla yapılan ticaretten bahsetmekteydi. Yazdığına göre, herkes sistemi kabullenmişti; devlet memurları bu ticaretle ilgileniyor, özel kişiler bu sayede kâr ediyor, hükümet kayıtsız davranıyor ve metropol böylece doyurulmuş oluyordu. Gerçekten de bu kötümser hava, bazı memurların Osmanlı ve Mısır hükümetlerine daha çok baskı yapılmasını hâlâ savunmalarına karşın, başka İngiliz raporlarında da yansımaktadır.[47]

1874-1877 arasında hıdivin çeşitli mevkilere getirdiği Avrupalı subaylar köle ticaretinin bastırılışını hızlandırdılar.[48] Bunlar Massava ve Kallabat'ta İsveçli Munzinger, Kızıldeniz'de İngiliz Mckillop ve Morice, Sudan ve Kızıldeniz kıyısında Gordon'dır. Köle ticaretinin bastırılmasında doğrudan sorumlu mevkilere, diğerlerinin yanında bu İngiliz subaylarını atama politikasının muhtemelen birkaç nedeni vardı. Subaylarının sorumluluğu, dolayısıyla kusuru paylaşmalarına izin vererek, İngilizlerin Kızıldeniz ticaretine ilişkin baskılarını savuşturmak amacı taşımaktaydı. Ayrıca böyle bir iyi niyet hareketinin, İngiltere ile görüşmelerin sürdüğü bir dönemde, hıdivin Somali kıyısının büyük bölümü üzerinde hükümranlığının tanınması isteğine olumlu bir cevap getireceği de hesaplanmıştı. Bu sorunla ilgili görüşmeler 1877 yılında sürdürülmüş ve yukarıda değinildiği

46 FO 84/1412/190-1, Beyts'ten Derby'ye, 30.12.75.

47 FO 84/1427/235-7, Francis'ten Elliot'a, 7.11.72; FO 84/1397/284-6, Stanton'dan Derby'ye, 9.9.74.

48 FO 84/1397/253-5, Rev. F.M. Flad'den (Matamma) Stanton'a, 9.2.74; BFASS/*loc.cit.*; FO84/1397/257-8, Stanton'dan Derby'ye, 12.6.74; *İbid.*/ 211-2, Stanton'dan Derby'ye, 4.12.75; FO 84/1450/340, Vivian'dan Şerif Paşa'ya, 16.11.76; *Ibid.*/342-3, Vivian'dan Derby'ye, 30.11.76. (Mısır politikaları için bkz. ayrıca Baer, ss. 176 vd.); *ibid.* /350-2, Vivian'dan Derby'ye, 27.12.76; FO 84/1472/86-7, Vivian'dan Derby'ye, 13.1.77; *ibid.*/89-92, W. H. Wylde tarafından tutulan tutanak, tarihsiz; *ibid.*/93-5, hıdivin McKillop Paşa'ya talimatı; *ibid.*/107-11, Vivian'dan Derby'ye, 18.2.77; *ibid.*/324-5, Vivian'dan W. H. Wylde'a, özel, 9.6.77; *ibid.*/326, Vivian'dan Derby'ye, 7.6.77; *ibid.*/225-6, Gordon'dan Vivian'a, 9.4.77; *ibid.*/117-8, Vivian'dan Derby'ye, 2.3.77. Vivian'ın raporlan için bkz. *ibid*/243-51, Binbaşı Morice Bey'den Hayri Paşa'ya (Mısır dahiliye nazırı), 9.3-4.4.77.

gibi, sonunda hıdivin istediğini sağlayan bir anlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlanmıştı. İngilizlerin daha çok "işbirliği" sağlayan bir yaklaşım olarak değerlendirdikleri de, İngiltere ile kölelik karşıtı bir anlaşma için yapılan ve aynı yılın ikinci yarısında hayati bir aşamaya gelen uzun süreli görüşmelerde, İsmail'in işine yaramıştı.

Böylece şimdi, biraz uzamış da olsa, Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan ve imparatorluğa yönelik Afrikalı köle ticaretinin bastırılışıyla ilgili girişimlerin son aşamasına geliyoruz. Ticarete son darbeyi vurmak için etkili araçlara gerek duyuluyordu ve İngiltere ikili anlaşmaların kendisine böyle araçlar sağlayacağını çok iyi biliyordu. İngiltere, potansiyel ortaklarını, yani Mısır hıdivi ve Osmanlı padişahını, ticareti bastırma yolunda çıkılan merdivenin en üst basamağına birlikte adım atmaya ikna etmek için her çareye başvurmaya hazırdı.

YEDİNCİ BÖLÜM

KÖLE TİCARETİ KARŞITI ANLAŞMALAR VE AFRİKA TİCARETİNİN GERİLEMESİ, 1877-1890

Eğer 1840'lar ve 1850'lerin büyük bir bölümüne İngilizlerin Osmanlı köle ticaretini sınırlama girişimleri damga vurduysa, 1850'lerin sonu da Afrikalı köle ticaretinin kanunen yasaklandığı fakat göz yumularak veya görmezden gelinerek hâlâ etkili biçimde sürdürüldüğü bir dönemin habercisi oldu. Son tahlilde ticareti durduramayan bitip tükenmez protestolardan yorulan İngilizler, yasağı kendilerinin uygulamak zorunda oldukları sonucuna vardılar. Ne var ki, bunu ancak ilgililerin rızasıyla yapabilirlerdi ve bunu elde etmenin yasal yolu da ikili anlaşmalardı. Bu tür ikili anlaşmalar daha önce Atlantik ötesi köle ticareti koşullarında denenmişti ve İngiltere hıdiv ile sultandan benzer ödünler koparmak istiyordu. Bu bölüm kölelik karşıtı iki anlaşmanın yapılışı ve sonuçlarıyla ilgilidir.

MISIR-İNGİLİZ KÖLE TİCARETİNİN BASTIRILMASI ANLAŞMASI, 1877

Mısır hıdivi, 8 Haziran 1873'te özerkliğini genişleten ve Bâbıâli karşısındaki pozisyonunu sağlamlaştırarak kendisini neredeyse bağımsız bir hükümdar olma noktasına getiren bir ferman elde etti. Diğer ayrıcalıkların yanı sıra kendisine yabancı devletlerle politik olmayan anlaşmalar ve borç anlaşmaları yapma yetkisi verildi, Massava ile Savakin limanları onun irsî valilik alanına katıldı. Sir Henry Elliot'un yaptığı gözleme göre, hıdiv, İngiltere ile daha yakın bağlar isteyecek ve bundan dolayı köle ticaretine

ilişkin konularda İngilizleri memnun etmek için yumuşak başlı davranacaktı. Büyükelçi zamanın "olağanüstü elverişli" olduğunu yazmaktaydı. Hıdiv ile birlikte İstanbul'u ziyaret eden Nubar Paşa, Sir Henry'ye hıdivin köle ticaretinin bastırılması için İngiltere ile bir anlaşma imzalamaya istekli olduğunu söylemişti. Yine de bastırma konusundaki düşünceleri İngilizlerinkinden oldukça farklıydı. Nubar en başta Mısır'dan köle ihracatını ve özellikle de Kızıldeniz'deki Mısır limanlarından yapılan ihracatı tartışmaya istekliydi, Mısır'da kölelik veya Mısır'a köle ithalatı gibi konuları değil.[1]

Londra'nın tepkisi yine de olumlu oldu ve Dışişleri Bakanı Lord Granville Temmuz 1873'te, Elliot'a hıdivin temsilcileriyle görüşmelere başlaması talimatını verdi. Fakat arama ve el koyma hakkı üzerinde anlaşmaya varılamayınca, konuşmalar kısa bir süre sonra askıya alındı. Ayrıca anlaşma gerçekten de etkili olacaksa Bâbıâli'nin katılımının da gerekli olduğu ortaya çıktı, çünkü Mısır ve Osmanlı bayrakları farklı değildi. Elliot, H.M.S. "Thetis"in köleci gemisi sanarak Osmanlı balıkçı teknelerini batırdığı Temmuz 1873 olayının hemen arkasından, Bâbıâli'nin en azından bir süre için, İngiltere'ye herhangi bir arama ve el koyma hakkı bağışlamayı reddedeceğini hissetmekteydi.[2]

Görüşmeler Ocak 1876'da, gündemdeki aynı konularla yeniden başladı. Ancak İngiliz politikası o sırada yalnız Mısır ile bir anlaşma yapılmasını tercih ediyordu. Bâbıâli'nin onayı ve işbirliğinin daha sonraki bir aşamada istenmesine karar verildi. İngiliz yetkililer Mısır anlaşması konusunda, kısmen hükümetin Doğu'da kölelik ve köle ticaretini ele alış biçimine yöneltilen kamu eleştirisinden dolayı telaşlanıyorlardı. Bu hissin belki de en iyi ifadesi, Lord Tentenden'in Dışişleri Bakanlığı tutanaklarına giren şu yorumuydu: "Bu, üzerinde uykuya dalınacak bir sorun değildir."

---

1 FO 84/1370/67-70, Elliot'tan Granville'e, gizli, 8.7.73; *ibid.*/55, Elliot'tan Dışişleri'ne (telgraf), 8.7.78; *ibid.*/61-6, Elliot'tan Granville'e, 8.7.73.

2 1873-1876 arasındaki görüşmeler için bkz. *ibid.*/13, 15, Granville'den Elliot'a (telgraf ve mektup), 11.7.73; *ibid.*/71-101, yazışma-Elliot, Dışişleri Bakanlığı, 12-20.7.73; FO 84/1397/173-5, Elliot'tan Granville'e, 4.1.74; FO 84/1412/186-9, Dışişleri toplantısı- W. H. Wylde, Tentenden, Derby, 21-24.6.75; FO 84/1450/231-6, Derby'den Stanton'a, 14.1.76; *ibid.*/104-6, Derby'den Elliot'a, 14.1.76. Dışişleri'ndeki tartışma için bkz. *ibid.*/143-7, 247-50, Dışişleri toplantısı-Tentenden, W. H. Wylde, Bourke, Lister, Derby, 3-26.2.76 ve *ibid.*/358-63, Dışişleri toplantısı-W. H. Wylde, Pauncifote, 1.77. "Thetis" olayı için bkz. FO 195/1020, Slave Trade, no. 9, Granville'den Elliot'a, 23.8.73; FO 84/1370/114, Elliot'tan Granville'e, 6.9.73; ve aşağıda s. 215.

Fakat aradan zaman geçti; teknik ve yasal ayrıntılara boğulan görüşmeler 1877'nin ikinci yarısına kadar uzadı.

Sonunda anlaşma aynı yılın 4 Ağustosunda imzalandı.[3] Görünüşe göre, her iki taraf da, en azından kâğıt üzerinde isteklerini elde etmişti; anlaşmanın ne kadar etkili olduğunu zaman gösterecekti. Kölelerin hem ithali hem de ihracı anlaşmayla yasaklanıyordu. "Zenciler ve Habeşiler"in (anlaşma yalnız onları kapsamaktaydı) "kuşkuya yer bırakmayacak" biçimde özgür veya azatlı oldukları kanıtlanmaksızın Mısır'dan ayrılmalarına izin verilmiyordu. Hadım "etme" konusu üzerinde hıdiv, "çocukların sakat bırakılması veya bunların ticaretiyle uğraşan herkesin katil kabul edilip peşine düşüleceğine" söz veriyordu. Bütün ev ticareti, yani bir aileden diğerine yapılan ticaret, bu kez kadın ve erkek beyaz köleleri de içererek 7 yıl sonra yasaklanacaktı. İngiliz gemilerine, Kızıldeniz, Aden Körfezi, Arabistan kıyısı, Doğu Afrika kıyısı ve Mısır sularında kesin olarak arama ve el koyma hakkı tanınmaktaydı.

Bâbıâli'nin tepkisi ölçülü olmakla birlikte eleştireldi. Hariciye nazırı, Londra'daki Osmanlı sefirine, Osmanlıların üç konuda itirazını içeren bir takriri İngiliz dışişlerine iletmesi talimatını verdi:[4]

1. Hıdiv, yalnızca ticari veya mali değil, aslında siyasi olan bir anlaşmayı imzalamakla yetkisini aşmıştır.

2. Hıdiv, Mısır toprakları ve karasularının asayişini sağlama hakkına sahiptir, fakat buna ancak vekâlet yoluyla sahip olduğu için bunu üçüncü bir tarafa, yani İngiltere'ye devredemez.

3. Hıdivin Osmanlı sularında, yani hiçbir yetkiye sahip olmadığı Arabistan kıyılarında, Mısır gemilerinin aranması ve el konulmasına izin verme hakkı yoktur.

İngilizler, Mısır üzerindeki Osmanlı hükümranlık haklarını ihlal etmeye niyetleri olmadığını ve Osmanlı karasularında Mısır gemilerini aramayacaklarını söyleyerek hemen Bâbıâli'nin kaygılarını yatıştırmaya çalıştılar.[5] İngiltere'nin, hıdivden kendisine Osmanlı karasularında herhangi bir hak vermesini de hiçbir zaman istemediğini ekledi. Fakat İngiliz dışiş-

---

3 Metin, Hertslet, c. XIV (London, 1880), ss. 321-6'dadır.

4 FO 84/1482/34-48, Sir Austin Henry Layard'dan (büyükelçi, İstanbul) Derby'ye, Safvet Paşa'nın Musurus Paşa'ya talimatıyla birlikte, 24.9-3.10.77.

5 FO 84/1437/290, Dışişleri Bakanlığı toplantısı-Wylde, Pauncifote, Derby, 1.77; FO 84/1510/5-12, Derby'den Layard'a, 3.1.78.

leri bakanı, sorunun İngiliz kamuoyu için taşıdığı önemi vurgulayarak Bâbıâli'yi anlaşmanın Kızıldeniz'de uygulanması konusunda acilen yardıma çağırıyordu.

Bâbıâli ile İngiltere arasında benzer bir anlaşma yoluyla ihtilafın çözülmesini çok isteyen hıdiv, Osmanlı hükümetini konuyu İngilizlerle görüşmeye başlaması için (çok gizli olarak) iknaya çalışmayı önerdi.[6] Hıdivin İstanbul'daki temsilcisi, söylendiğine göre, Aralık 1877'de sultana konuyu açtıysa da Abdülhamit sorunu yalnızca düşünmeye söz verdi. Dönem, zaten sıkıntıda olan Osmanlı devletine baskı yapılacak bir zaman değildi. Henüz sona ermeyen iç çekişme ve Rusya ile ufukta görünen savaş düşünülürse, köleliğin kaldırılması davasında baskı açıkça pek politik olmazdı. Bâbıâli de kendi hesabına İngiliz-Mısır anlaşmasını eleştirmeye devam etmedi. Bununla birlikte geçmişe bakıldığında, Bâbıâli'nin İngiliz hükümetine verdiği notanın, Osmanlılardan anlaşmanın uygulanmasında hiçbir yardım, hatta anlaşmanın açık noktalarını suiistimalden geri durmak kadar bile bir yardım beklenemeyeceği anlamına geldiğini görürüz.

1880 İNGİLİZ OSMANLI ANLAŞMASINNDAN ÖNCE

İngiliz-Mısır anlaşmasının, Kızıldeniz köle ticareti üzerinde ancak marjinal bir etkisi olduğu kısa sürede anlaşıldı. Osmanlı bayrağından farklı bir Mısır bayrağı olmamasından kaynaklanan yasal karışıklıklar ve İngiltere'nin, yetkisi olmadan yapacağı aramalarla Bâbıâli'yi gücendirmek istememesi, bu anlaşmayı neredeyse yararsız duruma getirmişti. 1878-1880 arasında İngiliz dışişlerine ulaşan pek çok rapor, Cidde'ye yapılan köle ticaretinde gerçek bir artış olduğunu belirtmekteydi.[7] Ardından, hem Osmanlı hem de Mısır memurları olaya göz yummakla suçlandı. 1878 sonunda Mısırlıların Şova Krallığı'na karşı açtıkları kampanyanın bir parçası

---

6 FO 84/1473/287-8, Vivian'dan Derby'ye, çok gizli, 14.12.77; *ibid.*/291, Vivian'dan Derby'ye, çok gizli, 20.12.77.

7 Örneğin: FO/1510/303-4, Konsolos Beyts'in yıllık raporu, 31.3.78; *ibid.*/81-6, yazışma-Layard'dan Salisbury'ye, 24.6-5.8.78; *ibid.*/280-1, Beyts'den Salisbury'ye, 15.5.78; FO 84/1544/139-40, Zohrab'dan (konsolos, Cidde) Salisbury'ye, 24.3.79; FO 84/1571/94-102, W. P. Burrell'dan (vekâleten konsolos, Cidde) G. J. Goschen'e (büyükelçi, İstanbul), 25.9.80; BFASS/Mss. Brit. Emp./S22/G23, Menelek'ten (Şova kralı) Köleliği Önleme Derneği'ne, 14.12.78; Johann Mayer'dan (Ankobar, Şova) Köleliği Önleme Derneği'ne, 20.12.78; FO 84/1544/217-20, Zohrab'dan Salisbury'ye, 14.5.79.

olarak Zeyla ve Tacura limanlarına uyguladıkları ablukadan muaf tutulan tek kalemin köleler olduğu öne sürülmekteydi. Mayıs 1879'da 320 kölenin Cidde yakınlarında karaya çıkarıldığı söyleniyordu. Polis fark edince, kölelerin 56'sı yakalandı ve iki gün alıkonuldu, bu süre içinde 18 köle, rivayete göre rüşvet karşılığında esircilere geri verildi.

İngiliz konsolosu olaya karışarak, geri kalan kölelerin azat edilmesi ve bu 18 kişinin de tekrar kurtarılması talebinde bulundu. Ortaya çıkan huzursuzluk yüzünden Hicaz valisi Cidde'ye geldi ve köle ticaretini bastırmak için tasarladığı bir planı uygulamaya gayret ederek 4 bölük askerin kente yürümesini emretti.[8] Vali köle ticareti yapanları bildirecek inzibatlara ya da başkalarına 3-4 Maria Theresa taleri ödül vereceğini duyurdu; azat edilen köleler aylık maaş karşılığında hizmetçi olarak işe yerleştirileceklerdi. Valinin çabaları sonucu esircilere geri verilen 18 köleden 13'ü kurtarıldı ve azat edildi. Diğer önlemler arasında 5 esircinin sürülmesi, düzinelerle kölenin azat edilmesi ve Cidde polis müdürüne işten el çektirilmesi vardı. Açıkça köle ticaretiyle ilgili görünmemesine karşın, Cidde kaymakamı, valinin talebiyle, "yaşlılığı ve asabi oluşu" yüzünden halk ve yabancı temsilcilerle ilişkileri bozduğu gerekçesiyle görevinden alındı. Kasabadaki huzursuzluk ve yaklaşan hac mevsimi, kaymakamın işten el çektirilmesindeki zamanlamanın unsurları olarak gösterildi.

Bütün bu önlemler ticaretin hacmini etkilemeyip Cidde'nin içinden kasaba dışına, kıyıya kaymasına neden oldu. Köleler burada karaya çıkarılıyor ve daha sonra Mekke'ye yürütülüyorlardı. Ticaretin şimdi daha riskli olması fiyatları yukarı çekmiş fakat arz ve talebi düşürmemişti. Eskiden beri köle ticaretini desteklediği bilinen eski şerif Abdülmuttalib'in yeniden işbaşına getirilmesiyle teşvik gören ticaretin gayet canlı olduğunu, hem donanma ve hem de konsolosluk kaynakları bildirmeye devam ettiler.[9] Sudan'da Gordon'ın aldığı önlemler ve Mısır'ın seferinden dolayı Habeşistan kaynaklarına daha kolay ulaşılabilmesi, Arap pazarına Sudanlı-

---

8 *Ibid.*/243-7 Zohrab'tan Salisbury'ye, 30.5.79; *ibid.*/355-7, Zohrab'dan Salisbury'ye, 4.6.79; FO 84/1543/190-1, Hicaz valisinden Bâbıâli'ye gönderilen bir telgrafın çevirisi, 27.5.79; FO 84/1544/249, Zohrab'tan Salisbury'ye 2.6.79; FO 84/1571/81-2, Zohrab'tan Salisbury'ye, 13.3.80; BA/İrade/Meclis-i Mahsus/3012, hicaz valisinden Dahiliye Nezareti'ne (telgraf), 7 Ramazan 1296/25.8.78; *ibid.*, sadrazamdan sultana. 23 Ramazan 1296/11.9.79 ve irade, 24 Ramazan 1296/12.9.79.

9 FO 84/1579/127-56, Amiral William Gore Jones, köle ticareti üzerine yıllık rapor (Doğu Hint Adaları İstasyonu), 24.9.80; FO 84/1571/94-102, Burrell'dan Goschen'e, 25.9.80; *ibid.*/153-4, Zohrab'tan Granville'e, 9.12.80.

dan çok Habeş köle gelmesine neden oldu. Bu ve Cidde'deki esircilerin karşılaştığı güçlükler, sadece Hudeyde kasabasının Kızıldeniz köle ticaretindeki önemini artırmaya yaradı.

Yine de Hicaz ticaretinin bir bölümü geriledi. Bu Suriye ve ötesine giden hac yolu ticaretiydi.[10] Asırlardır süren bu geleneğe en büyük darbe Cidde'yi Doğu Akdeniz'in ana limanlarına bağlayan Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla indirilmişti. Fakat hac kervanı ortadan kaldırılmadı. Şam'daki konsolos vekilinin 1879'da bildirdiğine göre, bu kervanla yılda 200 köle Suriye'ye gelmekteydi. Suriye Valisi Midhat Paşa, kölelerin ithal edilmesinde araç olarak kullanılmasını önlemek için kervanın kaldırılmasını önermişti. Bu öneri Lord Salisbury'nin desteğini hemen kazandı. Bâbıâli'nin bu görüşü benimsediği söylendiyse de, uygulamaya geçilmedi. Fakat Suriye'de geniş önlemler alındı ve karadan ithal edilen kölelerin sayısında keskin bir azalma oldu; 1880'de Şam'a bu yolla yalnızca 16 köle gelmişti.

Daha önce gördüğümüz gibi Trablus'tan yapılan ticaret 1857 yasağının bir sonucu olarak büyük ölçüde azalmıştı. Mısır ve Hicaz, Osmanlı pazarının ana zenci köle kaynağı olarak Trablus'un yerine geçmişti. Yine de Ekvator'da Sir Samuel Baker ve General Gordon'ın valilikleri sırasında karşılaşılan bazı güçlüklerden ötürü, 1870'lerde Trablus'a giden kervanlardaki köle ticaretinde belirli bir canlanma olmuştu. Sir Henry Elliot Mayıs 1869'da Bâbıâli'ye ticaretin yeniden başlamasından yakınarak, Âli Paşa'dan, Trablus valisine ticareti durdurmasını emreden bir talimat elde etti. Fakat bunu izleyen on yıl boyunca devamlı olarak hem Trablus hem de Bingazi'den vilayete köle ithal edildiği, orada satıldığı, Mısır'a, Balkanlara ve İstanbul'a ihraç edildiği bildirildi.[11]

1870'lerin ikinci yarısında Trablus ticaretinde geçici bir gerileme kaydedildi. Trablus ve Bingazi'de alınan önlemler, Sudan ve Habeşistan'daki

---

10 FO 195/1262, Jago'dan Salisbury'ye, 15.2.79; FO 84/1543/37, Salisbury'den Layard'a, 5.5.79; *ibid.*/202, Karatodori Paşa'dan Layard'a 4.6.79; FO 84/1571/218-21, Jago'dan Layard'a, 10.2.80.

11 Âlî'nin talimatı için bkz. FO 84/1305/46-8, Drummond-Hay'den Elliot'a 17.5.69; ve *ibid.*/44, Elliot'dan Clarendon'a, 30.5.69. Trablus ve Bingazi'ye yapılan ithalat hakkındaki bazı rapor örnekleri için bkz. BFASS/Mss. Brit. Emp./S22/G96, "Mémoire de M. Cosson sur la traite en Afrique," özel, 16.6.74 (28 sayfalık günlük) FO 84/1428/76-9, Henderson'dan W. H. Wylde'a, 22.6.74; FO 84/1412/41-3, Henderson'dan Derby'e, 12.6.75; ibid./47-58, Henderson'dan Derby'ye, 24.12.75; FO 84/1450/76-7, Dışişleri Bakanlığı toplantısı, Wylde, Lister, Derby, 24.23.75-1.2.76.

harekât gibi bölge koşullarıyla birleşince Akdeniz kıyısına ulaşan köle sayısının önemli ölçüde düşmesine neden oldu.[12] Bingazi'deki konsolos vekili Haziran 1876'da şunları yazmaktaydı: "Lord Cenaplarına Bingazi'den Doğu Akdeniz'e denizyoluyla köle ihracatının sona erdiğini temin edebileceğimi sanıyorum." Mart 1878'de köle ticaretini bastırmakta yetersiz kaldığı için Trablus valisinin değiştirildiği bildirilmekteydi. Bununla birlikte 1879'a gelindiğinde, 1880'lerde Kuzey Afrika'nın en hareketli köle ihraç limanı haline gelecek olan Bingazi'de yeniden yasağın ihlal edildiğini ve buna göz yumulduğunu işitiyoruz.

Bu arada en büyük ithalatçı kent İstanbul'da kaçakçılığa karşı önlemlere artık alışılmıştı. Bu önlemlerin etkili olup olmadığı belki tartışma götürürdü ama 1870'lerden başlayarak dahili nizamnameler ve işlemler görmekteyiz.[13] Kasım 1871'de Elliot yetkililerin çalışkanlığını şöyle övmekteydi: "... kanunun ihlal edilmesini önlemekle görevli kişiler... görevlerini yerine getirmek için uzunca bir süredir örnek bir çaba harcamışlardır." Fakat Elliot iki yıl sonra bunun tutarlı olmadığını kabul ediyordu: "Bu sorunun ele alınış biçimi öncelikle zaptiye nazırının tutumuna bağlıdır; bu kişi büyük ölçüde kendi eğilimlerine göre Bâbıâli'nin emirlerini uygulamakta veya ihmal etmektedir ve bugünlerde bir nazırın 3 aydan fazla görevde kalması pek seyrek olduğundan, işlemlerde sürekli bir kural yoktur."

Köleliğin ve köle ticaretinin kaldırılması konusu 1876'da Kanun-u Esasi için verilen mücadele sırasında gündeme geldi. II. Abdülhamit'in 10 Eylül'de okunan cülus hattında bundan bahsedilmemişti. Ancak hattın okunuşundan önceki tartışmalarda, Midhat Paşa, diğer reformlarm yanı sıra tüm İmparatorlukta köle ticaretinin kaldırılması ve tüm saray kölelerinin azat edilmesini içeren bir hat taslağı sunmuştu.[14] Padişah böyle keskin bir önlemden kaçınmış ve konuyu cülus hattından çıkarmıştı. Fakat kısa bir süre sonra, var olan 1857 yasağını desteklemek için hareketc geçti. 1877 Ocağında Şuray-ı Devlet, padişaha İmparatorluğa yapılan Af-

---

12 FO 84/1450/64-7, Drummond-Hay'den Derby'ye, 22.2.76; *ibid.*/84-5, Henderson'dan (konsolos vekili, Bingazi) Derby'ye, 20.6.76 (alıntı); FO 84/1510/71-2, Layard'dan Derby'ye, 23.3.78; FO 84/1543/270-2, Dupuis'den (konsolos, Bingazi) Layard'a, 21.8.79; *ibid.*/234, Layard'dan Safvet Paşa'ya *note verbale* (sözlü nota), 23.8.79.

13 FO 84/1341/60-1, Elliot'tan Granville'e, 20.11.71; FO 84/1370/103-4, Elliot'tan Granville'e, 26.8.73.

14 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-76,* Princeton, 1963, s. 356.

rika köle ticareti üzerine bir rapor sundu.[15] Şuray-ı Devlet'in belirttiğine göre yürürlükteki emir birçok kez yenilenmesine rağmen ihlal ediliyordu. Taşradaki durumu gözden geçiren şura, İmparatorlukta köle ticaretini toptan yasaklayacak yeni bir ferman çıkarılmasını tavsiye etti. Bu rapordaki yeni öğeler az, fakat kayda değerdir. Ticaretle ilgili olarak en çok adı geçen üç vilayete, yani Mısır, Trablus ve Bağdat'a, oldukça gösterişli bir biçimde Hicaz ve Yemen de eklenmişti. Bu, söz konusu vilayetlerin ticaretteki rollerinin açıkça anlaşılması demekti. İmparatorluğun değişik yerlerinde daha önce kapatılan esir pazarlarının yeniden açıldığı da kabul ediliyor, Fatih ve İstanbul'un diğer semtlerindeki pazarlardan özellikle bahsediliyordu. Bunların kapatılması için acilen emir verilecekti. Başka bir sorun da sarayın siyahi hadımağalarının âdetleri üzere emekli olduktan sonra Hicaz'daki kutsal kentlere çekilmeleriydi. Yasakla ilgili denetleme işlemlerinden dolayı seyahatlerine müdahale olmaması için, bunların başkente gidip gelirken seyahat izni almaları gerekiyordu.

Bütün bu yeni öğeler 25 Şubat 1877'de çıkarılan fermanın metnine dahil edildi. İngilizlere bu eylem hakkında bilgi verilmedi ve İngiliz Dışişleri bunu ancak on ay sonra, Trablus valisine, Layard'ın talebiyle, yasağı uygulaması yolunda yeni ve sert bir dille yazılmış talimat gönderildiğinde öğrendi.[16] Bu, II. Abdülhamit'in köle ticaretine yönelik tutumu ile tam olarak uyuşmaktaydı ve bu tutum ilerde kendini birçok kez gösterdi. Konunun bir iç sorun olduğunu düşünen sultan, bunu yabancı temsilcilerle tartışmakta isteksizdi. Göreceğimiz gibi, Abdülhamit'in İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile kölelik karşıtı bir anlaşma yapmak girişimini değerlendirmesinin altında bu ilke yatıyordu.

KÖLE TİCARETİNİN BASTIRILMASI İÇİN OSMANLI-İNGİLİZ ANLAŞMASI, 1880

İngilizlerin köle ticaretinin bastırılması için Osmanlıları ikili bir anlaşmaya razı etme çabaları, yasak fermanının çıkarılmasından kısa bir süre

---

15 BA/İrade/Şuray-ı Devlet/1602, ek 1, Şuray-ı Devlet mazbatası, 2 Muharrem 1294/17.1.77.

16 Ferman için bkz. *ibid.*, sadrazamdan sultana, 13 Muharrem 1294/28.1.77 ve İrade, 4 sefer 1294/18.2.77; ibid. ek 2 ve 3, fermanın metni, buradaki suretler 2 Rebiülevvel 1294/17.3.77 tarihlidir; FO 84/1482/66-8, fermanın Fransızca tercümesi. Ferman'dan İngilizlere ilk kez bahsedilmesi, FO 84/1482/62-8, Layard'dan Derby'ye ve ekler, 10.12.77.

sonra, Ocak 1857'de başlar. O zaman Lord Stratford de Redcliffe, Bâbıâli'yi konuyu düşünmeye ikna edebilmek için kendisine bir anlaşma taslağı sağlanmasını dışişleri bakanından rica etmişti. Başbakan Palmerston'un onayıyla İstanbul'a bir taslak gönderilmiş, kısa bir süre sonra Köleliği Önleme Derneği de başka bir metin hazırlamış fakat daha sonra herhangi bir ilerleme kaydedilmemişti. Anlaşma fikri ancak, Lord Clarendon'ın Ağustos 1869'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın bir anlaşma taslağı hazırlanmasını istediğinde yeniden gündeme geldi. Bir yetkili hür ve köle zencileri birbirlerinden ayırmak hemen hemen olanaksız olduğu için, böyle bir anlaşmanın Akdeniz'de yürütülemeyeceğini belirtmişti. Ona göre bu sırada, Bâbıâli'nin köle ticaretinin bastırılmasına daha fazla kaynak ayırması da pek olası değildi. Başka bir yetkili hâlâ denemeye değeceğini düşünüyordu ama Lord Clarendon bu fikirden vazgeçmeye karar vermişti. Sir Henry Elliot bu sırada, reddedilmesi kesin olan bir anlaşmayı önermenin sakıncalı olduğunu belirtmekteydi.[17]

Ocak 1876'da Dışişleri Bakanı Lord Derby, Elliot'tan, Bâbıâli'den kölelik karşıtı bir anlaşma koparılması olasılıklarını değerlendirmesini istedi. Büyükelçi gayet açık bir biçimde şöyle yanıtladı: "Bâbıâli'nin herhangi bir genel anlaşmaya girmeye karşı olmaktan vazgeçmeyeceğine inandığım için üzgün olduğumu belirtirim." Elliot'a göre kapitülasyonlar imparatorlukta bir sıkıntı yaratıyordu; ayrıcalıkların genişletilmesi, örneğin Osmanlı gemilerinin İngilizlerce aranabilmesi ve onlara el konulabilmesi yolundaki herhangi bir talep hiç rağbet görmeyecekti.[18] Böylece sorun iki yıl daha ertelenmiş oldu. Bu yıllar boyunca İngiltere, 1877'de Mısır hıdivi ile yaptığı anlaşmanın, Bâbıâli ile benzer bir anlaşma yapılmadan tamamıyla yararsız olduğunu pek iyi anlamıştı. Bununla birlikte, bu sırada imparatorluğun karşılaştığı iç ve dış güçlüklerden ötürü İngilizler sorun üzerinde fazla durmak istemiyorlardı. Bu politikadan bağımsız olarak Sir Henry Layard Osmanlı yönetimiyle hâlâ sessizce ilişkileri sürdürüyor ve ortak bir anlaşma fikri üzerinde düşünülmesini rica ediyordu.

Sadrazam, Ağustos 1878'de sorunu padişaha iletmeyi ve İngiltere'nin

17 Bir anlaşma yapılmasını sağlamak için İngiliz girişimlerinin ayrıntıları konusunda, bkz. FO 84/1028/90-1, Stratford'dan Clarendon'a, 31.1.57; FO 84/1000/35-48, Köleliği Önleme Cemiyetinin taslak anlaşması, 3.3.57; FO 84/1305/14-7, Dışişleri Bakanlığı toplantısı 24-27. 8.69; ibid./96, Elliot'tan Clarendon'a, 19.9.69.

18 Elliot'un raporu ve İngiliz tutumu için bkz. FO 84/1450/139-42, Elliot'tan Derby'ye, 12.2.76; FO 84/1510/263, Dışişleri Bakanlığı yazışması, Wylde'dan Derby'ye, 26.2.78.

hazırladığı anlaşma taslağını incelemek için adliye nazırının başkanlığında bir komisyon kurulmasını tavsiye etmeyi kabul etti.[19] Abdülhamit cevabında, belgeyi dikkatle incelediğini ve kendisinin de köle ticareti üzerine selefince konan yasağı tümüyle desteklediğini belirtti. Yine de padişah, yeterli emri çıkardığı, tek gerekenin bunun sıkıca uygulanması olduğunu da eklemekteydi. Abdülhamit, bundan dolayı anlaşma üzerinde düşünmenin veya bir komisyon kurmanın gereksiz olduğunu söyleyerek sözlerini bitirmişti. Artan İngiliz baskısı karşısında (İngiliz dışişleri bunalım döneminin geçtiğini anlamıştı) Meclis-i Vükelâ'nın desteklediği sadrazam, sultanın anlaşma hakkındaki görüşlerini değiştirmek için bir girişim daha yaptı. Bunun üzerine Abdülhamit İngiliz Büyükelçiliği'nin durumu aydınlatmasını istediyse de, komisyon önerisini bir kez daha geri çevirdi. Baskı altındaki sadrazam için bu kadarı yeterli oldu ve Layard'a bir anlaşma yapılması için görüşmelerin şimdi gerçekten başlatılabileceğini söyledi. İngilizlerle yapılan daha ileri temaslar sonucunda sultan, sorunun Şerî sonuçlar doğurabileceğini ve Şeriat'a uygun çözülmesi gerektiğini belirterek görüşmelere resmen izin verdi.

Elimizde, tarafların 1879'da ve 1880'in başında sürdürdükleri görüşmeler hakkında ayrıntılı İngiliz ve Osmanlı anlatımları var.[20] Bununla birlikte bizi burada ilgilendiren, görüşmeler sırasında her iki tarafça ileri sürülen başlıca noktalardır. İngiltere'nin amacı, özellikle Kızıldeniz'de işleyen ve köle ticareti yaptığından kuşkulanılan Osmanlı gemileri için arama ve el koyma hakkı elde etmekti. Bunun İngilizler için *sine qua non* ve Bâbıâli'ye uyguladıkları baskının ana nedeni olduğu başlangıçtan beri belliydi. Osmanlı tarafında da, Meclis-i Vükelâ anlaşmayı desteklemesine üç neden gösteriyordu:

1. Diğer bütün ülkeler İngiltere ile benzer anlaşmaları zaten imzalamıştı ve Osmanlı İmparatorluğu böylece ilerlemeyi engeller duruma düşmüştü.

2. Padişahın tam destek verdiğini açıkladığı bir amaç olan köle ticaretinin bastırılmasında, anlaşma vazgeçilemez bir araçtı.

---

19 Bu aşama ile ilgili belgeler, BA/İrade/Dahiliye/62927, sadrazamdan sultana, 7 Şâban 1295/6.8.78; *ibid.*, başkâtipten sadrazama, 8 Şâban 1295/7.8.78; *ibid.*, Meclis-i Vükelâ mazbatası, 13 Sefer 1296/6.2.79; *ibid.*, başkâtipten sadrazama, 14 Sefer 1296/7.2.79. ibid., başkâtipten sadrazama, 20 Recep 1296/10.7.79; FO 84/1543/122-6, Layard'dan Salisbury'ye, 3.2.79.

20 Layard'ın 1879-80 için raporları hakkında bkz., FO 84/1543 ve FO 84/1570. İlgili Osmanlı raporları; BA/*loc. cit.*, ve *ibid.*, Meclis-i Vükelâ mazbatası, 5 Sefer 1297/18.1.80.

3. İmparatorluk, bir anlaşmanın Avrupa kamuoyunda uyandıracağı olumlu tepkilerden yararlanabilirdi.

Sultanın başlıca kaygıları şunlardı:

1. İma yoluyla bile olsa, köle ticaretinin bastırılması konusunda geçmiş Osmanlı icraatının kınanmasından kaçınmak. Abdülhamit bunu, anlaşmaya zaten var olan bir yasağın yinelenmesi görüntüsü vererek başardı.

2. Kendisinin en büyük İslam devletinin başı ve dolayısıyla tüm Müslümanların koruyucusu olduğu imajının zarar görmesinden kaçınmak. Bunu, İngiliz gemilerinin yakaladığı kölelerin en yakındaki Osmanlı yetkililerine teslim edilmesini belirten, görüntüyü kurtaracak bir koşul getirilmesinde ısrar ederek yaptı. Köleler, ancak bu yetkililerin yokluğunda, İngilizlere teslim edileceklerdi. Bunun nedeni, tutsak edildiklerinde esircilerce ihtida ettirilen kölelerin Hıristiyan bir güce verilememesiydi. Ayrıca, karayollarından bahsedilirken, Hicaz'a giden hac yollarına herhangi bir imada bulunulmasından da kaçınılmıştı.

Kendi kamuoyunun baskısı altındaki İngiliz hükümeti, anlaşmanın sonuçlanması için olabildiğince diretmişti. Anlaşma, sonunda 25 Ocak 1880'de, İngilizlere arama ve el koyma hakkı verilerek ve temel Osmanlı istekleri karşılanarak imzalandı. Bir buçuk yıl sonra bir dışişleri memuru durumu şöyle özetliyordu: "Nasıl olursa olsun, İngiliz-Türk anlaşmasının onaylanmasında baş gösteren güçlükler, herhangi bir diplomatik çabayla Bâbıâli'den anlaşmada var olandan öte hiçbir ödünün koparılamayacağını yeterince göstermiştir."[21]

İngiltere'de Köleliği Önleme Derneği'nin başı çektiği değişik odaklar anlaşmayı hemen eleştirmeye başladılar.[22] *Anti-Slavery Reporter* anlaşmanın metnini basarak Disraeli hükümetini, anlaşmayı imzalamaktaki yanlış hesapları ve aceleciliğinden ötürü eleştirdi; bunu "Türk anlaşmasını imzalamadan seçim bölgelerine dönmeye cesaret edemeyecekleri" için yapmışlardı. Dernek, yakalanan köleler özel karma mahkemeler yerine Osmanlı yetkililerine teslim edileceği için, anlaşmanın bunların özgürlüğünü garanti edemeyeceğini iddia ediyordu. Dernek ayrıca zenci tayfa kayıtlarının kötüye kullanılabileceğini ve kölelerin tayfa olarak tanıtılabileceğini de öne sürmekteydi. Dernek sekreteri Eylül 1881'de Başbakan Gladstone'a

---

21 Viscount Gladstone Papers, c. LXV, BM/Add. Mss./46094, s. 34, Dışişleri Bakanlığı muhtırası, 19.9.81. Anlaşmanın metni için bkz. Hertslet, c. XV, ss. 417-21.

22 İzleyen tepkiler için bkz. ASR, 3rd series, c. XXII (1880), ss. 5-8; BM/*loc. cit.*, ss. 19-23, C. H. Allen'den Herbert Gladstone'a, 6.9.81.

anlaşmanın "köle ticaretini bastırmakta, üzerine yazıldığı kâğıt kadar değersiz" olduğunu yazmaktaydı. Gladstone'a seçimlerden önce kendisinin de bu görüşü paylaştığı hatırlatılıyor, ama iktidara gelince aynı anlaşmayı onaylayanın yine kendisi olduğu söyleniyordu.

Anlaşmayla ilgili bazı formalitelerin hâlâ halledilmesi gerekiyordu. 1882-1883'te ufak tefek ifade değişiklikleri yapıldı ve 1883'ün sonunda Şuray-ı Devlet anlaşmanın yürürlüğe konması için gerekli düzenlemeleri nihayet yaptı.[23] Cidde ve Hudeyde'deki mahkemeler, yakalanan köle ve köle satıcılarıyla uğraşabilmeleri için yeniden düzenlenecek ve zenci tayfa çalıştıran gemilere, tayfaların köle zannedilmesini önlemek için özel belgeler verilecekti. Osmanlı köle ticaretinin en canlı dalı olan Kızıldeniz ticaretine şimdi son bir darbe indirilmesi bekleniyordu. Fakat bu yapılmadı. Sonraki on yıl ticarette büyük bir gerilemeye tanık oldu ama ancak tedrici olarak ve güçlü bir direniş karşısında sona erecekti.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA YÖNELİK AFRİKALI KÖLE TİCARETİNİN SONU

Osmanlıların anlaşmayı uygulama niyetlerinin ilk göstergeleri cesaret vericiydi. Başlangıçta böyle bir taahhüt altına girmekte isteksiz davranan sultan, anlaşmanın imzalanışından sonra İngilizlerle işbirliği konusunda daha olumlu bir tutum benimsemiş görünüyordu. Bu sırada Bâbıâli, Avrupa devletleriyle bir hac sağlık tüzüğü konusunda görüşmeler yapıyordu. Sultan kendi girişimiyle, temsilcisine, tüzüğe köle ticaretiyle ilgili dört madde eklemesi talimatı verdi.[24] Bu maddelere göre nakliye gemilerinin kaptanları, gemideki tüm yolcuların hür veya ıtıkname taşıyan azatlılar olduğunu kanıtlayamazlarsa 10 Osmanlı lirasından 200 liraya kadar ceza verebileceklerdi. Fransızların karşı çıkmasına rağmen sultan, bunun yeni imzalanmış İngiliz-Osmanlı anlaşmasını yürütmek için gerekli olduğunda ısrarlıydı.

---

23 İfade değişiklikleri için bkz. BA/*loc. cit.*, Yazışma, 26 Recep 1299-2 Rebiyülevvel 1300/13.6.82-11.1.83; FO 84/1658/259-61, Granville'den Dufferin'e, 31.12.81; *ibid.*/278-81, Dufferin'den Granville'e, 25.3.82; *ibid.*/306-8, Wyndham'dan (maslahatgüzar, İstanbul) Granville'e, 6.3.83. Yapılan düzenlemeler: FO 84/1658/296 Bâbıâli'den Dufferin'e, 23.5.82; FO 84/1642/26, Wyndham'dan Granville'e, 25.1.83; *ibid.*/54, Dufferin'den Granville'e, 24.11.83.

24 FO 195/1295, Layard'dan Salisbury'ye, 21.8.80; FO 541/48/304-7, Règlement applicable aux Navires faisant le Transport de Pèlerins (30-33. maddeler).

Bununla birlikte köle ticareti yapılan vilayetlerde durum 1880'lerin ortalarına kadar hemen hep aynı kaldı. Yasağın ihlali ve açığa çıkarılması, İngiliz protestoları ve merkezi hükümetçe yenilenen talimatların artık bilinen kalıplarında pek az şey değişti. Yine, köle ticaretinin en fazla yapıldığı yerler Kızıldeniz ve Bingazi'ydi ki bu sonuncusu Osmanlı pazarlarına yönelik Kuzey Afrika ticaretinin başlıca çıkış noktası olarak Trablus'un yerine geçmişti. Yine de, büyük ölçüde yerel koşullardan dolayı, köle ticareti hacminde bir azalma vardı. Şimdi, İngiliz-Osmanlı anlaşmasını izleyen on yıl içinde imparatorluğun en canlı köle ticareti yollarındaki durumu gözden geçirelim.

İhanetle suçlanarak görevden alındığı Eylül 1882'ye kadar Şerif Abdülmuttalib'in Hicaz'a yeniden hâkim oluşu, Hicaz esircilerinin işlerini oldukça kolaylaştırmıştı. Hatta daha sonraki yıllarda bile Hicaz ticaretini engellemek için pek fazla bir şey yapılmamıştı. Sonunda bu ticarete en ağır darbeyi indiren ve 1883-1886 arasında hacminin büyük ölçüde azalmasını sağlayan, dış faktörlerin ilginç bir birleşimi oldu.[25] Sudan ve Etiyopya'daki savaşlar ticareti bozarak Kızıldeniz'in Batı kıyılarına köle akışını kısıtladı. Osman Dikna'nın Savakin yöresinde 1883-1885 arasında yaptığı harekât ve büyük pazar kenti Kallabat çevresine Mehdiciler ve Etiyopyalıların 1885-1887 arasında düzenledikleri seferler, ticareti durma noktasına getirmişti. İngilizlerin 1884'ten beri Savakin'de olmaları ve İtalyanların 1885'te Massava'yı işgal etmeleri, ihracatçıların kendileri için en önemli limanlara ulaşmalarını engellemekteydi. 1887'nin başında halife* Sudan'dan erkek köle ihracatını yasakladı. Bu hem Mehdiyye üyelerini kaybetmek gibi dini bir korku hem de askeri kaygılarla yapılmıştı. İngilizlerin 1882'de Mısır'ı işgal etmeleri Süveyş Kanalı'nı köle tacirleri için güvenilir olmaktan çıkarmış ve Port Said'deki dikkatli aramalar hacıların, küçük çaptaki özel ticaretlerini sürdürme cesaretlerini kırmıştı.

1887'de köle ticaretinin biraz canlandığı Cidde'den bildirildi. Bu, çok gereksinim duyulan savaş malzemesi ile kurşunun Hicaz'dan ithali karşılığında halifenin yasağı gevşetmesine bağlanıyordu. Fakat Holt'un tahminlerine göre bu köle ticareti çok kısıtlıydı. Yine de, Cidde, Aden ve Kahire'deki İngiliz kaynakları, 1883 öncesi dönemi düzeyinde olmasa bile

---

25 İzleyen gelişmeler için bkz. Holt, *The Mahdist State*, ss. 73-9, 150-5, 177; FO 84/1849/275-83, Jago'dan dışişleri bakanına, 9.7.87; *ibid.*/288-90, Jago'dan dışişleri bakanına, 2.11.87.

* Mehdinin halifesi (çev. notu)..

bölgede 1880'lerin sonuna kadar aktif bir köle ticaretinin sürdürüldüğünü gösteriyor. Bütün çabalarına rağmen İngilizler, Mısırlılar ve İtalyanlar, Kızıldeniz ticaretini durduramamışlardı.[26]

Osmanlılar da köle ticaretini bastırmaya çalışıyorlardı. Cidde'deki bazı çabaları hakkında ilginç bir kaynağa sahibiz. Kentin vali kaymakamı Ârifi Paşa 1880-1890 döneminde yürüttüğü resmi yazışmaların bir kaydını tutmuştu.[27] Koleksiyondaki belgelerin çoğu 1887-1890 yıllarına aittir. Bu koleksiyonun önemi, İstanbul'daki merkezi hükümet arşiv malzemelerinin çoğunun aksine, yerel, vilayet düzeyindeki yazışmaları, yani kaymakamlık makamı ile kentteki çeşitli büro ve bölümler arasında gidip gelmiş olan mektupları içermesidir. Ârifi Paşa'nın kayıtlarında, Cidde ve Kızıldeniz'de köle ticaretinin bastırılmasına ilişkin bazı göndermeler de vardır.

Bu referanslardan[28] Ârifi Paşa'nın "mekruh" (burada Şerî anlamıyla değil, yalnızca iğrenç manasında) olarak nitelendirdiği köle ticaretine karşı çıktığı ve ortadan kalkmasını istediği anlaşılıyor. Fakat kurallar her zaman açık olmayabiliyordu ve konunun duyarlı yapısından ötürü ihtiyatlı davranmak gerekiyordu. Sonuç olarak kaymakam, köle ticaretine ilişkin sorunlarda çoğunlukla üstlerine danışıyordu. Ârifi Paşa'nın kayıtları ayrıca Kızıldeniz'deki İngiliz faaliyetlerine, yani hem köle gemisi olduğundan kuşkulanılan gemilerin aranması ve bunlara el konulması hem de konsolosluğun azat belgelerinin gerçekliğini doğrulamak için sarfettiği çabalara da tanıklık ediyor. Sonuç olarak bu az sayıda fakat önemli belgeler, bölgede 1880'lerin sonuna kadar köle ticaretinin sürdürüldüğünü gösteriyor, fakat söz konusu köle sayısının çok olduğu izlenimini vermiyor.

---

26 Bu dönemdeki durum için bkz. FO 84/1849/154-7, Abdürrezzak'tan Wyndham'a (büyükelçi, İstanbul), 25.7.87; BFASS/Mss. Brit. Emp./S18/C160/191, Rev. Waldmeier'dan Dr. Kingston Fox'a, 13.6.87; Holt, *The Mahdist State*, s. 177; FO 84/1903/202-4, Cecil G. Wood'dan (konsolos, Cidde) Salisbury'ye, 27.10.88; *ibid.*/398-409, Sir Evelyn Baring (başkonsolos, Kahire) Salisbury'ye, 5.12.88; *ibid.*/410-4, Baring'den Salisbury'ye, 6.16.88; BFASS/Mss. Brit. Emp./S22/G2, Aden Tümeni kumandanı Charles Gissing'in raporu, 1.7-31.12.88.

27 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi/T. Yazma/1072, Ârifi Bey'in Cidde vali kaymakamlığında bulunduğu zamana ait muhaberat-ı resmiye mecmuası; *ibid.*/T. Yazma/1075, Ârifi Paşa'nın 1297'den 1307 tarihine kadar zaman-ı memuriyetine ait muhaberat-ı resmiye mecmuası.

28 Bunlar, *ibid.*/T. Yazma/1072, ss. 55a-55b (no. 399), Ârifi Paşa'dan Temyiz Mahkemesi reisine, 22 Sefer 1306/28.10.88; *ibid.*/ss. 7a-7b (no. 303) Ârifi Paşa'dan Hicaz vilayetine, 16 Rebiyülâhir, 1305/1.1.88; *ibid.*, s. 39a (no. 408) Ârifi Paşa'dan Hicaz vilayetine, 1 Sefer 1306/7.10.88; *ibid.*, s. 516, Ârifi Paşa'nın Cidde'deki 7 büro ve bölüme genelgesi, 26 Rebiyülâhir 1305/11.1.88.

Böylece, ilerki yıllarda artık tanıdık bir kalıba büründüğü için Kızıldeniz ticaretini 1890'larda bırakıyoruz. Açık ticaret yasaklanmıştı ve her ne biçimde olursa olsun hâlâ sürdürülen ticaret kaçak addedilmekte, sadece gizli yapılabilmekteydi. Kendi ilgi ve inisiyatifine göre İngiliz konsolosu arada bir anlaşmanın ihlal edildiğini bildirmekte ve Osmanlı yetkilileri bazen, yeni getirilen köleleri yakalayarak azat etmekteydiler. Durum hâlâ Köleliği Önleme Derneği'nin sorgulamalarına neden oluyordu, fakat Kızıldeniz köle ticareti hacmi azaldığı için ilgacıların *cause cèlèbre*'si* olarak çekiciliğinden çok şey yitirmişti.

1880'lerde aktif olan diğer bir köle yolu Bingazi'den Doğu Akdeniz'in Osmanlı limanlarına yönelik olandı. Bu on yıl boyunca, konsolos raporları sürekli olarak Osmanlı yetkililerini bazı istisnalar hariç köle ticaretine göz yummakla suçlamaktaydı.[29] Bu raporlar İngiliz protestolarıyla, onlar da Osmanlıların vilayet yetkililerine tekrar tekrar köle ticaretinin bastırılması için talimat göndermeleriyle sonuçlanıyordu. Bu dönemdeki Bingazi kaymakamları suçlamaları devamlı reddederek, kölelerin vilayette sık sık azat edildiği ve hükümet hesabına kendilerine bakıldığı olgusuna dikkat çekiyorlardı. Bu doğruydu, ancak ısrarla, azatlı kölelerin çoğu kez yeniden köleleştirildiği bildiriliyordu. 1883'te İngiliz konsolosunun tahminine göre, bir yıl önce Calo'ya yaklaşık 1000 köle ulaşmış ve bunların 680'i Bingazi kenti içinde satılmıştı. Girit valilerinin ticarete karşı çıktıkları söylenmesine rağmen, adadaki önlemlerin genellikle gevşek ve köle satıcılarını caydırmaktan uzak olduğu düşünülüyordu.

1884'te Bingazi yetkilileri ve merkezi hükümet arasındaki mektuplaşmadan, Osmanlı memurlarının Trablus vilayetindeki köle ticaretine ilişkin sorunlarla meşgul olduğunu öğreniyoruz. Sorun, doğru bir biçimde, azatlı kölelere yiyecek ve uygun bir iş bulununcaya kadar barınak sağlamak olarak tanımlanmıştı.[30] Böylece azatlı kölelerin, esirciler ve kendilerini yeniden köle yapmayı isteyebilecek eski sahipler için kolay bir av olma-

---

* Meşhur dava (çev. notu).

29 Ayrıntılar için bkz. Bingazi ve İstanbul'dan ilgili yazışma, FO 84/1570, 1618, 1642, 1849. Aşağıdaki alıntı, FO 84/1641/81-93. Wood'dan Granville'e, 14.3.83 ve ekler. Yöneticilerin içten çabaları için, FO 84/1903/66-7, Wood'dan White'a, 29-1.88; *ibid.*/108-9, Barnham'dan (vekaleten konsolos, İzmir) White'a, 30.5.88; FO/98/82, İstanbul polisinden Marinitch'e (tercüman, İstanbul Büyükelçiliği), 5.4.89.

30 BA/İrade/Dahiliye/62927, Şuray-ı Devlet mazbatası, Dahiliye Dairesi, 11 Zilkade 1301/3.9.84; *ibid.*, dahiliye nazırından sadrazama, 24 Zilkade 1301/15.10.84; *ibid.*, sadrazamdan sultana, 1 Muharrem 1302/21.10.84; *ibid.*, başkâtipten sadrazama, 5 Muharrem 1302/25.10.84

yacakları belirtiliyordu. Azatlı köleler, özel bir memurun denetiminde Hazine hesabına barındırılıyor ve durumlarına ilişkin düzenli kayıt tutuluyordu. Ancak, yerel hazine bu işlemin harcamalarını karşılamak için yeterli kaynaklara sahip değildi ve İstanbul'a başvurarak 5000 kuruş tutarında ek para talebinde bulunmuştu. Şuray-ı Devlet bu miktarın ödenmesini tavsiye etti ve dahiliye nazırı da Şuray-ı Devlet'in tavsiyesini onayladı. Fakat Sultan II. Abdülhamit sorunu başka bir açıdan ele aldı.

Padişah Bingazi yetkililerine cevabında daha kesin bir çözüme gerek duyulduğunu bildiriyordu. Ona göre, tüm azatlı zenciler, erkeklerin orduya alınabileceği, askeri bandolara veya sanayi alaylarına yerleştirileceği, kadınlara da azat belgeleri verilerek uygun maaşlarla ev hizmetçisi olarak iş bulunacağı İstanbul veya İzmir'e gönderilmeliydi.[31] Dikkatli ve deneyimli hükümdar daha sonra azatlı köleler için düşünülen miktarı 5000'den 10.000 kuruşa çıkarıyor fakat bunun İstanbul veya İzmir'de harcanmasını, Trablus'a gönderilmemesini şart koşuyordu. Bu belki de, sultanın taşra yetkililerine güvenmediğinin işaretiydi; merkezi hükümetin, yerel yönetimin bazı yönleri üzerinde etkin bir denetim sağlamakta da araç ve güç eksikliği çektiğinin farkında olduğunu açıkça gösteriyor.

Bâbıâli 1890'da, daha önce Bingazi hazinesine azatlı kölelerin bakımı için verilen miktarı azalttı ve yerel yetkililer daha fazla para için başvurmak zorunda kaldılar.[32] Öyle anlaşılıyor ki Bâbıâli Bingazi'de düzensizlikler olduğundan kuşkulanıyor ve program üzerinde daha sıkı denetim uygulanmasını istiyordu. Bazı kölelerin işsiz olmayı ve "serseri" bir hayatı tercih ettikleri iddia ediliyordu. Bunlar kendilerini yetkililere yeni getirilmiş köleler olarak tanıtıyorlar ve bir kez daha azat edilmelerini ve hükümetçe bakılmalarını istiyorlardı. Şuray-ı Devlet konunun dikkatle incelenmesini tavsiye etti. Suçlamaları dikkate alan sultan, biraz değiştirilmiş biçimde de olsa, tüm azatlı kölelerin İstanbul'a gönderilerek orduya alınmaları yolundaki eski talimatını yineledi. Abdülhamit daha sonra bu kölelerin gelişinin kendisine haber verilmesini istedi; böylece yetkililere onları ne yapacakları konusunda talimat verebilecekti. Böylece sultanın altı yıldan fazla bir süre önce çıkarmış olduğu emrin Bingazi taşra yönetimince yerine getirilmediğini ve yeniden buyurulması gerektiğini öğreniyoruz.

---

31 Azatlı kölelerin orduya alınması için bkz. yukarıda, ss. 7, 144-148. Sanayi Alayı başlıca Donanmay-ı Hümayun'un hizmetinde olmak üzere gençleri eğitmek ve istihdam etmek üzere kurulmuştu (Pakalın, c. III, s. 113).

32 BA/İrade/Dahiliye/62927, Şuray-ı Devlet mazbatası, Dahiliye Dairesi, 28 Rebiyülevvel 1308/11.11.90; *ibid.*, sadrazamdan sultana, 27 Cemaziyülevvel/1308/9.1.91; *ibid.*, başkâtipten sadrazama, 28 Cemaziyülevvel/308/10.1.91.

Bâbıâli'nin 1880'lerde Trablus ve Bingazi'den yapılan köle ticaretine ilişkin politikasının aslında siyasi bir uzlaşma olduğu oldukça ikna edici bir biçimde ileri sürülmüştür.[33] Bu açıklamaya göre, Osmanlılar, kervanları Trablus'tan Cezayir'e çekmek isteyen Fransızların Sahra'daki ilerleyişinden ve Sudan'daki Mehdi hareketinin gittikçe büyümesinden kaygılanmışlardı. Mısır'ın İngiltere'ye yitirilmesi, imparatorluğun Kuzey Afrika topraklarının daha fazla tecrit olmasına yol açmıştı. Böylece Osmanlılar Bingazi ve Trablus hinterlandındaki göçebe kabilelerin işbirliğine bağımlı olmuşlardı ve bundan rahatsızlık duyuyorlardı. Bu kabileler ise bu sırada çoktan Sanusiyya'nın güçlü etkisi altına girmişlerdi. Köle ticaretine karşı alınacak sert önlemler, hâlâ sadık olan kabileleri soğutabilirdi, çünkü bunların pek çoğu köle emeğine dayanmakta ve köle ticaretiyle uğraşmaktaydılar. Öte yandan ticarete karşı hiçbir önlem alınmaması da Fransa ve İtalya'ya -Osmanlıların bakış açısıyla- Trablus vilayetinin işlerine karışmak, hattâ belki burayı işgal etmek için aradıkları bahaneyi verebilirdi. Böylece, Bâbıâli iki tarafı da gücendirmeyecek şekilde hareket etmeyi seçti. Bunu, ticaretin sürmesine izin verirken, kâğıt üzerinde ticarete hâlâ karşı olarak ve taşra yetkililerini yasağa uymaya zorlayarak yapıyordu.

Ulaşılabilen Osmanlı kaynakları bu tartışmayı ne doğrular, ne de çürütür. Belgelerde böyle yüksek düzeydeki uluslararası kaygılara ne açık, ne de kapalı herhangi bir gönderme vardır. Bununla birlikte, hem Bâbıâli'nin hem de sultanın, 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlıların Kuzey Afrika'daki nazik durumunun farkında olduklarını varsaymak doğru olur. Belgelerce açığa vurulan ise (belki bunlar da herhangi daha geniş bir genellemede bulunabilmek için yetersizdirler) merkezi hükümetin emirleri ile vilayetteki durum arasında bir kopukluk olduğudur. Dahası bunlar, sultan ve hükümetinin Bâbıâli'nin emirlerinin uygulanması konusunda taşra yetkililerine duydukları güvensizliği yansıtmaktadır. Abdülhamit'in azatlı kölelerin İzmir ve İstanbul'a gönderilmesi arzusu, azatlı kölelerin bakımı için Bingazi'ye para gönderilmesini reddetmesi ve Şuray-ı Devlet'in Bingazi'deki azat işlemlerine ilişkin kuşkuları böyle bir güvensizliğin örnekleridir.

Trablus vilayetine gelince, sultanın tutumu oldukça şaşırtıcıdır. 1881-1898 arasında vilayet, çok deneyimli ve yetenekli bir vali olan Rasim Ahmet Paşa (bazen Ahmet Rasim Paşa) tarafından yönetildi.[34] Sicill-i Osmanî yazarı Mehmet Süreyya, valiyi "dürüst, erdemli, zeki, tedbirli ve etkili bir yöne-

---

33 Miers, s. 72-3.

34 R. Ahmet Paşa'nın biyografisi için bkz. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. IV (istanbul, 1308/1892-93), ss. 856-7.

tici" (*Müstekim afif zeki müdebbir müdür idi*) olarak tanımlamaktadır. Rasim Ahmet Paşa'nın Trablus valisi olarak uzun süre görev yapması oldukça olağandışıydı; bu, kendisinin Bâbıâli'nin güvenine sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, Bingazi üzerindeki denetimi zayıf kalmış olabilir, yoksa bu durum Miers'ın yukarıda sözü edilen tartışmasını destekleyebilirdi.

1889 Baharında Doğu Afrika köle ticaretini bastırma amacıyla başlıca Avrupa devletleri, kölelik karşıtı bir konferansın toplanması yolunda adım attılar.[35] Görünüşte yalnızca insancıl nedenlerle harekete geçilmesine rağmen, konferans fikri aslında İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve Belçika'nın Doğu ve Orta Afrika'daki sömürgecilik girişimleriyle ayrılamaz bir biçimde ilintiliydi. Osmanlılar'a konferansa katılma çağrısı yapıldı, çünkü bu bölgelerde yapılan köle ticaretinin büyük ölçüde imparatorluğa, başlıca Kuzey Afrika ve Kızıldeniz yoluyla yöneldiği anlaşılmıştı.

Sultan, konferans ve Bâbıâli'ye yöneltilebilecek olası eleştirilerin karşılanabilmesi için 16 Aralık 1889'da zenci köle ticaretine karşı bir kanunname çıkardı.[36] Kanunname özünde, konu üzerindeki eski ferman ve talimatları özetleyen 10 maddeden oluşmaktaydı. Bununla birlikte, kanunnamede arama ve el koymayla ilgili bir usulün belirlenmesi önemli bir yenilikti. 9. maddeye göre, bir köle gemisi kendisini yakalayan gemiye köle başına 5 Osmanlı lirası ceza ödemekle yükümlü olacaktı. Cezanın ödenmesi için esirciye ait mallar ve hatta geminin kendisi bile satılabilecekti. Kanun ayrıca, eğer köle sahipleri kölelerini kendi pasaportlarına kaydettirmezlerse, kölelerin azat edileceği ve efendilere köle taciri muamelesi yapılacağı koşulunu da getiriyordu.

Uluslararası konferans Brüksel'de toplandı, oturumları 1889-1890 kışında yapıldı. Osmanlılar, köle ticaretinin bastırılmasıyla ilgili herhangi bir ihmal veya yanlışlık yaptıkları hakkındaki en küçük imaları bile sürekli reddettiler. Osmanlı heyetinin başkanı, konuşmasında Bâbıâli'nin köle ticaretine karşı çıkarttığı çeşitli ferman ve talimatlardan bahsederek, ticaretin sürdürülmesi suçunun "Doğu Ülkeleri"ne yüklenmemesi gerektiğini kuvvetle vurguladı.[37] Heyet başkanı sözlerini şöyle tamamlamaktaydı:

---

35 1889-1890 Brüksel konferansının arka planının ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Miers'ın kapsamlı çalışması, ss. 190-235.

36 Kanunnamenin metni, *Kavanin*, c. I, ss. 463-4'dedir; İngilizce çevirisi Hertslet, c. XVIII, ss. 1154-6'da bulunabilir.

37 Miers Konferans oturumlarını detaylı anlatmaktadır, ss. 23-91. Protokolların İngilizce bir çevirisi, Accounts and Papers, 1890, c. L, ss. 657-849'da basılmıştır. Osmanlı delegasyonunun konuşması için, bkz. Accounts and Papers, 1890, c. L, ss. 673-4 (23.11.89 oturumunda Karatodori Paşa).

"Mümkün olan en resmi biçimde bildirmek isterim ki, üzerine düşen görevlerin bilincinde olan Bâbıâli, uluslararası yükümlülüklerini, yetkisi dahilindeyse, tüm ayrıntılarıyla ve titizlikle yerine getirmektedir... Fakat kurallar, bazı istisnai durumlarda, hiç ara vermeksizin alınan en etkin önlemlerin engelleyemediği bir biçimde yine de bozulursa, söylemeyi gereksiz buluyorum ki Hükümet-i Şahane ileri sürülen olguların doğruluğu ve tamlığını kesinleştirdikten sonra, daha önce de daima yapmış olduğu gibi, şiddetle kınamakta olduğu bu tür suçları, kanunun elverdiği en ağır şekilde sona erdirmek ve cezalandırmakta başı çekecektir."

İngiliz heyetinin başkanı Lord Vivian da Bâbıâli'nin 1880 İngiliz-Osmanlı Anlaşması'nın gerektirdiği yükümlülüklerine gerçekten uyduğunu ve Osmanlı hükümetinin anlaşmanın ihlaliyle ilgili İngilizlerin her şikâyeti üzerine titizlikle harekete geçmiş olduğunu söyledi.[38] Bununla birlikte, İngilizler Kızıldeniz'de ticaretin bastırılması hakkında bilgi sağlamak amacıyla uluslararası bir yardımcı büro kurulmasını önerdiklerinde Osmanlılar karşı çıktılar. Osmanlı-Rus yakınlaşması, İngiliz-Alman ilişkilerinde baş gösteren bir bozulmayla birleşince İngiliz önerisi geri çevrildi. Bâbıâli, Kızıldeniz'deki köle ticaretinde bir artış olduğu hakkındaki Avrupa raporlarına katılmadığı için, Osmanlılar böyle bir büronun kurulmasına gerek olmadığını iddia ediyorlardı.

Taraflar, 2 Temmuz 1890 günü, Afrikalı köle ticaretinin bastırılması kurallarını getiren Brüksel Kararnamesi'ni imzaladılar. Sultanın kararnameyi onaylamasını tavsiye eden Meclis-i Vükelâ, bunun imparatorluğun çıkarını zedeleyecek hiçbir şey içermediğini belirtiyordu. Vükela'ya göre, Osmanlı heyetinin konferansta önerdiği tüm değişiklikler kabul edilmiş ve kararname metnine dahil edilmişti. Abdülhamit Haziran 1891'de kararnameyi onaylamayı kabul etti.[39] Osmanlı hükümeti bu yılın başında Afrikalı kölelerin azat edilmesini hızlandırmak ve onların gereksinimlerini karşılamak için bir program başlattı.

Program, azatlı kölelerin kötü durumları hakkında İngilizlerin sürekli

---

38 Accounts and Papers, 1890, c. L, s. 674.

39 Kararname'nin İngilizce bir çevirisi için bkz. Miers, ss. 346-63 (Appendix I); Osmanlıca çevirisi BA/İrade/Dahiliye/62927'dedir, sadrazamın sultana 25 Şevval 1308/3.6.91 tarihli raporuna ek olarak konulmuştur. Osmanlı onayı BA/*loc. cit.*/Meclis-i Vükelâ mazbatasında tartışılmıştır, 25 Şevval 1308/3.6.91; *ibid.*, başkâtipten sadrazama, 30 Şevval 1308/8.6.91.

yakınmaları yüzünden başlatılmıştı.[40] Azatlı köleler için İstanbul, İzmir, Trablus, Cidde, Bingazi ve Hudeyde'de misafirhaneler kurulması düşünülmüştü. Köleler, bu misafirhanelerde barındırılacak, beslenecek ve yeniden köleleştirilmeleri önlenecekti. Ana misafirhane İzmir'de inşa edilecek ve buraya diğer misafirhanelerden azatlı köleler gönderilecekti. Bunlar İzmir'den, Aydın vilayetinin çeşitli yerlerine tedrici olarak yollanacak, kendilerine işlemeleri ve yerleşmeleri için toprak verilecekti. Bu yolla koruma altına alınan azatlı kölelerin gerçek sayısı hakkında İstanbul arşivlerinde herhangi bir tahmin bulmak olanaklı değildir, fakat İzmir misafirhanesi bir seferde 200 kişi alabilecek gibi planlanmıştı.

Aydın valisi, dahiliye nazırına sunduğu ayrıntılı bir raporda, genel programa bazı kendi görüşlerini de eklemekteydi; bu görüşlerin vilayette zaten uygulanmakta olduğunu söylüyordu.[41] Azatlı erkekler ilkokula, bahriyenin sanayi alaylarına veya askeri bandolara gönderiliyordu. Azatlı kadınlar Müslüman evlerine hizmetçi olarak yerleştiriliyor ve kendilerine aylık maaş ödeniyordu. Afrika'dan yeni gelenlerin evlenmeleri, kendilerine vilayetçe bağışlanan topraklar üzerinde ev kurmaları teşvik ediliyordu. Vali, bu insanlar için küçük evler inşa etmenin, her aileye bir çift öküz ve bazı tarım aletleri sağlanmasının yaklaşık 3000 kuruşa çıkacağını tahmin etmekteydi. Bu programın maliyetinin hükümetçe karşılanmasını bekliyordu. Buna karşılık, sultan aynı işin çok daha ucuza yapılabileceğini ve maliyetin vilayet ahalisi tarafından karşılanması gerektiğini belirtti. Abdülhamit'e göre halkı bu amaç için seferber etmek valinin göreviydi. 1892'de programın, yerleşmek için İzmir'e yalnızca evli Afrikalıların gönderileceği, bekâr azatlıların ise azat edildikleri yerlerde iskân edileceği biçiminde değiştirildiği bildirilmekteydi. Şu anda tüm bildiğimiz misafirhanelerin gerçekten kurulduğudur, fakat programın ne kadar başarılı olduğunu veya bu sayede ne kadar azatlı kölenin yerleştirildiğini ve kendilerine bakıldığını bilmiyoruz.

Şubat 1893'te İngiliz hariciyesi, İngiltere ve Dış Ülkelerde Köleliği Önleme Derneği'nin, Bâbıâli'yi köle ticaretinin bastırılmasına ilişkin yükümlülüklerine uymamakla suçlayan bir mektubunu yanıtladı.[42] Derneğin

---

40 *Ibid.*, Meclis-i Vükelâ mazbatası, 13 Recep 1308/22.2.91.

41 *Ibid.*, Aydın Valisi Halil Rıfat Paşa'dan dahiliye nazırına, 14 Cemaziyülâhir, 1308/25.1.91; *ibid.*, başkâtipten sadrazama, 14 Recep 1308/23.2.91; FO 84/2227/214-9, Ford'dan Salisbury'ye, 13.7.92.

42 BFASS/Mss. Brit. Emp./S18/C162/161, Rosebery Kontu'nu adına (dışişleri bakanı) Köleliği Önleme Derneği sekreterine, 21.2.93.

öne sürdüğü iddiaların doğruluğundan kuşku duyan bakanlık 1889'dan başlayarak, yukarıda sözü edilen misafirhaneleri de kapsamak üzere Osmanlılarca alınan önlemleri sıralıyor ve Trablus ile Bingazi'den yapılan ticaretin bütünüyle durduğunu belirtiyordu. Dışişleri, Bâbıâli'nin başvurduğu önlemlerin epeyce etkili olduğunu belirterek şunları ekliyordu: "Köle ticaretinin bastırılması amacıyla alınan tüm bu önlemler karşısında Lord Rosebery [dışişleri bakanı], Brüksel Kararnamesi'nin yükümlülüklerine Bâbıâli'nin kayıtsız kaldığının genel olarak iddia edilemeyeceği görüşündedir."

Böylece, 1880'lerin sonu ve 1890'ların başı Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik köle ticaretinde önemli bir gerilemeye tanık oldu. Küçük ölçekte hâlâ sürdürülmesine karşın, ticaret önceki canlılığını kesinlikle yitirmişti. Avrupalıların Afrika'da ilerlemeleri, kıtada köle ticaretini azaltmış ve 19. yüzyılın son on yılında arz kaynakları ciddi olarak kısılmıştı. Şimdi İngiltere'nin baskı politikasının bazı yönlerini ve Osmanlıların bunlara gösterdiği tepkileri gözden geçireceğiz.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZ BASKISININ BAZI GENEL YÖNLERİ VE OSMANLILARIN TEPKİSİ

Yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Afrikalı köle ticareti artık eski önemini kaybetmişti. İmparatorluğun dağılışına kadar Osmanlı topraklarına ve daha sonra da özellikle Arabistan olmak üzere bazı halef devletlere az sayıda köle ithal edilmeye devam ettiyse de, bu kitapta anlatıldığı biçimiyle köle ticareti durmuştu. Bir zamanlar düzenli bir ırmak, bazen bir sel olan ticaret şimdi küçük bir sızıntıya dönüşmüştü. Arz yenilenmeyince Osmanlı köleliği zaman geçtikçe ortadan kaybolmaya mahkûmdu. Son kuşak köleler azat edilecek ya da ölecekti. Köleliğin kaldırıldığı resmen ilan edildiğinde, önemli bir sosyal değişim getirmekten ziyade, zaten var olan bir gerçekliği genelde doğrulamış oldu.

Geriye dönüp Afrikalı köle ticaretinin bastırılışına baktığımızda, İngiltere'nin oynamış olduğu baskın rolü görmezden gelemeyiz. Fakat İngilizler hangi yöntemlerle Osmanlı köle ticaretine müdahale ediyorlardı? Ortada bir baskı olduğunda bu daima birinin, bir grubun üzerine uygulanır ve baskının uyandıracağı tepki de çeşitli yollarla kendisini gösterir. Böylece bu bölümde köle ticaretiyle ilgili İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin politik-diplomatik ekseni ile uğraşmakla birlikte, bunun ötesine taşarak İngiliz ve Osmanlı toplumlarındaki bazı tutumları da incelemeye çalışacağız.

MÜDAHALE BİÇİMLERİ

İngiliz nüfuz ve baskısının Osmanlılar üzerine çeşitli uygulanış yolları vardı. Bunların hemen hepsi hükümetten hükümete düzeyinde olarak adlandırılabilir. İngilizlerin ilgacı çabalarının aldığı en yaygın biçim, diplo-

matik kanalların Bâbıâli'nin politikasını etkilemek amacıyla kullanılmasıydı. Strateji, Osmanlı hükümetini önce kısıtlayıcı sonra yasaklayıcı emirler çıkarmaya ikna etmek ve daha sonra da konsolosluklar ağı ile bu emirlere uyulup uyulmadığını gözlemekti. İhlaller büyükelçiliğe ve Dışişleri Bakanlığı'na bildiriliyor, bunların sonucunda Bâbıâli'ye var olan emirlerin uygulanması için önlem alınmasını isteyen protestolar gönderiliyordu. Protestolar ihlalin ağırlık derecesine bağlı olarak Osmanlı hükümetine iki düzeyde yapılmaktaydı: Ağır ihlallerde, İngiliz Dışişleri Bakanlığı-İstanbul büyükelçiliği-hariciye nazırı veya sadrazam düzeyi, hafif durumlarda, dışişleri ve büyükelçiliğin haberdar edilmesiyle, konsolos-vali veya kaymakam düzeyi.

Uygulanan baskının derecesi de, yine ihlalin ciddiyet düzeyine ve çoğu kez Osmanlı hükümetinin (İngilizlerce algılandığı biçimiyle) belli bir zamandaki baskıya karşı duyarlılığına bağlı olarak değişmekteydi. Örneğin[1], 1873'te Bingazi'den ve imparatorluğun diğer yerlerinden köle ticareti yasağının büyük ölçüde ihlal edildiğine dair raporlar geldiğinde, Sir Henry Elliot, köle ticaretine ilişkin fermanların Osmanlı çıkarları yararına ama İngiliz girişimleriyle elde edildiğini ve İngiltere'nin bu açıdan bir geriye dönüşü kabullenemeyeceğini, Osmanlı hariciye nazırına sert bir dille anlatmıştı. Osmanlıların Cidde'de köle ticaretine göz yumdukları yolundaki raporlardan ümitsizliğe düşen Salisbury Markisi, Temmuz 1869'da Büyükelçi Layard'a, eğer Osmanlı hükümeti hiçbir şey yapmayacaksa, İngiltere'nin, sultanın emirlerini kendi araçlarıyla uygulamak için bir yol bulmak zorunda kalacağını Bâbıâli'ye anlatması talimatını veriyordu. Layard, Osmanlı hariciye nazırına, köle ticareti yaptığından kuşkulanılan Brezilya gemilerini İngiliz gemilerinin aramasına ve onlara el koymasına tek taraflı izin veren, 1845'te parlamentonun çıkardığı mülga Aberdeen Kararnamesi'ne başvurmayı düşüneceğini söyledi- "çünkü, İngiliz halkının sona ermesine karar verdiği iğrenç ve gayri insani bir ticaretin bastırılma yolu üzerine bir tek Türkiye'nin dikilmesine, İngiltere izin veremezdi".

Fakat böyle sert bir dil gerçekten pek seyrek kullanılıyordu. Daha karakteristik olan, köle ticareti bölümü başkanı ve Dışişleri Bakanlığı'ndaki müsteşarların sabit, gerçekçi, açıkça saldırgan olmayan, sessiz diplomatik

1 Örneklerin dayandığı belgeler: FO 84/1370/47-9, Elliot'tan Safvet Paşa'ya, 14.4.73; FO 84/1543/51-3, Salisbury'den Layard'a, 23.6.79; *ibid.*/218-20, Layard'dan Salisbury'ye, 6.7.79 (alıntı).

üsluplarıydı. İngiltere, 1877-1879 yılları arasında, İstanbul'daki nazik siyasi durumdan dolayı, İngiliz-Mısır anlaşmasına benzer bir anlaşma yapılması için Bâbıâli'ye baskı yapmaktan vazgeçmişti. Böyle bir anlaşma olmaksızın Mısır ile imzalanan anlaşmadan Kızıldeniz'de bir yarar sağlamanın olanaksızlığına rağmen, bu politika değişmemişti.

Bununla birlikte, ne tür olursa olsun müdahale bazen saldırgan talepleri de beraberinde getirir; İngiliz müdahalesi de bu açıdan istisna değildi. İngiltere 1859'un ortasında köle ticaretine ilişkin bir tartışmada İngiliz konsolos vekilini tehdit ettiği için Massava kaymakamının görevden alınmasını istemişti. Bâbıâli uzun görüşmelerden sonra kaymakamı bir soruşturma için İstanbul'a çağırmayı kabul etmişse de uygun ve adil bir işlem uygulanmadan azletmeyi reddetmişti. İngilizler Nisan 1879'da benzer nedenlerden dolayı Cidde kaymakamının işten el çektirilmesini istediler. Bâbıâli bu kez pek az direnme göstererek kaymakamı görevinden aldı. Aynı yılın temmuzunda İngiliz büyükelçisi, Haydarabad'dan köle olarak satmak amacıyla altı çocuk kaçıran ve başlangıçta Mekke'de altı ay hapis cezasına çarptırılan bir adamın cezasının artırılmasını istemişti. Bu talepler, Kızıldeniz köle ticaretine son vermekte yetersiz kalan İngiltere'nin gittikçe artan kızgınlığını yansıtmaktaydı.[2]

Hâlâ diplomasi alanı içinde kalmakla birlikte, İngiltere, Osmanlı köle ticaretini bütünüyle bastırma politikasında bir ilerleme kaydedebilmek için, Bâbıâli ile doğrudan muhatap olmaksızın dolaylı önlemlere de başvurmuştu. Daha önce gördüğümüz gibi İngilizler, merkezi hükümetin Kızıldeniz ticaretine karşı kesin harekete geçemediğini veya geçmeyeceğini anlamışlardı. Böylece, Kızıldeniz'in Afrika kıyısının büyük bölümü ve Aden Körfezi üzerindeki hükümranlığını tanıma karşılığında Mısır hıdivini, bölgede köle ticaretine karşı bazı önlemler alması için ikna etmeye çalıştılar. İngilizlerin 1877'de İngiliz-Mısır anlaşmasının imzalanışıyla taçlandırılan bu adımları aslında Bâbıâli geri planda bırakılarak atılmıştı. Osmanlıların resmen işlemleri onaylamaları istenmiş, ama tüm sürecin dışında bırakılmışlar ve ancak istemeye istemeye onaylamışlardı. Başka bir örnekte, 1878-1879'da İngilizler Mekke'nin ılımlı şerifi Huseyn ibn Mu-

---

2 Massava kaymakamının azli için bkz. FO 84/1090/1-10, 23-7, yazışma-Malmesbury, Russell, Bulwer, 4.8.59. Cidde kaymakamının işten el çektirilmesi, FO 84/1543/29-30, Salisbury'den Layard'a, 24.4.79; *ibid.*/242, Layard'dan Salisbury'ye, 30.8.79; *ibid.*/264, Malet'ten Salisbury'ye, 29.9.79. Cezanın arttırılması talebi, *ibid.*/200, Layard'dan Salisbury'ye, 17.6.79; *ibid.*/226, Layard'dan Savvas Paşa'ya, 3.8.79.

hammed'in Hicaz köle ticaretinin bastırılması konusunda desteğini sağlamaya çalışmışlardı.[3] Burada da, olumlu sonuç alıncaya dek Bâbıâli'ye bu girişimlerden haber verilmemişti.

Bazen İngiliz hariciyesi, gayretkeşlikleri yerel yetkililerle ilişkileri bozan ve sonuçta köle ticaretini bastırma çabalarına yarardan çok zarar getiren kendi konsoloslarını zaptetmek zorunda kalıyordu. Bunların sayısı pek azdı[4] ve burada tek bir örnek yeterli olacaktır. Konsolos Cumberbatch, önemli liman kenti İzmir'de 1869-1876 arasındaki hizmeti sırasında köle ticaretiyle özellikle ilgilenmişti. Cumberbatch bu yıllarda, Mısır, Osmanlı ve Avrupa buharlılarıyla Hudeyde, Cidde ve İskenderiye'den İzmir'e yapılan köle ticaretini izlemiş ve köle olduğundan kuşkulanılan kişilerin taşınmasıyla ilgili en ufak ayrıntıları bile sık sık rapor etmişti. Dışişlerine köle ticareti üzerine gönderdiği bu raporların sayısı 1871'de 30, 1872'de 31'e ulaşmaktaydı. Cumberbatch'ın müdahale ve araştırmaları Temmuz 1870'te Aydın valisinin şiddetli yakınmalarına neden olmuş, bunun üzerine Elliot şu yorumu yapmıştı: "Konsolosluk temsilcilerimizin müdahalelerinin... bizim mesafe katetmesini istediğimiz görüşlerin ilerlemesinden çok gerilemesine yol açacağı görüşündeyim."[5]

Bu noktada raporların kendilerinin konuşmasına izin vermemiz belki daha doğru olur:[6]

Elliot'tan Cumberbatch'a, 24 Eylül 1871:

"Bu ayın 20'sine ait telgrafınız konusunda size bildirmek zorunda-

---

3 Şerif ve İngilizlerle yaptığı görüşmeler için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri* (İstanbul, 1972), s. 138; FO 84/1510/274, Yusuf Kudsi'den (konsolosluk tercümanı, Cidde) A. J. Powlett'e ("Wild Swan"ın komutanı, Cidde), 26.3.78; *ibid.*/272-3, Powlett'ten Ömer Nasif'e (Şerif'in Cidde'deki temsilcisi), 27.3.78; FO 84/1548/128-31, Layard'dan Salisbury'ye, 5.2.79; *ibid.*/132-4, Dışişleri Bakanlığı toplantısı-Wylde ve diğerleri, 5.2.79; FO 84/1544/160-5, Zohrab'dan Salisbury'ye, 26.4.79; FO 84/1543/204-5, Layard'dan Salisbury'ye, 11.6.79.

4 En kayda değer "gayretkeşler" İzmir'de Konsolos Cumberbatch (bkz. aşağıda) ve Trablus'ta Konsolos Drummond-Hay idi [FO 84/1324/62-4, Barron'dan (maslahatgüzar, İstanbul) Clarendon'a, 18.1.70; *ibid.*/66-7, Barron'dan Drummond-Hay'a, 1.1.70]. Cumberbatch'ın raporları için bkz. FO 84/1341/117-94, Cumberbatch'tan Granville'e, 5.1-16.12.71, FO 84/1354/206-73, Cumberbatch'ten Granville'e, 19.1-19.12.72.

5 FO 84/1324/80-4, Elliot'tan Granville, 17.7.70.

6 Alıntılar sırasıyla, FO 84/1341/168; FO 84/1354/151; *ibid.*/155; FO 84/1427/64; FO 84/1354/200-1.

yım ki, zenci kölelerin, sahipleriyle birlikte seyahat ettikleri zaman İzmir'den İstanbul'a buharlılarla taşınmamaları için hiçbir neden yoktur.

"Size daha önce de açıklanmış olduğu gibi kölelik bu ülkede yasadışı bir kurum değildir."

Elliot'tan Dışişleri Bakanı Lord Granville'e, 13 Ağustos 1872:

"Ticaret, Lord Cenablarının Mr. Cumberbatch'ın raporlarından muhtemelen çıkarsamış oldukları ölçüde yapılmamaktadır. Onun buraya satış için gönderildiğini tahayyül ettiği zencilerin büyük çoğunluğunun, yapılan araştırma sonucunda ya özel bir evin köleleri ya da ev hizmeti için getirilen hür zenciler olduğu ortaya çıkmaktadır."

Elliot'tan Granville'e, 18 Ağustos 1872:

"Bundan dolayı, satılmak için Lloyd buharlılarıyla, buraya arada sırada köle getirilmesi mümkündür, fakat bunun Mr. Cumberbatch'ın açık abartı işareti taşıyan raporlarından anlaşılan sıklıkta olmadığı kesindir."

Elliot'tan Granville'e, 28 Eylül 1872:

"Davadaki gayretkeşliği sık sık basiretini aşan Mr. Cumberbatch, kendisine ait bir zenciyle geçen her kişide bir esirci görmeye mütemayildir."

Granville'nin müsteşarından Cumberbatch'a, 27 Eylül 1872:

"Lord Hazretleri, meselede sergilemiş olduğunuz çaba için tam not verirken, [sonuçların üzerine atlamazdan önce, E.R.T]. İzmir'den geçen zencilerin koşulları hakkında olabildiğince ince ayrıntılı soruşturmalar yapmanızı salık veriyorlar."

Yine belirtelim ki Konsolos Cumberbatch örneği kural olmaktan çok istisnaydı. Fazla gayretkeşlik İngiliz hükümetinin Osmanlı köle ticaretinin bastırılmasıyla uğraşan diğer şubelerinde, daima denilemez ama, daha sık görülüyordu. En başta Kraliyet Donanması olmak üzere bunlar dışişlerinin doğrudan denetiminin dışında kalıyordu ve bu bölümde daha sonra tartışılacaklardır. Politik ve diplomatik çevre içinde, İngiltere'nin ticareti bastırma arzusuna uyulmasını mümkün kılabilecek müdahale ve baskının boyutlarına ilişkin değişik görüşlerin ifade edilmiş olduğunu görürüz. 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca İngiliz dışişleri bünyesinde ve dönemin başlıca politik şahsiyetleri arasında, İngiltere'nin köle ticaretine bir son ver-

mek için Osmanlı hükümetine baskı yapmasının haklı olduğu görüşüne, ciddi ölçüde karşı çıkılmıyordu. Bu politikanın insani ve ahlaki nedenleri vardı ve İngiliz kamuoyunun geniş desteğine de sahipti. Ayrıca İngilizlerin bu bölgedeki çıkarlarının neler oldukları hakkındaki görüşleriyle biçimlenen politik ve ekonomik sebepler de vardı. 1881'de Mısır'a ilişkin olarak, bir İngiliz uluslararası hukuk profesörünün belirttiği gibi:[7]

> "Mısır köleliği ve Habeş köle ticaretine karşı çıkış, temelinde gerçek insani duygular olmasına rağmen, Mısır'ın ilerlemesine ve Avrupalılara uyum sağlamasına ölümcül zarar veren bir kurumun varlığının sürdürülmesinin, İngiltere ve Fransa'nın Mısır'daki önemli çıkarlarıyla yan yana yürümeyeceği kaygısından da kuşkusuz güçlü bir politik destek sağlamaktadır."

Yani sorun, ilkeden çok bir derece sorunuydu. Köleliği Önleme Derneği'nin önderliğinde daha fazla müdahale için direten bir kamuoyu ile birçok büyükelçi ve konsolosun aksi görüşü savunmaları arasında kalan dışişleri bakanlığı orta yolu izlemeye çalışmıştı. Pek çok kez Whitehall'daki üst düzey politikacılar arasında gerçekçi ve yumuşak başlı bir yaklaşım ağır basmıştır.[8] Şurası bir gerçektir ki Palmerston ve Stratford de Redcliffe gibi müdahalecilerin sözünün geçtiği zamanlar olmuştur. Fakat müdahale karşıtı Aberdeen, Clarendon ve Elliot'un sözlerinin geçtiği de başka bir gerçektir. Bununla birlikte, günlük, orta düzey kararlar W. H. Wylde, Sir Julian Pauncifote ve T.V. Lister gibi profesyonellere bırakılmıştır ki normalde hâlkim olan bunların deneyim ve diplomatik yaklaşımlarıdır. İncelediğimiz dönemin büyük bölümünde, Osmanlı köle ticaretinin bastırılması İngiliz dış politikasında en büyük önceliğe sahip olmadığı için, daha çok, Türkiye'deki büyükelçiye danışılarak dışişleri bakanlığı'ndaki daire başkanları ve müsteşarlar tarafından ele alınmıştı. Dışişleri bakanları, çoğunlukla kamuoyunun yoğun ilgisine açık olmasından dolayı bölgedeki gelişmelerden her zaman layıkiyle haberdar edilmişler, fakat işe kendi kişi-

---

7 ASR, 4th series, c. L (1881), ss. 207-9, "What are the limits of the Right of Intervention for the Suppression of Slavery and the Slave Trade" (Köleliğin ve Köle Ticaretinin Bastırılması İçin Müdahale Hakkının Sınırları Nelerdir) Profesör Sheldon Amos'un Sosyal Bilim Kurumu Kongresi'ne sunulan bir tebliği.

8 Bazı ılımlılık ve kendini sınırlama örnekleri için bkz. Aberdeen Papers, c. C, BM/Add. Ms. 43138/319-21, Canning'den Aberdeen'e, özel, 1.3.44; *ibid.*/323, Aberdeen'den Canning'e, özel, 5.3.44; FO 84/1324/130-2, Clarendon'dan Stanton'a, 21.2.70; FO 84/1370/165-6, Dışişleri Bakanlığı toplantısı, 26-28.2.73; FO 84/1641/127-8, Lister'ın tutanağı 26.10.83.

sel ilgilerine ve durumun ciddiyetine bağlı olarak az ya da çok karışmışlardır.

Dışişleri bakanlığı içinde fikir teatisine belki de en iyi örnek aşağıdaki bölümdür.[9] Osmanlı köle ticaretinin bastırılmasına ilişkin karar alma süreci ve ortaya çıkan sorunlara ışık tutabilmek için burada geniş verilmiştir. Cidde'deki İngiliz konsolosluğundan Granville'e gönderilen 9 Kasım 1884 tarihli gizli bir raporda Konsolos Jago, Zanzibar sultanının özel yatı "Malika"nın Cidde limanında demirli olduğu bilgisinin kendisine verildiğini bildirmekteydi. "Malika"da dördü hadım olan altı Habeşli çocuk ve İstanbul'dan getirilen iki Çerkes kızı bulunmaktaydı. Bunların tümü Zanzibar sultanı için alınmıştı ve Zanzibar'a gitmek üzereydiler. Konsolos, İngiliz gemilerinin müdahalesine karşı bir önlem olarak, kısa bir süre sonra kendisinden azat belgelerini onaylaması isteneceğini bekliyordu.

Bakanlık konsolosun raporunu alınca Clement Hill aşağıdaki tutanağı yazdı:

> "Bu çok ***mal à propos**** bir bilgi. Şu anda Zanzibar sultanını kızdırmayı göze alamayız. Çerkeslere itiraz etmemeliyiz, daha önce de etmedik, fakat Habeş hadımlar farklı. Buna karşın, kanımca şu an için bir şey söylememeliyiz, bu raporun bir kopyasını Amiralliğe gönderip, onlara çok gizli bir biçimde müdahale etmemelerini anlatmamız daha yerinde olacak. Kirk [Zanzibar'daki İngiliz başkonsolosu ve temsilcisi] durumdan haberdar olacak ve ne yapması gerekeceğini bilecek, ben bir şey yapmayacağını düşünüyorum. Daha sonra sultana böyle işleri bırakmasını söyleyebiliriz."[10]

Hill tutanağın yanı sıra bir talimat taslağı da hazırlamıştı. Bunu okuyan müsteşar, Lord Edmund Fitzmaurice, Sir Julian Pauncifote'a gönderdiği bir notta düşüncelerini yazıyordu.

> "Bu taslağı sevmedim. En azından tehlikeli. Dışarı sızdığını varsayalım, en azından büyük bir gürültü kopacaktı... ve biz de politik nedenlerden dolayı köle ticaretine göz yummakla suçlanacaktık. Konsolos Jago'ya azat belgeleriyle ilgili normal yolu izlemesi, yani kanıtların kendisini tatmin edip etmemesiyle ilgili olarak kabul veya

---

9 FO 84/1674/125.

* yakışıksız (çev. notu).

10 *Ibid.*, 3.12.84 tarihli tutanak.

reddetmesi ve Malacca'nın bizim gemilerle şansını denemesine izin vermesi talimatını vermek en iyisi olmaz mıydı? Zanzibar sultanı niyetimizin ciddi olduğunu görürse bize daha çok saygı duyacaktır, başka bir deyişle o bir Doğuludur."[11]

Bunun üzerine Sir Julian, Lord Granville'e yazdı:

"Bu, Amiralliğe gönderilecek olan ve Fitzmaurice'in karşı çıktığı taslaktır. Zannediyorum ki siz de benim gibi, onunla aynı görüşte olacaksınız. Eğer öyleyse bu taslağı iptal edip, Konsolos Jago'ya, yola çıkmalarından önce kölelerin uygun bir biçimde azat edilmelerini sağlaması için tüm önlemleri alması telgrafını çekelim mi? "[12]

Lord Granville, Fitzmaurice ve Pauncifote'un görüşünü kabul ederek taslağın yok edilmesini emretti. Aşağıdaki telgraf, onun talimatıyla, şifreli olarak 13 Aralık 1884'te Konsolos Jago'ya gönderildi:

"3 no.lu Afrika raporunuz. Yola çıkmalarından önce kölelerin uygun bir biçimde azat edilmesini sağlayın."[13]

Sonunda bir bardak suda fırtına koparıldığı anlaşıldı. Azat belgeleri, belki de kendisinin de önermiş olduğu gibi İngiliz gemilerinin sultanın özel yatını alıkoymayacakları düşünüldüğü için, konsolosa onaylatılmadı ve "Malika" Kraliyet Donanması'nca aranmadı.[14] Dışişleri yeniden sükûnete kavuştu; sıkıntılı bir durum atlatılmıştı. Fakat başka sıkıntılardan kaçınılamadı ve mecburen uğraşıldı. Sıkıntıların çoğu denizlerde ve majestelerinin gemilerinin yanlış yetki kullanmasıyla ortaya çıktı.

Temmuz 1861'de Zanzibar'dan Cidde'ye gitmekte olan bir Osmanlı teknesi "Sidon" adlı İngiliz firkateynince arandı. Teknenin köle ticareti yaptığından kuşkulanılıyordu. Osmanlılar, İngiliz tayfalarının gemicilerle alay ettiklerini, Osmanlı bayrağını küçük düşürdüklerini, dövdükleri bir tayfanın daha sonra öldüğünü ve 5000 poundluk malı aldıktan sonra gemiyi batırdıklarını iddia ettiler. Sorun iki yıldan fazla bir süre sonra, sonunda çözüldü ve İngilizler 5750 pounddan fazla bir tazminat ödediler. Kasım 1866'da Londra'daki Osmanlı büyükelçisi Kızıldeniz'in Arap kıyısı açıklarında geçen bir olayda "Pantaloon" adlı İngiliz gemisi subaylarının

11 *Ibid.*, 128-9, 9.12.84 tarihli.
12 *Ibid.*/130, 12.12.84 tarihli.
13 *Ibid.*/106.
14 *Ibid.*/136-7, Jago'dan Granville'e, 14.12.84.

davranışı hakkında dışişleri bakanlığına bir protestoda bulundu. Bu protestoya göre, bu İngiliz kruvazörü, Osmanlı korveti "Lûtifiye"yi durdurmuş, borda etmiş ve aralarında İngilizlerin köle olduğundan kuşkulandığı 40 Yemenli de bulunan tayfaları, güvertede bir süre talim yaptırarak aşağılamıştı. Araştırmadan sonra, dışişleri bakanı, Bâbıâli'den resmen özür diledi.[15]

Osmanlı tekneleri, kendilerine karşı biraz daha dikkatli davranıldığı için muhtemelen diğerlerinden daha şanslı olmalarına rağmen, Kraliyet Donanması'nın çıkardığı bu olaylar istisnai değildi. 24 Ocak 1870'te Doğu Afrika Köle Ticareti Komitesi, Kont Clarendon'a bir rapor sundu. Komite, donanmanın ödül ve ganimet politikası ile, el koyma durumlarındaki hareketlerini eleştirmekteydi.[16] Köle ticareti yaptığından kuşkulanılan gemilerin, durum kesinleşmeden tahrip edilmesi, tayfaların uzak yerlerde karaya çıkarılması ve suç olduğuna *ex parte** karar verilmesi kabul edilemez uygulamalar olarak nitelendirilmekteydi. Doğu Afrika ticareti, Batı Afrika ticaretinden farklı olarak, hem yasal ticaret hem de köle ticareti ile uğraşan dhow'larla yürütüldüğü için, komite, suç kesinleşse bile teknelerin batırılmasının haklı olamayacağını öne sürüyordu.

1870'lerde Osmanlı tebaa ve tekneleriyle ilgili başka olaylar da oldu:[17] Temmuz 1873'de H.M.S. "Thetis" Kızıldeniz'deki Assab Koyu'nda dolaşırken, kaptanın köle ticareti yaptıklarından kuşkulandığı 10 dhow ile

15 "Sidon" olayının ayrıntıları için bkz. FO 84/1144/196-205, yazışma- Russell, Musurus Paşa (Osmanlı büyükelçisi, Londra), Rostand (Osmanlı konsolosu, Mauritius), 6.7-22.8.61; FO 84/1131/33-53, yazışma-Russell, Musurus Paşa, Rostand, 3-10.62; FO 84/1204/198-204, yazışma-Russell, Musurus Paşa, 30.6-7.8.63. "Pantaloon" için bkz. FO 84/1260/21-33, yazışma-Musurus Paşa, Lord Stanley, 1.11-7.12.66.

16 Accounts and Papers, 1870, c. XVI, ss. 899-915, Doğu Afrika Köle Ticareti Komitesi'nin Kont Clarendon'a sunduğu rapor, 24.1.70 (Kraliyet Donanması'nın burada değinilen eleştirisi için bkz. ss. 909, 911, 913, 925).

* Tek taraflı (çev. notu).

17 "Thetis" olayının ayrıntıları için bkz. FO 195/1020, Slave Trade no. 9, Granville'den Elliot'a, 23.8.73; FO 84/1370/114, Elliot'tan Granville'e, 6.9.73; FO 84/1412/114, Elliot'tan Derby'ye, 26.10.75; FO 84/1460/192-213, Sir Louis Mallet'ten (daimi müsteşar, Hindistan Bakanlığı) Dışişleri Bakanlığı müsteşarına ve ekler, 23.8.76; BFASS/Mss. Brit. Emp./S22/G113, Tuğgeneral Robert Shaw'dan Köleliği Önleme Derneği'ne, 23.2.75. "Wild Swan" olayı için bkz. FO 84/1511/177-9, Vivian'dan Salisbury'ye, 12.5.77. "Ready" için bkz. FO 84/1510/308-11, N. H. Beyts'ten (vekâleten Cidde konsolosu) A. Beyts'e (konsolos, Cidde) ve ekler, 18.12.78; FO 84/1543/137, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisine muhtıra, 24.2.79; *ibid.*, Malet'ten Karatodori Paşa'ya (hariciye nazırı), 29.4.79.

karşılaştı. Tekneler batırıldı ve köle oldukları düşünülen 30 zenci tayfa Aden'e götürüldü. Çatışma sırasında 4 kişi öldürülmüş ve sonra 216 gemici bir adada terk edilmiş, yanlışlık anlaşılınca bir İngiliz gemisi tarafından kurtarılmışlardı. İngiltere 3 yıl süren dava sonucunda Osmanlılardan özür diledi ve 10.000 poundu aşan büyük bir tazminat ödemeyi kabul etti. Mayıs 1877'de H.M.S. "Wild Swan"ın kumandanı, Mısır İngiliz başkonsolosuna gönderdiği özel bir mektupta, yasal olarak Osmanlı gemilerini arama ve el koyma hakkı olmamasına rağmen, içinde 49 köle bulunan bir Osmanlı gemisini zaptettiğini kabul etmekteydi. Donanma, geminin Cidde'deki Osmanlı yetkililerine teslim edilmesini emretmişti. Aralık 1878'de H.M.S "Ready" Cidde yakınlarında, köle ticareti yaptıklarından kuşkulanılan 3 dhow'a el koydu. Güvertedeki Bedeviler boyun eğmeyi reddedince bir kovalamaca başlamış ve bu sırada Bedevilerden biri vurularak öldürülmüştü. Olaydan sonra Bedeviler arasında oluşan heyecan hem Osmanlı hem de İngiliz yetkililerini büyük ölçüde kaygılandırdı. Sorun İngilizlerin kan parası ödemeyi kabullenmeleriyle sona erdi; Cidde'de kurulan karma bir komisyon bu miktarı 550 pound olarak belirledi.

Donanmanın eylemlerinin hükümetin genel politikasından kaynaklandığı ve onu desteklediği varsayılmasına rağmen bu aşırılıklar dışişleri bakanlığını büyük sıkıntılara sokuyor ve bazen İngiltere'nin çabalarını gerçekten duraksatıyordu. Donanma, Atlantik ve Hint Okyanusları ile Basra Körfezi'nde köle ticaretini bastırmada oldukça başarılı olurken, Kızıldeniz ticareti üzerinde pek az olumlu etkisi olmuştu. Bunun, yasal, politik ve teknik nedenleri vardı. İngiliz savaş gemilerinin 1880'e kadar Osmanlı gemilerini arama ve onlara el koyma hakkı bulunmuyordu ve Bâbıâli ile İngiltere arasındaki nazik ve özel ilişkilerden ötürü Londra, bir anlaşma yokken teknelerine karşı harekete geçerek Osmanlıları gücendirmeyi hiç istemiyordu. Teknik nedenler, örneğin Kızıldeniz'in iki yakası arasındaki kısa mesafe gibi, bölgenin coğrafi koşullarının ticarete uygun olmasından ve yasal ticaret ile birlikte normal teknelerde yapılan küçük ölçekli köle ticaretiyle uğraşmanın güçlüklerinden oluşuyordu.

Diplomatik olmayan eylemleri tartışırken, bu kategoriye girmesine karşılık dışişleri bakanlığının tam işbirliğiyle girişilen bir eylemi kaydetmeliyiz. Bu, İngilizlerin 1857'de Bab ûl-Mendeb Boğazı'ndaki Perim Adası'nı işgal etmesiydi. İngilizler Perim'i daha önce, Mayıs 1799'da Fransızların, Napolyon'un Mısır seferini Kızıldeniz yoluyla Hindistan'a kadar muhtemel genişletme girişimlerine karşı bir önlem olarak, işgal etmişlerdi. Fransız tehdidi kalktıktan sonra ada boşaltılmıştı. Bununla birlikte, Süveyş Kanalı'nın, Fransız himayesinde yakında kazılması planlanınca, İn-

giltere Kızıldeniz'deki stratejik durumunu değerlendirmeye ve Perim'i "yeniden işgal"e karar verdi. Bunun üç nedeni vardı:[18]

1. Eğer kanal kazılırsa Hindistan'a giden denizyolunu denetlemek.

2. Zeyla, Tacura ve Zanzibar kıyısından Yemen'e yapılmakta olan köle ticaretini durdurmak için daha iyi bir pozisyon elde etmek.

3. Adada, ticaret gemilerinin geçişini büyük ölçüde kolaylaştıracak bir fener inşa etmek.

Bombay valisi şöyle yazmaktaydı: "Kanımca bu küçük adanın önemini abartmak güçtür."

Fransızların İstanbul'da müdahale edip engellemelerinden çekinilerek, bu toprağın İngiltere'ye bırakılması için Bâbıâli'ye başvurulmadı ve 29 Aralık 1856'da Aden'den küçük bir keşif kuvvetinin Perim'i işgal etmesi emredildi. Görev hiçbir direnme olmaksızın başarıldı, çünkü düzenli olarak balıkçı tekneleri yanaşmasına rağmen ada gayri meskûndu. Sonuçlar Şubat 1857'de Bombay hükümetine bildirildi. Perim'in işgali, İngilizler'in Kızıldeniz'de köle ticaretini bastırma amacıyla harekete geçmesini bekleyen Cidde köle tacirleri arasında epey endişe yaratmıştı.[19]

İNGİLİZLER NASIL ALDATILDI

Esircilerin ve bu işi meslek olarak değil de küçük çapta yapanların kurnazlıklarını alt etmek olanaksız değilse bile güçtü. Ticaret, Osmanlı yetkilileri göz yumsa da yummasa da hâlâ sürmekteydi. Gösterileceği gibi İngilizlerin kendileri de hile kurbanı olacaklar ve değişik nedenlerden ötürü çevrelerindeki ticareti önleyemeyeceklerdi.

1873'te dışişleri bakanlığına, İngiliz buharlılarıyla Kızıldeniz ve Mısır'dan İzmir ve İstanbul'a köle ticareti yapıldığı konusunda pek çok rapor ulaştı.[20] Fakat İngiliz hükümetinin sorunun boyutları üzerine alarma

---

18 Perim'in işgali için bkz. FO 78/1333/3-6a, Brigadier Coghlan'dan (siyasi temsilci, Aden) Yarbay Melville'e (Bombay hükümeti bakanı) 27.8.56; *ibid.*/78-9, Coghlan'dan Doğu Hint Kumpanyası Gizli Komitesi sekreterine (Londra), 27.10.56 (alıntı); *ibid*, 19-21, Bombay valisinin muhtırası, tarihsiz (Ekim 1856 civarı); *ibid.*/94b-98, Coghlan'dan Teğmen Creig'e, 29.12.56; *ibid.*/103-6, Coghlan'dan Bombay hükümeti bakanına, 4.2.57.

19 MAE/Corr. Cons./Turquie/Djedda/c. I, ss. 395-7, Gérant Emerat'tan (Cidde) dışişleri bakanına, 16.9.57.

20 FO 84/1370/171-2, Cumberbatch'tan Elliot'a, 13.3.73; FO 84/1482/100-3, Nixon'dan Derby'ye, 26.3.77; *ibid.*/4, Kumandan Francis S. Clayton'dan Koramiral Sir. R. MacDonald'a, 21.8.77; FO 84/1450/158-9, Elliot'tan Derby'ye, 14.4.76.

geçirilmesi 1876'yı buldu. Bu yıl boyunca, Cidde'den İngiliz buharlılarıyla taşınan hacıların yaptığı köle ticareti, bölgeden gelen pek çok raporda ayrıntılarıyla anlatılmıştı. Cidde'den ayrılan İngiliz gemileri için satılan biletlerin üzerine ad yazılmıyor ve sorulduğunda gemi sahipleri ve kaptanlar hiçbir yolcu listesi gösteremiyorlardı. Böylece, Mekke ve Cidde'de köle satın alan hacılar bunları kolaylıkla kendi ülkelerinden Hicaz'a getirdikleri hanehalkı mensubu olarak tanıtabiliyorlardı. Hacılar daha sonra bu köleleri yol üzerinde, karaya çıktıklarında veya kendi kasabalarına ulaştıkları zaman satıyorlardı. Sir Henry Elliot Nisan 1876'da, "kölelerin Türk ailelerinin mensubu olarak gösterilmeleri, denetimi olanaksız bir uygulamadır" gözleminde bulunmaktaydı.

Sorun dışişleri bakanlığında tartışıldı ve uygulamanın engellenmesi için önlemler düşünüldü.[21] Sahiplerine refakat eden kölelere karışılmaması kararlaştırılırken, ister ev kullanımı isterse ticaret amacıyla olsun, yeni alımların önlenmesine karar verildi. Alınabilecek tek önlem, kölelerin sayısının, cinsiyet ve eşkallerinin sahibin pasaportuna kaydedilmesi talebinde bulunmaktı. Fakat Cidde'deki İngiliz konsolosu yolcuların kimliklerini tahkik etmeye çalıştığında, Osmanlı yetkililerin engel çıkardıkları bildirildi. Sir Henry Layard, Osmanlı hariciye nazırına verdiği bir protestoda bu tür hareketleri şiddetle kınadı. Bu yıl içinde, Osmanlı pasaport yetkililerinin tam işbirliği olmaksızın hiçbir kayıt biçiminin uygulanamayacağı açıkça anlaşıldı; konsoloslar, gemi sahipleri ve kaptanlar kendi başlarına pek az şey yapabilirlerdi. İngilizler, kendi gemileriyle yapılan köle ticaretini durdurma çabalarında daha yetkili görünebilmek için, Aralık 1877'de Cidde limanına geçici olarak bir savaş gemisi gönderdiler; gemiye konsolosa bu konuda yardımcı olma talimatı verilmişti. Fakat uygulama bütünüyle ortadan kalkmadı; daha seyrek olmasına rağmen, İstanbul'dan hâlâ başka olaylar bildiriliyordu.

Başka bir hile biçimi, 1877'de Cidde'den bildirildi. İngiliz savaş gemilerince arandıklarında zarardan ve sıkıntıdan kurtulmak isteyen esirciler ve köle sahipleri, İngiliz konsolosluğuna başvurup kölelerini ve azat belgelerini göstererek, refakatlerindekilerin kendi ev köleleri veya azatlıları olduğu-

---

21 FO 84/1482/108, 109, Dışişleri Bakanlığı Konsültasyonu-Wylde, Derby ve diğerleri, 5.77; *ibid.*/80, Derby'den Nixon'a, 5.6.77. Bu sorunla ilgili belgeler, *ibid.*/23-5, Layard'dan Safvet Paşa'ya, 25.6.77; *ibid.*/223-8, Dışişleri Bakanlığı Konsültasyonu, Wylde, Derby ve dig., 4-12.77; *ibid.*/197-8, Derby'den Beyts'e, 14.12.66; FO 84/1570/281, Bâbıâli'den İngiliz elçiliğine, 31.10.80; FO 84/1596/122-3, Lord Dufferin'den (büyükelçi, İstanbul) Granville'e, 26.7.81.

nun onaylanmasını istiyorlardı.[22] Bu o kadar yaygınlaşmıştı ki, bir keresinde, hac için Cidde'de bulunan bir İranlı albayın üç köle satın aldığı ve onları İran'a götürmezden önce, İngiliz konsolosundan kölelerin uygun şekilde azat edildiklerini onaylamasını istediği bildirilmişti. Daha sonra kölelerden ikisinin hadım olduğu, açıkça harem hizmeti veya yeniden satış niyetiyle satın alındığı anlaşılmıştı. Bu işlemin ne kadar kanıksandığı, Ciddeli iki esircinin birbirlerine gönderdikleri mektuplar bölgede görevli bir İngiliz gemi kaptanının eline geçince ortaya çıkmıştı. Hacılara satılan ve daha sonra onların İran ve İstanbul'a götürdüğü yeni ithal edilmiş kölelerin adlarından oluşan bir liste ele geçmişti; liste, İngiliz konsolosluğunun kölelerin uygun şekilde azat edildiğini doğrulayan mührünü taşımaktaydı.

Yine belirtelim ki, hacıların sürdürdüğü küçük çaptaki ve neredeyse özel köle ticaretini durdurmak için pek az şey yapılabilmekteydi. İngiltere'nin, azat belgelerine daha kalıcı vasıf vermek ve köle tacirlerinin suiistimalini önlemek amacıyla bu belgelerin gerçek olduğunu onaylaması, aslında aramalardan ve dertlerden kurtaran ve kaçak ticareti yasallaştıran bir işlem haline gelmişti. Sorunun özü şuydu: "alım limanı-taşıyıcı-boşaltım limanı" hattı "kaçakçılık yapılamaz" duruma getirilmedikçe, satışları kimse durduramazdı. Hac mevsiminde buharlıların kalabalığı ve Cidde'de sıkı pasaport kayıt ve denetleme işlemlerinin yapılmaması bu tür köle ticaretinin durdurulmasını hemen hemen imkânsız duruma getirmekteydi. Bununla birlikte, hacıların ticareti İngiltere'nin böğründeki en rahatsız edici diken de değildi.

Daha da utanç veren, bir kraliyet kolonisi olan Malta yoluyla yapılan ticaretti. Malta'nın yeri, adayı Tunus ve Trablus'tan İstanbul, İzmir, Balkan limanları ve Doğu Akdeniz'e, çoğunlukla Girit ve Ege adalarına uğrayarak giden denizyolunun doğal bir antreposu yapmıştı. Su ve yiyecek gereksinimi yüzünden Malta küçük ve orta boylu yelkenliler için hayati bir mola yeriydi. Alternatif bir yol, Trablus'tan Bingazi ve daha sonra Girit'e uğrayarak Doğu Akdeniz limanlarına gitmek olabilirdi. 19. yüzyılın sonuna kadar Trablus ve İstanbul arasında çalışan tüm buharlı hatları Malta'da mola vermekteydiler.

1870'lerin başında, Malta'nın köle ticaretinde kullanıldığı hakkında artan sayıdaki raporlar, İngiliz hükümetinin dikkatini sorun üzerinde

---

22 FO 84/1510/238-9, A. B. Wylde'dan (konsolos vekili, Cidde) Derby'ye, 16.2.77; *ibid.*/259-50, A. B. Wylde'in ifadesi, 25.2.77; FO 84/1594/357, konsoloslukta kaydedilen kölelerin listesi, 6.1.81.

odaklaştırdı. Ağustos 1872'de Elliot, Trablus'tan İstanbul'a Malta yoluyla yapılan ticaretin hatırı sayılır düzeyde olduğunu yazmaktaydı. Hem o hem de İstanbul'daki başkonsolos, transit yolcuların statüsünü doğrulayacak uygun araştırmayı yürütmediği için Malta hükümetini suçluyor; Malta hükümetinin, sorunla uğraşmak ve köleleri azat etmek için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosluklardan daha çok araca sahip ve daha iyi bir pozisyonda olduğunu söylüyorlardı.[23]

1872-1875 yılları arasında Malta valisi, kendi yönetimi altındaki memurların köle ticaretine göz yumdukları hakkındaki iddiaların soruşturulmasını emrettikten sonra, Malta yetkililerinin gevşek veya hatalı olduklarını şiddetle reddetti.[24] Başlıca sorun, kölelerin kendilerinin (çoğu durumda haklı olarak) daha iyi bir yaşam bulmayı umdukları İstanbul'a gitmek için Trablus'tan ayrılmayı istemeleriydi. Esircilerin talimatlarına bu yüzden boyun eğiyor, kendi istekleriyle ve hanehalkı mensubu olarak onları izlediklerini belirtiyorlardı. Yine de durumla başa çıkılabilmesi için İngiliz hükümeti bazı önlemler aldı. İlk adım, Ticaret Heyeti (Board of Trade) aracılığıyla, gemi sahiplerinden köle olmasından kuşkulandıklarını taşımamaya dikkat etmelerinin istenmesiydi. Bunun sonuç vermediği anlaşılınca, Koloniler Bakanı, Malta valisinin, azat belgelerinde Kuzey Afrika kıyısındaki bir İngiliz konsolosluk yetkilisinin imzası olmayan zencileri taşıyan kaptan ve gemi sahiplerini bulmak için bir emir çıkartmasını önerdi.

Bununla birlikte, yasal zorluklardan ötürü karar ertelendi, fikir geçici

23 Malta aracılığı ile köle ticareti yapılması üzerine daha önceki raporlar için bkz. BFASS/Mss. Brit. Emp./S20/E2/20/54, John Scoble'den (Köleliği Önleme Derneği) Aberdeen'e, 13.1.44; FO 84/774/20-1, Canning'ten Palmerston'a, 19.7.49; FO 84/1120/153-4, Herman'dan Victor Houlton'a (Malta hükümeti birinci sekreteri), 30.4.60. Alınan raporların sayısının artması, FO 84/1341/241-2, Drummond-Hay'den Granville'e, 9.5.71; FO 84/1427/1-3, Cumberbatch'tan Granville'e, 12.1.72; *ibid.*/224-7, Stevens'dan (konsolos, Nicolaieff-Malta'da izinde iken) Granville'e, 13.12.72; ASR, 3rd series, c. XVIII (1870-1), s. 225, Times'ın editörüne gönderilen bir mektuptan alıntı, 29.9.71 (A. Barrister imzalı). Diğer ilgili belgeler: FO 84/1427/43-43A, Elliot'tan Granville'e, 30.8.72; *ibid.*/218-9, Francis'ten Elliot'a, 29.11.72; FO 84/1412/83-4, Elliat'tan Derby'ye, 12.2.75; FO 84/1570/259-62, Francis'ten Granville'e, 11.10.80.

24 FO 84/1427/116-31, Sir C. Van Stanbenzee'den Lord Kimberley'e (koloniler bakanı), 8.11.72; FO 84/1428/198-213, Van Stanbenzee'den Lord Carnarvon'a (koloniler bakanı), 21.7.74; FO 84/1427/265-90, Ticaret Heyeti'nden Dışişleri Bakanlığı müsteşarına, 17.3.73; *ibid.*/183-95, Kraliyet avukatından Malta valisine 1.7.74; FO 84/1428/160-2, R. Herbert'ten (Koloniler Bakanlığı) Dışişleri Bakanlığı müsteşarına, 5.8.74.

olarak rafa kaldırıldı ve en sonunda Ağustos 1876'da tekrar ele alındı.[25] Bu arada, aramaları yoğunlaştırmak ve kanun dairesi içinde kalarak, Malta'dan kölelerin geçişini önlemek için çaba gösterilmişti. İstanbul'daki başkonsolos tüm bunların başarısız olduğu gözleminde bulunuyor ve ekliyordu: "Yasal olarak yapabileceğimiz tek şey, köle ticareti denen bu olayı dikkatle gözlemek, kölelerin denizyoluyla, zor kullanılarak veya istekleri dışında taşınmalarını protesto etmek ve İngiliz tebaasının yasadışı bir ticarete katılmasını önlemektir."

Maltalı yetkililerin gayet sıkı tuttukları arama taramalar, Bâbıâli'nin protestosuna neden oldu. Zira polis arama sırasında kimliklerini anlamak amacıyla kadınları peçelerini açmaya zorluyordu.[26] Malta Osmanlı konsolosu, valiye, iki kez sert ve kızgın protesto göndererek, polisin sert yöntemlerini eleştirdi. Ona göre ellerin görülmesi bir kadının rengini anlamak için yeterliydi; kadınların yabancılar önünde yüzlerini açmalarını isteyerek Müslümanların dini duygularını incitmeye hiç gerek yoktu. Yapılan bir soruşturmadan sonra, ancak kadın memurların kadınlardan yüzlerini açmalarını isteyebilmeleri önerildi ve işlemlere başka bazı değişiklikler de getirildi. Osmanlı hariciye nazırı, bu sakıncaların ortadan kaldırılması için Malta'da alınan önlemlerden duyduğu memnuniyeti Elliot'a bildirdi.

1865'ten önce İngiltere ve diğer ülkeler tarafından sık sık köle bulundurmak ve köle ticareti yapmakla eleştirilen ABD, Malta'nın durumunu, sorunu kamuoyunun gözlerinden uzakta tutmak için ellerinden geleni yapmakta olan İngilizleri sıkıntıya sokmak için kullandı.[27] Trablus'taki Ameri-

---

25 FO 84/1429/234-7, Herbert'ten W. H. Wylde'a, 3.5.76; *ibid.*/396-7, W. H. Wylde'dan Herbert'e, 31.8.76; FO 84/1428/360-1, Francis'ten Houlton'a, 20.1.75 (aşağıda aktarılan); FO 84/1429/117-8, Koloniler Bakanlığından Dışişleri Bakanlığı'na, 9.10.75.

26 *Ibid.*/146-52, Nahum Duhany'den (konsolos, Malta) Houlton'a, 16.7.74; FO 84/1429/142-5, Duhany'den Van Stanbenzee'ye, 9.9.75; ayrıca bkz. *ibid.*/69-77, Musurus Paşa'dan Derby'ye, 20.11-7.12.75; FO 84/1428/144-5, Van Stanbenzee'den Carnavon'a, 21.7.74; *ibid.*/156-7. Polis muavininden polis müdürüne, 20.7.74; FO 84/1429/146-66, polis muavininden Malta valisine, 17.9.75; *ibid.*/289-92, yazışma-Dışişleri Bakanlığı, Koloniler Bakanlığı, 29.5-3.6.76: FO 84/1450/166, Safvet Paşa'dan (hariciye nazırı) Elliot'a, 31.7.76.

27 FO 84/1427/309-10, Konsolos Vidal'dan Granville'e, 1.1.73; ibid./313-5, Sir E. Thornton'dan (İngiliz elçisi, Washington) Granville'e, 27.10.73; *ibid.*/332-3, Thornton'dan Granville'e, 15.12.73; FO 84/1428/26-39, Benjamin Moran'dan (maslahatgüzar, Londra) Derby'ye, 17.3.74; *ibid.*/270-2, Dışişleri konsültasyonu, 1.75; FO 84/1427/316-21, Dışişleri konsültasyonu, 27.10.73.

kan konsolosu, Malta yoluyla sürdürülen köle ticareti konusunda birkaç soruşturma yaptı ve ulaştığı sonuçları hem Amerikan hem de İngiliz dışişleri bakanlıklarına sundu. Amerikan dışişleri bakanı sorunu Washington'daki İngiliz Elçiliği'nin, Londra'daki Amerikan maslahatgüzarı da İngiliz dışişleri bakanlığının dikkatine sundu. Amerikalılar, Bâbıâli'ye verilen İngiliz takrirlerini biraz hatırlatır bir biçimde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsoloslukları aracılığıyla yardım etmeyi önermişlerdi. Bu İngilizleri daha da çok sinirlendirdi. Bir dışişleri yetkilisi Amerikalıların sunduğu raporları "başbelası" olarak nitelendirirken, bir başkası da Amerikalıların Malta "skandalı" konusunda "bize hakaret etmeye oldukça düşkün" olduklarını söylüyordu.

Fakat dışişleri bakanlığını eleştirmek için fırsattan yararlananlar yalnız Amerikalılar değildi. Sir Henry Elliot ve İstanbul başkonsolosu, Malta'nın durumunu, hem kendilerinin hem de Osmanlı yetkililerinin köle ticaretinin bastırılması için uğraşmak zorunda oldukları güçlükleri göstermekte kullanıyorlardı.[28] Sir Philip Francis şunları yazıyordu: "Malta bir köle deposu yapılır ve İngiliz gemileri İstanbul'a köle taşırken, diğer hükümetlerin kusurunu açıkça teşhir etmemiz yakışık almaz."

Ve Elliot şöyle söylüyordu: "Bu işe göz yumduğundan hiçbir zaman kuşkulanılmayacak olan Malta hükümeti, kanundan yakayı sıyırmak için yapılan hilelerin üstesinden gelemiyorsa, çok daha az sayıda olmasına rağmen, bazı zencilerin bu iğrenç ticarete fazla karşı çıkılmayan İzmir ve İstanbul'a Mısır'dan buharlılarla kaçırılmalarına pek de hayret edilmemesi gerektiğini belirtmeme izin verin."

İzmir'deki konsolos vekili Eylül 1875'te, İngiliz gemileriyle Malta üzerinden köle taşınmasının, İngilizlerin ticareti bastırmaları için sürekli sıkıştırdığı Osmanlı yetkililerinde çok kötü bir etki yarattığı gözleminde bulunmaktaydı.

İNGİLTERE'DE KAMUOYUNUN ROLÜ

Diplomatik ve diplomatik olmayan resmi kanallar aracılığıyla İngiliz müdahalesini ayrıntılı olarak tartıştık. Bunlar, en önemli ve düzenli kullanılan kanallar olmalarına karşılık, tek değildiler. Hükümetin Osmanlı köleliği ve köle ticaretini ele alış biçiminden dolayı kimi zaman umutsuzluğa düşen Köleliği Önleme Derneği, mesajını doğrudan doğruya Osmanlılara

---

28 *Ibid.*/235-7, Francis'ten Elliot'a, 7.11.72. *Ibid.*/212-3, Elliot'tan Granville'e, 6.12.72; FO 84/1429/77-8, Joly'den Elliot'a, 18.9.75.

vermeye çalışıyordu.[29] Temmuz 1867'de dernek, Hariciye Nazırı Fuat Paşa aracılığıyla sultana köleliğe karşı davasını anlatın bir dilekçe yolladı. Fuat Paşa'nın yanıtı çok olumlu ve teşvik ediciydi. 1872'de Uluslararası Köleliği Önleme Derneği Bürosu, sultana bir tezkere yollayarak köleliğin ve köle ticaretinin kaldırılmasında ısrar etti. Bir yıl sonra benzer bir tezkere Mısır hıdivine gönderildi; hıdivin bunu olumlu yanıtlayarak bu yolda önlemler almaya söz verdiği bildiriliyordu. Bu girişimlerin olayların akışı veya Osmanlıların görüşleri üzerindeki etkisi pek az oldu. İngiliz kamuoyunu kendi aleyhlerine çevirmekten çekinen Osmanlılar, İngiliz halkının ilerici diye nitelediğini bildikleri görüşleri açıklamaya dikkat ediyorlardı. Bu görüşler, onların kölelik ve köle ticaretiyle ilgili kendi düşüncelerini elbette yansıtmıyordu. Bununla birlikte, bu bizi İngiliz hükümetinin Osmanlı köle ticaretine ilişkin politika ve eylemlerinin biçimlendirilişinde kamuoyunun oynadığı veya oynamaya çalıştığı role getiriyor.

İngiliz iç ve dış politikasının başka sorunlarıyla sıkı sıkıya ilintili olan ve bazıları yeni olmak üzere birçok çalışmada ayrıntılarıyla incelenen İngiltere'deki genel kölelik karşıtı kampanya, bizi burada ilgilendirmiyor.[30] Bizi bu kitapta ilgilendiren, Köleliği Önleme Derneği'nin başını çektiği, Osmanlı köleliği ve köle ticaretiyle ilgili olarak kararlı hareket etmesini sağlamak için İngiliz hükümeti üzerinde bellibaşlı kamuoyu baskısı yaratma girişimleridir. Aslında dernek, imparatorlukta köleliğin kaldırılması için mücadeleyi hiçbir zaman bırakmamıştı, buna rağmen, gördüğümüz gibi İngiliz hükümeti bu görüşü oldukça erken bir tarihte bırakmış, yerine elde edilmesi daha mümkün bir amaç olan Osmanlı köle ticaretinin bastırılması üzerinde yoğunlaşmıştı.

19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca dernek, çeşitli bakanlıklara, özellikle dışişleri bakanlığına çok sayıda muhtıra ve dilekçe vermiş ve zaman zaman parlamentodaki destekleyicileri, ilgili kabine üyelerine sorular yöneltmiş

---

29 Bkz. ASR, 3rd series, c. XV (1867), s. 182-3 (metin dahil); FO 84/1324/94-105, yazışma-Elliot, Francis, Cumberbatch, 8-14.8.70 (Fuad'ın cevabı yetkililerce aldatıcı ve İngiliz kamuoyu üzerinde olumlu bir etki yaratması hesaplanarak verilmiş bir cevap olarak değerlendirilmişti); ASR, 3 rd series, c. XVIII (1872-1873) s. 190 (metin dahil); BFASS/Mss. Brit. Emp./S18/C161/182, Lord Enfield'den (Dışişleri Bakanlığı) Köleliği Önleme Derneği sekreterine, 19.5.73.

30 Örneğin bkz. Howard Temperley, *British Antislavery 1833-1870*, Londra, 1972; Edith F. Huruwitz, *Politics and the Public Conscience*, Londra, 1973, Suzanne Miers, *Britain and the Ending of the Slave Trade*, New York, 1975; M. Craton, J. Walvin ve D. Wright, *Slavery Abolition and Emancipation-Black Slaves and the British Empire*, Londra, 1976.

ve konu üzerinde konuşmalar yapmışlardı. Atlantik köle ticaretinin yavaş yavaş gerileyişi ve ABD'de köleliğin 1865'te ilga edilmesinden sonra ilgacıların ilgisinin büyük bölümü Yakındoğu ticaretine kaymış ve büyük Müslüman devletlerin sonuncusu olan Osmanlı İmparatorluğu üzerinde toplanmıştı. Dönemin büyük bölümünde İngiltere'nin Osmanlıların yakın müttefiki olması ve pek çok İngilizin gözünde bu imparatorluğu koruyup kolladığının düşünülmesi, İngiliz taleplerine uyması için Bâbıâli'ye yapılan baskıya haklılık kazandırıyordu.

Derneğin sürekli çabalarından biri, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğinde bir ağırlığı olan uluslararası konferanslara Osmanlı köleliği ve köle ticaretinin kaldırılması konusunu getirmeye, İngiliz hükümetini ikna etmekti. Stratejileri, çoğu kez toprak düzenlemeleri ve reformların uygulanmasıyla ilgili taahhütlerin bir bileşimini gerektiren genel bir anlaşmanın parçası olarak, Bâbıâli'den bu konuda da bir ödün koparmaktı. Böylece dernek, Mart 1856'da, konunun Kırım Savaşı'ndan sonraki Paris Barış Konferansı'nda ele alınacağı umuduyla Palmerston'a bir dilekçe göndermişti. Yine Temmuz 1874'te dernek, dışişleri bakanından, savaşta tarafların davranışıyla ilgili Brüksel Konferansı'nda, İngiliz temsilcilerine, "Mısır, Türkiye ve diğer Müslüman ülkelerde" köleliğin kaldırılması konusunu tartışmaya açmaları talimatını vermesini istemekteydi. Dernek, Aralık 1876'da bir girişimde daha bulundu. Bu kez konunun, İstanbul'da, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Bosna-Hersek ayaklanmalarının yarattığı bunalımla uğraşmak üzere toplanan uluslararası konferansta* tartışılmasını istedi. Hükümet bütün bu istekleri, yukarıda sözü edilen konferansların alanı dışında oldukları gerekçesiyle reddetti.[31]

Dernek mücadeleden vazgeçmedi. 1878'de Berlin Kongresi toplandığında, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kölelik ve köle ticaretine karşı bir karar çıkarmaları için devletleri ikna etmek üzere Berlin'e özel bir heyet gönderildi.[32] Bu, İngiliz hükümeti derneğin istekleri doğrultu-

---

* Tersane Konferansı (çev. notu)

31 Tüm bu girişimlerin ayrıntıları için bkz. ASR, 3rd series, c. IV (1856), ss. 81-5 (metin ss. 83-5, muhtıranın tarihi 7.3.56); *ibid.*, c. VI (1857), s. 13; BFASS/Mss. Brit. Emp./S18/C162/7, Derby adına Köleliği Önleme Derneği sekreterine, 24.6.74; FO 84/1450/62-70, Köleliği Önleme Derneği'nden Derby'ye, 29.12.76; *ibid.*/71 Dışişleri konsültasyonu tarihsiz; BFASS/Mss. Brit. Emp./S18/C161/217, Pauncifote'tan Köleliği Önleme Derneği sekreterine, 13.1.77; ASR, 3rd series, c. XX (1876-1877), ss. 167-8.

32 ASR, 3rd series, c. XXI (1878-1879), s. 57-61, Berlin Kongresi'ne giden delegasyonun raporu, 15.7.78. Hükümete saldırı *ibid.*, s. 98'dedir.

sunda bir kararı desteklemeyi yine reddettikten sonra yapılmıştı. Heyete göre, geri kalan devletler, İngiltere'nin geleneksel nüfuz sahasında yer aldığını kabul ettikleri bir konuda girişim önceliğini almakta gönülsüzdüler. Hayal kırıklığına uğrayan heyet Londra'ya kızgın döndü ve Disraeli hükümetinin "Osmanlı yanlısı" politikalarına saldırmaya devam etti.

1874'ten beri işbaşında bulunan Disraeli hükümeti, dernek gözünde pek iyi sicile sahip değildi. Realpolitiker bir tutum izleyen hükümet, köleciliğin ilgası gibi bir davada ahlaki ilkeleri kurban eden Osmanlılarla fazlasıyla aynı çizgideydi. Dışişleri bakanlığı, Osmanlı'nın ayıplarını önemsiz göstermekle, büyükelçilik ve konsolosluklar da yalnızca Osmanlılarca sağlanan bilgiye dayanıp, köle ticaretine ilişkin Osmanlı icraatını eleştiren raporları reddetmekle suçlanıyorlardı.[33] Bu saldırıya derneğin parlamentodaki dostları da katılıyor ve saldırı bazen çok hırçınlaşıyordu. Eylül 1877'de Croydon'da Rt. Hon. Robert Lowe'm yaptığı bir konuşmada, aşağıdaki cümleler de vardı:

> "Düşkün Türkü, Ruslara karşı bir savaş aracı olarak bulundurmak gibi küçük, sefil bir amaç uğruna, Avrupa'da öncelikle bizim etkimiz yüzünden en iğrenç biçimiyle köle ticaretinin canlı kalmasına razı olduğumuz için kendi kendimize ne diyeceğiz?... Brezilya sahillerinde, bir Brezilyalının bir kargo götürmesine dayanamazken, Avrupa'nın kalbinde ve eski uygarlığın başkentinde köle ticaretini ayakta tutmak için elimizden geleni yapıyoruz. Bu yüzden ifade edemediğim kadar kuvvetle hissediyorum ki, Türk ile olan bağlaşmamız yüzünden kesinlikle alçalıyor ve rezil oluyoruz."

Dernek, beklenebileceği üzere 1880 seçimlerinde Disraeli'nin Osmanlı köleliği ve köle ticaretine ilişkin politikalarını şiddetle eleştiren "Büyük Britanya Seçmenlerine Hitap"ı yayınladı.[34] Bunun son cümlesi şöyleydi: "Seçmenlerin bu olguları ciddiyetle gözden geçirmelerini salık veriyor ve seçim günü bunları tam olarak akıllarında tutacaklarına inanıyoruz."

---

33 BFASS/Mss. Brit. Emp./S22/G96, "Considerations as to what could most effectually be done at the present crisis (of a meeting of a European Conference) to get slavery done away with in Turkey once and for all." (Halihazır [bir Avrupa konferansındaki] bunalımda Türkiye'de köleliğin tümüyle ortadan kaldırılması konusunda en etkili olarak ne yapılabileceğine dair düşünceler), 5.6.78; ASR, *loc. cit.*, ss. 67-9, Dr. Humphrey Sandwitch'ten Köleliği Önleme Derneği'nin sekreterine, 22.7.78; *ibid.*, ss. 140-2, bir editör yazısı. Aşağıda aktarılan için, ASR, 3rd series, c. XX (1876-7), ss. 172-3.

34 ASR, 3rd series, c. XXII (1880), ss. 39-40, Hitabın tarihi, 18.3.80.

Gladstone, Mid-Lothian seçmenlerine yaptığı bir konuşmada derneğin hitabını geniş biçimde aktarmıştı. Ama iktidara geldiğinde o da, derneğin başvurularına kulak vermekte her zaman istekli olmadı. Mayıs 1880'de "işlerinin yoğunluğu"nu ileri sürerek, Mısır'daki köle ticaretini konuşmak isteyen bir heyeti geri çevirdi. Mart 1881'de ise derneğin Mısır ve Sudan'daki kölelik üzerine bir mektubunu, "Majestelerinin Hükümeti daha acil kamu sorunlarından kurtulduğu zaman" bir heyeti kabul etmeye söz vererek yanıtlıyordu.[35]

Görülüyor ki, kamuoyunun rolü abartılmamalıdır. Herhangi bir İngiliz hükümeti, kamu duygularını ve iyi örgütlenmiş, sesi çok çıkan kölelik karşıtı "lobi"yi dikkate almak zorundaysa da, gerçekte hiçbir hükümet, bu konunun Doğu politikasını etkilemesine izin vermemiştir. Yine de İngiliz hükümetlerinin çoğu, halkın Osmanlı köle ticaretinin sona ermesini görme isteğini gerçekten paylaşıyordu. Dahası incelediğimiz dönemin büyük bölümü boyunca, bu tutum ile, imparatorlukta Batı anlayışında reformlar yapma yollarını arayan İngiliz dış politikasının başlıca amaçları arasında hiçbir çelişki yoktu. Bundan dolayı İngiltere, daha önce görmüş olduğumuz çeşitli yöntem ve araçlarla, Bâbıâli'yi köle ticaretini bastırması için ikna etmek amacıyla Osmanlı'nın işlerine müdahale etmekte tereddüt etmedi.

OSMANLILARIN KÖLELİK VE KÖLE TİCARETİNE İLİŞKİN TUTUMU

Görenekçe kabul edilen, geleneklerle sürdürülen ve dince onaylanan kölelik Osmanlı toplumunun ayrılmaz bir parçasıydı. 19. yüzyılda uygulandığı biçimiyle kölelik yumuşaktı ve Çerkesler arasındaki tarım köleliği hariç, Osmanlı sosyopolitik kültürü içinde bir gerilim oluşmasına neden olmamıştı. Köle ticaretinin yol açtığı acılar ve ölümler, imparatorluğun kent merkezlerindeki köle sahiplerinin büyük çoğunluğunca pek az biliniyordu. Bu bilgiler çoğunlukla İngiliz raporları ve protestoları aracılığıyla sızdığında, abartılmış ve tarafgir oldukları düşünülüyordu. Her halükârda, ticaretle uğraşanların dışında, Osmanlıların çoğu ticaretin yapısı hakkında, ancak uzak yerler ve tanımadıkları ülkelerle özdeşleştirdikleri bulanık bir görüşe sahiplerdi. Bu yüzden imparatorlukta etkili bir kölelik kar-

---

35 Hitabın Gladstone'ca kullanılması, *ibid.*, ss. 40-1. Gladstone'un başbakanlığı sırasında derneğe yaklaşımı için: BFASS/Mss. Brit. Emp./S18/C162/1, J. A. Godley'den (Gladstone adına) C. Allen'e (Köleliği Önleme Derneği sekreteri), 24.5.80; *ibid.*/2, E. W. Hamilton'dan (Gladstone adına) Allen'e, 21.3.81

şıtı hareketin hiçbir zaman ortaya çıkmamış olması şaşırtıcı değildir.

Bununla birlikte, kölelik bağlamında bir konu Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal düzenin uyumunu bozmuştur.[36] Bu, Çerkes göçmenler arasında var olan ve 1860'larda imparatorluğa giren tarım köleliğiydi. Çerkes köle sahipleri ve köleleri arasındaki sürtüşmeler kanun ve düzene bir tehdit olarak görülmekte ve hür doğmuş Müslüman Çerkes çocuklarının satılması Şeriat'a aykırı bulunarak reddedilmekteydi. Sonuç olarak Bâbıâli bu yakınmaları ortadan kaldırmak için tedrici ilgaya yönelmişti.

Afrikalı köleler açısından benzer bir gerilim ortaya çıkmamıştır, çünkü bunlar satın alındıklarında İslama ihtida ettirilmekte ve tarımda çok seyrek kullanılmaktaydılar. Yine de İngiltere en saldırgan müdahaleci politikasını tam da bu Afrikalı köle ticareti alanında gütmüştü. Bu politika Osmanlılardan, politik ve daha küçük ölçekte de entelektüel olmak üzere iki tür tepki gelmesine neden olmuştu.

İngiliz ilgacı baskılarına karşı Osmanlıların politik tepkilerindeki (aktif veya pasif ve değişik yoğunluk derecelerinde olmak üzere) en önemli özelliğin sürekli bir direniş olduğu söylenebilir. Burada İngiliz politikası ve yol açtığı tepkilerle uğraşan Osmanlı memurları hakkında ve kendilerine ait bazı ifadeler var. İngilizler 1857 yasağını Mustafa Reşit Paşa'nın çabalarına atfediyorlardı; Sultan Abdülmecit de bir İngiliz temsilcisine bizzat köleliğe karşı olduğuna dair bir yorumda bulunmuştu. Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, 1854'te Meclis-i Vükelâ'ya hitap ederken Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin sınırlanmasını şiddetle savunmuştu.[37]

Batum ordusu kumandanı Mustafa Paşa, Karadeniz'deki İngiliz ve Fransız koramirallerine gönderdiği bir mektupta Kıbrıslı'nın politikasını övmüştü. Söylendiğine göre büyük ıslahatçı Midhat Paşa, Abdülhamit'in cülus fermanında köle ticaretine karşı sert bir dil kullanılmasını önermişse de bu, metinden çıkarılmıştı. Aynı paşa, daha sonra Suriye'ye köle ithalatını durdurmak için Şam ve Hicaz arasındaki hac kervanının kaldırılması gibi kesin bir önlem alınmasını önermişti. Üstlerine gönderdikleri raporlarda, 1860'ta Massava, 1880'lerin sonunda da Cidde kaymakamlarının

---

36 Kölelik Osmanlı değer yargısı sistemine uymaktaydı, bu yüzden sosyal uyumu bozmamıştır. Yine de bu uyum 19. yy boyunca Batı etkisiyle ciddi olarak tehdit edilmiş, sonunda yeni bir sosyal düzen ortaya çıkmıştır.

37 Sultan Abdülmecit'in görüşleri ve İngilizlerin Mustafa Paşa'nın rolünü değerlendirişleri için bkz. yukarıda ss. 121-123. Kıbrıslı'nın Çerkes köle ticaretine ilişkin tutumu yukarıda ss. 99-102'dedir.

her ikisi de köle ticaretini lanetlemişlerdi.[38] Maalesef bu kanıtlar, hükümet çevrelerinde köle ticaretinin bastırılması veya köleliğin kaldırılması konularında geçerli olan görüşler hakkında herhangi bir genel gözlem yapabilmemiz için hâlâ yetersizdir.

Osmanlı aydınlarının tutumlarını ayrıntılı olarak araştırmak daha da güçtür. Her şeyden önce, kölelik ve köle ticareti konusunda kamuoyunun ilgisinin ne boyutlarda olduğunu belirlemede hâlâ yeterli kanıta sahip değiliz. Fakat şurası kesindir ki bunlar çok tartışılan konular değildi ve aydınların gündeminde pek büyük bir yer işgal etmiyordu. Kanıtlarımızın çoğu edebi kaynaklardan geliyor ve zenci değil özellikle beyaz kölelerle ilgili; köle ticareti üzerine de pek bir şey söylemiyor. Yine de burada, karşılaştığımız en etkili yapıtları aktarmak ilginç olabilir.

Karşılaştığımız en açık kölelik karşıtı ifade Ahmet Midhat'ın 1874'te basılan "Esaret" adlı kısa hikâyesindedir.[39] Bu hikâye, üst sınıftan bir İstanbul evinde büyütülen biri kız biri erkek iki Çerkes köle hakkındadır. Evin sahibinin birinci tekil şahıs olarak anlattığı hikâyenin hazin bir sonu vardır ve kölelik kurumu şiddetle mahkûm edilmektedir. Yazarın köleliği onaylamadığını belirten açık ifadeler çeşitli yerlerde görülmektedir. İki köle arasındaki özel bir konuşma ayrıntılı olarak aktarılır; burada köleler yaşam koşullarından yakınmamakla birlikte özgürlüklerini yitirmiş olmalarına üzülürler. Konuşmanın bir noktasında kız, "Ah dilerim Allah'tan bizi satanların gözleri kör olsun" der. Kölelerin hazin ölümünden sonra, yazar bir daha asla köle satın almamaya yemin ettiğini belirterek hikâyenin sonunda okuyucuya açılır: "Böyle ana kuzularını analarından babalarından ayırıp da bu ve emsali nice bin vekayî mü'ellimeye sebebiyet gösterdiklerinden dolayı satanlara ve alanlara levm etmeye başladım."

1876 yılında basılan *İntibah* adlı romanında tanınmış şair, yazar ve düşünür Namık Kemal cariyeliği reddedişini dile getiriyordu. Benzeri bir tutum daha sonra Samipaşazade Sezai'nin bir esir kız hakkında olan ve 1888'de basılan romanı *Sergüzeşt*'te ifade edilmiştir. Şerif Mardin romanı *Tom Amca'nın Kulübesi* ile karşılaştırmakta ve *Sergüzeşt*'in Osmanlı ay-

---

38 Mustafa Paşa'nın Kıbrıslı'yı övmesi yukarıda ss. 101-102'dedir; Midhat Paşa'nın görüşleri yukarıda ss. 191-193'dedir. Massava kaymakamının raporu yukarıda s. 171'dedir. Cidde kaymakamının raporu ise yukarıda, s.199'dadır.

39 Ahmet Midhat, *Letâif-i Rivayat*, c. I, Istanbul, 1290, ss. 45-104. Bu paragraftaki göndermeler şu sayfalara yapılmıştır: 49-51, 56-7, 75, 103; 68-73; alıntılar sırasıyla ss. 73-4 ve 103'tendir.

dınları üzerinde, Stowe'un kitabının Amerika'da yarattığı etkiyi uyandırdığını ileri sürmektedir. Sezai'nin bu kitabı Sultan II. Abdülhamit'in sansürünce yasaklanmıştı.[40]

Mardin ayrıca imparatorlukta kölelik eleştirisinin, kadınların durumuyla ilgili daha geniş bir tartışmadan türemiyorsa da, bu tartışmayla yakından ilişkili olduğunu söylüyor. 19. yüzyılın Osmanlı romanlarında baskın olan iki temanın, kadınların özgürleşmesi ile üst sınıf erkeklerinin Batılılaşması olduğunu ileri sürüyor. Namık Kemal, Sezai ve diğerleri, kadın kendi istediği gibi hareket edemediği ve serbest olmadığı için kölelerle aşk yaşamaya karşı şiddetli bir nefret duymaktaydılar.

Yine de bu yazarlar bile yalnız beyaz kadın köleliği ile uğraşmış, zenci köleliği veya köle ticareti ile ilgilenmemişlerdir. Onların köleliğe karşı tutumları kendiliğinden gelişmiş veya içselleştirilmiş Batı görüşlerinin bir sonucu olabilir, fakat Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Afrikalı köle ticaretinin bastırılması yolunu arayan İngiliz baskısına, doğrudan tepki göstermemişlerdir. Acaba İngiltere ve diğer Batı Avrupa ülkelerinde Osmanlı köleliği veya köle ticaretiyle ilgili hüküm süren havadan haberdar mıydılar? İngiltere ve Dış Ülkelerde Köleliğini Önleme Derneği'nin bu konularda yayınladıklarını okumuş muydular? Açıkça söylemeliyiz ki bu sorulara doyurucu bir yanıt verebilmemiz için daha çok araştırma yapılması gerekmektedir.

İstanbul eliti Batı görüşleri ve tarzına açık tek Osmanlı grubu değildi. Kahire ve İskenderiye'de orta ve üst sınıfların da, Avrupalılarla bu kadar hatta belki daha fazla ilişkileri vardı. Fransa'nın en etkin ilgacılarından biri olan Kardinal Lavijerie, 1 Temmuz 1888'de, Paris'te St. Sulpice Kilisesi'nde bir konuşma yapmıştı. Kardinal, kölelik ve köle ticaretinin Orta Afrika'da yol açtığı kötülüklerden ötürü İslamı lanetlemekteydi. Dinleyiciler arasında, kardinalin sözlerinden çok incinen Fransız eğitimli bir Mısırlı, Ahmet Şefik Bey oturuyordu. Ahmed Şefik bu konuşmaya tepki olarak *L'Esclavage au point de vue musulman* adlı Fransızca kısa bir kitap yazdı.[41]

Şefik'in kitabı İslamın ve kölelik konusundaki insancıl İslam görüşü-

---

40 Serif Mardin, "Super Westernization in Urban life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century" Peter Benedict ve dig. (ed), *Turkey, Geographic and Social Perspectives*, Leiden, 1974, ss. 403-46'da.

41 Ahmed Chefik, *L'Esclavage au point de vue Musulman* (Kahire, 1891) ve Ahmed Zeki'nin Arapça çevirisi, *el-Rıkk fi'l-İslâm*, Kahire, 1892. Göndermeler Arapça çeviriye aittir. Bu kitap Gabriel Baer tarafından tartışılmıştır (Baer, ss. 187-8).

nün bir savunusudur. Yazar İslamın köleliği ilga etmek istediğini, fakat sosyal yapıya çok zarar vermeden bunu yapamadığı için kurumu hiç olmazsa yumuşatma yolunu seçmiş olduğunu ileri sürer. Daha sonra da o sırada Mısır'da bulunan kölelerin aslında yasal olarak, Şerî anlamda köle olmadıklarını ve hemen azat edilmeleri gereken kaçırılmış kişiler olduğunu belirtir. Bu kitapta Afrika köleliği ve köle ticaretine yöneltilen Batı eleştirilerine doğrudan bir yanıt görüyoruz. Kitabın zenci köleliğinin yaygın olduğu Mısır'dan gelmesi de gayet uygun düşmektedir.

Kitap, Mısır ve yabancı basınında tartışıldı ve Arapçaya çevrildi. Ayrıca o sırada Belçika'daki Osmanlı büyükelçisi ve 1889-1890 Brüksel Konferansı'nda Bâbıâli'nin temsilcisi olan eski Osmanlı Hariciye Nazırı Karatodori Paşa'dan ilginç bir tepki gelmesine neden oldu.[42] Bu yüksek rütbeli gayri Müslim yetkili, Şefik'e mektubunda Müslümanların kölelik ve köle ticareti hakkındaki insancıl tutumlarını Avrupalılara anlatmaya çalışırken nasıl hayal kırıklığına uğradığını açığa vurmaktadır. Karatodori Paşa daha sonra Avrupalıları cehaletle suçlamakta ve onların görüşlerine karşı çıkarken kendisine gerekli cephaneyi sağladığı için Şefik'e teşekkür etmektedir.

Bu çerçeveye girebilecek iki başka örnek daha verebiliriz. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun parçaları olmamakla birlikte yine de aynı çevre, İslam-Akdeniz kültürü içinde düşünülebilecek Tunus ve Fas'tan gelmektedir. Yalnız sözde bir Osmanlı ocağı olan Tunus, köle ticaretini Ahmed Bey döneminde, 1841 gibi erken bir tarihte sınırlamaya çalışmıştı. 31 Ekim 1863'te Tunus kenti belediye başkanı Husayn Paşa, bu kentteki Amerikan Başkonsolosu Amos Perry'nin Tunus'taki kölelik kanununu soruşturan mektubunu yanıtladı.[43] Fazlasıyla Batılılaşmış olduğu açıkça anlaşılan paşa, İslamın kölelik kavramını ve Ahmed Bey'in bu uygulamayı aşamalı olarak Tunus'tan kaldırma politikasını açıklamaktaydı. Paşa, daha sonra ilga için ekonomik nedenler göstermekte, özgür bir insanın bir kö-

42 Şefik, ss. 130-3.

43 Tunus'ta köle ticaretini kısıtlamaya çalışan girişimlerin ayrıntıları için bkz. L. Carl Brown, *The Tunisia of Ahmad Bey, 1837-1855*, Princeton, 1974, ss. 321-5. Husayn Paşa'nın mektubu Salim Faris al-Shidyaq (ed), *Kanz al-Ragha'ib fi Muntakhab al-Jawa'ib*, c. VI, İstanbul, 1295, ss. 46-51. Bu metin ayrıca Ra'if Khüri, *al-Fikr al-Arabi 'l-Hadith*, Beyrut, 1973, ss. 278-84'te de aktarılmıştır. Orijinal metni Amerikan arşivlerinde bulamadım, ki bu Arapça metnin gerçekliği konusunda bir soru uyandırabilir. Eğer sahte ise, bunu kimin ne amaçla yazmış olabileceğini sorabiliriz. Yine de, 1870'lerin sonunda Kanz'da yer alması bile, İstanbul'daki edebi çevrelerdeki görüş değişikliğinin belirtisidir. Ayrıca bkz. USNA/Record Group No 84, Tunus konsolosluğu, Amos Perry'den Hüsayn Paşa'ya, 12.11.63 (ss.178-80).

leden daha verimli olduğunu, bunun köleliğin artık bulunmadığı ülkelerin daha zengin oluşunu açıkladığını öne sürmekteydi. Paşa, mektubunu, Amerikalıları "insanlık ve merhamet" adına kölelik konusundaki tutumlarını bir kez daha düşünmeye çağırarak bitiriyordu.[44]

Son örnek bizi Fas Krallığı'na götürür. 19. yüzyıl İslamında belki de en güçlü kölelik ve köle ticareti eleştirisi bir Faslı tarihçi olan Ahmed al-Nasiri tarafından 1881'de yazılan Mağrib tarihinde (*kitab al-İstiqsa*) yapılmıştır.[45] Al-Nasiri, Afrika'da zenciler üzerine yapılan köle akınlarını İslam ve insanlığa aykırı olarak kınamaktadır. Nasiri'nin iddialarının önemi, İslam kanununun köleleştirmeyi ve köle ticaretini yasakladığını gösterme çabasındadır. Sekiz yıl sonra Şefik'in yaptığı gibi, Al- Nasiri de cihadda yenilen dinsizlerin köle yapılmaları konusunda Şeriat'ın verdiği iznin artık uygulanamayacağını belirtmektedir. Dar-ül İslam'a sınır olan bölgelerdeki zencilerden çoğunun İslamı zaten kabul etmiş olduklarını ekleyen Nasiri, bundan dolayı köle yapılmalarının yasal olmadığını söylemektedir.

Kısaca, burada aktardığımız Osmanlı yazarlarının imparatorluk yaşamının bir parçası olarak düşündükleri kölelikle ilgili sosyokültürel görüşlerinde, eskiden var olan uyum bozulmuş görünüyor. Yüzlerce yıllık uygulamanın çevresinde daha önce olmayan türden ahlaki bir gerilim gelişmeye başlamıştı. Bazılarında bu duygu kadınların özgürleşmesi üzerine geliştirdikleri görüşlerin bir yan ürünü olarak, bazılarında da Batılı görüşlerin özümsenmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktaydı; fakat başka bir grup için bu, Avrupa'nın politik ve entelektüel saldırısına karşı bir savunma tepkisiydi. Ne olursa olsun ortada kölelik ve köle ticaretine ilişkin bir huzursuzluk vardı. Hissedenler için bu duygu, 19. yüzyılın düşünen Osmanlılarının pek çoğunun içinde bulundukları zaten güç duruma eklendi. Bunlar, Osmanlı kültürünün üstün olduğu ideal ahlaki alanda, Batılılaşmanın geçerli olmadığı yolundaki geleneksel tavırlarını korumanın gittikçe daha güç olduğunu anlayacaklardı. Bazıları Batı fikirlerine dönecek, bazıları da İslama sığınacaklardı.

---

44 Bu, Özgürlük Beyannamesi'nden 10 ay sonra, iç savaş hâlâ sürerken ve kongrenin 13. maddeyi 1 Şubat 1865'te kabul etmesinden ve aynı yılın sonunda eyaletlerin üçte ikisinin onaylamasından öncedir.

45 Ahmad al-Nasiri, *Kitab al-istiksa'li-Akhbar Duwal al-Magtırib al-Aqsa'*, c. V, Kazablanka, 1955, ss. 131 vd.

SONSÖZ

Osmanlı köle ticaretini 1840'larda izlemeye başladığımızda, yılda 10.000'in üzerinde köle *yasal* ve *açık* olarak imparatorluğa ithal edilmekteydi. Tüm büyük kentlerde esir pazarları vardı ve hizmet köleliği sultanın ülkelerinin birçoğunda yaygındı. Bunların tümü elli yıl içinde değişecekti. 19. yüzyılın son on yılına gelince, ancak pek az sayıda köle kanuna rağmen kaçak satılacak ve köle nüfusu önemli ölçüde azalacaktı. Nasıl ve neden böyle olduğu, bu kitabın konusudur. Bitirirken böylesine köklü bir sosyal olgunun ortadan kalkışı üzerine son bir bakış yerinde olabilir.

Köleliğin ve köle ticaretinin birbirlerine bağımlı oldukları açıktır. 19. yüzyıldaki İngiliz devlet adamları, diplomatları ve "ilgacı"ları da bunu biliyordu. Fakat aralarında, bu karşılıklı bağımlılığın kesin yapısı ve bu konuyla uğraşma yöntemleri konusunda bir anlaşma yoktu. Uygulamanın ortadan kaldırılması girişimlerinde, köleliğin ilgasının mı yoksa köle ticaretinin bastırılmasının mı önce gelmesi gerektiği sık sık tartışılmaktaydı.

Bazıları, kölelik yasal bir statü olarak kaldıkça, köle ticaretinin de süreceğini düşünmekteydi. Başkaları ise, eğer ticaret durdurulursa, köleliğin de bunun sonucunda tedrici olarak ortadan kalkacağını tartışmaktaydılar. Ancak, Osmanlı toplumunu tanıyan sadece birkaç gözlemci, İslam ve Batı sosyokültürel kalıpları arasındaki köklü farklılıkların bilincindeydi ve yalnız onlar köleliğin sonuna giden her iki yolun da muazzam güçlüklerle dolu olduğunu anlamışlardı.

1860'lardaki Çerkes göçüne dek Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal köleliğin olmadığını görmüştük. Bu uygulamanın Osmanlılara çıkardığı sorunlar köleliğin tedrici ilgası ile dahili olarak çözümlenmişti. Fakat sosyal terimlerle konuşacak olursak, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı köleliğinin ağırlık merkezi, son derece önemli harem sisteminin asıl bölümü olan hizmet köleliğiydi. Müteveffa Marshall Hodgson İslam toplumunda hane

örgütlenmesindeki merkeziliği vurgulamaktaydı.[1] Hodgson Batı ailesi içindeki tek eşlilik ve katı hiyerarşik ilişkilerin, "yasal" zevceye, hem kocasının misafirlerinin evsahibesi olarak içerde hem de dışarda üstün statü sağladığını belirtmişti. Batıda hizmet kölelerinin yerini henüz erken bir dönemde özgür hizmetçiler almıştı. Buna karşılık İslam'da kadın ayrımının katı kuralları, insanların misafirlikten daha çok hoşlandığı, gevşek sınıf yapısına sahip bir toplumda, erkek misafirlere kadının ulaşılmaz olduğunu vurgulamak için gerekliydi. Hane içinde çeşitli eşler ve odalıklar için ayrı bölümler kurma gereksinimi ise en iyi hizmet köleliğiyle karşılanıyordu.

Harem bölümünde, tüm eşler, odalıklar, hizmetçi köleler, her iki cinsten çocuklar ve kadın akrabalar bulunurdu. Hepsi erkekler dünyasından ayrı olan haremlerin oluşturduğu sosyal ağ, İslamın kent alanında yayılıyor ve kendi içinde etkili, güçlü bir dünya yaratıyordu. Burada kadınlar kadınları yönetiyor, dışardaki erkekler dünyasını idare etmek için yollar deniyor, erkek çocuğun yetiştirilme tarzının yapısı ve niteliğini belirliyor, sık sık da devlet işlerini etkiliyorlardı.

Hodgson'ın işaret ettiği üzere, harem sistemi ancak zengin üst sınıf aileleri arasında tam olarak gelişmişti. Fakat bu sınıflar Saray hareminin yapısı ve yaşam biçimini taklit etmek için hiçbir çabayı esirgemedikleri gibi, toplumun geri kalanı da üst sınıflara benzemek için elinden geleni yapıyordu. Peçe takılması ve kadınların ayrımı kuraldı ve herkes alabildiği ve besleyebildiği kadar köle sahibi oluyordu. Statü ve prestij çoğunlukla bir kişinin hanehalkının büyüklüğü ve aileye ait kölelerin sayısı ile ölçülüyordu.

Aslında Osmanlı toplumundaki köleler yalnızca aile mensupları tarafından sahip olunup, kullanılmıyorlardı; gerçekten de *ailedendiler*. Köle-efendi ilişkileri sosyal ve yasal olarak her iki taraf için efendi-özgür hizmetçi ilişkilerinde olduğundan çok daha bağlayıcıydı; daha çok taahhüt altına giriyorlardı. Hatta azat ve evlilikten sonra bile bu bağlar, ilgili herkesin yararına olarak çoğunlukla korunuyordu. Aslında, Osmanlı köleliğinin yumuşak yapısının, hem efendi hem köleyi, kurumun kaldırılışına karşı çıkmaya sevk ettiği öne sürülebilir. Böylece köleliğe müdahale, ailenin özel yaşamına bir saldırı ve kuvvetle korunan mahremiyetinin ihlal edilişi olarak düşünülüyordu.

Köle üretme diye bir uygulamanın olmaması ve Şeriat'ın azat etmeyi teşvik etmesi, köleliğin varlığının sürdürülmesini bütünüyle köle it-

---

1 Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*, c. II, Chicago, 1974, ss. 140-5, 354-5.

halatına bağımlı kılmaktaydı. Bundan dolayı ticareti engelleme yolundaki herhangi bir girişim, Osmanlılarca imparatorluktaki geleneksel toplum ve aile yaşamına yönelik bir tehdit olarak görülüyordu. Eğer farkında olsaydılar, belki de birçok Osmanlı, köle ticaretinin adaletsizliğine itiraz edecekler, fakat büyük bir olasılıkla haremleri için köle arzının devam etmesinde hâlâ ısrarlı olacaklardı. O zaman, Osmanlıların köle ticaretinin bastırılmasına direnişlerinin temeli genelde sosyokültüreldi ve derine kök salmış, çok mahrem bir kurumdan vazgeçmek istememelerinden kaynaklanıyordu.

Şeriat, köle statüsü içinde renk ayrımlarını tanımazsa da, Osmanlı hizmet köleleri[2] başlıca iki sınıftan, beyaz ve Afrikalılardan oluşuyordu. Afrikalı kölelerin hemen tümü bedeni işlerle uğraşır ve sosyal merdivende çok yukarılara tırmanmayı düşünemezlerdi. Pek çok beyaz köle de hizmetçi ve refakatçi olmak üzere çalıştırılıyorsa da, genellikle, üst sınıf erkekleriyle evlenme suretiyle daha iyi bir hayat elde etme umutları vardı. Irklar arası evlilik, özellikle Osmanlı toplumunun üst çevrelerinde seyrekti. Büyük çoğunluğu beyaz olan bu elitin beyaz kölelere karşı tutumları, yaygın bir "aynılık" duygusunca psikolojik olarak belirleniyordu. Aslında bütün beyaz köleler bütün Afrikalı kölelerden daha iyi durumda değildi ama, ilerleme umudu ve olasılığı açıkça renge bağlıydı.

Çerkes ve Gürcü köle ticareti, Afrikalı ticaretinden daha az karmaşıktı, çünkü yollar daha kısa, yolculuk daha kolaydı ve ticaret başta İngilizler olmak üzere yabancı gözlemine o kadar da açık değildi. Bu, değişik ırktan köleler arasındaki statü farklarına ek olarak, Afrika ve Kafkasya ticaretlerinin bastırılmalarının da birbirlerinden farklı oluşunu açıklıyor.

Kafkasya köle ticaretine müdahale girişimlerine daha fazla direnildiği halde, Afrika sahnesinde görünüşte İngiliz isteklerine uyulma politikası güdüldü.

Köle ticaretini bastırmak için alınan önlemlerin bir sonucu olarak, İmparatorlukta köle elde etmek, 1880'lerde daha güç olmuştu. Kölelerin yerini aşamalı olarak özgür hizmetçi emeği almıştı. Gabriel Baer, 19. yüzyılın son on yılında, Mısır'da, bir özgür emek piyasasının ortaya çıkışıyla bunun kolaylaştığını göstermiştir.[3] Mısır hükümeti bu yıllarda azat büro-

---

2 Çerkes göçmenler arasındaki tarım köleliği farklı bir kategori oluşturmaktaydı; V. Bölüm'de ayrıntılarıyla tartışılmıştır.

3 Baer, ss. 186-7.

ları aracılığıyla pek çok köleyi serbest bırakmış, bunlar da artık lonca şeyhlerince denetlenmeyen ve yönetilmeyen kent işgücüne katılmışlardı. Baer, aynı zamanda, Mısır kamuoyunun Avrupalılaşan kısımlarında kölelik karşıtı görüşlerin kök salmaya başlamış olduğu sonucuna da varmıştır.

1880'ler ve 1890'larda, Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul'dan etkilenen kent merkezlerinde de bazı paralel gelişmeler vardı. Fakat, İngiliz işgalindeki Mısır'da görüldüğü gibi, hükümetçe başlatılan ve yürütülen kitlesel bir köle azat etme eylemi olmaması, Osmanlı köleliğinin ortadan kalkışının daha yavaş ve daha tedrici bir süreç olduğunu gösteriyor. Görünüşe göre, emek pazarına hiçbir zaman büyük sayılarda azatlı köle "atılmamış"tır. Herhangi bir ani ev hizmetçisi kıtlığı da görünmüyor.

Daha çok, kötüleşen ekonomik koşullar üst sınıf hanehalkının hacmiyle birlikte onları çekip çevirmek için gerekli kölelerin sayısını da tedrici olarak küçültmüştür. Fazla insan gücü azat edilmekte, fakat yaşlı köleler azattan sonra bile sahipleriyle kalmayı yeğlemekteydiler. Yeni yardım gerektiğinde, yoksul beyaz veya zenci aileler, hür çocuklarını bu ailelere hizmetçi olarak vererek kendilerini, isteyerek daha zengin patron ailelere bağlıyorlardı. Bu serbest patronajın yapısı, yasal yönü hariç aynen köleliğe benzemekteydi.

Böylece hane köleliğinden hür ev hizmetine yumuşak bir geçiş, tüm sınıflarda Osmanlı ailelerinin geleneksel yapısına en az zararı vererek yaşandı. Eski yaşam biçimlerinin değişmesi gibi daha kesin bir sosyal değişiklik, Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden yeni bir Türkiye'nin çıktığı daha sonraki yıllara, daha zorlu zamanlara bırakılacaktı.

Bu kitap kültürler arası algılamalar ve sosyokültürel olarak belirlenen kölelik gibi kurumların ele alınmasında karşılaşılan güçlüklere bir göndermeyle başlamıştı. Benzer bir notla bitirmemiz uygun düşecek. Tam anlamıyla Batılılaşmış üst sınıftan bir Türk hanımının, 1963'te mükemmel bir aile tarihi yazarken Osmanlı köleliği konusuna değindiğinde, huzursuz olduğu belliydi. Emine Foat Tugay "On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Yönetiminde Köleler"e özel bir ek ayırmayı gerekli bulmuştu.[4] Başlangıçta şöyle yazıyordu: "Osmanlı yönetimi sırasında köleler ailenin öyle birer parçasıydılar ki konuyu ayrıntılarıyle ele alıyorum, yoksa bu dönemin herhangi bir tasviri eksik kalırdı. Köleler ve harem yaşamına ilişkin o

---

4 Emine Foat Tugay, *Three Centuries, Family Chronicles of Turkey and Egypt*, London, 1963, ss. 303-12.

kadar yanlış bilgiler ve aslından o kadar farklı yargılar yayınlanmıştır ki, gerçek olguların burada kısaca tanımlanması yersiz olmayacaktır."

Böylece Tugay'ın yargısı birçok çağdaş Türk'ün ve başka Müslümanların ikili sorununu yansıtmaktadır; bu sorunu 19. yüzyıldaki selefleri de paylaşmıştı: Kendi toplumunda köleliğin ne kadar merkezi olduğunun farkına varmak ve kurumun Osmanlı-islam biçimini Batının tamamen yanlış anlayarak lanetleyişi diye gördüğüne duyulan kızgınlık. Tepkileri genelde savunur ve özür diler tarzdayken, gerçek bir duyarlığı yansıtmaktaydı.

Fakat, bazen insan haklarının ihlali ve kötüye kullanılmasının değişik biçimlerine karşı şaşırtıcı derecede hoşgörülü olan Batı kültürünün, "kölelik" başlığı altına düşen en ılımlı hizmetkârlık biçimine bile herhangi bir sempati veya anlayış göstermesi mümkün değildir. Çoğunlukla dinsel şevk ile karışmış olan ilgacılık gayreti, Batı'yı Avrupa ve Amerikan köleliğinin sonucunda oluşan ağır suçluluk duygusundan kurtarmıştır. İlgacılık, başını İngiltere'nin çektiği dünya çapındaki bir haçlı seferinin davası ve bir sembol olmuştur. "Kölelik" sözcüğü bir büyü kazanmış ve aşağı, geri olarak düşünülen kültürler karşısında güçlü bir silah haline gelmiştir.

Bu kitapta kendi kanaatlerimi gizlemeden, kaba kültürel değer yargısı çukurlarına düşmekten kaçınmaya çalıştım. Böylece bu kitap, Osmanlı köleliği üzerine Batı'daki pek çok yazının kendini üstün gören tavrını reddederken, organizasyon, vurgu, dil ve hatta metafor açısından yasal köleliğin, ılımlılık veya katılıkla ilişkisi olmaksızın ilgasının, hâlâ uzak bir hedef olan gerçek insan özgürlüğü yolunda olumlu bir adım oluşturduğu inanışıyla yazılmıştır.

KAYNAKLARA İLİŞKİN NOT

Aşağıdakiler bu kitapta kullanılan değişik türdeki kaynaklarla ilgili görüşlerdir. Bu kaynakların niteliği ve yararlılığı üzerine bazı genel gözlemleri kapsamaktadırlar.

A. ARŞİV KAYNAKLARI

1. Devlet Arşivleri

a. Başbakanlık Arşivi, İstanbul (BA)

Osmanlı İmparatorluğu tarihi için en önemli kaynak budur. Şu anda malzemenin ancak yüzde 10 kadarı tasnif edildiği için, tasnif süreci ilerledikçe ilgili daha birçok belgenin ulaşılabilir duruma geleceğini varsaymalıyız. Bununla birlikte şu anda ulaşılabilen kayıtlar, üzerinde köle ticaretinin bastırılış tarihini yeniden oluşturabileceğimiz sağlam bir temel oluşturmaktadır. Yükselişinden sona erişine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik kurumuyla ilgili bilgi için bilim adamları Osmanlı arşivinin hem yönetim hem yargıya ilişkin kısımlarına yönelmelidirler. Katalog sistemi araştırıcıya kölelik veya köle ticareti üzerinde özel bir tasnif sağlamaktadır.

İstanbul arşivlerinde bulunan malzemenin genel bir tanımı, Atillâ Çetin, *Başbakanlık Arşivi Klavuzu* (İstanbul, 1979); Midhat Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekalet* Arşivi (Ankara, 1955) ve Stanford Shaw, "Ottoman Archival Materials for the Nineteenth and Early Twentieth Centuries; the Archives of İstanbul", *International Journal of Middle East Studies*, C.VI (1975), ss. 94-114'te bulunabilir. Köle ticaretine ilişkin en değerli bilgi serisi İrade Koleksiyonundadır. Bu seri değişik yönetim birimleri arasındaki normal olarak sadrazamın sultana yazdığı raporlarla biten yazışmayı kapsamaktadır. İlgili belgeler aynı dosya içinde toplanmıştır.

b. The Public Record Office, Londra (PRO)

Bu kitapta kullanılan PRO malzemesinin büyük çoğunluğu Osmanlı

İmparatorluğu'nun önemli kent ve ticaret limanlarının birçoğundaki İngiliz konsolos ve temsilcilerinin resmi raporlarından oluşmaktadır. Bu temsilcilerin, köle ticaretindeki herhangi bir tezahürü gözetlemeleri, durmadan bilgi aramaları ve toplamaları ya üstlerine ya da doğrudan doğruya Londra'daki dışişleri bakanlığına rapor etmeleri bekleniyordu. Bu açıdan bazı konsolosluklar öbürlerinden daha önemliydi; genel olarak bunlar başlıca köle yolları üzerinde veya başlıca köle ticareti limanlarındakilerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul büyükelçiliği ve başkonsolosluğuna ek olarak en faal konsolosluklar, İzmir, İskenderiye, Kahire, Trablus, Bingazi, Girit, Cidde ve Trabzon'dakilerdi. Bunların tümü, yerli nüfusla olan ilişkileri ve bu nüfusun diline, göreneklerine aşina olmalarından dolayı başlıca bilgi toplama araçları da olan tercümanları kullanıyordu. Bazı konsolosların hizmetinde parayla tutulmuş muhbirler de vardı ki bunlar liman veya pazarlar gibi bilgi kaynaklarına ulaşmada konuyla ilgilenen tarafın konsolosluk olduğunu açıklamaksızın -ki tercüman veya konsolosun kendisi soruşturmaya karışsa ortaya çıkardı- konsoloslara yardım ediyorlardı.

Konsolos raporları dışişleri bakanlığında tartışılıyor ve İngiliz politikasının temelini biçimlendirmede kullanılıyorlardı. İngilizlerin elindeki Os-

manlı İmparatorluğu'nda köle ticaretine ilişkin en güvenilir kaynak olmasına rağmen (donanma subaylarının raporları da vardı ama bunlar Osmanlı örneğinde pek önemli değildi) bu raporlar pek çok durumda, yerel dili ve kültürü yakından tanımamaktan dolayı güvenilir olmuyorlardı. Tümü değilse de konsolosların pek çoğu, kendilerini kuşatan toplumda, yabancılaşma değilse de, kültürel bir tecrit içinde yaşamaktaydılar ve aşağı bir uygarlık olarak düşündükleri bu toplumu anlamak ve öğrenmek için pek çaba harcamıyorlardı.

İlgili malzemenin çoğu dışişleri bakanlığının genel köle ticareti (FO 84, Türkiye, Trablus ve Mısır'la ilgili dosyalar) serisindedir. Ek bilgi Türkiye üzerindeki genel dışişleri bakanlığı serisi (FO 78 ve FO 195) tarafından sağlanmaktadır. Bu seride belgelerin önemli bölümleri parlamentoya sunulmuş ve Sessional Papers'da (*Accounts and Papers*) basılmıştır. Fakat basılı malzeme yalnızca kısmi bir resim vermekte ve doğal olarak, çoğunlukla resmi yazışmalardan daha önemli olan tutanakları kapsamamaktadır. İngiliz belgeleri başlıca, İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik yerlerinden gelen elçilik ve konsolosluk raporları ile dışişleri bakanlığının elçiliğe ve konsolosluklara gönderdiği talimatlardan oluşmaktadır. PRO malzemesi İngiliz hükümetinin köle ticaretine ilişkin tutumunun ve dışişleri bakanlığı içindeki karar üretme sürecinin irdelenmesinde çok yararlıdır.

c. Ministère des Affaires Étrangères, Paris (MAE)

Fransızlar Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticaretinin bastırmasıyla, İngilizler kadar ilgilenmiyorlardı. Bu, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nda ilgili malzeme miktarının az oluşundan da anlaşılmaktadır. Bakanlık, imparatorluktaki Fransız konsoloslarından köle ticaretine ilişkin konularda düzenli raporlar yazmalarını istememişti. Bununla birlikte, tek tek konsoloslar, kendi girişimleriyle zaman zaman konu hakkında yararlı bilgiler sağlamaktaydılar. Fransız raporları, İngiliz temsilcilerinin olmadığı yerlerden geldiğinde özellikle önemlidir. Ulaşılabilen malzeme listesi için, bkz. Archives du Ministère des Affaires Étrangères, *État numerique des fonds de la correspondance politique de l'origine à 1871* (Paris, 1936), ss. 483-485, 504-510, ve Basile G. Spiridonakis, *Empire Ottoman: inventaire des mémoires et documents aux Archives du Ministère des affaires étrangeres de France* (Selanik, 1973).

d. United States National Archives (USNA)

Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen büyükelçilik ve konsolosluk raporları *Catalog of National Archives Microfilm Publications* (Washington, 1974)'te tasnif edilen dışişleri bakanlığı dosyalarında bulunabilir.

2. Özel Belgeler

The Archives of the British and Foreign Anti-Slavery Society (BFASS/Mss. Brit. Emp.), Rhodes House, Oxford. (İngiltere ve Dış Ülkeler Köleliği Önleme Derneği)

Arşivler, Köleliği Önleme Derneği'nin imparatorluk'ta ikamet eden muhabirlerinin yazmış olduğu büyük sayıda rapor ve mektubu kapsamaktadır. Çoğu zaman misyoner ve tüccar olan bu kişiler, insancıl nedenlerle hareket ederek köle ticareti olarak değerlendirdiklerini arada sırada derneğe rapor ediyorlardı. Bu raporlar derneğin eylemlerinin temelini oluşturuyor ve çoğunlukla *Anti-Slavery Reporter*'da basılıyorlardı. Pek çok durumda, ya dışişleri bakanlığına yazılıp araştırma yapılması ve protestoda bulunulması istenerek ya da konunun derneğin görüşlerini destekleyen üyeler aracılığıyla parlamentoda gündeme getirilmesiyle doğrudan siyasi eyleme geçiliyordu. Muhabir raporlarının kalitesi genellikle kötüydü. Bunlar, Osmanlı toplumunun kurumları ve köle ticaretinin karmaşıklığını gerçekten anlamaktan çok, dini düşüncelerle ilgacı bir gayret gösteriyorlardı. Dernek, Sir Austin Henry Layard'a, İspanya'da büyükelçiyken, İspanya'da köleliğin kaldırılması için yaptıklarından dolayı şiddetle saldırmıştı. Layard cevabında derneğin bilgisi ve çalışma yöntemleri üzerine şu yorumu yapmıştı:

"Bu centilmenlerin abartılı ve vicdansız yalanları İspanya kamu-

oyunu çok ciddi ve üzücü derecede etkilemiş ve zaten gereğinden çok güçlü olan kölelik yanlısı partiyi büyük oranda güçlendirmiştir...Her ne kadar Mr. Cooper ve arkadaşlarından, kölelikten iğrenme konusunda geri kalmasam ve bu korkunç, gayri insani kurumun dünyanın her yanında olabildiğince çabuk ortadan kalkmasını ümit ve arzu etsem de, büyük ilgacılık davasının, dikkatsiz iddialar ile başkalarının düşüncelerini, amaçlarını, hareketlerini yanlış aktarmaktansa, gerçeğe duyulan saygıyla, akıllı, dikkatli, devlet adamına yakışır bir politikayla daha çok teşvik edileceğine daha derinden inanıyorum (The Rt. Hon A.H. Layard and the Anti-Slavery Society, London, 1877) ss. 9-10)

Mısır'daki İngiliz başkonsolosu, Köleliği Önleme Derneği'nin suçlamalarına karşı Sudan'ın Mısırlı genel valisini savunurken 1880'de şunları yazmaktaydı: "Eğer dernek, benim kendisinin kullandığını görmeyi arzu ettiğim nüfuzunu burada kullanmak istiyorsa coşkuyla olduğu kadar hakkaniyetle de hareket ettiğini göstermesi gerekiyor." [FO 84/1597/1533-9, Malet'ten Granville'e, 2. 4. 81.]

Derneğe ulaşan raporlardan bazıları deneyimli kişilerden de gelmekteydi ve oldukça güvenilirdiler. Hem General Gordon hem de Sir Samuel Baker, derneğe pek çok kez yazmış ve kölelik ile köle ticareti hakkında kendi gözlemlerini iletmişlerdi. Bu çalışmada yalnızca muhabir mektupları ile, dernek ve hükümet arasındaki karşılıklı mektupları kullandım. Derneğin komiteleri ve kongrelerinin tutanakları Osmanlı köleliği ve köle ticaretinin incelenmesiyle ilgili değildir. Arşivler, derneğin Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin İngiliz politikası üzerinde sık sık abartılan etkisini değerlendirmekte genel olarak yararlıdır.

B. SEYAHAT KAYITLARI

Kölelik ve köle ticareti, özellikle esir pazarları gezginlerin dikkatini çekmekte ve çoğu zaman hayal güçlerinin harekete geçmesine de neden olmaktaydı. Gezginlerin çoğunun, konu üzerinde çok şey öğrenebilecekleri haremlere ve esirci evlerine girmelerine izin verilmiyordu. Yine de bu, onları okuyucularına Doğu'daki köleliğin canlı betimlemelerini vermeye çalışmaktan alıkoymuyordu. Dolayısıyla bu tür edebiyata dikkatle yaklaşmak gerekir. Yine de imparatorlukta uzun zaman kalan, dili ve kültürü bilen bazı önemli gözlemciler de vardır ki anlatımları ciddi olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışma için, daha birçok seyahatnameyi (seçilmiş Bibliografya'da sıralı) kullanmama rağmen özellikle White, Colomb, Blunt, Brown, Keane ve Kıbrıslı'ya dayandım.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

A YAZMA KAYNAKLARI

1 *Başbakanlık Arşivi*, İstanbul(BA):

İrade Koleksiyonu

Bab-ı Asafi/Ayniyat

Bab-ı Âli Evrak Odası

Meclis-i Vükelâ Mazbata ve İrade Dosyaları

Kepeci Koleksiyonu

Yıldız Koleksiyonu

2 Public Record Office, Londra

Foreign Office 84-Slave Trade (FO 84)

Foreign Office 78-Turkey (FO 78)

Foreign Office 195-Turkey, Consular(FO 195)

3 Ministère des Affaires Étrangères, Paris (MAE):

Correspondance Politique, Turquie (Corr. Pol. Turquie)

Correspondance Consulaire, Turquie (Corr. Cons. Turquie)

4 United States National Archives (USNA):

Department of State-Despatches from U.S. Ministers to Turkey, 1818-1906 (M46)

Despatches from U.S. Consuls to Tripoli, Libya, 1796-1885 (T40)

5 Archives of the British and Foreign Anti-Slavery Society, Rhodes House, Oxford (BFASS/Mss. Brit. Emp.)

6 African Collection, Rhodes House, Oxford: Mss. Afr. s. 1091/Box 1/Item 1, C. J. Barker, *Memorandums of a Route*

Overland from Ceylon to England, by Bombay and the Red Sea (commenced in December 1822)

7 British Museum (BM):

BM/Add. Ms. 42565, Brant Papers

BM/Add. Ms. 39028, Layard Papers

BM/Add. Ms. 43138, Aberdeen Papers

BM/Add. Ms. 46094, Gladstone Papers

BM/Add. Ms. 39300, John Parsons, *Travels in Persia and Asiatic Turkey* (ca. 1874-1876)

8 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi:

T 1972, Ârifi Bey'in Cidde vali kaymakamlığında bulunduğu zamana ait muhâberat-ı resmiye mecmuası.

T 1075, Ârifi Paşa'nın 1297'den 1307 tarihine kadar zaman-ı memuriyetine ait muhâberat-i resmiye mecmuası.

B BASILMIŞ BELGELER VE RESMİ YAZIŞMALAR

Aristarchi, Gregoire. Législation Ottomane, C. II İstanbul 1873 (Aristarchi).

Atmar, H. "Zenci Ticaretinin Yasaklanması," *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 3 (1967), ss. 23-9.

Cevdet, Ahmet. *Tezâkir* (Cavid Baysun, yay. Ankara, 1953-1967), 4 cilt. (Cevdet, *Tezâkir*).

Düstûr, birinci bas., 5 cilt, İstanbul, 1289-1302 (*Düstûr*).

Great Britain. House of Commons. *Sessional Papers* (Accounts and Papers).

Hakkı, Abdürrahman. *Kavanin ve Nizamat Mecmuası*, İstanbul, 1312.

Hertslet, Edward. *A Complete Collection of the Treaties etc.* (Hertslet).

Tükay, "Esircilerle İlgili Bir Belge," *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 11 (1968), s. 60.

Young, George. Corps de droit ottoman, c. II, Oxford, 1905.

C GAZETELER

Anti-Slavery Reporter (ASR)

Takvim-i Vekayi

D SEYAHATNAMELER

Albemarle, Earl of (Major George Keppel). *Narrative of a Journey Across the Balcan*, Londra, 1831.

Bell, James Stanislans. *Journal of a Residence in Circassia during the Years 1837, 1838 and 1839*, Londra 1840, 2 cilt.

Blunt, Lady Fanny Janet (A Consul's Daughter and Wife). *The People of Turkey*, Londra, 1878, 2 cilt, (Blunt).

Boulden, James E. *An American among the Orientals*, Philadelphia, 1855.

Brown, Demetra. *Haremlik*, Boston and New York, 1909 (Brown).

Burton, Richard. *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Madinah and Meccah*, Londra, 1913; ilk bas. 1855, 2 cilt.

Colomb, Captain P. *Slave Catching in the Indian Ocean*, Londra, 1873 (Colomb).

Cosson, E. A. de. *The Cradle of the Blue Nile*, Londra, 1873, 2 cilt.

Cox, Samuel S. *Diversions of a Diplomat in Turkey*, New York, 1887.

Davey, Richard. *The Sultan and His Subjects*, New York, 1897, 2 cilt.

Davis, Rev. E. G. *Life in Asiatic Turkey*, Londra, 1879.

De Koy, James E. *Sketches of Turkey in 1831 and 1832*, New York, 1833.

Ellison, Grace. *An Englishwoman in a Turkish Harem*, Londra, 1915.

Ferriman, Z. Duckett. *Turkey and the Turks*, Londra, 1911.

Fontmagne, La Baronne Durand de. *Un séjour a l'Ambassade de France à Constantinople sous le second empire*, Paris, 1902.

Garnett, Lucy, M. J. *The Women of Turkey and their Folk-Lore*, Londra, 1891.

——— *Home Life in Turkey*, New York, 1909 (Londra'da *The People of Turkey* adıyla yayınlandı).

Grenville, Murray, E. C. *Les Turcs chez les Turcs*, Paris, 1878

Keane, T. F. *Six Months in Mecca*, Londra, 1881 (Keane).

Longworth, J. A. *A Year Among the Circassians*, Londra, 1840, 2 cilt. (Longworth).

Mac Farlane, Charles, *Turkey and its Destiny*, Londra, 1850, 2 cilt. (Mac Farlane).

Marigny, Chev. Taitbont de. *Three Voyages in the Black Sea to the Coast of Circassia*, Londra, 1837.

Melek-Hanum Wife of H. H. Kıbrızlı Mehemet-Pasha. *Thirty Years in the Harem*, Berlin, 1872, 2 cilt. (Kıbrıslı).

Oscanyan, C. *The Sultan and his People*, New York, 1857.

Pears, Sir Edwin. *Turkey and its People*, Londra, 1912.

Slade, Adolphus. *Records of Travels in Turkey, Greece, etc.* Londra, 1854 (Slade).

Smith, Albert. *Customs and Habits of the Turks*, Boston, 1857.

Spencer, Edmond. *Travels in Circassia, Krım Tartary*, etc, Londra, 1837, 2 cilt.

Tugay, Emine Foat. *Three Centuries, Family Chronicles of Turkey and Egypt*, Londra, 1963.

White, Charles. *Three Years in Constantinople*, c. II, III, Londra, 1845 (White).

E MODERN YAPITLAR (KİTAP VE MAKALELER)

Abir, Mordechai. *Ethiopia: The Era of the Princes*, New York, 1968 (Abir).

Allen, W.E.D. ve Muratoff, Paul. *Caucassian Battlefields*, Cambridge, 1853.

Altunsu, Abdülkadir. *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ankara 1972 (Altunsu).

Baer, G. *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Chicago, 1969 (Baer).

_____ *Egyptian Guilds in Modern Times*, Kudüs, 1964 (Baer, *Guilds*).

Beachey, R. W. *The Slave Trade of Eastern Africa*, New York, 1976.

Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey* Montreal, 1964.

Brunschvig, R. "'Abd," *Encyclopedia of Islam*, Yeni Basım (EI²) c. I (Leiden, 1960) ss. 24 vd. (Brunschvig).

Cevdet, Ahmet. *Tarih*, İstanbul, 1301-1303, 12 cilt (Cevdet, *Tarih*).

Curtin, Philip D. *The Atlantic Slave Trade -A Census*, Madison, 1969.

Çaycı, Abdurrahman. *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti, 1858-1911*, Erzurum, 1970.

Danişmend, İ. H. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV İstanbul, 1955.

Davison, Roderic. *Reform in the Ottoman Empire 1856-76*, Princeton, 1963.

Doresse, Jean. *Histoire sommaire de la Corne Orientale de l'Afrique*, Paris, 1971.

Durukan, Zeynep M. *The Harem of the Topkapı Palace*, İstanbul 1973 (Durukan).

Eren, Ahmet Cevat. *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul, 1966.

Fisher, Allan. "The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales," *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, c. VI (1978), ss. 149-174 (Fisher).

Fisher, Allan G. B., ve Humphrey J. *Slavery and Muslim Society in Africa*, Londra, 1970 (Fisher and Fisher).

Hill, R. *Egypt in the Sudan, 1820-81*, Oxford 1959.

Holt, P. M. *Modern History of the Sudan*, Londra, 1963 (Holt, *Modern History*).

——— *The Mahdist State in the Sudan, 1881-1898*, Oxford, 1958 (Holt, *Mahdist State*).

Hurgronje, C. Snouck. *Mekka in the Latter Part of the Nineteenth Century*, Londra, 1931 (Snouck Hurgronje, *Mekka*).

İnalcık, Halil. "Çerkes," iii (Ottoman period), EI², c. II, Leiden, 1960, ss. 24-5.

Issawi, Charles, *The Economic History of the Middle East*, 1800-1914, Chicago, 1966 (Issawi, *Economic History*).

——— *The Economic History of Iran 1800-1914*, Chicago, 1971 (Issawi, Iran).

Kelly, J.B. *Britain and the Persian Gulf 1795-1880*, Oxford, 1986 (Kelly).

Kopytoff, I., ve Miers, S. *Slavery in Africa*, Madison, 1977 (Kopytoff and Miers).

LeVeen, Phillip E. *British Slave Trade Suppression Policies, 1821-1865*,

New York, 1977.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968 (Lewis, *Emergence*).

Lewis, Bernard. *Race and Color in İslam*, New York, 1971 (Lewis. *Race and Color*).

Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought,* Princeton, 1962.

———— "Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century," in Peter Benedict *et al.* (ed.), *Turkey, Geographic and Social Perspectives*, Leiden, 1974.

Marston, Thomas, *Britain's Imperial Role in the Red Sea Area, 1800-1875*, Hamden, Conn., 1961.

Midhad, Ahmet. "Esaret" *Letâif-i Rivâyât*, c. I, istanbul, 1290, ss. 45-104.

Miers, Suzanne. *Britain and the Ending of the Slave Trade*, London, 1975 (Miers).

246 Millant, R. *L'ésclavage en Turquie,* Paris, 1912.

Nwulia, Moses D. E. *Britain and Slavery in East Africa*, Washington, D.C., 1912.

Ochsenwald, William. "Muslim European Conflict in the Hijaz: The Slave Trade Controversy, 1840-1859," *Middle Eastern Studies*, c. 16, no. 1 (Ocak, 1980), ss. 115-26 (Ochsenwald).

O'Fahey, R.S. "Slavery and the Slave Trader in Darfur," *Journal of African History*, c. XIV (1973), ss. 29-43.

Orhonlu, Cengiz. "Osmanlı-Bornu Münasebetine Aid Belgeler," *Tarih Dergisi*, 23 (1969), ss. 111-130.

Pakalın, M.Z. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1946-1956, 5 cilt, (Pakalın).

Pankhurst, R. "The Ethiopian Slave Trade in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: A Statistical Inquiry," *Journal of Semitic Studies,* c. IX (1964), ss. 220-228.

Penzer, Norman H. *The Harem*, Philadelphia, 1937 (Penzer).

Pinson, Mark. "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War," *Études Balkaniques* (Sofya) 1972 (3), ss. 71-85

(Pinson).

Shafiq, Ahmad. *al-Riqq fi'l-İslam* (Fransızcadan çev. Ahmad Zakî, Kahire 1892, (Şefik)

Shaw, Stanford and Ezel Kural. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, 1976-1977, 2 c. (Shaw, *History*).

Süreyya, Mehmet. *Sicill-i Osmani*, İstanbul, 1308-1315, 4 cilt

Temperley, Howard. *British Antislavery 1833-1870*, Londra 1972.

Uluçay, Çağatay. *Harem*, Ankara, 1971 (Uluçay).

Uzunçarşılı İ. H. *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara, 1972 (Uzunçarşılı, *Mekke*).

——— *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1948

——— *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1945.

Vatikiotis, P. J. *The Modern History of Egypt*, Londra, 1969 (Vatikiotis).

Walz, Terrance. *Trade between Egypt and Bilâd as-Sûdân 1700-1820*, Kahire, I.F.A.O., 1978, (Walz).

DİZİN

Abaza, Abazalar, 15, 36, 126, 145, 146, 147, 149
Abbas Paşa (Mısır valisi, 1849-1854), 171
Abdülaziz (Osmanlı padişahı, 1861-1876), 170
Abdülhamit II (Osmanlı padişahı, 1876-1908), 7, 148, 155, 189, 192, 193, 195, 196, 201, 202, 204, 205, 227, 229
Abdülmecit (Osmanlı padişahı, 1839-1861), 90, 115, 121, 123, 170
Abdülmuttalib (Mekke şerifi), 110-114, 169, 190
Aberdeen, 80, 208, 212
Abu Dabi, 81, 89
Aman, 89
Adana, 66, 140, 156
Aden, 174, 188, 198, 209, 216
Ahmet Lütfi Efendi (Vakanüvis, 1815-1907 arasında yaşadı), 91
Ahmet Rasim Paşa (Trablus valisi, 1881-1898), 202, 203
Ahmet Şefik, 229-231
Air, 14
Akdeniz, 17-19, 27-28, 30, 33, 34, 36, 37, 49, 61, 64, 91, 98, 108, 110, 113, 115, 116, 178, 181, 191, 192, 194, 200, 219
Akik (Köle limanı), 18
Ali Paşa, Mehmed Emin (Sadrazam ve hariciye nazırı, 1815-1871 arasında yaşadı), 83, 88, 95, 96, 98, 106, 108, 114, 118, 121-123, 141, 142, 168, 172, 173, 180, 191
Almanya, 203
Amasya, 130
Amerika, Amerikalı (Kuzey), 3, 4, 5, 40, 67, 76, 84, 86, 221, 222, 224, 229-231; (Orta, Latin, Güney), 3, 4, 76
Amhara, 27, ayrıca bkz. Etiyopya
Anadolu, 12, 15, 17-18, 28, 41, 42, 52, 84, 86, 90, 120, 127, 133, 140
Angola, 92
Ankara, 157
Arap, Araplar, Arabistan, 7, 27-29, 31-33, 37, 46, 49, 52, 54, 62, 66, 168, 170, 181-182, 188, 190, 207
Arnavutluk, Arnavutlar, 49, 106, 165
Asuan, 178
Asyut, 178
Avusturya, Avusturyalı, 8; büyükelçilik, 100; Lloyd şirketi, 38, 39, 40, 100, 179, 183
Aydın vilayeti, 130, 205, 210
Azar, 5-7, 34, 38-39, 40, 56, 60, 65, 66, 87, 88, 100, 109, 115, 130, 135, 137, 138, 139, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 157, 158, 161, 162, 163, 168, 179, 180, 181, 188, 190, 197, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 213, 214, 219, 220, 233, 234, 235, ayrıca bkz. mükatebe
Azizive Kumpanyası (Hıdivin denizcilik şirketi), 37, 38, 39, 179, 180, 183

Bab el Mendep Boğazı, 216
Babıali (Sadrazamın makamı, dolayısıyla Osmanlı hükümeti için kullanılır), 8, 9, 11, 16, 34, 36, 43, 59, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 88, 90,

91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 124, 126, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 153, 160, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 181, 187, 188, 189, 191, 192, 194, 196, 197, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 215, 217, 218, 221, 222, 224, 226, 227, 230
Baer, Gabriel, 234-235
Bağdat, 18, 88, 161, 166, 193; vilayeti, 90; valisi, 85-88, 115
Bagirmi, 13, 17, 19, 60
Bahr ül-Gazal, 14
Bahreyn, 89
Baker, Sir Samuel, 191
Balkanlar, 12, 152, 164, 166, 167, 176, 178, 191, 219
Banyanlar (Güceratlı Hintli tüccarlar), 49
Basra, 6, 18, 29, 33, 43, 50, 62, 64, 86, 88, 89
Basra Körfezi, 7, 18, 28, 29, 31, 33, 34-35, 36, 38, 43, 46, 49, 62, 64, 76, 80-90, 91, 98, 116, 139, 183, 216
Batı, Batılı, 3, 4, 77, 232, 233, 236; batı kavramları, kültürü, fikirleri, 9, 159, 226, 229, 231, 236; batılılaşma, 91, 229, 230, 231
Batum, 36, 42, 100, 101, 102, 119, 141
Baylul Limanı, 18
Bedirhan Bey (Kürt ayaklanmasının önderi) adamlarınca kadınların köle yapılması, 13
Belçika, 203
Berbera, 17, 18, 27, 32, 43, 80, 90, 174, 175, 183
Beyoğlu (İstanbul'un semti), 45, 100
Bingazi, 17, 26, 27, 33, 35, 39, 42, 43, 49, 57, 59, 60, 61, 92, 93, 166, 167, 177, 192, 200, 201, 203, 205, 208, 219
Bornu, 13, 17, 19, 60, 92, 94
Brunshvig, R., 3
Brüksel Kölelik Karşıtı Konferansı, 203-204, 224, 230, 1890
Brüksel Kararnamesi, 204
Bulgaristan, 15
Bulhar, 43, 174
Bulwer, Sir Henry (İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi), 141, 169
Bursa, 157
Büyük Britanya, Dışişleri Bakanlığı, 80, 87, 92, 93, 95, 96, 103, 106, 141, 143, 144, 161, 176, 177, 181, 182, 187, 188, 189, 193, 194, 195, 196, 205, 207, 218, 222, 225; Dışişleri Bakanı, 105, 108, 188-189, 194, 215, 224

Calo (Libya'da köle antreposu), 27, 41, 42, 200
Canik, 101, 140
Cevdet Paşa, Ahmet (Yönetici, tarihçi ve ıslahatçı, 1822-1895 arasında yaşadı), 111
Cezayir, 168, 176, 202
Cidde, 18, 29, 32, 38, 42, 43, 48, 49, 54, 59, 62, 110, 111, 112, 113, 114, 169, 171, 172, 173, 183, 184, 189, 190, 191, 197, 198, 199, 205, 208, 210, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 227
Cihad, 112
Clarendon Kontu (İngiliz Dışişleri Bakanı), 102, 106, 107, 109, 118, 122, 141, 144, 166, 180, 194, 212, 215

Çad Gölü, 14, 17, 19, 41, 166
Çanakkale, Çanakkale Boğazı, 35, 108
Çerkezistan, Çerkes, Çerkesler, 5, 11, 13, 15, 18, 28, 35, 36, 40, 41, 49, 50, 51, 62, 64, 67, 76, 77, 85, 96-104, 107, 113, 117-119, 120, 124, 125-159, 213, 226, 227, 232
Çorlu, 144-145
Çürüksu, 119

Darfur, 17, 29, 177, 178
De Cosson (Fransız gezgin), 19, 42
Della Sala, Kont (Mısır'da İtalyan su-

bayı), 178
Derby, Lord (İngiliz Dışişleri Bakanı), 194
Diyarbakır, 13, 18, 161
Disraeli, Benjamin, 196, 225
Donanma, Osmanlı, 84, 86, 98; İngiliz, 81, 98, 160, 211, 214, 215, 216; Fransız, 98
Dubbay, 89, ayrıca bkz. Körfez Emirlikleri

Ebu Bekr Paşa (Zeyla Kaymakamı) 48, 182
Ebu İslak (Karadeniz kıyısında köleci köyü), 36, 42
Edirne Valisi, 136, 137, 144
Elliot, Sir Henry (İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi), 45, 50, 104, 142, 143, 180, 186, 187, 191, 192, 194, 208, 210, 211, 212, 218, 220, 222
Eritre, 49, 171, 173-174, 182
Ermeniler, 49
Erzurum, 103, 119
Esirciler loncası, 50, 51, 131, 235
Etiyopya, Etiyopyalı, 7, 13, 14, 15, 17, 18, 27, 28, 29, 43, 48, 60, 71, 171, 173, ayrıca bkz. Habeşistan, Habeş

Fas, 230, 231
Fatih (İstanbul'un semti), 45, 193
Ferman, fermanların kullanımı, 11, 83, 86, 145, 203, 208; İran Şahının 1846 fermanı, 83, 89; 1847 fermanı, 80, 86, 87, 90, 98, 139; 1854 fermanı, 139; 1857 fermanı, 8, 34, 43, 53, 58, 63, 114-116, 122, 124, 139, 160, 162, 164, 165, 166, 168, 170, 176, 178, 193-194; 1873 fermanı, 186; 1877 fermanı, 193
Fizan, 41, 58, 93, 167, 177
Fransa, Fransızlar, 8, 40, 67, 99, 101, 102, 103, 113, 118, 168, 184, 202, 203, 212, 216, 217, 227
Fuat Paşa (Sadrazam ve Hariciye Nazırı, 1815-1869 arasında yaşadı), 97, 106, 108, 123, 169, 223

Gadames (Libya'da köle antreposu), 17, 27, 41, 63, 167
Galata (İstanbul'un semti), 45, 100
Galla, 13, 14, 15, 17, 27, ayrıca bkz. Etyopya
Gat (Libya'da köle antreposu), 17, 19, 26, 41, 42, 63, 168
Gelibolu, 61
Girit, 17, 33, 34, 35, 94, 105, 106, 107, 161, 163, 164, 165, 200, 219
Gladstone, William Ewart (İngiliz Başbakanı), 196, 197, 227
Gorçakov, Prens Alexander Mihailoviç (Rus Dışişleri Bakanı, 1856-1882), 127
Gordon, General Charles G., 104, 177, 184, 191
Granville Kontu, 143, 187, 211, 213, 214
Guatel Burnu, 81
Gurage, 17, 27, ayrıca bkz. Etiyopya
Gürcistan, Gürcü, Gürcüler, 7, 11, 13, 15, 18, 28, 41, 49, 50, 77, 78, 96-104, 113, 117, 119-120, 234

Habeşistan, Habeş, 8, 13, 17, 29, 38, 168, 183, 188, 191, 212, 213
Hadımlar, 7, 50, 56, 188, 193, 213
Hadramut, Hadrami, 43, 49, ayrıca bkz. Arabistan
Hanva, 35, 40
Harem, 15, 46, 50, 55, 66, 140, 142, 143, 154-159, 192-193, 232, 233, 234
Harput, 120
Hartum, 43
Hicaz, 7, 18, 28, 37, 46, 48, 66, 76, 84, 91, 110-114, 116, 160, 169, 170, 171, 181, 191, 193, 196, 198, 218
Hicaz Valisi, 112, 169, 171, 172, 173, 190
Hindistan, Hintli, 28, 30, 32, 43, 174, 183, 217
Hint Okyanusu, 7, 28, 216
Hodgson, Marshall, G. S., 232, 233
Hollanda, 8
Hüdavendigar, 140
Hudeyde (Yemen limanı), 18, 29, 32,

38, 42, 43, 45, 48, 59, 62, 182, 183, 184, 191, 197, 205, 210
Hurgronje Snouck, 9

Irak, 7, 18, 29, 161, 166
Issawi, Charles, 23, 60
İltizam, 58, 128
İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bkz. Büyük Britanya Dışişleri Bakanlığı
İngiltere ve Dış Ülkeler Köleliği Önleme Derneği, 222-226, 229
iran, İranlı, 28, 33, 38, 43, 49, 81, 83, 84, 89, 90, 180, 219
İskenderiye, 17, 33, 39, 43, 61, 177, 178, 179, 181, 210
İslam, kölelik ve köle ticaretine İslami yaklaşım, bkz. Şeriat
İsmail Paşa (Mısır hıdivi, 1863-1879), 48, 172-182, 194, 209, 223
İspanya, 8
İstanbul, 12, 13, 15, 17, 19, 28, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 63, 65, 67, 69-75, 77, 79, 81, 83, 84, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 95, 96, 100, 110, 111, 113, 116, 117, 126, 128, 130, 131, 132, 133, 135, 140, 141, 144, 154, 155, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 171, 172, 173, 176, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 199, 201, 205, 211, 213, 217, 219, 220, 221, 222, 224, 229, 238, ayrıca bkz. Beyoğlu, Fatih, Galata
İtalya, 203
İzmir, 17, 19, 33, 34, 37, 39, 43, 58, 61, 62, 63, 65, 95, 109, 161, 162, 163, 165, 166, 176, 178, 179, 180, 202, 205, 210, 211, 217, 219, 222

Kafkaslar, 4, 7, 15, 28, 84, 91, 96, 97, 105, 117, 120, 125, 126, 131, 132, 145, 155, 157, 234
Kahire, 43, 177, 198, 229
Kallabat (Sudan'da köle antreposu), 17, 41, 184
Kano, 26
Karadeniz, 7, 18, 28, 35, 36, 42, 62, 84, 85, 98, 99, 101, 102, 117, 127, 141, 227
Karatodori Paşa, Alexander, 230
Kars, 103
Kassala, 17
Kastamonu, 51, 145, 147
Kavar, 14
Kefe, 14
Kerç, 126
Kıbrıs, 17, 33
Kıbrıslı, Mehmet Emin Paşa (Sadrazam), 55, 99, 100, 227
Kırım Savaşı, 97, 98, 108, 110, 111, 126, 224
Kızıldeniz, 7, 17, 18, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 48, 52, 53, 62, 64, 76, 81, 90, 91, 114, 169, 170, 171, 174, 178, 181-185, 187, 188, 189, 191, 195, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 209, 214, 215, 216, 217
Konya, 51, 140, 156, 157, 158, Konya Valisi, 155, 156, 157, 158
Kordofan, 17, 29
Kos, 42, 179
Köleliği Önleme Derneği, bkz. İngiltere ve Dış Ülkeler Köleliği Önleme Derneği
Köstence, 127
Körfez Emirlikleri, 18, 33, 81, 83, 89, 90
Kudüs, 161
Kunfudha (Arap limanı), 18, 32
Kürt ayaklanması, 13

Laros, 42, 179
Layard, Sir Henry (İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi), 192, 195, 208, 218
Laz, 15, 49, 99, 119, 140
Limni, 28
Lith (Arap limanı), 18, 32
Luhayya (Arap limanı), 18, 32
Lübnan, 153
Lütfi Efendi, Ahmet, bkz. Ahmet Lütfi Efendi

Mahmut Nedim Paşa, 166
Mahsuse (Osmanlı Denizcilik Şirketi), 37, 38, 39

Malta, Maltalılar, 17, 33, 39, 49, 219, 220, 221, 222
Magran, 81
Mardin, Şerif, 228
Marmara Denizi, 35
Maskat, 18, 29, 63, 64, 80, 81, 83, 84
Massava, 14, 17, 18, 27, 29, 32, 168, 170, 171, 172, 173, 181, 182, 183, 184, 186, 209, 227
Mauritius, 88
Meclis-i Aliy-i Tanzimat, bkz. Tanzimat
Meclis-i Hass, Meclis-i Vükela, 83, 84, 85, 88, 99, 100, 134, 135, 138, 139, 140, 144, 147, 148, 149, 151, 173, 195, 204, 227
Meclis-i Umumi, 90
Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye, 57, 60, 91, 131, 134, 135, 138, 162, 163, 164, 172
Medine, 18, 32, 43, 46
Mehmet Ali Paşa (Mısır Valisi, 1805-1849) 7, 78, 171
Mekke, 18, 32, 43, 46, 110; Mekke Şerifleri, 110, 111, 171, 209, ayrıca bkz. Abdülmuttalib
Mısır, 7, 17, 18, 19, 28, 32, 33, 34, 42, 43, 46, 48, 49, 50, 52, 55, 76, 84, 133, 160, 167, 171-181, 185, 186, 188, 191, 193, 202, 209, 210, 212, 216, 217, 222, 224, 226, 230, 234; Mısır Ordusu, 7, 171, 172; Mısır Valisi, Mısır Hükümeti, 16, 32, 115, 166, 178, 179, 180, 182, 184, 234
Midhat Paşa (Sadrazam ve Islahatçı 1822-1884 arasında yaşadı), 191, 192, 228
Midilli, 33, 179
Morseby Hattı, 81
Muhacirin Komisyonu, 36, 128-132, 135, 136, 138, 142, 147, 151
Mukha (Yemen limanı) 18, 32
Murzuk, 17, 26, 27, 41, 63, 94, 95, 176
Mustafa Paşa (Batum Ordusu Kumandanı), 100, 101, 102, 227
Mustafa Reşit Paşa (Sadrazam ve ıslahatçı, 1800-1858 arasında yaşadı) 83, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 96, 106, 114, 117, 118, 121, 122, 123, 227
Musul, 18
Mükatebe, 136, 141, 145, 147, 148, 149, 152, 154, 157, 159

Namık Kemal, 228
el Nasıri, Ahmed (Faslı tarihçi), 231
Necd, 18
Nesselrode, Kont Karl Robert (Rus Dışişleri Bakanı, 1822-1856), 97
Nil Yolları, 178; Mavi Nil, 17; Beyaz Nil, 14, 17; Yukarı Nil, 13, 14, 17
Nogay, 128

Odalık, 7, 53, 55, 233
Odessa, 126
Orduy-u Hümayun, 15, 99, 100, 101, 103, 120, 144, 146, 147, 151, 168, 201, ayrıca bkz. Mısır Ordusu

Palmerston, Viscount (İngiliz Başbakan ve Dışişleri Bakanı), 78, 79, 80, 81, 83, 87, 88, 89, 93, 94, 95, 117, 118, 121, 194, 212, 224
Pencik Resmi, 58
Perim Adası, 216, 217
Port Mornington, 18
Port Said, 198
Portekiz, 8
Potide, 15, 150
Preveze, 57
Priştine, 43
Prusya, 8

Rahita (Kızıldeniz limanı), 17, 27, 32
Ras Hafun (Doğu Afrika limanı), 174, 181
Rodos Adası, 17, 33, 108, 179
Rum, 15, 34, 49
Rumeli, 12, 33, 41, 42, 43, 52, 84, 86, 90, 127
Russell, Lord John (İngiliz Dışişleri Bakanı ve Başbakanı), 141
Rusya, Rus, Ruslar, 8, 15, 40, 84, 85, 96, 97, 98, 99, 117, 118, 120, 126, 127, 131, 149, 150, 153, 157, 158,

189, 225; Rus Hükümeti, 15, 36, 42, 119, 145, 149, 158

Sadrazam, bkz. Bâbıâli ve bu göreve gelenler
Sahra Ticareti, 26, 27, 33, 49, 202
Said (Maskat İmamı), 81, 83
Sakız Adası, 34
Salisbury, Robert Gascoyne-Cecil (İngiliz Başbakan ve Dışişleri Bakanı), 174, 191, 208
Samsun, 19, 35, 85, 127, 141
Selanik, 17, 19, 33, 40, 46, 61
Sevakin (Kızıldeniz limanı), 17, 18, 29, 32, 43, 170, 172, 173, 181, 182, 183, 186
Sennar, 29
Sezai, Samipaşazade (19. yüzyıl yazarı), 228
Sidama, 13, 15, 17, 27, ayrıca bkz. Etiyopya
Sinop, 19, 51, 101, 140
Sivas, 51, 140, 146, 147, 157
Slade, Sir Adolphus (Osmanlı hizmetinde İngiliz deniz subayı), 103
Sohum Kale, 18, 36, 145
Somali, 29, 32, 43, 49, 81, 171, 174, 175, 181, 182, 184
St. Petersburg, 96, 127
Stratford de Redcliffe, Viscount, Stratford Canning (İstanbul'da İngiliz büyükelçisi), 80, 94, 95, 96, 97, 98, 105, 106, 107, 108, 115, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 161, 165, 194, 212
Sudan, 7, 13, 14, 17, 29, 33, 48, 171, 173, 177, 178, 184, 190, 191, 202, 226
Suriye, 14, 28, 191, 227
Süveyş Kanalı, 18, 37, 38, 111, 174, 178, 181, 183, 191, 216

Şam, 18, 191, 227
Şamil (Çerkes önderi), 126
Şandi (Sudan'da antrepo), 17
Şarca, 81, 89, ayrıca bkz. Körfez Emirlikleri
Şeriat, Şeri mahkemeler, İslami kanunun uygulanışı, 5, 6, 13, 65, 89, 91, 92, 109, 112, 118, 130, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 149, 154, 155, 195, 227, 234
Şerifler, bkz. Mekke
Şefik Ahmed, bkz. Ahmed Şefik
Şeyhülislam, 130
Şova, 18, 27, 64, 189 ayrıca bkz. Etiyopya
Şuray-ı Askeriye, 62, 120, ayrıca bkz. Ordu, Bâbıâli
Şuray-ı Devlet, 145, 146, 147, 192, 193, 197, ayrıca bkz. Babıali

Taif, 111, 112
Tacura (Kızıldeniz girişinde liman), 17, 18, 27, 32, 48, 80, 90, 174, 190, 217
Tanzimat (1839-1876 reform dönemi), 9, 91, 111, 148; Meclis-i Aliy-i Tanzimat, 163
Tatarlar, 15, 128
Tekfurdağ, 135, 144
Trabzon, 19, 35, 40, 51, 58, 62, 85, 101, 127, 128, 129, 131, 141, 146
Trieste, 38
Trablus (Trablusgarp), 14, 16, 17, 19, 26, 27, 33, 34, 35, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 48, 49, 50, 52, 54, 57, 61, 63, 65, 76, 84, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 106, 108, 109, 115, 122, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 176, 177, 178, 181, 191, 192, 193, 202, 203, 205, 206, 219, 220, 221

Ubıh, 126
Umm ül-kaywayn, 89, ayrıca bkz. Körfez Emirlikleri

Varna, 127
Vaday, 13, 17, 19, 26, 42, 60, 92, 166

Wellesley, Richard C., Lord Cowley (İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi), 83, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 93, 95, 121
White, Charles (İstanbul'da İngiliz

danışman ve yazar), 44, 50, 51, 54, 55, 56
Williams, William F., Kars Baronu, 102, 103
Wylde, W.H. (İngiliz Dışişlerinde Köle Ticareti Bölüm Başkanı), 143, 144, ayrıca bkz. Büyük Britanya, Dışişleri Bakanlığı

Yahudiler, 49
Yanbu (Arap limanı), 18, 32, 38
Yanya, 94, 105, 106, 107
Yemen, 28, 37, 38, 42, 43, 46, 48, 66, 76, 182, 183, 193, 215, 217
Yeniçeriler, 6

Zanzibar, 18, 28, 29, 31, 62, 63, 213, 214, 217
Zeyla (Kızıldeniz girişinde liman), 18, 27, 32, 42, 48, 80, 90, 174, 181, 182, 190, 217
Zimmiler (korunmuş azınlıklar), 6, 13

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı ya da kısaca Tarih Vakfı, Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal tarihi alanında uzmanlaşan bir arşiv, kütüphane, araştırma, eğitim ve yayın kurumudur. Toplumumuzda tarih bilincinin yaygınlaşmasına çaba gösterir. Başta tarihçiler ve toplumbilimciler olmak üzere, çeşitli meslek ve çevrelerden aydınlarımızın ortak girişimidir. Temmuz 1991'de kurulan Vakıf, devletten tümüyle bağımsız bir sivil toplum kuruluşudur.

Vakfın ana çalışma alanları arasında, kültürel mirasımız içinde yer alan malzemenin ülke içinde kalması, korunması ve yararlanmak isteyenlerin kullanımına sunulması; sözlü tarih çalışmalarının geliştirilmesi; uzmanlık alanına giren özel arşiv ve kitaplıkların saptanması, kataloglarının çıkartılması, bibliyografyaların hazırlanması; geçici ve sürekli sergiler düzenlenmesi; Türkiye'nin toplumsal tarihi ile ilgili bir müzenin kurulması; konferans, seminer, sempozyum vb. toplantılar düzenlenmesi, kurslar, yaz okulları açılması, eğitim kurumları kurulması; uzmanlık alanındaki araştırma çalışmalarının desteklenmesi; belgesel filmler hazırlanması; kitap, dergi ve her tür yayın faaliyetinin yürütülmesi, bulunmaktadır.

Tarih Vakfı
Zindankapı, Değirmen Sokak 15
Eminönü, 34460
İstanbul
Tel: (0212) 513 52 35 Faks: (0212) 513 21 77

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Sempozyum/Atölye Dizisi

Osman Hamdi Bey ve Dönemi. Aralık 1992'de yapılan sempozyumun bildirilerini içeren kitapta Osman Hamdi Bey dönemin bir simgesi olarak ele alınıyor ve Tanzimat sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve kültürel boyutlarını irdeliyor.

260 sayfa. Fotoğraflar.

Türkiye Araştırmaları Dizisi

Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler.* Siyasal tarihin ötesinde toplumsal alana açılan bu temel kitap kent mekanının bireyle bütünleşmesini yansıtıyor. Neyyir Kalaycıoğlu tarafından dilimize kazandırılan bu inceleme, kentler ve kentlilerin tarihiyle ilgilenenler için kaynak kitap.

457 sayfa. Haritalar.

Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929).* 2. Baskı Keyder, Türkiye'de cumhuriyetin kuruluşu ile başlayan bir dönemin iktisat tarihiyle beraber, dönemin özgüllüğünü aşan bir analiz önerisi sunuyor.

193 sayfa.

Korkut Boratav, Ergun Türkcan (Editörler), *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve Kitler*, 2. Baskı. Değişen dünya koşulları Türkiye'de sanayileşme tartışmalarını gündem dışı bıraktı mı? KİT'lerin özelleştirilerek tasfiyesi, çağın gereği midir? On iki seçkin iktisatçı, ortak çalışmalarının ilk kitabında bu sorulara olumsuz cevap veriyorlar. İktisat Politikası Seçenekleri dizisinin ilk kitabı.

287 sayfa.

İzzettin Önder, Oktar Türel, Nazım Ekinci, Cem Somel, *Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar*. İktisat Politikası Seçenekleri dizisinin ikinci kitabı. Son yıllarda Türkiye ekonomisinde kamu açıkları, kamu maliyesindeki tıkanmayı yansıtıyor; vergi ve harcama öğelerinin güçlenmesini hedefleyen bir mali reformu gündeme getiriyor. Peki gündemde ne gibi çözümler var? Dört seçkin iktisatçı bu sorunları tartışıyor.

250 sayfa

Belgesel Dizi

Hagop Mıntzuri, *İstanbul Anıları (1896-1907)*. 1886-1978 yılları arasında yaşamış olan Ermeni yazar Mıntzuri, Beşiktaş ve Rumelihisarındaki ekmek fırınında çıraklık yapmış. Anılarında Beşiktaş esnafı, seyyar satıcılar, dilenciler, Tibetli doktorlar, tablakârlar, mahalle köpekleri, tramvaylar, Ermeniler, Arnavutlar, Araplar ve Kürtler yer alıyor.

160 sayfa. Fotoğraflar.

Murat Belge, *İstanbul Gezi Rehberi*. Kendine has üslubuyla yazdığı bu kitapta Murat Belge İstanbul'u sokak sokak gezdiriyor ve anlatıyor. Her bölümde yer alan harita ve krokileriyle İstanbul'u gezmek ve öğrenmek isteyenlerin el kitabı.

270 sayfa. Harita ve planlar.

Ehud R. Toledano bu yapıtında Osmanlı tarihinin şimdiye kadar üzerinde pek az durulan bir yönünü, Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticaretini ele alıyor, bu ticaretin 19. yüzyılda bastırılışı ve yasaklanışını anlatıyor. Kölelik ve köle ticareti hakkında Batı'da gittikçe büyüyen bir literatür olmasma karşm Osmanlı özelinde ve İslam toplumları genelinde bu konular üzerindeki çalışmalar henüz başlangıç aşamasında. Toledano'nun önemli bir boşluğu dolduracak nitelikteki bu kitabında, Çerkes, Gürcü ve Afrikalı kölelerin karanlıkta kalmış öykülerini okuyacaksınız.

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ISBN 975-333-009-X